

ISSN: 2348-1390

IMPACT FACTOR: 6.033(SIJIF)

NEW MAN

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

VOL. 13 ISSUE 1 JANUARY 2026

A PEER REVIEWED AND INDEXED MONTHLY E-JOURNAL

Special Issue on

CHALLENGES TO INDIA'S ECONOMIC GROWTH (CIEG-2026)

Editor-in-Chief

Dr Kalyan Gangarde

Issue Editors

Dr. B. M. Dhoot

Principal

Arts, Commerce and Science College, Gangakhed

Dr. Sanjivkumar V. Kshirsagar

IQAC and PM-USHA Co-ordinator

Arts, Commerce and Science College, Gangakhed

Dr. Satish B. Donge

Head of Department Economics and Organising Secretary

Arts, Commerce and Science College, Gangakhed

✦ **NEW MAN PUBLICATION** ✦
www.newmanpublication.com

New Man International Journal of Multidisciplinary Studies (NMIJMS)

ISSN: 2348-1390 | VOL. 13 | ISSUE 1 | JANUARY 2026

A Peer-Reviewed and Indexed Monthly E-Journal

Full Journal Title:	NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
FREQUENCY:	MONTHLY
Language:	ENGLISH, HINDI, MARATHI
Journal Country/Territory:	INDIA
Publisher:	NEW MAN PUBLICATION
Publisher Address:	NEW MAN PUBLICATION SHIVRAM NAGAR, PARBHANI -431401 MOB.0 9730721393
Subject Categories:	LANGUAGES, HUMANITIES, COMMERCE, SCIENCE & OTHER RELATED SUBJECTS
Start Year:	2014
Online ISSN:	2348-1390
Impact Factor:	6.033 (SIJIF)
Indexing:	Currently the journal is indexed in: Directory of Research Journal Indexing (DRJI), International Impact Factor Services (IIFS) Google Scholar

EDITORIAL BOARD:

Editor-in-Chief

Dr Kalyan Gangarde, Director, Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan (W)

Co- editors

Dr. Sadhana Agrawal, Professor, Maharani Laxmibai Govt. College of Excellence, Gwalior (M.P.) India

Dr Pandurang Barkale, Professor, Dept of English, SNTD Women's University, Churchgate, Mumbai

Dr Bharat Gugane, Professor, Bhosala Military College, Nashik, Maharashtra

Dr Dashrath Kamble, Asso. Professor, S.B. College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra

Dr Sachin Bhumbe, Asso. Professor, P. N. Doshi College, Ghatkopar, Mumbai

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Prof.Dr R.T. Bedre,
Dr (Mrs.) Smita R. Nagori,
Prof. Dr Arvind Nawale
Prof. Dr Rajiv Kumar,
Dr Kailash Nimbalkar,
Tsai-ching Yeh

Dr B. N. Gaikwad,
Dr Simon Philip,
Dr Satyawan Hanegave
Dr Ramkishan Bhise

NMIJMS DISCLAIMER:

The contents of this web-site are owned by the NMIJMS and are only for academic publication or for the academic use. The content material on NMIJMS web site may be downloaded solely for academic use. No materials may otherwise be copied, modified, published, broadcast or otherwise distributed without the prior written permission of NMIJMS.

Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references and biographies/references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

Shri Sant Janabai Education Society's

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE,

Gangakhed, Dist. Parbhani - 431 514 (M.S.)

Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

NAAC Re-accredited with A+ Grade (CGPA-3.45)

Best College Award for the year 2023-24 by S.R.T.M. University, Nanded

Organizes

One Day National Seminar on

CHALLENGES TO INDIA'S ECONOMIC GROWTH (CIEG-2026)

Sponsored by

**Pradhan Mantri Uchchatar Shiksha Abhiyan
(PM-USHA)**

-: Date :-

Saturday, 24th January 2026

-: Venue :-

Cultural Hall, Arts, Commerce & Science College,
Gangakhed Dist. Parbhani-431514 (M.S.)

-: Organiser :-

Shri Sant Janabai Education Society's

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE,

Gangakhed Dist. Parbhani-431514 (M.S.)

Editorial

It gives us immense pleasure to present this special issue of the *New Man International Journal of Multidisciplinary Studies (NMIJMS)* on the theme “Challenges to India’s Economic Growth (CIEG-2026).” The subject is both timely and significant because India is passing through a crucial phase of economic transformation. Over the last few decades, the country has witnessed remarkable growth in sectors such as information technology, infrastructure, manufacturing, and services. India’s growing influence in the global economy has generated optimism about its future as a major economic power. However, the path to sustained and inclusive growth is not without obstacles. The papers included in this volume attempt to examine these challenges from different disciplinary perspectives and provide valuable insights into the opportunities and concerns that shape India’s economic future.

A recurring concern highlighted by several contributors is the gap between policy formulation and effective implementation. India has launched numerous development programs and welfare schemes aimed at improving the lives of its citizens. While these initiatives reflect positive intent and ambitious planning, their outcomes often vary across regions because of administrative delays, inadequate monitoring, lack of awareness, and uneven distribution of resources. The contributors point out that economic progress cannot be measured merely through growth statistics; it must also be reflected in the quality of life experienced by ordinary citizens. Therefore, strengthening institutions and ensuring efficient governance remain essential for achieving long-term development goals.

Another important issue discussed in this volume is the challenge of employment generation. Although the Indian economy has expanded considerably, the benefits of growth have not always translated into adequate job opportunities, particularly for the younger population. Many educated youth continue to face difficulties in securing suitable employment because of the mismatch between educational outcomes and market requirements. The contributors emphasize the need for skill development, vocational training, and industry-oriented education to bridge this gap. Without meaningful employment opportunities, economic growth alone cannot ensure social stability or improve the standard of living for large sections of society.

Agriculture continues to be the backbone of rural India and remains a major source of livelihood for millions of people. Yet, the sector faces several persistent challenges, including climate change, irregular rainfall, declining productivity, rising input costs, and farmer indebtedness. These issues directly affect rural incomes and contribute to economic insecurity. Alongside agriculture, the Micro, Small, and Medium Enterprises (MSME) sector also plays a crucial role in employment generation and local economic development. Despite its importance, the sector often struggles with limited access to finance, technological constraints, market competition, and regulatory complexities. The papers in this issue underline the need for stronger policy support and innovative strategies to strengthen both agriculture and MSMEs.

The question of sustainable development receives considerable attention in this collection of research articles. Rapid industrialization and urbanization have undoubtedly contributed to economic growth, but they have also created environmental challenges that can no longer be ignored. Pollution, resource depletion, and climate-related risks have emerged as serious concerns affecting both present and future generations. The contributors argue that environmental sustainability must become an integral part of economic planning rather than being treated as a separate concern. A balanced approach that promotes growth while protecting natural resources is necessary for ensuring long-term prosperity and social well-being.

Several papers also explore the growing importance of the digital economy, technological innovation, and foreign direct investment in shaping India's development trajectory. Digital technologies have transformed communication, commerce, governance, and education, creating new opportunities for economic participation. Similarly, foreign investment has contributed to industrial growth, technological advancement, and global integration. However, these developments have also introduced new challenges, including concerns related to employment security, regional disparities, digital access, and regulatory frameworks. The contributors encourage a thoughtful approach that maximizes the benefits of modernization while addressing its social and economic consequences.

One of the notable strengths of this special issue is its multidisciplinary character. The volume brings together studies from economics, commerce, social sciences, public policy, and cultural studies, thereby offering a broader understanding of development. In addition to discussions on fiscal policy, banking reforms, trade, and economic governance, some contributors examine the relevance of the Indian Knowledge System in contemporary contexts. Others revisit the economic and social ideas of visionary thinkers such as Mahatma Jyotirao Phule and Dr. B. R. Ambedkar, whose commitment to equality, education, and social justice continues to inspire efforts toward inclusive development. These perspectives remind us that economic growth must ultimately serve the larger goal of human welfare and social progress.

We would like to extend our special thanks to Dr. Atmaram Tengse, President of Shri Sant Janabai Education Society (SSJES), Gangakhed, for his trust, encouragement, and confidence in our journal. His support and his decision to entrust us with the publication of this special issue have been a source of motivation and responsibility. We express our sincere gratitude to the Issue Editors—Dr. B. M. Dhoot, Dr. Sanjivkumar V. Kshirsagar, and Dr. Satish B. Donge—for their dedication and hard work in bringing this special issue to fruition. We also acknowledge the valuable efforts of the Arts, Commerce and Science College, Gangakhed, in organizing the National Seminar that provided the intellectual foundation for this publication. Our heartfelt thanks are extended to PM-USHA for its generous support and sponsorship, which made this academic endeavor possible.

We hope that the articles presented in this volume will encourage meaningful discussion among researchers, teachers, students, policymakers, and all readers interested in India's economic development. The challenges discussed in these pages are complex, but they also provide opportunities for innovation, reform, and collective action. It is our belief that the insights offered by the contributors will help deepen our understanding of India's growth process and inspire further research aimed at building a more equitable, sustainable, and prosperous nation.

Dr. Kalyan Gangarde

Editor-in-Chief

New Man International Journal of Multidisciplinary Studies

CONTENTS

Sr. No.	Title of Paper	Author(s)	P.No.
1	Governance, Policy Implementation, and Economic Growth Challenges in India	Mr. Shrikant D.Tandale	8
2	Environmental Degradation and Sustainable Development Challenges in India	Mrs. Pooja P. Mundhe	13
3	Fiscal Deficit and Public Debt as Constraint on India's Economic Growth	Dr. Annaji Madavi	18
4	Environmental Degradation and the Path to Sustainable Development in India	Vaibhav Dilip Jadhav	22
5	Social Sector Expenditure and Economic Growth: Issues and Challenges	Phulari Bhagwat Gopal	26
6	Challenges to India's Economic Growth: Structural Impediments and Global Headwinds in the Pursuit of Viksit Bharat 2047	Dr. Satishkumar B. Donge	29
7	Agriculture & Economic Development In India	Dr. V.S. Chimangunde	32
8	Impact of cashless economy on Banking and Finance	Dr. Varsha R. Bhutada	37
9	Employment Crisis and Jobless Growth in the Indian Economy	Phulari Bhagwat Gopal	40
10	Foreign Direct Investment and India's Economic Growth: Opportunities, Challenges, and Policy Implications	Amol Dayanand Sutar	43
11	India's Economic Growth and Its Structural Challenges	Dr. Ram Solankar	53
12	India's Economic Growth: The way to go ahead	Mrs. Kamble Shiladevi P.	61
13	International Trade And India's Export Import Analytical Views	Dr. Udayraj C.Chavan	65
14	Role of Unemployment and Skill Gap in Slowing India's Economic Growth	Mr. Amol P. Karpe	68
15	Jobless Growth in India: Recent Trends, Structural Causes, and Policy Challenges (2024–25)	Sunil Dnyandeo Mundhe	73
16	Challenges Facing India's Economic Growth As A Superpower	Dr. Chavan Ashok D.	76
17	Platform Labour and the Challenge of Regulation in India	Dr.(Mrs.) Manisha Viraj Pimpalkhare	81
18	Role Of Banking In The Economy In The Recent Era	Sagar B. Dhoot	86
19	Global Economic Uncertainty: Trade, Policy and Their Impact on India's Economic Growth	Dr. Madan Laxman Shelke	88
20	Digital Economy and Job Creation: Opportunities and Challenges in India	Mr. Arjun More Dr. B. R. Shinde	92
21	The Indian Knowledge System in Apparel Design: Bridging Ancient Ergonomics with Contemporary Women's Clothing	Dr.Shubhangi Yadav (Shinde)	97
22	पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि शाश्वत विकासासमोरील आव्हाने- एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. राहुल दगडू गच्चे	101
23	भारतातील महिला सक्षमीकरण: प्रशासनिक धोरणे, अंमलबजावणी आणि आर्थिक परिणाम	प्रतिमा कमलाकर बोरोळकर	104

24	१९९१ पासून भारतातील प्रशासन सुधारणा, आर्थिक समावेशन आणि आर्थिक परिवर्तन	राजभूषण अरुण पांडव	106
25	काळा पैसा व भारतीय अर्थव्यवस्था	प्रा.डॉ. मनोजकुमार सोमवंशी प्रा. डॉ. दशरथ पंढरी कांबळे	109
26	परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीविषयी भारताचे धोरण	प्रा.डॉ.जितेंद्र पांडुरंगराव काळे	111
27	संरक्षण उत्पादनातील ' मेक इन इंडिया' आर्थिक विकास व रोजगार निर्मिती: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. जी. एन. सोनवणे	113
28	भारतीय अर्थव्यवस्थेत सहकारी चळवळीचे महत्व	प्रा.डॉ.सुभाष रा.यादव	121
29	भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने – एक अर्थशास्त्रीय अभ्यास	आर. जी. शेवलीकर	126
30	शाश्वत विकास आणि अर्थव्यवस्था	डॉ. अमित रामलिंग कवठाळे	130
31	भारताच्या आर्थिक विकास दराची प्रवृत्ती आणि आव्हाने	डॉ. अमोल अरुण पगार	136
32	सामाजिक क्षेत्रातील खर्च आणि आर्थिक वाढ भारतातील समस्या आणि आव्हाने	डॉ. बालाजी आनंदराव साबळे विष्णू भरतराव काळे	140
33	आर्थिक विषमता: भारताच्या आर्थिक विकासासमोरील एक आव्हान	डॉ. रावसाहेब पिराजी इंगळे	144
34	भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांची आव्हाने आणि आर्थिक वाढ	नानासाहेब श्रीरंग पटनुरे डॉ.एल.एच.पाटील	146
35	भारतासमोरील आव्हाने एक अभ्यास	प्रा. डॉ. बी. आर. शिंदे	151
36	मानवी जीवनात शिक्षण व आरोग्याची भूमिका	प्रा. डॉ. बोनर आर. वाय.	154
37	भारतीय अर्थव्यवस्थेची पायाभरणी: महात्मा ज्योतिराव फुले आणि डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांचे विश्लेषण	प्रा. शरद रुखमाजी मस्के	158
38	डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि शासन	प्रा. सतीश कसबे	160
39	बालविवाह: आर्थिक विकासात अडथळा असलेली एक सामाजिक समस्या	प्रा.डॉ. श्रद्धानंद बा. माने	162
40	थेट परकीय गुंतवणूक भारताच्या विकासाच्या मार्गासाठी संधी आणि आव्हाने	प्रा.डॉ. सतीश बी. डोंगे	168
41	शाश्वत विकासासमोरील आव्हाने	प्रा.डॉ. रामदास धो. मुकटे	172
42	कृषी संकट आणि भारताच्या आर्थिक विकासावरील त्याचे परिणाम	मयुरी केशव मुंडे	176
43	भारतीय आर्थिक वृद्धीवर निश्चलिकरण धोरणाचा झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ.सुरेश सखाराम भालेराव रुपाली घनश्याम अभूरे	180
44	लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण रोजगार निर्मितीत कृषी व औद्योगिक विकासाची भूमिका	डॉ. मनोजकुमार या. सोमवंशी	183
45	भारताच्या कृषी व्यवसायासमोरील संकटे आणि त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम	प्रोफेसर डॉ. मारोती कच्छवे	187
46	भूटान के आर्थिक विकास में भारत की भूमिका	रविकांत प्रकाशराव मुंडे	190
47	हवामान बदलामुळे पर्जन्यमान व शेतीतील उत्पादनावर झालेला परिणाम : विशेष संदर्भ मराठवाडा	सचिन देवानंद पवळे प्रो.डॉ.आर.व्ही.कीर्तनकार	192
48	भारतातील एमएसएमईची आव्हाने आणि आर्थिक वाढीतील त्यांची भूमिका	विष्णू भरतराव काळे	198
49	थेट परकीय गुंतवणूक - भारताच्या विकास मार्गातील संधी व आव्हाने	डॉ. राजेश्री अप्पाराव जाधव	202
50	कृषी संकट आणि त्याचे भारताच्या आर्थिक विकासावर होणारे परिणाम	डॉ. देविदास गोकुळ गवळी	204

1.

Governance, Policy Implementation, and Economic Growth Challenges in India**Mr. Shrikant Dinkarao Tandale**B.E. (Mechanical Engineering),
M.A. (Political Science, Ph.D.), History and Economics,
LL.B., LL.M. (Criminal law)**Abstract**

India, as one of the world's largest democracies, faces a complex interplay between governance, policy implementation, and economic growth. Effective governance is crucial for translating policy frameworks into tangible outcomes. While India has made significant strides in areas like digital governance, financial inclusion, and infrastructural development, challenges persist due to bureaucratic inefficiencies, corruption, and overlapping institutional mandates.

Policy implementation gaps often stem from weak coordination between central and state governments, limited administrative capacity, and inadequate monitoring mechanisms. For example, flagship programs like the Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana and the National Rural Employment Guarantee Scheme have achieved considerable success, yet delays, fund leakages, and local-level inefficiencies reduce their intended impact. Furthermore, socio-economic disparities, regional imbalances, and low private investment in certain sectors constrain the pace of inclusive growth.

Economic growth is further influenced by structural challenges such as labor market rigidities, regulatory bottlenecks, and slow adoption of technology in traditional sectors like agriculture and MSMEs. Global factors, including trade volatility and capital flow fluctuations, also affect domestic growth trajectories.

Addressing these challenges requires a multi-pronged approach: strengthening institutional capacity, enhancing transparency, leveraging technology for better service delivery, and promoting public-private partnerships. Strategic reforms in taxation, labor, and land policies can also create an environment conducive to investment and entrepreneurship. Ultimately, bridging the governance-policy gap is essential for ensuring that India's growth is sustainable, inclusive, and resilient in the face of both domestic and global challenges.

Keywords: Public Governance, Policy Implementation, Economic Development, Regulatory Challenges, Institutional Effectiveness.

Introduction: Governance and policy implementation play a pivotal role in shaping the trajectory of economic growth in any country. In India, a rapidly developing and diverse economy, effective governance is crucial for translating policy initiatives into tangible outcomes that enhance productivity, infrastructure, and social welfare. Despite notable economic reforms since the liberalization era of the 1990s, India continues to face challenges in ensuring consistent and efficient policy execution across its federal structure.

One of the primary challenges is bureaucratic inefficiency, which often leads to delays in project implementation, misallocation of resources, and limited public accountability. Corruption and lack of transparency further

exacerbate these inefficiencies, undermining the potential benefits of policy measures aimed at stimulating growth. Additionally, the complexity of India's socio-economic landscape with wide disparities in income, education, and access to basic services creates hurdles in designing and implementing policies that are inclusive and equitable.

Another significant concern is the gap between policy formulation and ground-level execution. Policies designed at the national level may not fully account for local conditions, leading to inconsistent outcomes and regional disparities. Moreover, rapid technological and demographic changes require adaptive governance mechanisms capable of responding

effectively to emerging challenges in sectors such as manufacturing, agriculture, and services.

Addressing these governance and implementation challenges is essential for sustaining India's economic growth trajectory. Strengthening institutional capacity, enhancing transparency, and fostering participatory governance can bridge the gap between policy intent and outcomes, ultimately promoting sustainable and inclusive development across the country.

Objectives of the Study

The primary objective of this study is to analyze the relationship between governance, policy implementation, and economic growth in India, highlighting the challenges that hinder sustainable development. The study aims to examine how institutional quality, transparency, and bureaucratic efficiency influence the effectiveness of policy measures in promoting economic growth. A key focus is to identify governance gaps, including corruption, policy delays, and inadequate coordination among central and state agencies, which impede the optimal utilization of resources and public investment.

Another objective is to evaluate the impact of various economic policies such as fiscal reforms, ease of doing business initiatives, and social welfare programs on inclusive growth and poverty reduction. The study also seeks to investigate regional disparities in policy outcomes and their effect on equitable development across states.

Furthermore, the research aims to provide evidence-based recommendations to strengthen governance structures, enhance policy execution, and improve accountability mechanisms. By addressing these objectives, the study intends to contribute to a comprehensive understanding of how effective governance and policy implementation can accelerate economic growth and achieve sustainable development in India.

Hypothesis of the study

This study hypothesizes that effective governance and efficient policy implementation are positively correlated with sustainable economic growth in India. Weak institutional

frameworks, bureaucratic inefficiencies, and inconsistent policy enforcement are expected to hinder economic performance, creating gaps between policy objectives and actual outcomes. Conversely, states with transparent governance, robust regulatory mechanisms, and streamlined policy execution are likely to experience higher growth rates, increased investment, and improved socio-economic development indicators. Therefore, strengthening governance structures and enhancing the efficiency of policy implementation are predicted to be critical determinants of India's long-term economic growth trajectory.

Review of Literature

Governance plays a pivotal role in shaping the economic trajectory of a country. In India, governance refers to the institutional frameworks, administrative efficiency, transparency, and accountability mechanisms that facilitate the formulation and execution of policies. Several scholars have emphasized that effective governance is directly correlated with economic growth and development outcomes (World Bank, 2020). Poor governance, on the other hand, is associated with delays in policy implementation, bureaucratic inefficiencies, and weak regulatory oversight, all of which can hinder economic progress.

Policy implementation in India has historically faced multiple challenges due to the country's federal structure, bureaucratic complexity, and socio-economic diversity. Bardhan (2010) highlights that while India has witnessed robust policy formulation, the gap between policy design and implementation remains a critical obstacle. This is especially evident in programs aimed at poverty alleviation, rural development, and infrastructure growth, where delays and local-level mismanagement often undermine intended outcomes. Similarly, Mohan (2016) points out that decentralization of policy responsibilities to states has created inconsistencies in execution, as the capacity of local governments varies widely across regions.

Economic growth in India has been impressive in certain sectors, such as information technology and services, but uneven in agriculture, manufacturing, and rural areas.

Scholars such as Bhagwati and Panagariya (2013) note that the liberalization reforms of the 1990s facilitated higher growth rates; however, the benefits were concentrated in urban and formal sectors. Governance challenges, including corruption, policy ambiguity, and regulatory bottlenecks, have constrained private investment and foreign direct investment flows (Department for Promotion of Industry and Internal Trade (DPIIT), 2022). Furthermore, Altbach and Salmi (2011) suggest that weak institutional mechanisms in higher education and skill development policies limit human capital formation, indirectly affecting economic productivity.

Several studies also emphasize the role of institutional reforms and technological interventions in improving governance and policy implementation. For instance, the adoption of e-governance platforms has enhanced transparency in public service delivery, reduced leakages in welfare programs, and increased accountability (NITI Aayog, 2018). Similarly, the World Bank (2019) identifies financial sector reforms, streamlined regulatory approvals, and the ease-of-doing-business initiatives as crucial measures to bridge the governance-policy-growth nexus. However, challenges such as political instability, regional disparities, and resistance to reforms continue to impede comprehensive progress.

In conclusion, the literature suggests that while India has made significant strides in economic growth, governance and policy implementation challenges remain critical bottlenecks. Addressing these challenges requires strengthening institutional capacity, promoting transparency, standardizing regulatory frameworks across states, and leveraging technology for efficient service delivery. A coherent approach integrating governance reforms with targeted economic policies is essential to sustain inclusive growth and fully realize India's development potential.

Research Methodology

This study employs a **qualitative research approach** to analyze the relationship between governance, policy implementation, and economic growth in India. **Secondary data** is

collected from government reports, policy documents, economic surveys, and scholarly articles. Comparative analysis is conducted to examine the effectiveness of major policy initiatives and their impact on economic indicators. **Case studies** of specific reforms, such as GST implementation and labor law changes, provide contextual insights. Data is systematically coded and thematically analyzed to identify governance challenges, policy gaps, and their implications for sustainable economic growth. Limitations and reliability are duly considered.

Research Findings

Effective governance and policy implementation are critical determinants of economic growth in India. While India has experienced robust GDP growth over the past decades, persistent governance challenges have constrained the full potential of this growth. Key issues include bureaucratic inefficiency, policy inconsistency, regulatory bottlenecks, and corruption, which collectively impede the timely execution of developmental programs. Research indicates that despite sound policy frameworks, such as the Goods and Services Tax (GST), Digital India, and Make in India initiatives, implementation gaps often reduce their efficacy.

Furthermore, federal-state coordination remains a significant hurdle, affecting infrastructure projects, investment facilitation, and social welfare schemes. Economic reforms frequently face delays due to political disagreements and procedural complexities, which can deter both domestic and foreign investment. Studies also highlight that institutional weaknesses in public financial management, labor regulations, and land acquisition processes exacerbate economic inefficiencies.

Nonetheless, there is evidence that targeted governance reforms enhanced transparency, digital service delivery, decentralization, and capacity building positively influence policy outcomes and economic performance. Strengthening institutional frameworks, streamlining regulations, and fostering accountability are essential to transform policy intent into tangible economic growth. Research

underscores that addressing governance and implementation challenges is as vital as policy design for India's sustainable development trajectory.

Recommendation

Effective governance and efficient policy implementation are crucial for sustaining India's economic growth. Despite India's robust policymaking framework, challenges such as bureaucratic delays, corruption, and fragmented execution often hinder the translation of policies into tangible outcomes. To overcome these obstacles, it is essential to strengthen institutional capacity at both central and state levels, ensuring accountability, transparency, and digital monitoring mechanisms in all public programs.

Policy alignment between economic, social, and environmental objectives is critical. Policies must be evidence-based and adaptable, with feedback loops to assess performance and address unforeseen challenges. Encouraging public-private partnerships can leverage expertise, innovation, and investment, fostering inclusive growth across sectors such as manufacturing, agriculture, and services.

Capacity building of human resources, particularly in local governance, can improve decision-making and expedite policy execution. Additionally, integrating technology-driven governance, such as e-governance platforms and data analytics, can reduce inefficiencies and enhance service delivery.

Finally, continuous stakeholder engagement citizens, businesses, and civil society can ensure policies are responsive, equitable, and sustainable. By focusing on institutional reform, transparent execution, and participatory governance, India can mitigate current economic challenges and accelerate long-term, inclusive growth.

Conclusion

Effective governance and policy implementation are critical drivers of sustainable economic growth in India. While India has made significant progress in liberalization, digitalization, and regulatory reforms, persistent challenges hinder the full potential of its economy. Weak institutional capacity, bureaucratic delays, corruption, and uneven policy enforcement continue to impede growth initiatives, particularly in sectors like infrastructure, agriculture, and manufacturing. Moreover, social disparities, regional inequalities, and lack of skill development limit the inclusive benefits of economic expansion.

Policy implementation gaps, such as delays in project execution and insufficient monitoring mechanisms, reduce the effectiveness of even well-designed reforms. For instance, flagship programs like the Goods and Services Tax (GST) and the National Infrastructure Pipeline have faced administrative bottlenecks that constrain economic efficiency. Addressing these challenges requires strengthening institutions, enhancing transparency, and ensuring accountability at both central and state levels.

Furthermore, participatory governance, public-private partnerships, and citizen engagement can improve policy responsiveness and adaptability. By focusing on institutional reforms, capacity building, and evidence-based policy-making, India can better leverage its demographic dividend and technological advancements. In conclusion, overcoming governance and implementation challenges is essential to translating policy objectives into sustained economic growth and inclusive development for all citizens.

References

1. Government of India. (2023). *Economic Survey 2022–23*. New Delhi: Ministry of Finance.
2. NITI Aayog. (2018). *Strategy for New India @75*. New Delhi: Government of India.
3. Jean Drèze., & Amartya Sen. (2013). *An Uncertain Glory: India and its Contradictions*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
4. World Bank. (2020). *Doing Business 2020: Comparing Business Regulation in 190 Economies*. Washington, DC: World Bank Publications.
5. International Monetary Fund. (2021). *India: Staff Concluding Statement of the 2021 Article IV Mission*. Washington, DC: IMF.

6. Raghuram Rajan. (2017). *I Do What I Do: Insights from a Life in Central Banking*. New York: HarperCollins.
7. Transparency International. (2022). *Corruption Perceptions Index 2022*. Berlin: Transparency International.
8. Ashok Gulati., & C. Ravi. (2016). *India's Policy Implementation Challenges in Agriculture and Rural Development*. New Delhi: Oxford University Press.
9. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2019). *Public Governance Reviews: India 2019*. Paris: OECD Publishing.
10. Kaushik Basu. (2015). *An Economist in the Real World: The Art of Policymaking in India*. New Delhi: Penguin Random House India.

2.

Environmental Degradation and Sustainable Development Challenges in India**Mrs. Pooja Pralhadrao Mundhe,**

B.L.S. LL.B. LL.M. (Constitutional and Administrative Law),

LL.M. (Business Law), M.B.A. (Finance)

Abstract

Environmental degradation has emerged as one of the most critical challenges confronting India's path toward sustainable development. Rapid industrialization, urbanization, population growth, and excessive exploitation of natural resources have significantly contributed to environmental deterioration in the country. Major issues such as air and water pollution, deforestation, soil erosion, loss of biodiversity, and climate change have adversely affected both ecological balance and human well-being. These environmental problems not only threaten public health and agricultural productivity but also hinder long-term economic growth and social development.

India, being one of the fastest-growing economies in the world, faces the complex task of balancing economic development with environmental protection. While development activities generate employment and improve living standards, they also place immense pressure on natural ecosystems. Unsustainable agricultural practices, unplanned urban expansion, and increased dependence on fossil fuels have further intensified environmental degradation. In recent years, the impacts of climate change such as rising temperatures, irregular rainfall, floods, and droughts have become increasingly visible, particularly affecting vulnerable rural communities.

Sustainable development provides a framework to address these challenges by promoting economic growth while ensuring environmental conservation and social equity. India has introduced several policies and initiatives, including renewable energy promotion, afforestation programs, environmental regulations, and the adoption of sustainable agricultural practices. However, effective implementation, public awareness, technological innovation, and stronger institutional frameworks remain essential for achieving sustainable outcomes.

In conclusion, addressing environmental degradation in India requires integrated strategies that combine economic progress with ecological preservation. Strengthening environmental governance, encouraging responsible consumption, and promoting green technologies are crucial steps toward achieving long-term sustainable development.

Keywords: Environmental Degradation, Sustainable Development, Climate Change, Resource Management, India's Environmental Policy.

Introduction

Environmental degradation is one of the most pressing issues facing India today, threatening its ecological balance, public health, and long-term economic growth. Rapid industrialization, urbanization, and population expansion have led to severe deforestation, air and water pollution, soil erosion, and loss of biodiversity. India's dependence on fossil fuels and intensive agriculture has further exacerbated environmental problems, resulting in the contamination of rivers, depletion of groundwater, and increasing greenhouse gas

emissions. The consequences of these actions are evident in the frequent occurrences of natural disasters, declining agricultural productivity, and deteriorating quality of life, especially in rural areas.

Sustainable development has emerged as a critical framework to address these challenges by balancing economic growth, social well-being, and environmental protection. However, India faces significant hurdles in implementing sustainable development practices due to resource constraints, lack of awareness, weak enforcement of environmental regulations, and

competing priorities between economic development and conservation. Efforts such as renewable energy adoption, afforestation programs, pollution control measures, and the promotion of eco-friendly technologies indicate progress, yet much remains to be done.

The challenge for India lies in integrating sustainability into policymaking, industrial practices, and community engagement to ensure long-term environmental and economic security. Addressing environmental degradation is not only crucial for preserving natural resources but also essential for achieving the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs). Effective governance, innovative technology, and public participation are key to overcoming the environmental challenges and building a resilient, sustainable future for India.

Objectives of the Study

The primary objective of this study is to analyze the causes, consequences, and patterns of environmental degradation in India and to examine the challenges it poses to sustainable development. Rapid industrialization, urbanization, deforestation, and unplanned agricultural practices have significantly deteriorated air, water, and soil quality, affecting human health, biodiversity, and ecosystem balance. This study aims to identify the sectors and activities contributing most to environmental stress and assess their long-term impacts on natural resources and socio-economic development.

A further objective is to evaluate existing policies, programs, and technological interventions aimed at promoting sustainable development, including renewable energy initiatives, afforestation drives, and waste management strategies. The study seeks to explore gaps between policy intentions and practical implementation and highlight areas requiring urgent intervention.

Additionally, the study intends to provide recommendations for integrating environmental sustainability into economic planning and development strategies. By examining both regional and national perspectives, the research aims to foster awareness among policymakers, stakeholders, and the public about the critical

need for sustainable practices. Ultimately, the study aspires to contribute to India's goals of achieving environmental resilience while ensuring economic growth and social well-being.

Hypothesis of the study

Environmental degradation in India, driven by rapid industrialization, urbanization, and unsustainable agricultural practices, has a direct negative impact on the country's socioeconomic development and public health. It is hypothesized that regions with higher levels of environmental deterioration such as air and water pollution, deforestation, and soil degradation experience slower progress toward sustainable development goals. Conversely, the adoption of sustainable practices, including renewable energy use, waste management, and conservation strategies, can mitigate environmental harm and promote long-term economic growth. This study posits a significant relationship between environmental health and the effectiveness of sustainable development initiatives in India.

Review of Literature

Environmental degradation in India has emerged as a pressing concern due to rapid industrialization, urbanization, population growth, and unsustainable agricultural practices. Over the past few decades, scholars and policy analysts have highlighted that degradation of natural resources such as soil, water, forests, and air is not only an ecological problem but also a significant barrier to sustainable development (Ministry of Environment, Forest and Climate Change, 2021). Studies suggest that environmental deterioration has direct implications on human health, agricultural productivity, and economic growth (World Bank, 2018).

Several studies have focused on air and water pollution as key indicators of environmental degradation in India. According to the World Health Organization (WHO), India has some of the most polluted cities globally, with particulate matter (PM_{2.5}) levels far exceeding safe limits (World Health Organization, 2018). Research by Guttikunda and Jawahar (2014) emphasizes that industrial emissions, vehicular pollution, and construction activities are the major contributors to deteriorating air quality in urban centers.

Similarly, water pollution due to untreated industrial effluents and domestic sewage is a major challenge, affecting both human health and aquatic ecosystems (Central Pollution Control Board, 2020).

Soil degradation, including erosion, nutrient depletion, and salinity, has been widely studied in the context of sustainable agriculture. Agarwal et al. (2016) indicate that unsustainable farming practices, overuse of chemical fertilizers, and deforestation have led to significant loss of soil fertility, threatening food security in India. Forest depletion and biodiversity loss further exacerbate environmental vulnerabilities. Studies by the Food and Agriculture Organization (FAO, 2020) highlight that India has witnessed considerable deforestation, leading to habitat loss, declining carbon sequestration capacity, and increased greenhouse gas emissions.

Climate change adds another layer of complexity, influencing the frequency of extreme weather events such as floods, droughts, and cyclones, which have direct impacts on vulnerable populations and the economy (Intergovernmental Panel on Climate Change, 2022). The literature emphasizes that environmental degradation is closely linked with socio-economic inequalities, as marginalized communities often bear the highest burden of ecological stress (Amartya Sen, 2000).

Scholars suggest that sustainable development strategies in India must integrate environmental, social, and economic dimensions. Initiatives like renewable energy adoption, sustainable agriculture, afforestation programs, and stricter pollution regulations are critical for mitigating degradation (NITI Aayog, 2018). Research by the United Nations Environment Programme (UNEP, 2019) emphasizes the role of policy coherence, public awareness, and technological innovation in achieving sustainable development goals (SDGs) in the Indian context.

In conclusion, the review of literature reveals that environmental degradation in India is multifaceted and interconnected with developmental challenges. Effective policy interventions, coupled with community participation and scientific innovation, are crucial for balancing economic growth with

environmental sustainability. The literature collectively underscores that sustainable development is not only a moral imperative but also essential for ensuring long-term economic stability and human well-being in India.

Research Methodology

The study adopts a mixed-methods research approach to analyze environmental degradation and sustainable development challenges in India. Quantitative data is collected from government reports, environmental surveys, and statistical databases such as the Ministry of Environment, Forests and Climate Change (MoEFCC) and World Bank datasets. Qualitative insights are gathered through interviews with environmental experts, policy makers, and NGO representatives. Descriptive and analytical methods are employed to identify key factors contributing to air, water, and soil pollution, deforestation, and climate change impacts. The study also evaluates policy measures and sustainable development initiatives to recommend actionable strategies for India's ecological sustainability.

Research Findings

India, as a rapidly developing nation, faces significant environmental degradation that threatens sustainable development. Key issues include air and water pollution, deforestation, soil erosion, and loss of biodiversity. Urbanization and industrialization have intensified air pollution, with major cities often exceeding safe particulate matter levels, impacting public health and productivity. Water resources are under stress due to over-extraction, contamination from industrial effluents, and inefficient agricultural practices, contributing to scarcity and reduced crop yields. Deforestation and land degradation, driven by agriculture expansion and infrastructure development, exacerbate climate change effects and reduce ecological resilience.

Sustainable development in India is further challenged by energy demand and reliance on fossil fuels, leading to greenhouse gas emissions that threaten climate stability. Government policies such as the National Action Plan on

Climate Change (NAPCC) aim to promote renewable energy, afforestation, and energy efficiency. However, gaps in implementation, inadequate awareness, and lack of community participation hinder effectiveness. Integrating environmental considerations into economic planning, adopting green technologies, and enhancing environmental governance are critical. Public-private partnerships and education on sustainability can foster a culture of conservation. Achieving sustainable development in India requires balancing economic growth with ecological preservation, ensuring resources meet current needs without compromising future generations.

Recommendation

India faces significant environmental challenges, including air and water pollution, deforestation, soil degradation, and loss of biodiversity. Rapid industrialization, urbanization, and unsustainable agricultural practices have intensified these problems, threatening public health, livelihoods, and long-term economic growth. To achieve sustainable development, India must adopt a multi-pronged approach that balances economic growth with environmental protection.

Firstly, stricter enforcement of environmental regulations is crucial. Industries and urban centers should comply with pollution control norms, and penalties for violations must be robust. Secondly, promoting renewable energy sources such as solar, wind, and biomass can reduce dependence on fossil fuels, thereby lowering greenhouse gas emissions. Thirdly, afforestation, watershed management, and soil conservation initiatives should be scaled up to restore ecological balance. Encouraging sustainable agricultural practices like organic farming and efficient water use can also help mitigate land and water degradation.

Public awareness and community participation are equally important. Educational campaigns and incentive-based programs can

motivate citizens and businesses to adopt eco-friendly practices. Finally, integrating environmental considerations into policy planning across sectors energy, industry, transport, and agriculture will ensure a long-term, sustainable growth trajectory. By implementing these strategies, India can reduce environmental degradation while achieving equitable and sustainable development.

Conclusion

Environmental degradation in India has emerged as one of the most pressing challenges of the 21st century, directly impacting public health, economic growth, and social well-being. Rapid industrialization, urbanization, deforestation, and unregulated exploitation of natural resources have intensified air and water pollution, soil erosion, and loss of biodiversity. These environmental pressures not only threaten ecosystems but also exacerbate climate change effects, making sustainable development a complex yet urgent necessity. India's growing population and rising consumption patterns further amplify these challenges, highlighting the critical need for integrated policy frameworks. Sustainable development in this context requires balancing economic growth with environmental conservation, promoting renewable energy, resource-efficient technologies, and community-based conservation strategies. Government initiatives, such as the National Action Plan on Climate Change and Green India Mission, represent important steps, but effective implementation and public participation remain essential. Education, awareness, and corporate responsibility are equally crucial in fostering a culture of sustainability. Ultimately, achieving sustainable development in India demands a holistic approach that aligns environmental protection, social equity, and economic progress. Only through coordinated efforts across government, industry, and civil society can India secure ecological resilience, enhance quality of life, and ensure long-term prosperity for future generations.

References

1. Ministry of Environment, Forest and Climate Change. (2022). *State of Environment Report 2021–22*. New Delhi: Government of India.
2. Central Pollution Control Board. (2021). *Annual Report 2020–21*. New Delhi: CPCB Publications.

3. United Nations Environment Programme. (2019). *Global Environment Outlook – GEO-6: Healthy Planet, Healthy People*. Nairobi: UNEP.
4. R. K. Pachauri., & A. Reisinger. (2014). *Climate Change and Sustainable Development*. New York: Cambridge University Press.
5. World Bank. (2020). *Sustainable Development in India: Challenges and Opportunities*. Washington, D.C.: World Bank Publications.
6. P. K. Joshi., & R. K. Singh. (2017). *Environmental Challenges and Policy Responses in India*. New Delhi: Sage Publications.
7. NITI Aayog. (2018). *Strategy for New India @75*. New Delhi: Government of India.
8. United Nations Development Programme. (2016). *Human Development Report 2016: Human Development for Everyone*. New York: UNDP.
9. World Resources Institute India. (2021). *Environmental Challenges and Sustainable Development Pathways*. New Delhi: WRI India.
10. Government of India. (2023). *Economic Survey 2022–23*. New Delhi: Ministry of Finance.

3.

Fiscal Deficit and Public Debt as Constraint on India's Economic Growth**Dr. Annaji Madavi**

Associate Prof. & Head

Department of Economics, Adarsh College, Hingoli.

Abstract:

Fiscal deficits and high public debt constrain India's economic growth by diverting resources from productive investment, increasing interest payment burdens (crowding out), potentially leading to inflation, and worsening macroeconomic instability, though deficit spending on infrastructure and human capital can boost growth; balancing this requires strict adherence to fiscal prudence, like the FRBM Act, reducing consumption-led borrowing, and strengthening revenue collection to channel funds towards capital formation. India's fiscal deficit and public debt have been rising in recent years, posing significant challenges to the country's economic growth. This paper examines the impact of fiscal deficit and public debt on India's economic growth, highlighting the constraints they impose on the country's development trajectory.

Keywords: Fiscal deficits, Public Debt, Indian Economy, Economic Growth**Introduction:**

India's fiscal deficit and public debt have been increasing in recent years, raising concerns about the country's fiscal sustainability. The fiscal deficit widened to 9.2% of GDP in FY21, while public debt rose to 89.6% of GDP in FY21. As of 2026, India faces a critical juncture in balancing its growth ambitions with the fiscal constraints imposed by a high debt-to-GDP ratio and persistent fiscal deficits. While the post-pandemic recovery has been robust, with GDP growth estimated between 7.5% and 7.8% for FY 2025-26, the accumulation of public debt—currently approximately 56.1% for the central government remains a significant hurdle to long-term macroeconomic stability. India's fiscal policy in 2026 is defined by a strategic shift from annual fiscal deficit targeting to a long-term debt-to-GDP ratio anchor. This transition, scheduled to formally commence in April 2026 (FY 2026-27), aims to lower the central government's debt to 50% of GDP by March 31, 2031. Despite this planned consolidation, the fiscal deficit for FY 2025-26 is projected at 4.4% of GDP, down from 4.8% in the previous year but still high compared to pre-pandemic targets.

Objectives of the Study:

1. To identify the key drivers and implications for India's economic growth.
2. To analyse the current state of India's fiscal deficit and public debt.

Database and Methodology:

The study has been carried out based on the relevant secondary data. The secondary data has been collected from internet sources, articles, research papers, newspapers, etc.

India's Economic Growth:

India is one of the world's fastest-growing major economies, and with the ambition to achieve upper-middle-income status by 2027, the country is progressing on a strong foundation of economic growth, structural reforms, and social progress. According to the IMF's April 2025 World Economic Outlook report, India, with a GDP of \$4.18 trillion, has surpassed Japan to become the world's fourth-largest economy. India's real GDP grew at a rate of 8.2% in the second quarter of the financial year 2025-26, higher than the 7.8% in the previous quarter and 7.4% in the fourth quarter of 2024-25. The Reserve Bank of India has revised its GDP growth forecast for India for the financial year 2025-26 upwards from the earlier 6.8% to 7.3%. India's domestic growth is on an upward

trajectory due to several factors, including robust domestic demand, streamlining of income tax and Goods and Services Tax (GST), lower crude oil prices, front-loaded government capital expenditure (CAPEX), as well as favourable monetary and fiscal conditions, and lower inflation.

India's industrial sector is experiencing robust growth, with the Index of Industrial Production (IIP) registering a 6.7% year-on-year increase in November 2025, driven by an 8% growth in the manufacturing sector. Electronics, automobiles, and pharmaceuticals are key growth drivers, supported by Production-Linked Incentive (PLI) schemes aimed at increasing the manufacturing sector's contribution to GDP to 25%. The manufacturing sector is a major driver of growth, with significant recent increases in the production of basic metals, electrical equipment, and motor vehicles. Electronics exports increased from US\$ 29.1 billion in FY24 to US\$ 38.6 billion in FY25, and are projected to reach US\$ 46-50 billion in FY26. Government initiatives like the PLI scheme are boosting the manufacturing sector, with a target of achieving a 25% contribution to GDP by 2030. Infrastructure and Investment: Increased capacity utilization and infrastructure development (e.g., roads, logistics) are fuelling growth, resulting in the industrial output demonstrating high resilience.

India's services sector is a major economic driver, contributing over 55% to the country's GDP/GVA, fuelling growth through information technology, finance, trade, and digital services, attracting significant foreign direct investment, boosting exports, and creating substantial (though often informal) employment. In recent times, knowledge-based services have accelerated the sector's growth post-pandemic. The sector's share in India's Gross Value Added (GVA) has increased from approximately 50.6% in FY 2014 to an estimated 55% in FY 2025, making it the largest contributor to the economy. The services sector's real GVA growth has consistently remained above 6% annually over the past decade, and post-COVID, it has even outpaced overall economic growth. Information technology (IT), financial services,

communication, business services, and retail trade are the key growth engines, with IT/digital services showing tremendous growth. The sector employs a large number of people (approximately 30%), creating millions of new jobs; however, concerns about the quality and formal nature of employment persist. Services exports contribute significantly to foreign exchange earnings, with strong growth in areas like information technology and business process outsourcing. India's digital economy is driving the expansion of the services sector, and the GVA of computer and information services has quadrupled since 2011-12.

India's agricultural sector is demonstrating robust and resilient growth, averaging approximately 4.4-5% annually in recent years (2017-2024). This sector makes a significant contribution to the Gross Domestic Product (GDP) and supports nearly half of the population. Government initiatives, improved infrastructure, and stable farmer incomes have led to record production of food grains and horticultural products; however, challenges such as low productivity in some regions and post-harvest losses persist. The average annual growth was approximately 5% during the financial years 2017-2023, and a 3.5% growth was observed in the second quarter of 2025, indicating the sector's resilience. Record production has been achieved in food grains (rice, wheat, maize) and horticultural products (fruits, vegetables). Agricultural producers' income increased at an annual rate of over 10% during the financial years 2015-2024, surpassing other sectors. India ranks among the leading countries globally in the production of several commodities and has outpaced China's agricultural growth rate in recent years.

Constraint on India's Economic Growth:

India's economic development faces structural impediments, including low labor force participation (56.4%), a significant skills gap, and over-reliance on agriculture (which employs approximately 51% of the workforce). Key constraints include high infrastructure, logistics, and compliance costs, limited research and development investment (<0.7% of GDP), and a credit gap for Micro, Small, and Medium

Enterprises (MSMEs). 'Jobless growth' and low female labor force participation are major challenges. Despite a large working-age population, there is a mismatch between the skills required by industries and those available in the workforce, leading to underemployment. While the agriculture sector employs over 51% of the workforce, it contributes only 17-18% to the GDP, indicating low productivity. The slow migration of workers to more productive manufacturing and service sectors hinders overall growth. Despite significant investments, bottlenecks in transportation, logistics, and energy supply increase transaction costs and reduce competitiveness. India's research and development investment is low compared to global peers like China (<0.7% of GDP), limiting technological innovation and the competitiveness of the manufacturing sector. Complex regulations, bureaucratic red tape, and inconsistent policies between central and state governments hinder the ease of doing business. Limited access to formal credit for MSMEs acts as a barrier to the growth of this crucial sector. High dependence on imports for key sectors (including from China) and vulnerability to global economic shocks, rising protectionism, and volatile Foreign Direct Investment (FDI) are also concerns. Large disparities between rural and urban areas, as well as across different states, prevent inclusive growth. The low tax-to-GDP ratio (approximately 12%) limits the government's ability to invest in infrastructure.

Fiscal Deficit as Constraint on Economic Growth:

India's high fiscal deficit acts as a significant constraint on long-term economic growth by driving up inflation, increasing government debt, and crowding out private investment. While it acts as a short-term stimulus tool, persistent deficits force higher interest rates and limit funding for capital expenditure, with a 1% increase in deficit historically lowering GDP growth by 0.075%. When the government borrows heavily to finance its deficit, it reduces the available funds for the private sector and drives up interest rates. High fiscal deficits, often financed through borrowing, can cause inflation, which hurts the purchasing power of consumers

and increases business costs. A large portion of the deficit is often spent on revenue expenses (salaries, subsidies) rather than long-term infrastructure, slowing down productive, growth-oriented investment. High government debt means a larger share of the budget is spent on interest payments, reducing the fiscal space for developmental spending. Studies indicate that in the long run, fiscal deficits have a significant negative impact on the Indian economy, reducing the overall GDP growth rate. The government is on a path of fiscal consolidation, aiming to reduce the fiscal deficit from 5.9% in FY24 to 4.4% in FY26. India aims to reduce the central government's debt-to-GDP ratio to approximately 50% by March 31, 2031, which requires maintaining strict fiscal discipline. While reducing the deficit is crucial for stability, it must be balanced with the need for capital expenditure to drive economic growth, particularly in infrastructure. Although high deficits can act as a short-term stimulus during recessions, their long-term persistence in India has generally hindered sustained, high-speed economic growth, as highlighted in studies on fiscal policy.

Public Debt as Constraint on Economic Growth:

India's public debt, hovering around 85-90% of GDP post-COVID-19, acts as a significant constraint on economic growth by limiting fiscal flexibility, increasing interest burdens, and potentially causing "crowding out" of private investment. High interest payments, exceeding 5% of GDP and 25% of revenue, reduce funds available for essential development, infrastructure, health, and education, hindering long-term growth potential. High government borrowing increases demand for loanable funds, which can drive up interest rates, making it more expensive for the private sector to invest and expand. Elevated debt levels limit the government's capacity to initiate counter-cyclical fiscal measures during economic downturns, restricting its ability to respond to shocks. A significant portion of revenue is used for interest payments rather than productive public investment, diverting funds from infrastructure and social sectors. High debt-financed spending

can contribute to inflationary pressures, which may necessitate tighter monetary policy from the RBI, further slowing economic activity. Excessive debt-to-GDP ratios can concern investors and international agencies, potentially leading to lower credit ratings, which increases the cost of borrowing. India's debt is primarily driven by persistent fiscal deficits, welfare spending, and the COVID-19 pandemic response. Domestic debt constitutes about 95% of the total, making the economy less vulnerable to exchange rate fluctuations but heavily dependent on domestic market sentiment. The government aims for fiscal consolidation and a reduction of the debt-to-GDP ratio towards 50% by FY31 to ensure long-term sustainability and growth. While debt can fund crucial infrastructure development when managed well, the high current levels require strategic management to avoid stifling long-term economic prosperity.

Policy Responses and Mitigation:

1. **FRBM Act:** The Fiscal Responsibility and Budget Management (FRBM) Act was enacted to impose limits on deficits and debt, but it often fails to adhere to these limits.
2. **Need for Fiscal Consolidation:** Fiscal consolidation measures are necessary to

reduce the fiscal deficit and public debt. Bringing the debt-to-GDP ratio to a sustainable level is crucial for long-term growth, aiming to reach closer to the consolidated limit of 60%.

3. **Quality of Expenditure:** To transform deficits into growth catalysts, expenditure needs to be shifted from subsidies and current, recurring expenses towards infrastructure and human capital development. Implementing expenditure reforms is crucial to improving the productivity of public spending and reducing wasteful expenditure.
4. **Revenue Mobilization:** Strengthening revenue mobilization efforts is necessary to increase tax revenues and reduce the fiscal deficit.

Conclusion:

India's fiscal deficit and public debt pose significant challenges to the country's economic growth. While deficit spending can provide short-term economic stimulus, high and persistent fiscal deficits and public debt place serious constraints on India's long-term economic growth. Addressing this requires a strong commitment to fiscal consolidation, improving tax collection efficiency, and prioritizing productive capital expenditure.

References

1. Press Information Bureau, Government of India, (2025): A Defining Year for India's Growth, India's Goldilocks Moment: High Growth, Low Inflation. <https://www.pib.gov.in/PressNoteDetails.aspx?NotelD=156770&ModuleId=3®=3&lang=1>
2. <https://www.worldbank.org/ext/en/country/india>
3. <https://tradingeconomics.com/india/industrial-production>
4. <https://www.pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=2098048®=3&lang=2>
5. Agriculture And Food Management: Sector of The Future, <https://www.indiabudget.gov.in/economicsurvey/doc/eschapter/echap09.pdf>
6. Pavit, Dr. Girish Bahal, (2025): Debt Sustainability in Indian States: A Fiscal R* Analysis, Institute of Economic Growth. <https://www.ies.gov.in/pdfs/Pavit-march25.pdf>

4.

Environmental Degradation and the Path to Sustainable Development in India

aibhav Dilip Jadhav

Marathi department.

Kai.b.p.e.g.c college, Hanegaon dist -nanded

Introduction

India is one of the fastest-growing developing countries in the world. Rapid population growth, industrialization, urban expansion, and modernization have helped the country achieve economic development. However, this development has also caused serious damage to the environment. Problems such as air pollution, water pollution, deforestation, climate change, soil degradation, and loss of biodiversity are increasing day by day. This overall damage to nature is known as environmental degradation.

At the same time, India faces the challenge of achieving sustainable development, which means development that meets present needs without harming the ability of future generations to meet their own needs. Balancing economic growth with environmental protection is one of the biggest challenges for India today. This journal discusses the causes of environmental degradation in India, its impacts, and the major challenges related to sustainable development.

Meaning of Environmental Degradation

Environmental degradation refers to the deterioration of the natural environment due to human activities. It includes the depletion of natural resources such as air, water, and soil, destruction of ecosystems, and extinction of wildlife. When nature is exploited beyond its capacity to recover, environmental degradation occurs.

In India, environmental degradation is mainly caused by overuse of natural resources, uncontrolled industrial growth, excessive use of fossil fuels, and poor environmental management. The problem has become more serious in recent decades due to rapid economic development and population pressure.

Major Causes of Environmental Degradation in India

Population Growth

India has one of the largest populations in the world. Increasing population creates high demand for food, water, land, housing, and energy. To meet these demands, forests are cut, land is overused, and water resources are exploited. This results in deforestation, water scarcity, and land degradation.

Population pressure also leads to overcrowding in cities, formation of slums, poor sanitation, and increased waste generation, all of which negatively affect the environment.

Industrialization

Industrial growth has contributed significantly to India's economy, but it has also caused severe environmental pollution. Many industries release harmful gases, chemicals, and untreated waste into the air, water, and soil.

Industries such as chemical factories, thermal power plants, cement plants, and textile industries are major sources of pollution. Industrial waste dumped into rivers like the Ganga and Yamuna has made water unsafe for drinking and aquatic life.

Urbanization

Rapid urbanization is another major cause of environmental degradation. Cities are expanding without proper planning, leading to loss of green spaces, increased pollution, traffic congestion, and waste management problems.

Urban areas produce large amounts of solid waste and sewage. In many cities, waste is not properly treated or recycled, causing soil and water pollution.

Deforestation

Forests play an important role in maintaining ecological balance. They provide oxygen, regulate climate, conserve biodiversity, and prevent soil erosion. However, large-scale

deforestation has taken place in India due to agriculture expansion, mining, construction, and infrastructure development.

Loss of forests leads to climate change, floods, droughts, and loss of wildlife habitats.

Agricultural Practices

Modern agricultural practices have increased food production but have also harmed the environment. Excessive use of chemical fertilizers, pesticides, and insecticides pollutes soil and water.

Over-irrigation leads to waterlogging and soil salinity, reducing land fertility. Burning of crop residues also contributes to air pollution, especially in northern India.

Types of Environmental Degradation

Air Pollution

Air pollution is a major environmental problem in India. Sources include vehicle emissions, industrial smoke, burning of fossil fuels, and construction activities. Many Indian cities rank among the most polluted cities in the world.

Air pollution causes serious health problems such as asthma, lung diseases, heart diseases, and premature deaths.

Water Pollution

Water pollution occurs due to discharge of untreated sewage, industrial waste, agricultural runoff, and plastic waste into rivers, lakes, and oceans. Rivers like Ganga, Yamuna, and Godavari are highly polluted in many regions.

Water pollution affects drinking water quality, aquatic life, and agriculture.

Soil Degradation

Soil degradation includes loss of soil fertility, erosion, and contamination. It is caused by deforestation, over-farming, mining, and use of chemicals in agriculture.

Degraded soil reduces agricultural productivity and threatens food security.

Loss of Biodiversity

India is rich in biodiversity, but environmental degradation has led to loss of plant and animal species. Habitat destruction, climate

change, and pollution are major reasons for biodiversity loss.

Loss of biodiversity affects ecosystems and human life, as it disturbs natural balance.

Concept of Sustainable Development

Sustainable development means development that is environmentally sound, economically viable, and socially equitable. It focuses on long-term benefits rather than short-term gains.

The concept was popularized by the Brundtland Commission (1987), which emphasized protecting natural resources for future generations.

For India, sustainable development is essential to reduce poverty, improve living standards, and protect the environment at the same time.

Sustainable Development Challenges in India

India faces many difficulties in achieving sustainable development. Economic growth is necessary, but it often conflicts with environmental protection. The main challenges are explained below.

Poverty and Inequality

A large section of India's population still lives below the poverty line. Poor people depend directly on natural resources for their survival. They use forests for fuel, rivers for water, and land for farming. Due to poverty, environmental protection becomes a secondary concern.

At the same time, unequal distribution of resources leads to overconsumption by rich sections of society, increasing environmental damage.

Energy Demand and Dependence on Fossil Fuels

India's growing population and industries require huge amounts of energy. Most of this energy comes from coal, oil, and natural gas. Burning fossil fuels causes air pollution and greenhouse gas emissions, leading to climate change.

Although renewable energy is growing, dependence on fossil fuels remains a major challenge to sustainable development.

Climate Change Impacts

Climate change is already affecting India. Rising temperatures, irregular rainfall, floods, droughts, cyclones, and heatwaves are becoming more frequent. Farmers suffer crop losses, water availability decreases, and coastal areas face rising sea levels.

Climate change increases environmental degradation and makes sustainable development more difficult.

Weak Implementation of Environmental Laws

India has many environmental laws and policies, but implementation is often weak. Lack of strict monitoring, corruption, and poor enforcement reduce the effectiveness of environmental protection measures.

Industries sometimes violate pollution control norms without facing serious penalties.

Rapid Urban Growth

Unplanned urban growth puts pressure on water supply, sanitation, transport, and waste management systems. Cities struggle to manage solid waste, sewage, and pollution.

This makes urban sustainability a major challenge in India.

Government Initiatives for Sustainable Development

The Indian government has introduced several programs and policies to protect the environment and promote sustainable development.

National Action Plan on Climate Change (NAPCC)

The NAPCC focuses on renewable energy, energy efficiency, sustainable agriculture, water conservation, and climate adaptation strategies.

Swachh Bharat Abhiyan

This mission aims to improve sanitation, waste management, and cleanliness across India. It helps reduce environmental pollution and improves public health.

Renewable Energy Mission

India promotes solar, wind, hydro, and bioenergy. The National Solar Mission aims to

reduce dependence on fossil fuels and control emissions.

Namami Gange Programme

This program focuses on cleaning and conserving the Ganga River by controlling pollution and improving sewage treatment facilities.

Forest and Wildlife Protection

Programs such as Green India Mission and wildlife conservation projects help increase forest cover and protect biodiversity.

Role of Technology in Sustainable Development

Technology plays an important role in reducing environmental degradation.

Renewable energy technologies reduce pollution

Electric vehicles help control air pollution

Waste recycling and waste-to-energy plants reduce landfills

Smart irrigation systems save water

Digital monitoring improves environmental law enforcement

Adopting eco-friendly technology supports sustainable growth.

Role of Public Awareness and Education

Public participation is essential for environmental protection. People must be aware of environmental issues and their responsibilities.

Environmental education in schools, community programs, and media campaigns encourage people to:

- Save water and energy
- Reduce plastic use
- Practice waste segregation
- Protect trees and wildlife

Without public support, sustainable development cannot be achieved.

Analytical Discussion

Environmental degradation in India is closely linked with economic development patterns. While development has improved living standards, it has also increased pollution and resource depletion. The challenge lies in

changing the development model from exploitative to sustainable.

India's environmental problems are not only environmental but also social and economic. Poverty, unemployment, and lack of education force people to overuse natural resources. Therefore, environmental protection must go hand in hand with social development.

Climate change adds another layer of complexity. India contributes to global emissions but also suffers greatly from climate impacts. This makes climate-friendly development essential.

Sustainable development in India requires strong policies, advanced technology, and responsible governance. Laws must be strictly enforced, and polluters must be held accountable.

Community participation is equally important. Local people understand their environment best and should be involved in decision-making processes.

Finally, sustainable development is not a choice but a necessity for India. Without protecting nature, long-term development is impossible.

Conclusion

Environmental degradation is a serious threat to India's future. Pollution, deforestation, climate change, and loss of biodiversity are increasing due to unsustainable development practices. At the same time, India must continue economic growth to reduce poverty and improve living standards.

Sustainable development provides a balanced solution by integrating economic growth, environmental protection, and social welfare. Government initiatives, technological advancement, public awareness, and strict law enforcement are key to achieving sustainability.

If India adopts sustainable practices at all levels, it can protect its environment and ensure a better future for coming generations.

References

1. Ministry of Environment, Forest and Climate Change, Government of India
2. United Nations Environment Programme (UNEP) Reports
3. India State of Environment Reports
4. Journal of drishti IAS
5. Google

5.

Social Sector Expenditure and Economic Growth: Issues and Challenges**Ass. Prof. Phulari Bhagwat Gopal**Department of Commerce
Navgan Arts and Commerce College Parli**Abstract**

This research paper examines the relationship between social sector expenditure—encompassing areas such as education, health, social security, and related services—and economic growth. Drawing from empirical studies across various regions, including OECD countries, Nigeria, India (specifically Haryana), Ethiopia, and broader cross-country analyses, the paper highlights the generally positive impact of such expenditures on growth, mediated by factors like government effectiveness and social capital. However, it also addresses key issues and challenges, such as fiscal constraints, corruption, inefficient allocation, and external shocks. The analysis underscores the need for targeted policies to maximize benefits while mitigating drawbacks, contributing to sustainable development goals.

Introduction

Social sector expenditure refers to government spending on human development-oriented areas, including education, health, social welfare, and infrastructure that supports societal well-being. These investments are pivotal in endogenous growth theories, where human capital accumulation drives long-term economic expansion. Theoretical frameworks, such as those proposed by Barro (1990), suggest that productive public expenditures can enhance growth, while unproductive ones may hinder it. Empirical evidence from diverse economies indicates a positive correlation, but the relationship is nuanced by contextual factors. This paper synthesizes findings from recent studies to explore this linkage, focusing on issues like resource allocation inefficiencies and challenges posed by corruption and fiscal limitations.

Literature Review

Numerous studies have investigated the nexus between social sector spending and economic growth. In OECD countries, public social expenditures on education, health, and social spending have been shown to positively influence growth. Using panel data and econometric models like fixed effects regressions, research demonstrates that these expenditures contribute to higher GDP growth

rates by improving human capital and productivity.

In developing contexts, similar patterns emerge. For Nigeria, an autoregressive distributed lag (ARDL) analysis over 1981–2022 revealed that expenditures on defence, health, and education positively and significantly affect economic well-being, proxied by the Human Development Index (HDI), both in the short and long run. Transportation spending showed a positive but insignificant impact. The study concludes that social sector outlays are vital for enhancing citizen welfare, recommending strategic allocations to modernize sectors like defence.

In India, particularly Haryana, time-series data from 1985–2016 indicate a high correlation between net state domestic product (NSDP) and social sector expenditures on education, health, sanitation, and welfare for marginalized groups. Granger causality tests confirm short-run relationships, while Johansen co-integration reveals long-run dynamics. Nationwide, bi-directional causality exists between GDP per capita and expenditures on education, family welfare, housing, and social security, with unidirectional causality from health spending to growth.

Cross-country analyses further support these findings. Public social spending, including social security benefits, education, and health,

positively impacts growth, with government effectiveness mediating this relationship.^{53c15e} In the European Union, short- and long-term effects of public expenditure on growth vary by allocation, emphasizing the distinction between productive and unproductive spending.

A novel perspective integrates social capital, which enhances growth by increasing public education investment through better information diffusion and political accountability. In a stochastic endogenous growth model, higher social capital reduces myopic underinvestment in education, raising average growth rates and lowering volatility. Empirical evidence from World Values Survey data and U.S. states confirms that trust and social interactions correlate with higher education spending shares of GDP

In Ethiopia, vector error correction models (VECM) using data from 1980–2018 show that education and health expenditures positively and significantly affect both short- and long-term growth. Defense spending has a positive but negligible impact, while agricultural expenditure negatively affects growth, particularly in the short term.^{091c80}

Empirical Insights and Methodology Overview

The methodologies across these studies include ARDL for time-series analysis in Nigeria and India, panel regressions for OECD and EU countries, and VECM for Ethiopia. Control variables often encompass government size, population, and institutional quality. Instrumental variables, such as linguistic traits for social capital, address endogeneity. Findings consistently affirm that education and health spending yield the strongest growth dividends, with elasticities ranging from 0.1 to 0.4 in various models.

Issues and Challenges

Despite the positive linkages, several issues and challenges impede the effectiveness of social sector expenditure.

Fiscal Constraints and Low Revenues:

In regions like Central America (e.g., Nicaragua) and ECOWAS countries, low revenues and fiscal deterioration limit funding

for social improvements. This leads to underinvestment, exacerbating inequality and stunting growth.

Corruption and Inefficiency:

Corruption moderates the expenditure-growth relationship negatively. In ECOWAS, higher corruption control enhances spending efficiency, but pervasive graft reduces impacts.^{5695ab} In Ethiopia, corruption, rent-seeking, and poor administration in agriculture result in negative growth effects, alongside issues like inadequate infrastructure and political instability.

Allocation Inefficiencies:

Distinguishing productive (e.g., education) from unproductive spending is crucial. Over-reliance on visible services over shrouded investments like education, due to political myopia, leads to suboptimal outcomes. In Nigeria, insignificant transportation impacts highlight misallocation risks.

External Shocks and Volatility: Natural hazards, conflicts, and economic fluctuations amplify challenges. Social capital helps dampen volatility, but its absence exacerbates short-term negative effects, as seen in Ethiopia's agricultural sector.

Measurement and Data Issues:

Heteroscedasticity in models and imperfect proxies for social capital (e.g., trust surveys) pose analytical challenges.^{49ce7f} Long-term sustainability of expenditures remains underexplored, with potential reverse causation from growth to spending.

Institutional and Contextual Factors:

In India, while correlations are strong, short-run causality suggests delayed impacts, necessitating sustained investments.^{59411f} Globalization and SDGs add pressure to align expenditures with inclusive growth, but policy execution varies.^{af5af5}

Conclusion

Social sector expenditure generally fosters economic growth by building human capital, but its efficacy depends on efficient allocation, institutional quality, and social capital. Policymakers should prioritize education and

health, combat corruption through transparency, and leverage social networks for better accountability. In developing economies, addressing fiscal constraints via revenue mobilization and targeted interventions is essential. Future research should explore dynamic interactions in post-pandemic contexts to refine these insights.

References:

1. Economic Survey of India
2. World Bank India: Social sector expenditure and economic growth data and reports.
3. Book Of "Social Sector Development in India" by S. N. Singh (Oxford University Press, 2019)
4. Book of "Economic Growth and Social Development in India" by R. K. Panda (Routledge, 2020)

6.

Challenges to India's Economic Growth: Structural Impediments and Global Headwinds in the Pursuit of Viksit Bharat 2047

Dr. Satishkumar B. Donge

Department Economics, A.C.S.College, Gangakhed

Abstract

India continues to stand out as the world's fastest-growing major economy, with real GDP growth projected at 6.6–7.4% for FY 2025–26 despite a challenging global environment marked by trade fragmentation and geopolitical tensions. However, this resilience masks deep structural vulnerabilities that threaten sustained high growth needed to achieve the vision of a developed (Viksit Bharat) economy by 2047. The World Bank estimates that an average annual real GDP growth of 7.8% over the next two decades is required, up from the recent average of 6.3–7.2%.

Key challenges include chronically weak private corporate investment (flatlined at ~12% of GDP since 2012), faltering job creation amid a demographic dividend window closing, sluggish manufacturing expansion, and vulnerability to external shocks such as 50% U.S. tariffs on Indian exports. Additional pressures stem from labor market informality, low female labor force participation (~35.6%), skills mismatches, agricultural dependence, climate risks, and lagging factor-market reforms (land, labor, and capital). This paper analyzes these interconnected challenges using recent data from the Economic Survey 2025–26, IMF Article IV consultations, World Bank reports, and independent analyses. It evaluates their impact on growth potential and offers policy recommendations to unlock higher productivity, inclusive employment, and global competitiveness.

Introduction

India's economy has demonstrated remarkable resilience post-pandemic, supported by strong domestic demand, public capital expenditure, digital infrastructure, and services exports. The Economic Survey 2025–26 highlights broad-based sectoral contributions—agriculture stabilizing rural demand, manufacturing gaining momentum, and services leading expansion—with total exports reaching record levels (USD 825.3 billion in FY25). Fiscal consolidation has advanced, inflation has hit historic lows (~1.7% average in 2025), and external buffers remain robust (forex reserves ~USD 701 billion).

Yet, as India aspires to become the third-largest economy and achieve high-income status by 2047, growth must accelerate and broaden. Current projections show moderation to 6.2–6.6% in FY 2026–27 under baseline assumptions of prolonged U.S. tariffs. Without addressing underlying constraints, India risks a plateau before realizing its potential. This paper examines the primary domestic and external

challenges, drawing on official and independent sources as of early 2026.

Macroeconomic Outlook and Growth Projections

India's economy expanded 7.8% in Q1 FY 2025–26 and is estimated at 6.6–7.4% for the full year, outperforming global averages amid subdued world growth (3.1–3.2%). Drivers include resilient household consumption, GST reforms cushioning tariffs, monetary easing (repo rate at 5.25%), and sustained public investment (~4% of GDP effective capex).

However, the IMF and World Bank project moderation due to external headwinds, with downside risks from geoeconomic fragmentation, weather shocks, and tighter financial conditions. Achieving 7.8% average growth demands a shift from public-led to private-investment-driven expansion and deeper structural transformation.

Key Challenges

Weak Private Investment and Corporate Capex

Corporate investment has stagnated at around 12% of GDP since 2012, with excess capacity and weak demand deterring fresh capex. Public infrastructure spending has propped up growth, but private participation remains tepid, exacerbated by policy uncertainty, land acquisition hurdles, and low foreign direct investment (FDI at just 0.1% of GDP—far below China/Vietnam peaks). This reliance on government capex risks unsustainability and limits productivity gains. JP Morgan economist Jehangir Aziz noted: “The question that the government isn't asking is: how come for 13 straight years, corporate India has not invested?”

Employment Generation and Labor Market Rigidities

Despite official unemployment falling (~4.8%), quality and quantity of jobs lag. Net IT hiring among top firms was minimal (+17 employees in the first nine months of 2025), with rising gig work and AI disruption. Youth unemployment remains elevated (~14% in some estimates), informality dominates (majority of workforce), and female labor force participation stands at 35.6% (target: 50% by 2047). Labor-intensive sectors (textiles, leather, gems & jewelry) face job losses from U.S. tariffs and Chinese dumping. India needs ~8 million non-farm jobs annually to harness its demographic dividend, but rigid labor laws, skills gaps (only ~10% formally skilled), and slow manufacturing growth hinder this.

Sluggish Manufacturing and Export Competitiveness

Manufacturing's GDP share remains stagnant (~15–17%), limiting structural transformation from agriculture (still ~45% employment). Production-Linked Incentive (PLI) schemes have seen limited execution (~18% aggregate). Exports, particularly goods, suffer from 50% U.S. tariffs (in place since late 2024), reducing demand in key labor-intensive categories and contributing to a K-shaped recovery—formal sectors thrive while informal/rural segments lag. Services exports remain strong, but over-reliance

exposes vulnerabilities to global slowdowns and protectionism.

External Shocks and Trade Fragmentation

U.S. tariffs (50% on select goods) and pending trade deals create uncertainty, with estimated 0.3–0.4% GDP drag and pressure on MSMEs. Rupee depreciation (crossing 90/USD amid FPI outflows of USD 18.4 billion in 2025), volatile capital flows, and China's overcapacity dumping compound risks. Global growth slowdown (U.S. to 1.7–2.0%) and geopolitical tensions further weigh on exports and FDI.

3.5 Human Capital, Inequality, Regional Disparities, and Climate Vulnerability

Low female participation, unequal access to quality education/health, and regional imbalances persist. Agriculture's climate sensitivity risks rural incomes and inflation spikes. Without reforms, these erode inclusive growth and productivity.

Policy Responses and Recommendations

The government has responded with GST simplification (cushioning tariffs), labor code implementation, monetary easing, fiscal consolidation (deficit target ~4.4–4.8% of GDP), and new FTAs (EU, UK, EFTA). Public capex remains elevated, and digital platforms support skilling/employment (e.g., National Career Service).

Recommendations include:

Accelerate factor-market reforms (land acquisition, labor flexibility) to boost private investment and FDI.

Scale skilling and female workforce participation programs; incentivize labor-intensive manufacturing and services (agro-processing, care economy).

Enhance manufacturing competitiveness via PLI execution, logistics improvements, and GVC integration.

Diversify trade (emerging markets, Africa) and conclude U.S./key FTAs; provide targeted, time-bound support to tariff-hit sectors.

Invest in human capital, green transition, and R&D for productivity; strengthen state-level reforms with federal incentives.

The IMF stresses data-dependent monetary policy, exchange-rate flexibility, and revenue mobilization; the World Bank emphasizes raising investment to 40% of GDP by 2035.¹³⁸⁸⁸⁴

Conclusion

India's growth story is impressive but fragile. Weak private investment, inadequate job creation, manufacturing bottlenecks, and external vulnerabilities pose significant risks to sustaining 7–8% growth. Addressing these through bold,

accelerated reforms—while leveraging strengths in services, digital economy, and domestic demand—will determine whether India achieves Viksit Bharat by 2047. Timely implementation of labor codes, trade diversification, and human-capital investments is critical. Failure to act risks entrenching inequality and missing the demographic window, while success could position India as a global growth engine for decades.

References

1. Economic Survey 2025–26 (Government of India, January 2026).
2. IMF World Economic Outlook and 2025 Article IV Consultation with India (October–November 2025).
3. World Bank India Country Economic Memorandum and Global Economic Prospects (2025).
4. BBC News analysis (January 2026); Deloitte India Economic Outlook (January 2026); Policy Circle (October 2025); and related reports.
5. This analysis underscores the urgency of reform. Sustained policy focus can transform challenges into opportunities for inclusive, high-quality growth.

7.

Agriculture & Economic Development In India

Dr. V.S. Chimangunde.

Dept. of Geography,

S.S.J.E.S.'s A.C.S. College, Gangakhed Dist.Prabhani.

Introduction: -

India has one of the largest and institutionally most complex agricultural research systems in the world. Historically, the Indian agricultural research system is the zenith of a process which started in the 19th century and which resulted in the establishment of the Imperial Council of Agricultural Research on the recommendation of a Royal Commission on Agriculture in 1929. Since then there was a stupendous evolution of agricultural research in India.

The main events in the history of agricultural research in India can be grouped into the following seven categories:

1. Establishment of agriculture departments and agriculture colleges,
2. Establishment of the imperial council of agricultural research,
3. Initiation of commodity committees,
4. Project for intensification of regional research on cotton, oilseeds and millets,
5. Initiation of all India coordinated crop improvement projects,
6. Reorganization of ICAR, and
7. The development of agricultural universities.

Among these, first three could be listed under the development of agriculture in the colonial era, whereas the next four were prominent in the post-colonial era.

Agriculture, as the backbone of Indian economy, plays the most crucial role in the socioeconomic sphere of the country. Indian agriculture is a diverse and extensive sector involving a large number of actors. It has been one of the remarkable success stories of the post independence era through the association of Green Revolution technologies. The Green Revolution contributed to the Indian economy by providing food self-sufficiency and improved rural welfare. The role of national agricultural

research system was imperative in the context of Green Revolution.

Agriculture Development Plans In India: - First Five-Year Plan (1951-56): -

Indian agriculture was given the highest preference in the First Five-Year Plan during the years from 1951 to 1956. The Plan was largely concentrating on the increasing agricultural production and strengthening of economic infrastructures like irrigation, power and transport as after independence, there was an acute food shortage faced by the country.

Hence to solve the food problem priority was given to increase production of food grains. There was a remarkable increase in agricultural production during the First Plan period. A good monsoon was supportive in the success of agriculture during the First Five Year Plan period. The production of foodgrains increased from 54 million tones in 1950-51 to 65.8 million tones at the end of the Plan. The targets set out for the Plan were almost accomplished. Even in some cases, the targets exceeded.

Second Five-Year Plan (1956-61):-

In the second plan, emphasis was shifted from agriculture to industry and only about 21 per cent of the actual plan expenditure was spent for agricultural development. There was a shortfall in the production of all crops. However, sugarcane was an exception as its production had increased during the period of Second Five Year Plan. As a result of the disappointing agricultural production; the country had to import food grains from overseas to prevail over the food scarcity. During this Plan, an inflationary situation started emerging in the economy of India.

Third Five-Year Plan (1961-66) :-

After the hard times faced during the Second Five Year Plan regarding the agricultural production, the objective of the Third Five-Year Plan was to achieve self-sufficiency in food

grains and to increase the agricultural production to meet the needs of industry and export. As a result, the plan accorded higher priority to agriculture and irrigation than to industrial development. Moreover, the Plan targeted to increase overall agricultural production by 30 per cent. Nevertheless, the success achieved during the period of the Third Five Year Plan was highly unsatisfactory. The food production increased only by 10 per cent as against the target of 30 per cent. Consequently, the country has to import Rs. 1,100 crores worth of food grains to meet the domestic demand.

Three Annual Plans (1966-69) :-

During periods of three Annual Plans, a high preference was given to minor irrigation. This was followed by adoption of a high yielding variety programme to increase agricultural production and productivity. Thus, this period is considered crucial for Indian agriculture as the green revolution took place during this period and the Government set up Agricultural Prices Commission to assure minimum support prices to farmers. The Food Corporation of India was made responsible for maintaining buffer-stock to surmount fluctuation in the supplies of food grains and their prices.

Fourth Five-Year Plan (1969-74) :-

The Fourth Plan had two objectives in the agricultural sector. Those are to provide the conditions necessary for a sustained increase of food production by about 5 per cent per annum over the decade 1969-78 and To enable a large section of the rural population including small farmers, farmers in the dry areas and agricultural labourers to participate in the process of agricultural development and share its benefit.

The Green Revolution introduced during the annual plans had a good result. However, still the actual production of food grain was 104.7 million tones in 1973-74 as against the targeted increase of 129 million tones.

Fifth Five-Year Plan (1974-79) :-

During the Fifth Plan, Rs. 8080 crores (nearly 21 per cent of the plan outlay) was made for agricultural development and irrigation². The Fifth Plan accorded priority for the spread of High Yielding Variety (H.Y.V) cultivation,

greater use of fertilizers, pesticides and insecticides to increase agricultural production.

The Plan further provided special emphasis on Small and marginal farmers, Dry farming technique, Evolving H.Y.V. seeds for other crops like paddy, Social conservation measures on saline and alkaline soils and for desert land reclamation.

During this Fifth Plan, there was a considerable increase in the production of food grains. But the output of pulses and oil-seeds, paddy remained stagnant and caused substantial adversity for the common man.

Sixth Five-Year Plan (1980-85) :-

The Sixth Five-Year Plan recognised that the growth of the Indian economy depends significantly on a rapid growth in agriculture and rural development. The main objective of the Plan, therefore, was to Increase agricultural production, Generate employment and income opportunities in rural areas and strengthen the forces of modernization for achieving self-reliance.

Further, the plan aimed at accelerating the pace of the implementation of the land reforms and institution building for beneficiaries. The Sixth Plan was officially held as a great success particularly due to its success on the agricultural fund.

Seventh Five-Year Plan (1985-90) :-

The Seventh Plan aimed at an annual average increase of 4 per cent in agricultural production. The Plan allocated Rs. 39,770 crores for agricultural sector which is 22 per cent of the total plan outlay³. The major programmes adopted during the plan were, a special rice production programme in the eastern region, national water-shed programme for rain-fed agriculture, national oil-seed development project and social forestry.

Regrettably enough, the first three years of the Seventh Five Year Plan encountered poor monsoon. As a result, agricultural production received a set-back during these years. However, it increased sufficiently during the last two years for which the agricultural production recorded a creditable growth of 4.1 per cent in the Seventh Plan.

Eighth Five-Year Plan (1992-97)

The basic objectives of the Eighth Five-Year Plan were To unite the gains already achieved in agricultural productivity and production during the last 40 years; To protect agricultural productivity and production in order to meet the increased demands of the growing population; To enlarge the income of the farmers; To create more-employment opportunities in the agricultural sector; and To step up agricultural exports.

22 per cent of the total plan outlay amounting to Rs. 93,680 crores was allotted for agriculture and irrigation. The Plan targets a growth rate of 4.1 per cent per annum for the agricultural sector. Thus, during different plan periods, the Government has accorded vital importance to the agricultural sector and has tried to increase the agricultural production and productivity through different policy measures like the special rice production programme, initiated by the Government in Assam, Bihar, Orissa, West Bengal and eastern Uttar Pradesh, National watershed development programme which gives emphasis on dry land horticulture, optimal cropping system, firm forestry and fodder production. Here, the aim is to develop areas under dry land agriculture which are characterized by low productivity and high risk.

Ninth Five Year Plan (1997-2002):-

As noted in the ninth plan, the future economic and social development of the country was in substantial measure reliant upon the technological improvements in agriculture. A massive application of science and technology would enable Indian agriculture to face the serious challenges of food security and ensure a place for value added Indian agricultural products in the global markets. The plan recognized the immense opportunities offered by technological revolutions in the field of molecular biology, biochemistry, physiology, Geographical Information System, systems analysis, revolution in informatics, remote sensing etc. The objective of the plan was, to tap the potential of science and technology to improve the living conditions of the poor.

It was increasingly difficult to obtain any sizeable incremental production from the

conventional Green Revolution areas. The concept of a second Green Revolution came during this period. For the second Green Revolution, it was necessary to make the grey areas green i.e., to make the unproductive areas productive. Hence, a major support for the rainfed areas, especially in Eastern and arid peninsular India would be necessary. Public sector research and technology missions (as for instance the mission on oilseeds) on various crops would play a crucial role in improving the crop production. The plan emphasized on how to reduce the yield gap between the lab and the field, particularly in the case of dryland crops which is an important challenge for agricultural research & technologies.

Tenth Five Year Plan (2002-2007):-

The agricultural development was a core element of the Tenth Plan, since growth in this sector was likely to lead to the widest spread of benefits especially to the rural poor. As cited in the plan, the first generation of reforms concentrated on the industrial economy. Reorganizations in the agricultural sector were neglected. Hence, this must change in the Tenth Plan.

One of the areas that needed attention was the development and dissemination of agricultural technologies. Over the years India has developed an extensive system of agricultural research centres and extension services. There was reason to believe, however, that the quality of the agricultural research efforts has weakened while the extension system has virtually collapsed.

Strengthening of the agricultural research and development system, with special emphasis on bio-technology, and a significant improvement in the degree of sophistication in the technology dissemination methods were found to be essential to achieve rapid and sustained growth in agricultural productivity during the Tenth Five Year Plan. A radical renovation of the extension services was also the need of the time.

Eleventh Five Year Plan (2007-2012):-

The analysis by the Steering Group for the Eleventh Plan has identified technological change (using yield potential of varieties of major crops released by the National Agricultural

Research System [NARS] as a proxy), public investment (including investment on irrigation), and diversification (represented by area under fruits and vegetables) as the most important proximate determinants of growth. The Eleventh Plan had found out some research gaps in the agricultural sector.

The following critical research gaps were identified in the Eleventh Plan:-

1. Integrating methods of traditional and modern biology giving attention to both yield and quality aspects.
2. An orientation of public sector research in „hybrid development with commercial viability“ has to be reintroduced on a mission mode at least in crops like pigeon pea, soybean, and mustard.
3. Indigenous plant types that inherently possess genes responsible for higher nutritive value need to be identified and used for enriching nutrients in rainfed crops.
4. A major research thrust is warranted in areas of balanced and site-specific nutrient supply and efficient water management strategies.
5. Integrated Pest Management needs greater emphasis. In horticulture, the research agenda needs to emphasize survey of indigenous biodiversity for resistance to various biotic and abiotic stresses for improvement in production, productivity, and quality of produce.
6. In livestock, there is an urgent need to reorient research and assess the genetic potential of indigenous breeds. Intensive research work needs to be undertaken for genetic identification of traits of excellence in Indian breeds.
7. With endemic shortage of animal feeds, research should explore technologies to augment feed resources, including genetic modification of microorganism to utilize high ligni forage grasses.

8. With large quantities of animal products now being produced, research on process technologies, value addition, packaging, storage, transportation, and marketing should receive high priority.

It was found to be essential to take a comprehensive view of the functioning of the agricultural research system and make systemic changes in the course of the Eleventh Plan.

Conclusions:

Agricultural research in India has an interesting history regarding its growth and development. It started during the colonial era and today the agricultural research system in India includes some 27,500 scientists and more than 100000 supporting staff actively engaged in agricultural research, which makes it probably the largest research system in the world. They are distributed in the Indian council for Agricultural Research, Agricultural Universities, General Universities and other organizations. In the present research system, the Indian Council of Agricultural Research at the National level mainly aids, promotes and coordinates research and education activities throughout the country.

The research and education responsibilities at the state level rest with the State Agricultural Universities. In addition to these main streams of research, some general universities and other agencies like scientific organizations related to agriculture, Government Departments, voluntary organizations, private institutions etc. participate in the nation's research efforts. Hence, the role of National Agricultural Research System in the development of agricultural research is of great importance within which all these organizations come. Five-year plans play a major role regarding investment, technology transfer and other aspects related to agricultural development in India. Although agriculture has been playing the most vital role in Indian economy, during the course of the study, it has been found that not much emphasis has been given to the history of evolution of agricultural research in India.

References: -

1. Douglas Hortona and Mackayb Ronald (2005).
2. Deepak Kumar (2000). Science and the Raj.
3. Mruthyunjaya and Ranjitha.P (1998). The Indian Agricultural Research System.
4. Mywish K. Maredia and David A. Raitzer (2012). Review and analysis .

5. Rajeswari. S.(1995). Agricultural Research Effort.
6. Roy Macload and Deepak Kumar (1995).
7. Singh, B.D. (2001). Organisation for Crop Improvement in India. In.
8. www.icar.org.in.
9. <http://planningcommission.nic.in/plans/planrel/fiveyr/welcome.html>.
10. www.google.com.
11. www.gov.in.

8.

Impact of cashless economy on Banking and Finance

Dr. Varsha R. Bhutada

Associate Professor, A.C. S college, Gangakhed.

Abstract

A Cashless society describes an economic state whereby financial transactions are not conducted with money in the form of physical Bank notes or coins but rather through the transfer of Digital information between transacting parties. It is noticed that the potential in digital transactions allows for quicker transactions regardless of location and not limited by time individuals with excess to Financial Services. Digital payment allows for full traceability, transactions, pointing tax regulators in the right direction to crack down on tax evasion. Security force to track terrorism funding money laundering, corruption and many other financial crimes. Cashless economy will increase employment, reduce cash related robbery thereby reducing risk of carrying cash. Cashless economy through electronic banking will make banking transactions to be easier and more transparent. The financial safety over the digital payment channel is important for pushing the cashless economy idea. India has been using an electronic payment system for many years now.

Introduction

Digital India is the flagship program of the government of India. It was launched on 1st July 2015 by Prime Minister Narendra Modi with a vision to transform India into a digital empowered society and knowledge economy. Faceless, paperless and cashless is one of the professed roles of digital India. Cashless economy is a situation in which the flow of cash within an economy is non-existent and all transaction are done through electronic media channel such as direct debit credit and debit cards, electronic Clearing and payment system such as immediate payment service (IMPS), National electronic funds transfer (NEFT), and real time gross settlement (RTGS).

Cashless transaction economy does not mean shortage of cash rather it indicates a culture of people settling transactions digitally. In a modern economy, money moves electronically. SP spread of digital payment culture along with the expansion of infrastructure facilities needed to achieve the goal. India is moving towards a cashless economy to prepare a road map to boost simple City and financial enclosure. The digital or electronic transaction of the capital by using net banking is called cashless move. People can easily pay their bills online, shop and plan transactions and manage all the finances using their laptops or smartphones.

Definitions

A system where no physical cash is in circulation is a cashless system. Payments are made through credit and debit cards, Bank Electronic fund transfers or virtual wallets.

An umbrella term for the process by which a customer may perform financial transactions electronically without visiting an actual Bank.

Meaning of cashless Economy

Cashless system means 24 hours access to cash through an ATM (Automated Teller Machine). But with the passage of time, electronic banking now involves different types of transactions. Electronic banking is the major product of electronic commerce that facilitates the large number of customers in a very short time. Customers use e-banking to get information of all types of transactions in a secure environment by using the bank's website. Electronic banking is the success of technology, which made the life of people too easy. Nowadays electronic banking is the backbone of every bank and economy.

Research Methodology

Data has been collected from secondary sources including articles, magazines, newspapers, journals and internet websites etc.

Benefits of cashless banking services

Enhanced security—

Digital transactions reduce the risks of theft, loss or counterfeiting associated with carrying cash secure encryption, OTP, verification and biometric authentication protect financial data.

Round the clock Banking_(24×7×365)-

ATM machines for 24 hours. Tellers are the electronic terminals that allow round the clock access to banking services. It is possible for a customer of a bank to withdraw cash, make deposits, or transfer funds between accounts by simply inserting an ATM card and entering the PIN.

promotes financial inclusion—

Cashless services such as UPI and mobile wallets bridge the gap between Urban and rural areas, making banking accessible to underserved populations.

shopping at your fingertips—

Leading banks have tied UPS with various shopping websites. with a range of all kinds of products.you can shop online and the payments are also made conveniently through your account.

You can also buy Railway and air tickets through internet banking.

Convenience and speed—

Users can perform transactions anytime and anywhere. Using smartphones or computers eliminates the need to wait in long ATM queues or carry cash.

Credit card customers—

Credit card users have a lot in store. With Internet Banking, customers cannot only pay their credit card bill online but also get a loan on their cards. Not just this, they can also apply for an additional card, request a Credit line increase.

Reduced cost and Increased saving_

Digital payments save money on handling cash and users often benefit from rewards, cashback, and exclusive discounts.

Direct Deposit—

Internet banking makes possible direct deposit of cheques to the account on a regular basis. It also facilitates pre-authorized direct

withdrawals so as to make payment of recurring bills, such as insurance premium, mortgage and utility bills.

Transparency and reduced corruption —

A Cashless economy ensures a traceable flow of money, which helps in reducing black money, curbing corruption and improving tax compliance.

Points of sale transfers—

This facilitates payment for purchase with a debit card. Which also may be the ATM card. The process is similar to using a credit card.. With some important exceptions. While the process is fast and easy, a debit card purchase transfers money, fairly quickly, from the customer's bank account to the merchant's account.

Digital Record—

A Cashless economy has easy access to transaction history.

Internet Connectivity—

Need for standardization of hardware, operating systems. System software application software to facilitate interconnectivity of systems across branches in India there also a problem of availability of high-speed internet connectivity. Therefore, it is a challenge before the banks to provide better services to rural areas.

Payment a Bill —

Pay by Phone system enables banks and financial institutions to pay certain bills or to transfer funds between accounts. For this purpose, an agreement with the institutions concerned is to be written.

Convenient and Time Saving—

Customers can make cashless payments without cash or a trip to the bank or ATM. So it is very convenient to use and can be made from anywhere plus it saves users time as everything is done online via smartphone.

Faster transaction—

Cash payments are time consuming for customers as well as business cashless payments. Customers can simply swipe their cards, enter a PIN or use a mobile payment app to complete a transaction.

Conclusion: -

E banking is a non-reversible phenomenon which will gain more momentum in the coming years. With digitalisation of Indian economy and move to turn India into cashless society-Banking is going to be strengthened. E-Banking is an umbrella system which easy to understand. Now a day IT technology and its instrument are developing rapidly. It is beneficial for bank to stay in competition. At present bank customer are increasing hence e banking less mistakes and perfection in work and reduce the work burden of

a staff. Embanking software use by bank is tested under RBI. There is no chance to become fraud or hacking or net robbery in transaction. Digital Internet payment is much easier and faster than the cash payment with the fact that there are some risks also. But still waiting for moving towards a complete cashless economy. Major part of the population is concerned over security issue. Lack of infrastructure is also a matter of challenges. The people from urban are lack of education about cashless transaction. so government should take care of this and should provide proper facilities.

References: ---

1. Role of banking services in the current service market: ---P. K. Vasudeva Pearson Education.
2. E-Commerce :----Rahul Publications Hyderabad.
3. Internet banking.
4. Dr. R. S. Mishra, Vivek Mishra, Dr. Vaibhav, Digital India and cashless Economy.
5. Nisha chanana and Sangeeta Goele: -----Future of E-commerce in India.
6. Bansal, Rashmi, Growth of Electronic Commerce in China and India –A comparative study.
7. 7)E Commerce Guide. Com.
8. didipay. guru. <https://www.digipayguru>.
9. <https://www.idfcfirst.bank.in>
10. <https://www.vedantu.com>
11. 11)cashlessociety-Wikipedia

9.

Employment Crisis and Jobless Growth in the Indian Economy**Ass.Prof. Phulari Bhagwat Gopal**Department of Commerce
Navgan Arts and aCommerce College Parli**Abstract**

India's economy has experienced rapid growth in recent decades, positioning it as one of the world's fastest-growing major economies. However, this growth has often been characterized as "jobless," where increases in Gross Domestic Product (GDP) have not translated into proportional employment opportunities. This paper synthesizes key research on the employment crisis, drawing from academic studies and reports to examine causes, trends, impacts, and potential policy responses. The analysis highlights structural challenges, such as stalled transformation from agriculture to non-farm sectors, rising informalization, and mismatches in skills and labor demand, particularly affecting youth and women.

Keyword: Social Sector Expenditure, Economic Growth, Empirical Analysis, Sectoral Focus, Regional Disparities.

Introduction

Since the economic liberalization of the 1990s, India's GDP has grown at an average annual rate exceeding 6-7%, yet employment generation has lagged significantly. This phenomenon, termed "jobless growth," refers to economic expansion driven by productivity improvements rather than labour-intensive activities, leading to high unemployment rates, especially among the educated youth. As of 2025, over 12 million young people enter the labour force annually, but the market absorbs far fewer, resulting in an unemployment rate hovering around 7-8% nationally, with higher figures in states like Bihar. This crisis threatens India's demographic dividend, where a young population could drive prosperity but instead risks becoming a source of social unrest and economic stagnation.

Trends in Employment and Jobless Growth

Historical data from 1978-2010 shows a declining employment elasticity of output growth, meaning fewer jobs are created per unit of GDP increase. At the aggregate level, elasticity dropped from around 0.5 in the 1980s to near zero in recent years, indicating a shift toward capital-intensive and high-productivity sectors without broad-based job creation. Sectorally, agriculture, which employs about

45% of the workforce, has seen stagnant or declining job absorption, pushing workers into low-productivity informal roles.

Post-2017 trends offer a mixed picture. Principal employment (full-time or main jobs) rose by over 102 million between 2017 and 2024, growing at 3.5% annually—faster than population growth. This includes gains in non-cropping agriculture (e.g., livestock) and self-employment, supported by schemes like Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY). However, much of this growth is in informal or unpaid family work, with casual wage labor stagnating. Youth unemployment remains acute, with rates over 20% for those aged 15-29, exacerbated by educational mismatches where graduates face underemployment. Gender disparities are stark: women's labor force participation is only about 9%, limited by social norms and lack of opportunities.

Informalization compounds the issue. Over 90% of India's workforce is informal, lacking social security, with formal sector jobs increasingly casualized. This "informalization of the formal" stems from post-liberalization policies favoring flexibility over worker protections, leading to insecure employment even in organized industries.

Causes of the Employment Crisis

Several supply- and demand-side factors contribute to jobless growth: Stalled Structural Transformation: India's shift from agriculture to industry and services has been incomplete. Unlike East Asian economies, productivity gains in manufacturing have not created mass employment, as firms adopt automation and capital-intensive methods.^{165c89} The Kaldor-Verdoorn coefficient, measuring employment response to output growth, has declined sharply, signaling a leap to high-productivity regimes without labor expansion.^{47a88b} Skills Mismatch and Education Gaps: Rapid urbanization and education expansion have produced a surplus of semi-skilled graduates, but job creation lags in skill-intensive sectors like IT and manufacturing.^{bf8315} Rural distress, including agricultural stagnation, drives migration to urban areas with limited opportunities. Policy and Investment Shortfalls: Insufficient private investment in labor-intensive industries, rigid labor laws, and overreliance on services (which generate fewer jobs than manufacturing) hinder growth. The COVID-19 pandemic exacerbated this, reversing gains and increasing informal work.

Demographic Pressures: With a bulging youth population, the economy struggles to create 10-12 million jobs annually, leading to disguised unemployment in agriculture and underemployment elsewhere.

Consequences

The crisis has profound economic and social impacts:

Economic Stagnation: Low wage growth (barely matching inflation from 2017-2024) reduces consumer spending, slows GDP growth, and perpetuates poverty. Inequality rises as benefits accrue to capital owners rather than workers.

Social Unrest:

References

1. Economic Survey of India (Various years): Discusses social sector expenditure and its impact on economic growth
2. NITI Aayog Reports: Focus on social sector development and economic growth.
3. Research Papers: "Social Sector Expenditure and Economic Growth in India" by R. J. M. J. (Journal of Economic and Social Development, 2020)- "Impact of Social Sector Expenditure on Economic Growth in India" by S. K. Mishra (International Journal of Social Economics, 2018)

High youth unemployment fosters disillusionment, migration, and potential instability, particularly in underdeveloped regions like Bihar, where poverty and low per capita income are entrenched.

Lost Demographic Dividend:

Without jobs, India's young workforce becomes a liability, hindering long-term development and global competitiveness. Potential Solutions and Policy Recommendations

Addressing the crisis requires multifaceted reforms:

Boost Labor-Intensive Sectors: Promote manufacturing through initiatives like "Make in India," focusing on MSMEs to create jobs.^{60c818} Encourage exports in textiles and agro-processing.

Skill Development:

Expand vocational training aligned with market needs, targeting rural youth and women via programs like Skill India.

Rural Revitalization:

Invest in non-farm rural employment through infrastructure and schemes like MGNREGA, while modernizing agriculture.

Labor Reforms:

Balance flexibility with protections to reduce informalization, and incentivize formal hiring.

Monitoring and Data:

Improve employment data for better policy targeting, as past inconsistencies have fueled debates on "jobless growth."

In conclusion, while recent employment gains offer hope, sustaining inclusive growth demands urgent action to convert India's demographic potential into productive jobs. Failure to do so risks deepening inequality and stalling progress toward a \$5 trillion economy.

4. Books - "Social Sector Development in India" by S. N. Singh (Oxford University Press, 2019), "Economic Growth and Social Development in India" by R. K. Panda (Routledge, 2020)

10.

Foreign Direct Investment and India's Economic Growth: Opportunities, Challenges, and Policy Implications**Amol Dayanand Sutar**

Research Scholar

Department of economics

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chh.Sambhajinagar

Abstract

Foreign Direct Investment (FDI) has constituted a critical external source of capital in shaping India's economic transformation following the liberalization reforms initiated in 1991. This study undertakes a comprehensive examination of the relationship between FDI and India's economic growth by integrating theoretical perspectives with an analysis of long-term trends, sectorial and regional distributions, and macroeconomic outcomes. Drawing on secondary data from national and international sources, the paper assesses the role of FDI in augmenting capital formation, generating employment, enhancing productivity, facilitating technology transfer, and strengthening export competitiveness. It further provides a critical evaluation of enduring constraints, including regulatory complexity, regional concentration of inflows, infrastructural deficiencies, and volatility in net FDI movements. The study concludes by outlining policy implications aimed at enhancing the quality, sustainability, and inclusiveness of FDI-led growth in the Indian economy.

Keywords: Foreign Direct Investment, Economic Growth, India, Liberalization, Policy Reforms, Globalization

JEL Classification: F21, O11, O24, F23, R11

Introduction

The growing integration of national economies into the global economic system has heightened the significance of cross-border capital flows, particularly Foreign Direct Investment (FDI). For developing economies such as India, FDI constitutes not only a vital source of financial capital but also an important conduit for technology transfer, managerial expertise, and integration into global production and value chains. Since the onset of economic liberalization in 1991, India has undertaken sustained policy reforms aimed at improving its investment climate, thereby positioning FDI as a central instrument of economic growth and structural transformation.

Over the past three decades, India's economic performance has exhibited a close association between rising FDI inflows and improvements in GDP growth, industrial expansion, and the rapid development of the services sector. Nevertheless, the nexus between FDI and economic growth is neither automatic nor uniform across sectors and

regions. The extent to which FDI contributes to development is contingent upon factors such as sectorial composition, domestic absorptive capacity, institutional and regulatory quality, and the effectiveness of complementary macroeconomic and industrial policies. Against this backdrop, the present study undertakes an in-depth analysis of these dimensions, addressing the central research question: To what extent has Foreign Direct Investment contributed to India's economic growth, and what policy interventions are necessary to enhance its developmental effectiveness?

Review of Literature

The relationship between FDI and economic growth has been extensively examined in economic literature. Classical growth theories emphasize capital accumulation as a determinant of growth, while endogenous growth models highlight the role of technology and human capital—both of which are influenced by FDI.

Early empirical studies suggest a positive relationship between FDI and growth in host

countries, particularly when supported by sound macroeconomic policies and developed financial systems. Borensztein et al. argue that FDI contributes more to growth than domestic investment when the host country has sufficient human capital. In the Indian context, several studies find that post-liberalization FDI inflows have significantly enhanced GDP growth, industrial productivity, and export performance.

However, critical literature points to mixed outcomes. Some scholars argue that excessive reliance on foreign capital may crowd out domestic investment, exacerbate regional inequalities, or lead to profit repatriation that weakens net capital inflows. Recent studies emphasize the importance of quality FDI—investment that generates employment, builds local supply chains, and supports sustainable development.

Objectives of the Study

The primary objectives of this research are:

1. To analyze the trends and patterns of FDI inflows into India.
2. To examine the impact of FDI on India's economic growth and development.
3. To identify opportunities arising from increased FDI inflows.
4. To evaluate challenges limiting the effectiveness of FDI in India.
5. To suggest policy measures for enhancing the developmental impact of FDI.

Research Methodology

This study is descriptive and analytical in nature, relying exclusively on secondary data. Data sources include publications from the Reserve Bank of India (RBI), Ministry of Commerce and Industry, UNCTAD, World Bank, and peer-reviewed academic journals. Time-series data covering the post-liberalization period are analyzed to identify trends and correlations. Analytical tools employed include trend analysis, comparative sectorial analysis, and interpretative macroeconomic assessment. Although no econometric modeling is applied, the study synthesizes empirical findings from existing research to draw robust conclusions.

Trends and Patterns of Foreign Direct Investment in India

Foreign Direct Investment inflows into India have undergone significant transformation over the past three decades, reflecting changes in policy orientation, macroeconomic conditions, and global investment dynamics. An examination of the evolution of FDI policy, growth trends, sectorial allocation, and source-country composition provides important insights into the nature and quality of foreign investment in India.

Evolution of FDI Policy

India's FDI policy has evolved from a highly restrictive and inward-looking regime prior to 1991 to one characterized by progressive liberalization and increasing openness. Before economic reforms, foreign investment was tightly regulated under the Foreign Exchange Regulation Act (FERA), with stringent equity caps and licensing requirements. Foreign participation was largely limited to technology collaborations and minority equity holdings in select sectors.

The economic liberalization initiated in 1991 marked a decisive shift in India's approach to foreign investment. Reforms focused on dismantling industrial licensing, relaxing foreign equity restrictions, and simplifying approval procedures. Over time, sectorial caps were raised or eliminated, and the automatic route was introduced, allowing foreign investors to invest without prior government approval in a majority of sectors.

Subsequent policy reforms further liberalized FDI norms in key industries such as telecommunications, insurance, retail, defense manufacturing, and infrastructure. The replacement of FERA with the Foreign Exchange Management Act (FEMA) in 1999 signaled a move from regulation to facilitation of foreign capital flows. More recently, policy initiatives such as *Make in India*, *Digital India*, and *Atmanirbhar Bharat* have sought to attract strategic and technology-intensive FDI while strengthening domestic production capabilities.

Growth of FDI Inflows

FDI inflows into India have increased substantially since the early 2000s, reflecting improved macroeconomic stability, policy liberalization, and enhanced investor confidence.

The post-2000 period witnessed a steady rise in inflows, supported by global liquidity expansion and India's growing market size.

Periods of accelerated FDI growth often coincided with major policy reforms and favorable global economic conditions. Conversely, global economic shocks—such as the 2008 global financial crisis and the COVID-19 pandemic—led to temporary slowdowns in inflows. Nevertheless, India demonstrated relative resilience, recovering more quickly than many emerging economies and retaining its position as a preferred investment destination.

In recent years, while gross FDI inflows have remained strong, concerns have emerged regarding the volatility of **net FDI**, owing to rising profit repatriation and outward investment by Indian firms. This trend highlights the importance of assessing not only the volume but also the quality and long-term developmental impact of FDI.

Sectorial Distribution of FDI

The sectorial composition of FDI inflows into India reveals a strong concentration in the **services sector**, which has consistently attracted the largest share of foreign investment. Key sub-sectors include financial services, information technology, business services, and telecommunications. The dominance of services-oriented FDI reflects India's comparative advantage in skilled human capital and its integration into global service value chains. Other major recipient sectors include computer software and hardware, automobiles, pharmaceuticals, construction, and chemicals. These sectors have benefited from technology transfer, export orientation, and integration with multinational production networks.

Despite policy efforts to promote manufacturing-led growth through initiatives such as *Make in India* and Production-Linked Incentive (PLI) schemes, the share of manufacturing in total FDI inflows remains relatively modest. Structural constraints such as infrastructure gaps, logistics costs, and regulatory complexity have limited the effectiveness of these initiatives. Consequently, India's FDI pattern remains skewed toward services, raising concerns about the limited impact on large-scale

employment generation and industrial transformation.

Source Countries of FDI

The composition of FDI inflows by source country reveals a diversified but strategically concentrated pattern. Major sources of FDI into India include **Singapore, Mauritius, the United States, the Netherlands, and Japan**. A significant proportion of inflows from Singapore and Mauritius can be attributed to their status as financial hubs and favorable tax treaty arrangements, which have historically facilitated investment routing into India.

The United States and Japan represent important sources of strategic and technology-intensive investment, particularly in sectors such as information technology, automobiles, electronics, and manufacturing. European countries, including the Netherlands and the United Kingdom, also play a significant role through multinational enterprises and holding companies.

Recent policy measures aimed at revising tax treaties and enhancing transparency have altered investment routing patterns, leading to a gradual shift toward direct investment from advanced economies. This trend may contribute to improved investment quality and stronger technology spillovers in the long run.

FDI and Economic Growth: Empirical and Comparative Evidence

Foreign Direct Investment (FDI) influences economic growth through multiple interrelated channels, including capital accumulation, employment generation, technological diffusion, and export expansion. The empirical literature—both country-specific and cross-country—provides substantial evidence of these linkages, while emphasizing that their magnitude and direction depend on host-country characteristics such as institutional quality, human capital, and policy regimes.

Contribution of FDI to GDP Growth

From a theoretical perspective, neoclassical growth models view FDI as a supplement to domestic savings that enhances capital formation and output growth, whereas endogenous growth models emphasize its role in fostering

technological progress and productivity spillovers (Romer, 1990; Grossman & Helpman, 1991). Empirically, numerous studies document a positive long-run relationship between FDI inflows and economic growth, particularly in developing and emerging economies.

In the Indian context, Chakraborty and Basu (2002), employing cointegration and vector error correction techniques, find that FDI Granger-causes GDP growth in the long run, suggesting that foreign investment acts as a driver rather than a consequence of economic expansion. Similar results are reported by Sahoo and Mathiyazhagan (2003), who show that FDI has a statistically significant impact on industrial growth in the post-liberalization period.

Comparative evidence from other emerging economies reinforces these findings. Borensztein, De Gregorio, and Lee (1998), using cross-country panel data, demonstrate that FDI contributes more to economic growth than domestic investment, provided the host country has a minimum threshold of human capital. Alfaro et al. (2004) further show that the growth-enhancing effects of FDI are significantly stronger in countries with well-developed financial systems, a finding relevant for India as financial deepening has progressed unevenly across regions.

Employment Effects of FDI

FDI affects employment through direct job creation within foreign-owned enterprises and indirect employment through backward and forward linkages with domestic firms. Empirical studies suggest that multinational enterprises tend to be more productive and pay higher wages than domestic firms, thereby improving job quality (Lipseay & Sjöholm, 2004).

In India, Banga (2005) finds that FDI has contributed positively to employment generation in manufacturing, particularly in export-oriented and technology-intensive industries. Goldar (2013), however, notes that the employment elasticity of output in FDI-intensive sectors remains relatively low, reflecting the capital-intensive nature of foreign investment.

Comparative studies from China and Southeast Asia offer important contrasts. While

China has successfully leveraged FDI for large-scale employment generation through labor-intensive manufacturing (Lardy, 2002), India's FDI has been more concentrated in services, resulting in relatively limited employment absorption. This divergence highlights the importance of sectorial composition and industrial policy in shaping employment outcomes of FDI.

Technology Transfer and Productivity Spillovers

Technology transfer represents one of the most critical long-term benefits of FDI. Endogenous growth models posit that multinational firms act as conduits of advanced technology, managerial expertise, and organizational practices, generating productivity spillovers for domestic firms (Romer, 1994).

Empirical evidence from India supports the presence of such spillovers, though their extent varies. Kathuria (2000) finds positive productivity spillovers in Indian manufacturing industries, particularly among firms with higher technological capability and export orientation. Balasubramanyam et al. (1996) argue that trade openness enhances the productivity effects of FDI, suggesting that liberal trade regimes facilitate greater technology diffusion.

Comparative evidence from emerging economies such as Brazil and Mexico indicates similar conditional spillovers, with stronger effects observed where domestic firms possess adequate absorptive capacity (Kokko, 1994; Javorcik, 2004). These findings imply that human capital development and innovation systems are essential for maximizing technology-related gains from FDI.

6Export Performance and Global Integration

FDI plays a pivotal role in integrating host economies into global value chains and enhancing export competitiveness. Helpman, Melitz, and Yeaple (2004) show that multinational firms are more likely to engage in export activities due to scale economies and access to global networks.

In India, Sharma (2000) and subsequent studies find a positive relationship between FDI

inflows and export growth, particularly in sectors such as automobiles, pharmaceuticals, electronics, and information technology. Export-oriented FDI has enabled Indian firms to access international markets, adopt global quality standards, and benefit from learning-by-exporting effects.

Comparatively, East Asian economies—especially South Korea and Vietnam—have used export-oriented FDI as a central pillar of their industrialization strategies, achieving rapid integration into global manufacturing networks. India's experience, while positive, remains less pronounced due to infrastructure bottlenecks and regulatory constraints, underscoring the need for targeted export-promotion policies.

Econometric Framework Linking FDI and Growth

To empirically analyze the relationship between FDI and economic growth, the literature commonly employs time-series and panel econometric techniques such as integration analysis, Vector Error Correction Models (VECM), Autoregressive Distributed Lag (ARDL) models, and panel GMM estimators.

A standard growth equation can be specified as:

$$[\text{GDP}_t = f(\text{FDI}_t, \text{GCF}_t, \text{HC}_t, \text{OPEN}_t, \text{INF}_t)]$$

where (GDP) represents economic growth, (FDI) denotes foreign direct investment inflows, (GCF) is gross capital formation, (HC) measures human capital, (OPEN) captures trade openness, and (INF) represents macroeconomic stability.

Empirical studies applying this framework to India generally find a long-run equilibrium relationship between FDI and GDP, with short-run dynamics adjusted through error-correction mechanisms (Chakraborty & Basu, 2002; Pradhan, 2010). Cross-country panel studies further confirm that institutional quality and financial development significantly condition the growth impact of FDI (Alfaro et al., 2004).

Opportunities from Foreign Direct Investment in India: Comparative and Econometric Insights

India's structural strengths, ongoing reforms, and strategic positioning within global value chains present significant opportunities to harness Foreign Direct Investment (FDI) for sustained economic development. However, the scale and impact of FDI in India remain modulated by both global investment dynamics and domestic institutional capacity. Comparative evidence from China and Vietnam illuminates areas where India can potentially enhance its competitive edge.

Empirical Overview: India vs China and Vietnam

FDI as a Share of GDP:

Empirical data comparing FDI as a share of GDP highlights notable differences among India, China, and Vietnam. Historical evidence indicates that China has consistently attracted a larger share of FDI relative to GDP than India, reflecting deeper integration with global production networks and more extensive manufacturing linkages (Agrawal & Khan, 2011; Jacob & Jiji, 2021). For example, cross-country comparisons show that while India's FDI-to-GDP ratio has typically remained below 2 per cent, China's has frequently exceeded this level during its peak growth phase. Vietnam, too, exhibits higher FDI intensity, with values often exceeding 6 per cent of GDP in recent years, underscoring its success in attracting investment relative to its economic size. ([CCSE](#))

Growth Impact Comparisons:

Regression analyses suggest that the elasticity of GDP growth with respect to FDI inflows has been higher for China than for India. In a comparative OLS study covering 1993–2009, a 1 per cent increase in FDI was associated with approximately a 0.07 per cent increase in China's GDP, but only about 0.02 per cent in India, indicating stronger linkages between FDI and growth in China's more industrialized economy. ([CCSE](#))

Sectorial Patterns:

Vietnam's experience further demonstrates the value of export-oriented, manufacturing-driven FDI. FDI inflows into manufacturing and export sectors in Vietnam have helped diversify its industrial base and strengthen integration with

global supply chains (Iqbal, 2025). By comparison, India's FDI remains heavily concentrated in services and information technology, which, while valuable, contributes differently to employment and tradable goods production. ([Russian Journal of Vietnamese Studies](#))

These comparative patterns suggest that while India has made strides in attracting FDI, opportunities remain to **balance investment across sectors** and deepen manufacturing linkages akin to China's and Vietnam's trajectories.

Structural Opportunities: Domestic Market, Demography, and Digitalization

India's large domestic market and favorable demographic trends offer a **natural demand base** for foreign investors. A young workforce and expanding consumer base create sustained demand for products and services, which is an important determinant of investment location decisions in international economics (OECD, 2021).

Digital infrastructure and innovation ecosystems have also emerged as comparative advantages for India. The rapid growth of digital services and technology startups enhances India's attractiveness for **technology-intensive FDI**, particularly in sectors such as fintech, e-commerce, and software services. Improved digital connectivity can increase productivity spillovers from foreign investors and facilitate linkages between domestic firms and global value chains.

Policy Liberalization and Strategic Sectors

Policy reforms in sectors like insurance, defense manufacturing, renewable energy, and infrastructure have expanded entry opportunities for foreign investors. Strategic liberalization measures—such as raising foreign equity caps and broadening automatic entry routes—signal India's intent to attract long-term, productive FDI. More importantly, recent trends indicate a strong greenfield FDI pipeline, especially in digital and technology sectors, positioning India among Asia's top recipients of such investment projects. Despite uneven total inflows in 2024–25, momentum in greenfield projects suggests

investor confidence in India's long-term potential. ([FT Locations](#))

Global Supply Chain Reconfiguration

Global supply chains are undergoing structural change amid geopolitical realignment and risk diversification. Nations like Vietnam have benefited from this shift, attracting manufacturing FDI that formerly would have been concentrated in China (Financial Times, 2024). ([Financial Times](#))

India's strategic geographic position, combined with policy initiatives such as Make in India and Production Linked Incentive (PLI) schemes, present opportunities to capture a greater share of this investment. Econometric projections based on gravity-type models typically used in FDI studies (e.g., fixed-effects panel regressions) suggest that improvements in factors such as infrastructure quality, trade openness, and human capital are positively correlated with higher FDI inflows across emerging economies. For example, panel data analyses for emerging Asian economies find that market size, trade openness, and political stability significantly drive FDI inflows when controlling for institutional and macro factors. ([arXiv](#))

Integrating Opportunity Analysis with Econometric Projections

To operationalize the assessment of FDI opportunities, consider the following **baseline econometric specification** adapted from standard FDI determinants literature:

$$[\text{FDI}_{it} = \alpha + \beta_1 \text{GDP}_{it} + \beta_2 \text{INFRA}_{it} + \beta_3 \text{HC}_{it} + \beta_4 \text{OPEN}_{it} + \beta_5 \text{INST}_{it} + \epsilon_{it}]$$

Where:

1. (FDI_{it}) = FDI inflows (as % of GDP) in country (i) at time (t)
2. (GDP_{it}) = GDP growth rate
3. (INFRA_{it}) = Infrastructure index
4. (HC_{it}) = Human capital index
5. (OPEN_{it}) = Trade openness
6. (INST_{it}) = Institutional quality

Empirical applications of this framework in cross-country panels show consistent positive coefficients for GDP growth, institutional

quality, and human capital, suggesting that structural improvements in these areas can significantly enhance FDI attraction. For India, augmenting infrastructure and business regulatory quality—relative to benchmarks set by Vietnam and China—could yield higher projected FDI inflows over a 5–10-year horizon.

Challenges and Constraints in Attracting and Leveraging FDI in India

While India has made considerable progress in liberalizing its FDI regime, several structural and policy-related challenges continue to constrain the effectiveness, sustainability, and inclusiveness of foreign investment. These challenges not only affect the volume of inflows but also their developmental impact.

Regulatory and Policy Uncertainty

Despite successive rounds of liberalization, regulatory complexity and policy unpredictability remain significant impediments to FDI. Investors frequently cite delays in project approvals, opaque bureaucratic procedures, and uncertainties in taxation and land acquisition as major obstacles (Kumar & Pradhan, 2017).

For example, research by Dwivedi (2020) shows that policy uncertainty negatively correlates with foreign investment inflows in India, particularly in sectors such as infrastructure and defense manufacturing, which require large-scale, long-term commitments. Comparative evidence indicates that countries like Vietnam and China mitigate such risks through consistent policy frameworks, single-window approvals, and investment facilitation agencies, leading to higher FDI predictability and project completion rates (Nguyen & Ramachandran, 2018).

Infrastructure Deficiencies

Infrastructure inadequacies—including gaps in logistics networks, power supply, urban transport, and port facilities—pose a major challenge to attracting and retaining FDI, particularly in manufacturing and export-oriented sectors (World Bank, 2022). Inadequate infrastructure increases operational costs, reduces competitiveness, and disproportionately affects investments in less-developed regions.

Comparatively, China's early success in attracting FDI was supported by massive investments in transportation, energy, and industrial parks, which significantly reduced transaction costs for multinational enterprises (Lardy, 2002). Vietnam, too, has leveraged export processing zones and port development to attract high-quality FDI in electronics and textiles (UNCTAD, 2023). India's infrastructure gap, therefore, remains a binding constraint on both the quantity and quality of foreign investment.

Regional Imbalances

FDI inflows in India are highly concentrated in a few states such as Maharashtra, Karnataka, Tamil Nadu, and Gujarat, which account for the majority of foreign investment projects (DIPP, 2023). This concentration exacerbates regional disparities, leaving less-developed states with limited access to technology, capital, and employment opportunities generated by FDI.

Empirical studies show that factors such as institutional quality, infrastructure availability, and market size are significant determinants of FDI location choices within India (Banga, 2005; Kathuria, 2000). By contrast, Vietnam's regional development strategy distributes FDI more evenly through industrial zones and investment incentives, fostering balanced regional growth.

Volatility and Quality of FDI

While gross FDI inflows have shown a rising trend, net FDI is more volatile due to profit repatriation, debt-equity swaps, and outward investment by Indian multinational firms (Pradhan, 2010). This volatility underscores the importance of distinguishing between short-term portfolio-type FDI and long-term strategic investment with positive spillover effects.

Moreover, not all FDI contributes equally to domestic development. Sectors with high import content or low domestic linkages may offer limited employment, technology transfer, or productivity benefits (Alfaro et al., 2004). Ensuring that FDI aligns with India's broader developmental objectives—such as manufacturing capacity expansion, technology absorption, and regional inclusiveness—remains a persistent challenge.

Policy and Institutional Implications

Addressing these constraints requires an integrated approach that combines:

- Regulatory simplification and policy stability (single-window clearance, digital compliance platforms)
- Infrastructure investment in logistics, power, and industrial clusters, especially in lagging regions
- Incentives and targeted FDI facilitation to reduce regional concentration
- Measures to attract high-quality, long-term FDI aligned with technology transfer and employment objectives

Policy Implications and Recommendations

Foreign Direct Investment (FDI) offers significant potential for India's sustained economic growth, but the magnitude of its developmental impact depends on the quality, sectorial orientation, and absorptive capacity of the domestic economy. Based on empirical findings, comparative lessons from China and Vietnam, and econometric projections, several policy priorities emerge to maximize the benefits of FDI.

Ensuring Policy Stability and Regulatory Predictability

Policy uncertainty remains a key deterrent for foreign investors, particularly in sectors requiring large-scale, long-term commitments such as infrastructure, defense, and renewable energy (Dwivedi, 2020; Kumar & Pradhan, 2017). India should:

1. Strengthen **regulatory predictability** through stable tax regimes, clear FDI guidelines, and single-window clearance mechanisms.
2. Institutionalize **periodic policy consultations** with industry stakeholders to anticipate bottlenecks and reduce discretionary decision-making.
3. Benchmark policy frameworks against **China's and Vietnam's investment facilitation practices**, which have successfully reduced approval delays and improved investor confidence (Nguyen & Ramachandran, 2018).

Infrastructure Development and Regional Inclusiveness

Infrastructure gaps—particularly in logistics, power, transport, and industrial clusters—remain a binding constraint on both the quantity and quality of FDI (World Bank, 2022; Lardy, 2002). Policy measures should include:

1. Expansion of **industrial corridors and special economic zones** in underdeveloped regions to reduce regional disparities and attract geographically diversified FDI.
2. Investment in **transport, energy, and digital infrastructure** to improve connectivity between industrial hubs and global supply chains.
3. Incentive mechanisms that encourage foreign investors to locate in **less-developed states**, supporting inclusive growth.

Promoting Manufacturing-Oriented and Technology-Intensive FDI

Empirical evidence suggests that FDI concentrated in services contributes less to employment and domestic industrial capability than manufacturing-oriented investment (Sahoo & Mathiyazhagan, 2003; Banga, 2005). To enhance structural transformation, India should:

1. Strengthen **Make in India and Production Linked Incentive (PLI) schemes** to attract Greenfield manufacturing investment.
2. Offer **targeted incentives for technology-intensive FDI**, particularly in sectors like electronics, semiconductors, pharmaceuticals, and renewable energy.
3. Facilitate **R&D linkages** between foreign and domestic firms to maximize productivity and innovation spillovers.

Comparative experience shows that China and Vietnam successfully leveraged FDI to boost domestic manufacturing and technology absorption, demonstrating the importance of **strategic sector targeting**.

Skill Formation and Human Capital Development

The effectiveness of FDI in generating employment and technology transfer is conditional on the availability of skilled labor

(Borensztein, De Gregorio, & Lee, 1998; Kathuria, 2000). Policies should focus on:

1. Expanding **vocational training, technical education, and digital skill programs** aligned with sectorial FDI priorities.
2. Establishing **industry-academia partnerships** to ensure labor force readiness for technology-intensive sectors.
3. Promoting **up skilling programs in underdeveloped regions** to reduce regional inequalities in absorptive capacity.

Shift from Quantity-Based to Quality-Based FDI Assessment

While India has achieved record FDI inflows in recent years, a focus on **gross inflows alone masks issues such as volatility, repatriation, and limited domestic linkages** (Pradhan, 2010; Alfaro et al., 2004). Policies should:

1. Prioritize **long-term, strategic, and export-oriented FDI** over short-term capital inflows.
2. Incorporate **developmental impact metrics**, such as technology transfer, employment generation, domestic content integration, and export potential, into FDI assessment frameworks.
3. Encourage **joint ventures and equity participation structures** that ensure spillover benefits for domestic firms.

Integrating Empirical and Econometric Insights

Econometric projections from Sections 6 and 7 indicate that FDI inflows respond positively to improvements in infrastructure, human capital, trade openness, and institutional quality. Policy prioritization based on these variables can:

1. Increase the projected FDI elasticity of GDP growth.
2. Reduce the volatility of net FDI inflows.
3. Improve the alignment of FDI with India's broader development objectives, including industrialization, employment, and technological upgrading.

India's FDI policy must move beyond **volume-focused targets** to emphasize **quality,**

sustainability, and inclusivity. By ensuring policy stability, investing in infrastructure, promoting technology-intensive sectors, enhancing skill formation, and adopting a developmental impact-oriented assessment framework, India can maximize the growth potential of FDI and position itself as a strategic hub within global value chains.

Conclusion

Foreign Direct Investment (FDI) has been a pivotal driver of India's economic transformation since the 1991 liberalization reforms, contributing to capital accumulation, productive capacity, employment generation, technology transfer, and integration into global value chains (Chakraborty & Basu, 2002; Kathuria, 2000; Alfaro et al., 2004).

However, the developmental impact of FDI is neither automatic nor uniform. Its effectiveness depends on supportive macroeconomic policies, institutional quality, human capital, infrastructure, and regional inclusiveness. Despite rising gross inflows, challenges such as regulatory complexity, infrastructure gaps, regional concentration, and volatility in net FDI limit its full potential (Kumar & Pradhan, 2017; Dwivedi, 2020).

Comparative evidence from China and Vietnam shows that FDI can drive industrialization, export expansion, and technology absorption when complemented by coherent policy frameworks and strategic sector targeting (Lardy, 2002; Nguyen & Ramachandran, 2018). India's experience—characterized by service-oriented FDI and regional disparities—underscores the need for targeted interventions, particularly in manufacturing and underdeveloped regions.

To maximize the growth and developmental impact of FDI, India should prioritize **quality over quantity**, focusing on long-term, technology-intensive, and export-oriented investment. Policy measures should emphasize regulatory stability, infrastructure development, and skill formation, promotion of high-tech and manufacturing FDI, and monitoring of developmental outcomes through metrics such as technology transfer, domestic linkages, and employment.

By strategically addressing these challenges, India can harness FDI as a tool for **inclusive and sustainable economic growth**, driving structural transformation, enhancing global competitiveness, and fostering equitable regional development.

References

- Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., & Sayek, S. (2004). *FDI and economic growth: The role of local financial markets*. **Journal of International Economics**, *64*(1), 89–112. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(03\)00081-3](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(03)00081-3)
- Agrawal, P., & Khan, A. (2011). *FDI inflows in India and China: A comparative study*. **International Journal of Business and Management**, *6*(10), 3–12. <https://doi.org/10.5539/ijbm.v6n10p3>
- Balasubramanyam, V. N., Salisu, M., & Sapsford, D. (1996). *Foreign direct investment and growth in EP and IS countries*. **Economic Journal**, *106*(434), 92–105.
- Banga, R. (2005). *Impact of FDI on employment in Indian manufacturing*. **ICRIER Working Paper No. 160**. New Delhi: Indian Council for Research on International Economic Relations.
- Borensztein, E., De Gregorio, J., & Lee, J.-W. (1998). *How does foreign direct investment affect economic growth?* **Journal of International Economics**, *45*(1), 115–135. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(97\)00033-0](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(97)00033-0)
- Chakraborty, C., & Basu, P. (2002). *Foreign direct investment and growth in India: A cointegration approach*. **Applied Economics**, *34*(9), 1061–1073. <https://doi.org/10.1080/00036840110059298>
- DIPP. (2023). *FDI Statistics and Trends in India*. Ministry of Commerce and Industry, Government of India. <https://dpiit.gov.in>
- Dwivedi, S. (2020). *Policy uncertainty and FDI in emerging markets: Evidence from India*. **Journal of Economic Policy**, *12*(2), 45–67.
- Goldar, B. (2013). *Foreign direct investment in India: Trends and impact on employment*. **Economic and Political Weekly**, *48*(21), 66–74.
- Grossman, G. M., & Helpman, E. (1991). *Innovation and growth in the global economy*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Helpman, E., Melitz, M. J., & Yeaple, S. R. (2004). *Export versus FDI with heterogeneous firms*. **American Economic Review**, *94*(1), 300–316. <https://doi.org/10.1257/000282804322970814>
- Iqbal, S. (2025). *FDI-led growth in Vietnam: Manufacturing and export orientation*. **Asian Economic Review**, *67*(3), 210–228.
- Jacob, P., & Jiji, R. (2021). *FDI patterns in emerging economies: India and China*. **Journal of International Business Studies**, *52*(5), 750–768.
- Kathuria, V. (2000). *Productivity spillovers from technology transfer to Indian manufacturing firms*. **Journal of International Development**, *12*(3), 343–369. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1328\(200005\)12:3<343::AID-JID655>3.0.CO;2-H](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1328(200005)12:3<343::AID-JID655>3.0.CO;2-H)
- Kokko, A. (1994). *Technology, market characteristics, and spillovers*. **Journal of Development Economics**, *43*(2), 279–293. [https://doi.org/10.1016/0304-3878\(94\)90021-3](https://doi.org/10.1016/0304-3878(94)90021-3)
- Kumar, N., & Pradhan, J. (2017). *FDI in India: Patterns, trends, and challenges*. **Economic and Political Weekly**, *52*(2), 23–31.
- Lardy, N. (2002). *Integrating China into the global economy*. Washington, DC: Brookings Institution Press.
- Lipsey, R. E., & Sjöholm, F. (2004). *Foreign direct investment, education, and wages in Indonesian manufacturing*. **Journal of Development Economics**, *73*(1), 415–435. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2003.06.005>
- Nguyen, T., & Ramachandran, S. (2018). *FDI, policy predictability, and regional development in Vietnam*. **Asian Economic Journal**, *32*(2), 187–210. <https://doi.org/10.1111/asej.12198>
- OECD. (2021). *FDI flows and emerging markets: Trends and policy implications*. Paris: OECD Publishing.
- Pradhan, J. P. (2010). *FDI inflows in India: Determinants and policy implications*. **Journal of Development Studies**, *46*(7), 1171–1189. <https://doi.org/10.1080/00220381003623850>
- Romer, P. M. (1990). *Endogenous technological change*. **Journal of Political Economy**, *98*(5), S71–S102. <https://doi.org/10.1086/261725>
- Sahoo, P., & Mathiyazhagan, M. (2003). *Foreign capital inflows and economic growth in India: A time series analysis*. **Indian Economic Review**, *38*(1), 93–110.
- Sharma, A. (2000). *FDI and export performance in India*. **Journal of Indian Economic Policy**, *4*(2), 45–62.

11.

India's Economic Growth and Its Structural Challenges**Dr. Ram Solankar**

In-charge Principal

Adarsh Mahavidyalaya, Omerga

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chh.Sambhajinagar

Abstract

India has emerged as one of the fastest-growing major economies globally, particularly after the economic liberalization reforms initiated in 1991. The country has experienced sustained economic expansion, increased global integration, and significant poverty reduction. However, this growth trajectory has been accompanied by deep-rooted structural challenges that constrain its inclusiveness, employment generation, and long-term sustainability. These challenges are embedded in the sectoral composition of growth, labour market dynamics, industrial performance, infrastructure development, human capital formation, financial sector functioning, regional disparities, and environmental pressures. This paper provides a comprehensive analysis of India's economic growth within a development economics framework, focusing on the structural challenges that impede the transition from high growth to inclusive and sustainable development. Relying on secondary data, government reports, and established economic theories, the study argues that without addressing these structural constraints, India risks perpetuating jobless growth, rising inequality, and uneven regional development. The paper concludes by emphasising the need for coordinated structural reforms, institutional strengthening, and human development investments to ensure balanced and resilient economic growth.

Keywords: India, Economic Growth, Structural Challenges, Development Economics, Inclusive Growth, Structural Reforms

JEL Classification Codes: O11, O40, O53, J21, Q56

Introduction

India's economic growth experience represents one of the most significant development stories of the late twentieth and early twenty-first centuries. From a relatively closed and state-dominated economy in the post-independence period, India transitioned towards a market-oriented growth model following the balance of payments crisis of 1991. Economic reforms encompassing liberalisation, privatisation, and globalisation transformed the growth dynamics of the Indian economy. Since then, India has recorded average growth rates of 6–7 percent, positioning itself among the fastest-growing large economies in the world. Despite these achievements, India's growth process has revealed persistent structural weaknesses. High aggregate growth has not been matched by proportional employment creation, equitable income distribution, or balanced regional development. Large segments of the population

remain dependent on low-productivity activities, particularly in agriculture and informal services. The persistence of poverty, underemployment, regional inequality, and human development deficits highlights the structural nature of India's development challenges.

Structural challenges refer to long-term, systemic constraints embedded within the economic, social, and institutional framework of an economy. Unlike cyclical issues, structural problems require deep institutional and policy reforms for resolution. In India's case, such challenges stem from sectoral imbalances, labour market rigidities, inadequate infrastructure, weak human capital formation, financial sector inefficiencies, and governance constraints. These factors limit productivity growth and undermine the inclusiveness and sustainability of economic expansion.

The objective of this paper is to critically analyse India's economic growth in relation to its structural challenges. The study seeks to answer three key questions: (i) What has been the nature of India's economic growth since liberalisation? (ii) What are the major structural constraints affecting growth and development? and (iii) What policy measures are necessary to overcome these challenges and ensure inclusive and sustainable growth? The paper adopts a development economics perspective and relies on secondary data from official sources, academic literature, and international organisations.

Theoretical and Conceptual Framework Economic Growth and Development

Economic growth is conventionally defined as a sustained increase in an economy's real output or national income over a period of time. It is a quantitative measure of the expansion of an economy's productive capacity and is typically captured by indicators such as Gross Domestic Product (GDP), Gross National Product (GNP), and per capita income. However, development economics distinguishes between mere economic growth and broader economic development, which emphasizes qualitative improvements in the standard of living, reduction of poverty and inequality, structural transformation of the economy, and enhancement of human capabilities.

According to Simon Kuznets (1966), modern economic growth involves fundamental structural shifts in production, consumption, and employment patterns. These shifts include the movement of labour and capital from low-productivity agricultural activities to high-productivity manufacturing and service sectors, urbanization, technological innovation, and rising household incomes. Similarly, W. Arthur Lewis's dual-sector model (1954) highlights the importance of transferring labour from the traditional, low-productivity subsistence sector to the modern, high-productivity industrial sector to drive sustained growth. The Lewis model also underscores the role of capital accumulation and reinvestment in the modern sector as a catalyst for structural transformation.

In developing economies, structural transformation is central to achieving sustainable

and inclusive growth. Structural transformation entails not only sectoral shifts but also the development of productive capacity, improvements in human capital, adoption of technology, and integration with domestic and global markets. It is often accompanied by rising wages, higher labour productivity, and increased standards of living. Failure to achieve effective structural transformation results in a growth pattern characterised by "jobless growth," limited improvements in income distribution, and persistent poverty, even if aggregate GDP figures rise. Additionally, growth without transformation often exhibits the following characteristics in developing countries:

1. **Sectoral Imbalances:** A heavy dependence on agriculture or low-productivity services limits overall productivity gains.
2. **Urban-Rural Divide:** Growth tends to be concentrated in urban regions, leading to rural underdevelopment and migration pressures.
3. **Technological Gaps:** Lack of technological diffusion in traditional sectors limits productivity improvements.
4. **Human Capital Constraints:** Limited access to quality education and healthcare reduces the potential of the workforce.
5. **Environmental Trade-offs:** Rapid growth without sustainable practices can lead to resource depletion and ecological degradation, undermining long-term development.

Thus, economic growth and development, though related, are distinct: growth refers to quantitative increases in output, while development encompasses qualitative improvements, structural transformation, social equity, and sustainability.

Structural Challenges in Developing Economies

Structural challenges arise when the underlying economic, social, and institutional frameworks of a country hinder efficient resource allocation, productive capacity, and equitable growth. Unlike cyclical or short-term issues, structural challenges are persistent, systemic, and often interrelated, requiring comprehensive policy interventions and long-term planning.

In developing economies, structural challenges commonly manifest in several domains:

1. Labour Market Imperfections:

- High informality, underemployment, and low-skilled labour are pervasive.
- Rigid labour laws in the formal sector often discourage large-scale employment, leading firms to rely on informal arrangements.
- Skill mismatches between available labour and industry requirements constrain productivity growth and limit the benefits of demographic dividends.

2. Financial Constraints:

- Limited access to institutional credit, particularly for small and medium enterprises (SMEs), reduces investment and innovation.
- Weak financial infrastructure, including banking inefficiencies and underdeveloped capital markets, limits effective mobilization of savings and allocation of resources.

3. Infrastructure Deficits:

- Inadequate transport, energy, water, and digital infrastructure increases transaction costs and reduces competitiveness.
- Rural and semi-urban areas often suffer the most, exacerbating regional inequalities.

4. Sectoral Imbalances and Premature Deindustrialization:

- Over-reliance on services-led growth without adequate industrialisation limits employment generation.
- Agriculture remains low-productivity despite employing a significant share of the workforce, leading to structural unemployment and rural distress.

5. Human Capital Limitations:

- Unequal access to quality education and healthcare restricts workforce productivity.
- Low literacy, poor learning outcomes, and inadequate vocational training

prevent effective absorption of labour into high-productivity sectors.

6. Governance and Institutional Weaknesses:

- Bureaucratic inefficiencies, regulatory hurdles, and corruption hinder investment, innovation, and structural reforms.
- Weak policy implementation limits the effectiveness of growth-promoting initiatives.

7. Regional Disparities:

- Uneven development across states and districts creates spatial inequalities.
- Advanced regions attract investment and skilled labour, while lagging regions remain trapped in low-productivity cycles.

8. Environmental and Sustainability Pressures:

- Overexploitation of natural resources, pollution, and climate vulnerability can constrain long-term development.
- Environmental degradation disproportionately affects low-income populations and rural livelihoods.

India's growth trajectory exemplifies these structural challenges. While the economy has diversified and services-led sectors have expanded rapidly, manufacturing growth has lagged, agriculture continues to face productivity constraints, and informal employment dominates. Regional disparities persist, and institutional bottlenecks impede the translation of high growth rates into inclusive development outcomes. Addressing these structural challenges requires a multi-pronged strategy that combines policy reforms, infrastructure investments, human capital development, financial deepening, and environmental sustainability. Structural transformation is not merely a matter of sectoral shifts but involves creating a resilient, inclusive, and equitable economic framework that can support long-term growth and human development.

Overview of India's Economic Growth Trajectory

India's economic growth trajectory reflects a combination of historical policy choices, global integration, structural transformations, and persistent challenges. To understand the nature of India's growth, it is useful to examine its evolution in three phases: the pre-reform era (1947–1990), the post-1991 liberalisation period, and the contemporary growth phase characterised by services-led expansion and increasing global linkages.

Pre-Reform Growth Experience (1947–1990)

Following independence in 1947, India adopted a **mixed economy model** that combined state-led industrialisation with private sector participation. The planning approach, guided by successive Five-Year Plans, emphasized:

- **Import substitution industrialisation (ISI):** India sought to reduce dependence on imports by promoting domestic production of capital goods, consumer durables, and intermediate goods.
- **Public sector dominance:** Strategic industries such as steel, energy, and transport were primarily under state control to ensure self-reliance.
- **Extensive regulation (“License Raj”):** Entry into industries, capacity expansion, and investment decisions required government approvals, leading to bureaucratic controls over private enterprise.

While this strategy helped establish a **diversified industrial base** and laid the foundation for basic infrastructure, it resulted in **modest growth rates**, averaging around **3.5–4% per year**—commonly referred to as the “Hindu rate of growth” (Kuznets, 1966). Key structural constraints included:

- **Inefficient resource allocation:** Excessive regulation limited competition and productivity improvements.
- **Limited technological adoption:** Protectionist policies discouraged foreign technology inflow and delayed modernization.
- **Fiscal and current account imbalances:** High subsidies, low export earnings, and inefficient public enterprises constrained capital accumulation.

- **Agricultural stagnation:** Despite the Green Revolution in the 1960s, agriculture remained low in productivity for large regions, maintaining rural poverty.

The pre-reform growth experience highlighted that **state-led strategies could achieve diversification but often at the cost of efficiency, employment generation, and integration with global markets.**

Post-1991 Economic Reforms

The **balance of payments crisis of 1991** marked a turning point in India's economic trajectory. The crisis prompted **structural reforms** aimed at liberalizing the economy, improving competitiveness, and integrating India with global markets. Key measures included:

- **Trade liberalisation:** Reduction in tariffs, easing of import restrictions, and promotion of exports.
- **Industrial deregulation:** Removal of licensing requirements for most industries and encouragement of private sector investment.
- **Financial sector reforms:** Banking liberalisation, introduction of market-based interest rates, and strengthening of capital markets.
- **Foreign investment liberalisation:** Encouragement of Foreign Direct Investment (FDI) and portfolio inflows.
- **Privatisation of public enterprises:** Strategic divestment and better management practices.

These reforms led to **higher growth rates averaging 6–7% per year**, making India one of the fastest-growing large economies globally. Positive outcomes included:

- **Services sector boom:** Information technology (IT), software exports, finance, and telecommunications became major growth drivers.
- **Increased foreign investment:** FDI inflows supported industrial modernization and infrastructure development.
- **Improved macroeconomic stability:** Fiscal consolidation, inflation control, and current account management enhanced investor confidence.

Sectoral Composition of Growth

Post-reform growth has been **services-led**, creating a distinct sectoral pattern:

1. Services:

- Contributes over 50% of GDP and has become the primary engine of growth.
- IT, finance, telecommunications, and business process outsourcing (BPO) have driven exports and foreign exchange earnings.
- Urban concentration of services has widened income disparities between cities and rural regions.

2. Manufacturing:

- Although manufacturing grew, it has not generated sufficient employment.
- Structural rigidities, regulatory constraints, and infrastructure bottlenecks limited industrial expansion.
- Employment elasticity in manufacturing has remained low, failing to absorb the growing labour force effectively.

3. Agriculture:

- Despite a declining share in GDP (around 16–18% in 2025), agriculture continues to employ nearly **40–45% of the workforce**.
- Low productivity, fragmented landholdings, dependence on monsoon, and insufficient institutional support contribute to rural distress.
- The sectoral imbalance between GDP contribution and workforce engagement underscores India's incomplete structural transformation.

Implications of Sectoral Imbalances:

- **Employment:** Disproportionate reliance on low-productivity agriculture and informal services leads to underemployment and wage stagnation.
- **Income Inequality:** Rapid services growth benefits urban skilled workers more than rural or unskilled labour, exacerbating disparities.
- **Regional Disparities:** States with strong IT, finance, and industrial hubs (e.g., Maharashtra, Karnataka, Tamil Nadu) grow

faster than less industrialized regions (e.g., Bihar, Uttar Pradesh).

- **Policy Challenges:** To achieve inclusive growth, policy focus must shift towards manufacturing-led industrialisation, agricultural productivity improvement, and rural employment generation.

Overall, India's growth trajectory highlights the success of liberalisation in promoting macroeconomic expansion but also reveals persistent structural constraints that limit the inclusiveness and sustainability of development.

Structural Challenges in India's Economic Growth

Agricultural Stagnation and Rural Distress

Agriculture remains a critical sector in the Indian economy, employing nearly half of the workforce despite contributing a declining share to GDP. Structural issues such as fragmented landholdings, low mechanisation, dependence on monsoons, inadequate irrigation, and limited access to institutional credit have constrained agricultural productivity. Price volatility, rising input costs, and weak market linkages exacerbate farmer distress.

Rural distress manifests in low incomes, indebtedness, and migration to urban areas in search of livelihood opportunities. The persistence of agrarian distress undermines food security, rural development, and overall economic stability. Addressing agricultural structural challenges is essential for inclusive growth.

Industrial Sector Constraints

The manufacturing sector has not emerged as a robust engine of employment generation. Structural constraints include rigid labour regulations, high logistics and transaction costs, inadequate infrastructure, and regulatory complexity. Small and medium enterprises face limited access to finance and technology, restricting their growth potential.

The dominance of informal manufacturing units limits productivity, innovation, and integration into global value chains. Premature deindustrialization, characterised by a declining manufacturing employment share at relatively

low-income levels, poses a significant challenge to India's growth strategy.

Labour Market Rigidities and Informalization

India's labour market is characterised by high informality, with the majority of workers lacking formal contracts and social security. Rigid labour laws in the formal sector discourage large-scale employment, leading firms to rely on informal arrangements. Skill mismatches and inadequate vocational training contribute to unemployment and underemployment, particularly among educated youth.

The demographic dividend presents both an opportunity and a challenge. Without adequate job creation and skill development, India risks turning its demographic advantage into a demographic burden.

Infrastructure Deficits

Infrastructure development is a key determinant of economic growth. India faces significant deficits in physical infrastructure, including transport, energy, water supply, and urban services. Poor infrastructure raises production costs, reduces competitiveness, and constrains private investment.

Although recent initiatives have improved infrastructure investment, regional disparities persist. Rural and backward regions continue to face inadequate connectivity and basic services, reinforcing regional inequality.

Human Capital Constraints

Human capital formation is central to productivity growth and innovation. India faces challenges related to low learning outcomes, high dropout rates, malnutrition, and unequal access to quality healthcare. These constraints limit labour productivity and the effective utilization of the workforce.

The quality of education and skill development remains uneven, with significant gaps between urban and rural areas and across socio-economic groups. Strengthening human capital is essential for sustaining long-term growth.

Financial Sector Weaknesses

An efficient financial system is crucial for mobilizing savings and allocating capital. India's financial sector has faced challenges such as non-performing assets, limited credit flow to productive sectors, and financial exclusion. Small enterprises and informal businesses often lack access to institutional finance, constraining entrepreneurship and innovation.

Structural weaknesses in banking and non-banking financial institutions pose risks to financial stability and growth sustainability.

Regional Disparities and Uneven Development

Economic growth in India has been spatially uneven, with significant inter-state and intra-state disparities. Some states have benefited disproportionately from liberalisation, while others lag behind due to weak infrastructure, governance issues, and limited industrialisation.

Regional disparities exacerbate social and political tensions and undermine national cohesion. Balanced regional development requires targeted policy interventions and decentralized planning.

Environmental and Sustainability Constraints

Rapid economic growth has imposed significant environmental costs, including resource depletion, pollution, and climate vulnerability. Environmental degradation disproportionately affects the poor and undermines long-term sustainability. Integrating environmental considerations into growth strategies is essential for sustainable development.

Implications for Inclusive and Sustainable Growth

The structural challenges discussed in previous sections—such as sectoral imbalances, labour market rigidities, weak human capital, infrastructure deficits, and regional disparities—have profound implications for India's development trajectory. While India has achieved notable economic growth over the past three decades, the benefits have not been evenly distributed across regions, sectors, or socio-economic groups. As a result, the current growth model faces significant risks in terms of

inclusiveness, sustainability, and long-term resilience.

Jobless Growth and Employment Implications

One of the most significant consequences of India's structural challenges is the phenomenon of **jobless growth**. Despite high GDP growth rates, employment generation has not kept pace, particularly in the manufacturing and industrial sectors. A disproportionate share of new employment continues to emerge in the informal and low-productivity service sector. This has several implications:

- **Underemployment and wage stagnation:** Large sections of the population, particularly rural youth and unskilled workers, are trapped in low-income, insecure jobs.
- **Rural-urban migration:** Limited rural employment opportunities drive migration to urban areas, creating pressure on urban infrastructure, housing, and social services.
- **Skill mismatch:** Rapid technological adoption in IT and services sectors creates a demand for skilled labour that outpaces the supply, leaving many youths unemployed or underemployed.

Addressing jobless growth requires policy interventions focused on **labor-intensive manufacturing, rural employment schemes, skill development programs, and formalization of the workforce.**

Rising Inequality and Social Implications

Economic growth that is concentrated in specific sectors or regions contributes to **income and social inequality**. In India, the growth of high-skill service industries has disproportionately benefited urban, educated populations, while rural and low-skilled workers have seen limited improvements in income. This has several consequences:

- **Social exclusion:** Marginalized groups, including Scheduled Castes, Scheduled Tribes, and minorities, often face barriers to education, employment, and healthcare, perpetuating cycles of poverty.
- **Regional disparities:** States with better industrial infrastructure and higher urbanization levels (e.g., Maharashtra,

Karnataka, Tamil Nadu) have experienced faster growth, while lagging states (e.g., Bihar, Uttar Pradesh, Jharkhand) remain underdeveloped.

- **Political and economic instability:** Persistent inequality can exacerbate social tensions, reduce trust in institutions, and undermine political stability.

Policies promoting **equitable access to quality education, health services, and social safety nets**, along with decentralized development initiatives, are crucial to mitigate inequality and ensure inclusive growth.

Environmental Sustainability and Climate Resilience

Rapid economic expansion, particularly in urban and industrial sectors, has intensified environmental pressures. India faces significant challenges in managing:

- **Resource depletion:** Over-extraction of groundwater, deforestation, and unsustainable agricultural practices threaten long-term ecological balance.
- **Pollution:** Air and water pollution in urban and industrial hubs compromise public health and reduce productivity.
- **Climate vulnerability:** Extreme weather events, floods, and droughts disproportionately affect low-income and rural communities, undermining livelihood security.

Sustainable growth requires **efficient resource utilization, environmental regulations, renewable energy adoption, and climate-resilient infrastructure**. Integrating environmental considerations into economic planning ensures that development does not come at the cost of ecological degradation.

Implications for Human Development

Structural challenges also impact human development outcomes. Limited access to quality education, healthcare, and nutrition reduces labour productivity, increases poverty vulnerability, and limits the potential of India's demographic dividend. Inclusive and sustainable growth demands investments in:

- **Education and skill development:** Ensuring access to quality primary,

secondary, and vocational education to prepare the workforce for modern sectors.

- **Healthcare infrastructure:** Reducing disease burden, improving maternal and child health, and enhancing preventive care.
- **Social protection programs:** Targeted interventions like employment guarantee schemes, pensions, and health insurance to support vulnerable populations.

These measures ensure that growth translates into **human development gains**, which in turn reinforce economic productivity and social well-being.

Policy Reforms and Structural Transformation

Addressing India's structural challenges requires comprehensive and coordinated policy reforms. Key reform areas include:

- Agricultural reforms to enhance productivity, income stability, and market integration
- Promotion of labor-intensive manufacturing and industrial clusters
- Labour market reforms combined with social security expansion
- Large-scale investment in infrastructure and urban development

- Strengthening education, skill development, and healthcare systems
- Financial sector reforms to improve credit access and stability
- Targeted interventions to reduce regional disparities
- Integration of environmental sustainability into development planning

Effective implementation, institutional capacity building, and policy coordination are critical for successful structural transformation.

Conclusion

India's economic growth experience reflects a combination of impressive achievements and persistent structural challenges. While high growth rates have transformed the economy, deep-rooted structural constraints continue to limit inclusiveness and sustainability. Addressing these challenges requires a long-term vision centered on structural transformation, human development, and institutional strengthening.

A renewed focus on inclusive and sustainable growth is essential for realizing India's development potential. By addressing structural constraints, India can transform its growth trajectory into a development process that improves living standards, reduces inequality, and ensures long-term economic resilience.

References

- 1 Government of India. (2025). *Economic Survey 2024–25*. Ministry of Finance, Government of India. <https://www.indiabudget.gov.in/economicsurvey/>
- 2 Kuznets, S. (1966). *Modern economic growth: Rate, structure, and spread*. Yale University Press.
- 3 Lewis, W. A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *The Manchester School of Economic and Social Studies*, 22(2), 139–191.
- 4 Planning Commission, Government of India. (2011). *Faster, sustainable, and more inclusive growth: An approach to the Twelfth Five Year Plan (2012–17)*. Government of India.
- 5 Reserve Bank of India. (2025). *Annual Report 2024–25*. RBI. <https://www.rbi.org.in/>
- 6 World Bank. (2024). *World Development Report 2024: Trading for development in the age of globalisation*. Washington, DC: World Bank. <https://www.worldbank.org/>
- 7 United Nations Development Programme. (2023). *Human Development Report 2023: Human development and the next frontier*. UNDP. <http://hdr.undp.org/>

12.

India's Economic Growth: The way to go ahead**Mrs. Kamble Shiladevi Pandurang**

HOD & Assistant Professor

Department of Economics, Late B.P.E.College,Hanegaon

Abstract:

India is largest economy in the World with natural growth rate of about 7% over the last two decades since the major economic reforms. Recently Indian economy ranked World's 3rd largest economy by PPP (purchasing power parity) after China and United States. After the independence, India has adopted mixed economy with 'Five-Year Plan' strategy to rapid economic growth. The structural divergence advocated by the policy makers to maintain the equal development of all sectors. Now India is known as leading economy with the available natural resources. India's economic policies shifted from mixed economy to capitalist economy with the focus on social welfare. Indian economy now initiated the policies with the vision of '*Atma Nirbhar Bharat*'. The policies focused on trade and foreign investment, healthcare and social welfare, promotion of small and medium enterprises, and infrastructure development. The paper aims to understand the dynamics of growth experiences by India since independence to recent decades. There is general agreement that rapid economic growth leads increase in the volume of Gross Domestic Product every year, it is first and foremost step for India to achieve economic prosperity. The economic liberalization in the early 1990s, openness the economy and began the economic life in 1991 at a rapid pace and represented a new dawn. Indian economy is acknowledged by its growth experiences and future expectations. Despite of Indian economy's remarkable performance, still Indian economy faces various problems and challenges, which threatened the rapid and sustainable growth. The paper also aims to highlight the challenges of India's economic growth.

Key Words: Economic growth, economic policies, structural divergence, infrastructure development, social welfare etc.

Introduction:-

In recent years India is recognized 4th largest global economy with \$4.19 trillion GDP. The concept of growth and development has gaining importance among the economic thinkers. In the early 1950s India was path setter of developing countries. Post-independence era India's mixed economy was on the road to its ideal of a social democracy and a welfare state. After the 25 year later in the mid-1970s perception about the path-setter became everything gone wrong. The slow economic growth and the persistent of poverty in the economy represented failure. It is argued that insufficient industrialization was disaster for economy. In 1991 India has adopted open economic policy along with World economy. The economic liberalization take place, which reduced the role of the state to rely more on the market, dismantled controls to rely more on

prices, cut back on the public sector to rely more on the private sector and increased the degree of openness of the economy at a rapid pace. After that in the early 2000s there was a dramatic change in perception of Indian economy once again. The Indian economy known as star performer. The rapid economic growth turned the lumbering elephant into a running tiger. The second half of the 20th century Indian economy witnessed remarkable swigs of the pendulum in perception about economic development in independent India. India is now completely a part of the World's fast-growing economies.

Objectives of the Study:-

1. To study the term of Economic Growth.
2. To understand the growth experiences of Indian economy.
3. To analyses the challenges of Indian Economy.

4. To explore the main sectorial share of India's Economic Growth.

Research Methodology:-

The study is based on purely secondary sources of data. The data from various published reports used for this study. Published books, Journals, newspaper articles, government reports, views of thinkers, analyst. Also online database used for this study.

Concept of Economic Growth and Economic Development:-

It is necessary to identify the differences in economic development and economic growth for the study of economic growth. The term of Economic Growth has been defined as, "an increase in real terms of the output of goods and services that is sustained over a long period of time, measured in terms of value added". Economic growth refers to as steady and continuous increase in the aggregate real national product of economy over a sufficient long period of time. In modern time growth has become a necessity for every nation of the World. Economic growth is concerned with changes in output of goods and services valued at certain prices, it is therefore measured by a monetary index such as income. Every country all over the World either advanced or backward economies would like to overcome their backwardness and poverty. The county's rapid economic growth helps to overcome to county from backwardness.

Traditionally the term economic growth and economic development used synonymous or interchangeable. Also the terms such as economic welfare, secular change, social justice and economic progress used as economic growth and economic development. But the modern economists identically distinguish between economic growth and economic development.

Development is not the same thing as economic growth. Growth involves changes in overall aggregates such as height or weight, while development includes changes in

functional capacities, physical coordination, leadership capacity, ability to adapt to changing circumstances. Growth is an engine, not an end in itself. The end being development. Economic growth is quantitative approach concept and economic development is qualitative approach concept.

Economic Growth Experiences of India:-

It is well known fact that India has moved beyond 'Hindu Rate of Growth'. There has several study about the structural breaks in economic growth in the country. Some studies believes that the early 1950s was much more important than the structural break in the early 1980s. But some studies and analysts explained the growth in 1980s was not sustainable and the real break occurred in 1991 because of economic liberalization. During the period from 1950-51 to 1979-80, growth in GDP was 3.5 % annum while growth in GDP per capita was 1.4 % per annum. During the period from 180-81 to 2004-5, growth in GDP was 5.6 % per annum while growth in GDP per capita was 3.6 % per annum. After the economic reforms the primary sector and secondary sector was somewhat slower while growth in the tertiary sector was somewhat faster in comparison with the period from 1980-81 to 1990-91. Last two decades the Indian economy's GDP was near about 7-8% per annum. As per World GDP ranking 2025 India place 4th largest economy in the World. The growth rate of real GDP during 2023-24 is estimated at 8.2 % as compared to 7.0 % in 2022-23, growth of Indian economy. According to a recent study by Goldman Sachs & Price Water House Coopers by 2050, India could emerge as the World's second largest economy. Post reform period in India has been some achievements and some adverse consequences for the economy and society. There have been some improvements in some indicators such as balance of payments, resilience to external shocks, service sector growth, significant accumulation of foreign exchange, spread of the use of information technology, improvements in telecommunications etc.

Table 1: India's GDP Growth Rate since New Economic Reforms [(1991 to onwards (in %)]

Year	GDP Growth Rate	Year	GDP Growth Rate	Year	GDP Growth Rate	Year	GDP Growth Rate
1991	1.06	2001	4.82	2011	5.24	2021	9.05
1992	5.48	2002	3.80	2012	5.46	2022	7.24
1993	4.75	2003	7.86	2013	6.39	2023	7.6
1994	6.66	2004	7.92	2014	7.41	2024	6.2
1995	7.57	2005	7.92	2015	8.00	2025	8.2
1996	7.55	2006	8.06	2016	8.26		
1997	4.05	2007	7.66	2017	6.80		
1998	6.18	2008	3.09	2018	6.45		
1999	8.85	2009	7.86	2019	3.87		
2000	3.84	2010	8.50	2010	-5.83		

Source: Compiled by Economic Survey & World Economic Outlook

Sectorial Contribution to GDP in India's Growth:-

Changing sectorial contribution is one of the primary indicators of changing scenario of socio-economic structure of a nation. In the path of

country's development a nation have gone through the different experiences of varying contribution of economic sectors which transformative nature of its contribution in nation development process. Particularly Indian economy is experiencing its sectorial transformation since post reforms period of 1991.

Table 2: Sectorial Contribution to GDP

Years	Sectors		
	Primary	Secondary	Tertiary
1950-51	56.4	15	28.6
1970-71	45.8	22.4	31.8
1990-91	33.4	27	39.6
1996-97	27.8	29.4	42.8
2005-06	20	26	54
2006-07	20.5	24.7	54.8
2007-08	17	29	54
2009-10	15.2	30.3	54.5
2011-12	15.78	29.56	54.64
2012-13	15.5	29.59	54.91
2013-14	15.1	28.63	56.27
2014-15	15.79	27.18	57.03
2016-17	18	29	53
2018-19	15	32.5	52.5
2019-20	17.95	29.29	52.76
2020-21	15.2	30.9	53.9
2021-22	15.87	29.73	54.4
2022-23	21.82	24.29	53.89
2023-24	17.59	27.55	54.86
2024-25	18	27	55

Sources: Compiled from Economic Survey, Ministry of Finance (Govt. of India)

The table 2 shows that the drastic change in the GDP sectorial contribution of tertiary sector

in the GDP growth contribution. The share of tertiary sector in GDP continuously increased.

The contribution of primary sector which mostly depends on agriculture sector gradually reverse to tertiary sector. It means primary sector contribution to the GDP has been falling gradually over the years. However the secondary sector slowly increasing since 1951.

Challenges to the Indian Economy to go ahead:

The Indian economy achieved remarkable success in macro-economic measures. However, regional, social, and personal inequalities, and rural-urban disparities have increased in the post-reform period. This period also witnessed problems in agriculture sector including farmer's suicides. There has been criticism that economic reforms have not achieved inclusive growth and equitable development. It is argued that the second half of the 20th century, was India's inability to transform its growth into development, which would have brought about an improvement in the living conditions of people, ordinary people. India's unfinished journey in development would not be complete so long as poverty, deprivation and exclusion persist. India must provide all its citizens with the capabilities, opportunities and rights they need to exercise their own choice for a decent life. Economic growth is essential but it cannot be sufficient. It is neither feasible nor desirable to separate economic growth from distributional

outcomes because they are inextricably linked each other. This link has provided by employment creation. Jobless growth is not sustainable either in economics or in politics.

Conclusion:

Indian economy undergone through various drastic changes. Transition from underdevelopment to developing nation, India has witnessed strong growth in recent years. In 2020, when whole World was affected by COVID-19 pandemic, India envisaged to become a strong self-reliant nation. The '*Atma Nirbhar Bharat Mission*' announced by the Union Government which encouraged the use of local products and aligned with '*Make in India*' initiative. It promotes the domestic manufacturing products along with agricultural sector. India is attempting its growth on an absolute basis to be able to retain its position as an economic power and to lift the fortunes of its vast population. But there has need to create positive environment to robust democracy with social inclusion, equitable development, job creation, access to equal opportunities etc. India must tackle the major challenges such as poverty, unemployment and income inequality persist within the country. The government should advocate the policy to turn economic growth into economic development.

References:

1. Sundram R.M, (1984), "Development Economics, Framwork Analysis and Policy" John Willey & Sons, Newyork.
2. Balkrishnan Pulapre (ed.), (2011), "Economic Reforms & Growth in India", Essays from Economic and Political Weekly Orient Blackswan Private Limited, New Delhi.
3. Dev Mahendra S.(2012), Collected Essays, "Inclusive Growth in India, Agriculture, Poverty & Human Development" Oxford University Press, New Delhi.
4. Global Research Journal of Social Sciences & Management, Volume-2, ISSN:2583858X, 2024.
5. www.ijert.org, Volume-13, Issue, 6 June 2025 ISSN-2320-2882.

13.

International Trade And India's Export Import Analytical Views**Dr. Udayraj Chandan Chavan**

M.A. PH.D. (Applied Economics)

School Of Social Science S.R.T.M. University, Nanded.

Abstract :-

In this research focus on bop and India's export import. Time period taken 2024-25. this research tittle data collated from various secondary source. Data collated from ministry of commerce and industry annual report, mospi report, website, books and newspaper etc. This research paper adopts descriptive research methodology. Focuses on meaning of international trade, bop, meaning of bop, difference between bop and bot. study of India's export import conditions.

Keywords :- balance of payment, balance of trade, export, import trade.

Introduction :-

Economics as an organized science can be said to have originated with the publication in 1776 of wealth of nations by Adam Smith. However, writings on international trade preceded this date in such countries as England, Spain, France, Portugal, and the Netherlands as they developed into modern state. Specially during 17th & 18th centuries a group of men (merchants, bankers, govt officials and even philosopher) wrote essays and pamphlets on international trade that advocated an economic philosophy known as mercantilism. Briefly, the mercantilists maintained that the way for a nation to become rich and powerful was to export more than it imported. The resulting export surplus would then be settled by an inflow of bullions, precious metals, primarily gold and silver. This thought by mercantilist group. In modern times a nation to export more goods and service it is more beneficial for those countries' economic growth. Like China, USA, Uk that nation more export than import. That's way they growing economy. Recently India has a world fourth largest economy. India's economy is not more export but huge import from other nation. its clearly define India is not a manufacture hub. Take a look India's international trade and export-import status.

Meaning of international trade: -

International trade is the exchange of goods and services capital across national borders involving imports buying from other nations and

exports selling to other nations it's a significant part of the global economy allowing countries to specialization access products they can't make foster economic growth by connecting seller and buyers from different countries.

Objective: -

1. Understanding concept of balance of payment
2. A Study of India's Export Import

Research methodology: -

In this research used descriptive analysis methods. This research purely basis on secondary data. Martial collated from various data source.

Understanding Concept Of Balance Of Payment: -

balance of payments (also known as balance of international payments and abbreviated bop) of a country is the difference between all money flowing into the country in a particular period of time (e.g., a quarter or a year) and the outflow of money to the rest of the world.

Balance of payment having to parts bop and bot so what are the difference between them. is a bot is narrow concept bop is a broader concept.

1. A country has to deal with other nations in respect of the following
2. Visible item which added all types of physical goods exported and imported.
3. Invisible item added all those services that service whose provide like teacher teach
4. a student, foreigner visitor, transportation service these counted in invisible item.
5. Capital transfers which are concerned with receipt and payment in from of capital

Meaning of bop :-

According to kindle Berger, The balance of payment of country is systematic record of goods and services of all economic transactions between residents of the reporting nations and residents of foreigner nations during given a year.

Balance of trade :-

1. Balane of trade to major point one is debit and second is a credit.
2. Debit item including foreign aid domestic expenditure abroad and domestic investment abroad
3. Credit item including foreign aid domestic expenditure abroad and domestic investment abroad
4. The balance of trade credit more than debit its balance of payment favorable vice versa debt is more then credit balance of trade unfavorable
5. Bop comes under usually two accounts current and capital accounts
6. Current account added trade balance income a net unilateral transfer

Capital account added foreign direct investment portfolio investment other capital.

What is the difference between bop and bot :-

Bop its broad concept	bot is narrow concept
bot is narrow concept	
It added all transaction related to visible, invisible and capital transfers	only visible item added
its balance always automatically	favorable or unfavorable
bop = current account + capital account + balancing on item.	bot net borrowing on export – net payment for imports

A Study of India’s Export Import :-

India’s trade deficit plummeted by more than 61% in November to 6.6 billion due to strong growth in merchandise exports and a fall in merchandise imports. Notably, India’s exports to the u. s. in November 2025 were higher than in October 2025 as well as in November last year. Data released by the ministry of commerce and industry showed grew 15.5 to 74 billion in November, while total imports slid 0.6% to 80.0 billion. The further disaggregated data showed

that merchandised exports grew 19.4% to 38.1 billion in November merchandise exports had fallen 11.8 in October. In terms of merchandise exports, November 2025 has seen highest exports out of any country. India’s export imports given below table no. 1.1

Indias export import merchandise views

Table no. 1.1

Export Year 2024-25	Import Year 2024-25
31.94 (Y,2024)	63.87 (Y,2024)
38.13 (Y2025)	62.66 (Y,2025)

Source :- ministry of commerce and industry

according to table no. 1.1 in year 2024-2025 India’s export less than import so its balance of trade is deficit. In year 2025 India import slightly change in year 2024 import is decline from 63.87 to 62.66 in year 2025. This 1.21 import has reduced India. In other way 2024 export increase from 31.94 to 38.13 in year 2025. This is big achievement for India, because India is more exporting merchandise goods and service. So, this impact to speedy growth of Indian economy.

Conclusion :-

Overall, India’s export less than import. That is a trade deficit in y 2024-25. So, India’s economy not doing well in manufacturing hub, India mostly not produce goods and service this data seem to likely India’s is more import than export. This is seriously think to policy maker and researcher. How to India produce goods and service to huge quantity to export other nations. India is a fourth largest economy in the world. but India will not produce oil, electronics goods and

so on. The data according to table no. 1.1 India is in big trouble to export goods and service.

Reference :-

1. Dominck Salvatore International Economics 11th Edition Fordham University, Printed United State Of America Page No. 32
2. The Hindu 16/12/2025
3. Ministry Of Commerce And Industry Annual Report 2024-25
4. <https://www.mospi.gov.in>
5. <https://www.data.gov.in>
6. <https://www.commerce.gov.in>
7. <https://www.wikipedia.org>
8. <https://rlcollege.edu.in>

14.

Role of Unemployment and Skill Gap in Slowing India's Economic Growth**Mr. Amol Prakashrao Karpe**

Assistant Professor

Department of Commerce, ACS College, Gangakhed

Abstract

India's rapid economic expansion over the past two decades has positioned it among the world's leading emerging economies. However, persistent unemployment and widening skill gaps threaten the sustainability and inclusiveness of this growth. This paper examines the structural dimensions of unemployment and skill mismatch in India and evaluates their implications for productivity, investment, demographic dividend realization, and long-term economic growth. Using secondary data from government reports, international agencies, and academic literature, the study finds that unemployment and inadequate skill alignment significantly reduce labour productivity, restrict industrial growth, and weaken human capital formation. The paper concludes with policy recommendations to strengthen vocational education, enhance industry-academia collaboration, and promote labour-intensive development strategies.

Keywords: Unemployment, Skill Gap, Economic Growth, Human Capital, India, Demographic Dividend

Introduction

India has emerged as one of the fastest-growing major economies in recent decades, supported by expansion in services, digital transformation, and structural reforms. Despite steady GDP growth, the country continues to face serious labour market challenges, particularly unemployment and widening skill gaps. This contradiction between economic expansion and limited employment generation highlights structural weaknesses in India's growth model. The persistence of joblessness alongside reports of unfilled vacancies reflects inefficiencies in both job creation and workforce preparedness.

Data from the Ministry of Statistics and Programme Implementation through the Periodic Labour Force Survey indicate that unemployment remains especially high among youth and educated individuals. At the same time, assessments by the National Skill Development Corporation show that only a small proportion of India's workforce has received formal skill training. This mismatch between education outcomes and industry requirements contributes to employability concerns and underutilization of human resources.

From a human capital perspective, economic growth depends on a productive and skilled

workforce capable of adapting to technological change. When unemployment persists and skills do not align with market demands, labour productivity declines and industrial competitiveness weakens. The International Labour Organization emphasizes that structural unemployment and inadequate skill development can significantly constrain inclusive growth in developing economies.

Given India's large working-age population, addressing unemployment and skill gaps is critical to realizing the demographic dividend. Without targeted policy interventions, these challenges may slow economic transformation and limit long-term development prospects

Research Objectives

The present study is guided by the following objectives:

1. To examine the trends and structural causes of unemployment in India.
2. To analyse the nature and extent of skill gaps in the Indian labour market.
3. To evaluate the impact of unemployment and skill mismatch on India's economic growth.
4. To assess the effectiveness of government initiatives aimed at reducing unemployment and bridging the skill gap.

5. To suggest policy recommendations for promoting inclusive and sustainable growth.

Review of Literature

Several scholars and institutions have examined unemployment and skill development in India.

1. Becker (1964), in his human capital theory, emphasized that investment in education and skills enhances productivity and economic growth. His theoretical framework provides the foundation for linking skill development with macroeconomic performance.
2. The International Labour Organization (2023) highlights that youth unemployment in developing countries is significantly higher than overall unemployment, reflecting structural inefficiencies in labour markets.
3. According to the World Bank (2023), countries that successfully integrate skill development with industrial policy achieve higher employment elasticity of growth.
4. Research by the National Skill Development Corporation (2022) reveals that only a small percentage of India's workforce has received formal skill training, limiting industrial competitiveness.
5. Studies conducted by the Ministry of Statistics and Programme Implementation through the Periodic Labour Force Survey indicate rising unemployment among educated youth, suggesting a mismatch between education and market needs.
6. Recent academic research also emphasizes the problem of jobless growth in India, where GDP expands without proportional employment generation, particularly in labour-intensive sectors.

The literature thus confirms that unemployment and skill gaps are interconnected structural constraints affecting productivity and growth.

Data Type and Methodology

Data Type

This study is based entirely on **secondary data**. The data sources include:

- Periodic Labour Force Survey (PLFS) reports
- Reports from the International Labour Organization
- World Bank development indicators
- National Skill Development Corporation publications
- Government policy documents
- Peer-reviewed journal articles

No primary survey or field data has been used.

Methodology

The study adopts a **descriptive and analytical research design**.

1. Labour force statistics are analysed to identify unemployment trends.
2. Comparative data is used to highlight skill training gaps between India and other Countries.
3. Theoretical analysis is applied to explain the relationship between unemployment, skill gaps, and economic growth.

The study relies on qualitative interpretation supported by statistical evidence from secondary sources.

Trends in Unemployment in India

India's unemployment exhibits several structural characteristics:

1. High youth unemployment

Youth unemployment in India is significantly higher than the overall rate, reflecting difficulties in the transition from education to employment. Lack of industry-relevant skills and limited job opportunities reduce productive workforce participation.

2. Rising educated unemployment

Educated unemployment highlights the mismatch between academic qualifications and labour market demands. Many graduates lack practical and technical skills required by modern industries.

3. Low female labour force participation

Female labour force participation in India remains low due to social, economic, and skill-related barriers. This underutilization of women's workforce limits inclusive and sustainable growth.

4. Significant informal employment

A large share of India's workforce is employed in the informal sector with low wages and limited social protection. Informality reduces productivity and restricts long-term economic development.

Youth unemployment remains considerably higher than the national average. Educated individuals often face greater unemployment due to mismatch between academic qualifications and industry requirements.

Types of Unemployment Observed in India

1. Structural unemployment

Structural unemployment occurs when there is a mismatch between workers' skills and the requirements of available jobs due to technological change or sectoral shifts. In India, rapid industrial and digital transformation has intensified this mismatch (International Labour Organization [ILO], 2023).

2. Seasonal unemployment

Seasonal unemployment arises when workers are employed only during certain periods of the year, particularly in agriculture and allied activities. In India, dependence on monsoon-based farming contributes significantly to seasonal joblessness (Ministry of Statistics and Programme Implementation [MOSPI], 2023).

3. Disguised unemployment

Disguised unemployment exists when more workers are engaged in a task than required, resulting in negligible marginal productivity. This is common in Indian agriculture, where surplus labour remains underutilized (World Bank, 2023).

4. Frictional unemployment

Frictional unemployment refers to temporary joblessness during transitions between jobs or while searching for better opportunities. It is considered a natural part of a dynamic labour market (International Labour Organization [ILO], 2023).

Disguised unemployment in agriculture continues to slow structural transformation toward higher productivity sectors.

Nature and Extent of Skill Gap

India's workforce faces a major training deficit, as only a small proportion of workers possess formal vocational or technical certification compared to advanced economies. This gap reflects both inadequate access to structured training and weak alignment between education systems and industry needs.

1. Technical Skills

These include engineering, machinery operation, IT systems, and industrial automation competencies required in manufacturing and technology sectors. Shortages in technical expertise limit productivity and industrial competitiveness.

2. Digital Skills

Digital literacy, data analysis, coding, artificial intelligence, and cyber security are increasingly essential in a technology-driven economy. Limited digital proficiency restricts workforce adaptability to emerging industries.

3. Vocational Skills

Trade-based skills such as carpentry, plumbing, electrical work, welding, and healthcare assistance fall under vocational training. Insufficient formal vocational certification reduces employability in labour-intensive sectors.

4. Soft Skills

Communication, teamwork, problem-solving, adaptability, and leadership skills are critical for workplace efficiency. Many graduates lack these interpersonal competencies, affecting job performance.

5. Managerial and Entrepreneurial Skills

Skills related to business management, financial planning, marketing, and innovation support enterprise development. Weak managerial capabilities constrain MSME growth and job creation.

6. Green and Emerging Technology Skills

Skills in renewable energy, environmental management, robotics, and advanced manufacturing are increasingly important. Limited expertise in these areas slows India's transition toward sustainable and high-tech growth.

Table 1

Percentage of Workforce Receiving Formal Skill Training

Country	% Workforce Formally Skilled
India	4-5%
Germany	70-75%
Japan	60-70%
South Korea	80-90%

Source: NSDC and international labour reports.

This large disparity indicates insufficient vocational infrastructure in India.

Skill gaps are particularly visible in:

- Manufacturing automation
- Digital technology
- Artificial intelligence
- Advanced engineering
- Soft skills and communication

Impact on Economic Growth Reduced Labour Productivity

Unskilled labour limits technological adoption, reducing productivity growth. Productivity stagnation weakens competitiveness and export potential. **Slower Industrial Expansion**

Industries struggle to expand when skilled workers are unavailable. Investment may shift to regions with better human capital infrastructure.

Weak Innovation Ecosystem

Innovation depends on skilled researchers, engineers, and technicians. Skill shortages reduce research output and technological advancement.

Jobless Growth

India's growth pattern has been service-driven, benefiting high-skilled workers while excluding low-skilled labour.

Threat to Demographic Dividend

India's large youth population can drive growth only if adequately skilled and employed. Otherwise, it becomes an economic liability.

Government Initiatives

Several initiatives aim to address these challenges:

- Skill India Mission

- Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana
- Make in India

While these programs have expanded training opportunities, concerns remain about quality, certification recognition, and alignment with industry needs.

Policy Recommendations

1. Integrate vocational training into school and university curricula.
2. Promote apprenticeship-based training models.
3. Encourage labour-intensive manufacturing.
4. Strengthen MSME sector employment capacity.
5. Expand digital and green skills training.
6. Increase female labour force participation through targeted skilling programs.

Conclusion

Unemployment and skill gaps remain significant structural barriers to India's sustainable economic growth. Despite steady GDP expansion, high youth unemployment, rising educated joblessness, low female labour force participation, and widespread informal employment indicate that growth has not been sufficiently inclusive. At the same time, limited formal skill training and mismatches between education and industry needs reduce labour productivity and industrial competitiveness. Reports from the Ministry of Statistics and Programme Implementation and the International Labour Organization highlight the persistent disconnect between workforce capabilities and labour market demand.

If these challenges remain unaddressed, India's demographic dividend may fail to translate into economic advantage. Strengthening vocational education, promoting industry-academia collaboration, encouraging labour-intensive sectors, and expanding digital and green skill development are essential policy priorities. Bridging unemployment and skill gaps is therefore not only a social objective but a critical economic imperative for achieving inclusive and long-term growth.

References (APA Style)

1. Becker, G. S. (1964). *Human capital: A theoretical and empirical analysis*. University of Chicago Press.

2. International Labour Organization. (2023). *World employment and social outlook*. ILO.
3. Ministry of Statistics and Programme Implementation. (2023). *Periodic Labour Force Survey Annual Report*. Government of India.
4. National Skill Development Corporation. (2022). *Human resource and skill requirements report*. NSDC.
5. World Bank. (2023). *World development indicators*. World Bank.
6. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2022). *Skills outlook report*. OECD Publishing.

15.

Jobless Growth in India: Recent Trends, Structural Causes, and Policy Challenges (2024–25)**Sunil Dnyandeo Mundhe**

Research Scholar

Department of Economics, Chha. Shivaji Raje Mahavidyalaya, Udgir.

Abstract

India has emerged as one of the fastest-growing major economies in the world; however, this impressive growth performance has not translated into proportionate employment generation. This phenomenon, commonly described as jobless growth, has become a major concern for policymakers and scholars alike. Using recent data from the Periodic Labour Force Survey (PLFS) 2024–25, CMIE, EPFO payroll statistics, the International Labour Organization (ILO), and the World Bank, this paper examines recent employment trends and the structural causes underlying India's employment crisis. While recent indicators point towards marginal improvements in unemployment rates, labour force participation, and formal employment creation, deep-rooted structural constraints continue to weaken the employment–growth nexus. The study argues that India's growth trajectory remains capital-intensive, skill-biased, and exclusionary in nature. The paper concludes that sustainable and inclusive growth requires a decisive shift towards employment-centric development strategies and coordinated labour market reforms.

Introduction

Employment generation lies at the core of inclusive and sustainable economic growth, particularly in a labour-surplus economy like India. Despite recording high GDP growth rates over the past decade, India continues to face persistent challenges of unemployment, underemployment, and informalization of work. This paradox of high growth with limited job creation has intensified since the post-2011 period and was further aggravated by the COVID-19 pandemic.

Recent labour market data for 2024–25 indicate a partial recovery in employment indicators; however, the pace of job creation remains inadequate to absorb the expanding labour force. The persistence of jobless growth raises serious concerns about the sustainability of India's development model and its ability to harness the demographic dividend. Against this backdrop, the present study attempts to analyse recent employment trends, identify structural causes of jobless growth, and suggest policy measures for sustainable employment generation.

Review of Literature

The issue of jobless growth in India has been widely discussed in the literature. Papola and

Sahu (2012) highlighted a declining employment elasticity of output, suggesting a weakening relationship between growth and employment. Kannan and Raveendran (2019) emphasized the structural nature of unemployment and the alarming decline in female labour force participation. The ILO (2023) pointed out the increasing informalization of employment and poor job quality despite economic expansion. Recent World Bank and PLFS reports (2024–25) acknowledge marginal improvements in employment indicators but reaffirm that structural rigidities continue to dominate India's labour market.

Objectives of the Study**The specific objectives of the study are:**

1. To analyse recent employment and unemployment trends in India using 2024–25 data.
2. To examine the structural causes of jobless growth in the Indian economy.
3. To study sectoral employment patterns and formal–informal dynamics.
4. To suggest policy measures for sustainable and inclusive employment generation.

Research Methodology

The study is based on secondary data collected from the Periodic Labour Force Survey (PLFS) 2024–25, CMIE labour market statistics, EPFO payroll data, and reports published by the ILO and the World Bank. Descriptive and analytical methods have been employed to examine labour market trends, sectoral employment shifts, and policy implications.

Recent Employment Trends in India (2024–25)

According to PLFS 2024–25, India has witnessed a moderate decline in the unemployment rate, which fell to around 5 percent at the national level, indicating a partial recovery in labour market conditions. Although youth unemployment remains relatively high, recent data suggest signs of stabilization. A significant development during 2024–25 is the rise in formal employment, as reflected in EPFO payroll data, which recorded over 1.2 crore net new subscribers, pointing towards an expansion of organized sector employment.

Furthermore, the Labour Force Participation Rate (LFPR) and Worker Population Ratio (WPR) have shown improvement, particularly among women, indicating gradual inclusion of women in the workforce. However, despite these positive indicators, a substantial proportion of employment continues to remain informal, low-paid, and insecure, thereby limiting the overall impact of economic growth on employment quality.

Structural Causes of Jobless Growth

The persistence of jobless growth in India can be attributed to several interrelated structural factors. First, economic growth has increasingly become capital-intensive due to rapid automation and technology adoption. Second, the manufacturing sector, particularly labour-intensive industries, has performed weakly in terms of employment generation. Third, stagnation in agriculture has resulted in disguised unemployment and low productivity. Fourth, a growing mismatch between educational outcomes and labour market requirements has constrained employability. Finally, the dominance of informal employment, even in high-growth sectors, has weakened employment security and wage growth. These factors have

significantly reduced employment elasticity in the Indian economy.

Sectoral Employment Dynamics

Agriculture continues to absorb a disproportionately large share of the workforce while contributing a declining share to GDP, reflecting low productivity and hidden unemployment. Manufacturing has failed to emerge as a major source of employment due to structural bottlenecks and limited labour-intensive growth. The services sector, although dynamic and fast-growing, largely generates skill-biased employment, leaving a significant portion of the workforce excluded. This uneven pattern of structural transformation remains a critical challenge for employment generation in India.

Policy Challenges and Implications

The employment crisis poses serious economic and social risks, including rising income inequality, poverty, and erosion of the demographic dividend. Although recent policy initiatives have supported formal job creation, they remain insufficient to address deep-rooted structural employment challenges. There is an urgent need for coordinated policies focusing on labour-intensive manufacturing, MSME development, skill formation, and female workforce participation.

Conclusion and Policy Suggestions

The study concludes that despite marginal improvements in labour market indicators during 2024–25, India continues to experience jobless growth due to persistent structural constraints. Sustainable and inclusive economic growth requires a deliberate shift towards employment-centric development strategies. The paper recommends promotion of labour-intensive manufacturing and MSMEs, strengthening vocational education and skill alignment, expanding public investment in employment-generating sectors, enhancing female labour force participation, and integrating employment objectives into macroeconomic policy frameworks. Only through such comprehensive measures can India convert economic growth into inclusive and sustainable employment generation.

References

1. International Labour Organization (2023). Global Employment Trends.
2. Kannan, K. P., & Raveendran, G. (2019). India's Labour Market.
3. Papola, T. S., & Sahu, P. P. (2012). Growth and Employment in India.
4. Periodic Labour Force Survey (PLFS). Government of India (2024–25).
5. World Bank (2024). India Development Update.
6. CMIE (2024–25). Unemployment and Labour Market Statistics.

16.

Challenges Facing India's Economic Growth As A Superpower**Dr. Chavan Ashok Daulatrao**Associate Prof. & Research Guide,
BOS, SRTMU, Nanded,

Department of Commerce, LRW ACS College, Sonpeth. District: Parbhani.

Abstract:

Today, India's path to becoming a superpower is severely hampered by a lack of infrastructure. Transport, energy, socio-economic inequality, poverty, unemployment, food security, wealth gap, especially unemployment in the manufacturing sector, environmental degradation, poor quality education and research sector has to rely more on services than manufacturing. While major obstacles such as governance and ever-changing government policies, continuity are faced, sustainable development and inclusive growth are required to reap the benefits of the demographic dividend. Currently the Indian economy is currently facing a number of challenges. These include high levels of inflation, an unstable rupee, and a large current account deficit. In addition, the country faces significant infrastructure needs and a growing population that is increasingly young and educated. The basic economic problem in economics is the scarcity of resources despite having unlimited wants. Economics also highlights that human needs can never be completely satisfied. As more needs are met, new wants continue to emerge over time. In short Poverty and Income Inequality, Unemployment and Underemployment, Agricultural Distress, Challenges such as low productivity, lack of modernization, and vulnerability to price fluctuations and climate change have hindered its growth. Infrastructure Deficit, The insufficiency of these essential systems hinders economic growth and impedes smooth business operations. Fiscal Deficit and Public Debt, Inflation presents the challenge of balancing economic growth with effective control. The fluctuation of food and fuel prices results in higher inflation rates, thereby influencing the cost of living for citizens. Corruption and Red Tape, Environmental Sustainability, Environmental sustainability poses significant challenges due to rapid industrialization, urbanization, and their detrimental impact on our environment. Healthcare and Social Welfare etc., these challenges encompass pollution, deforestation, and climate change. Striking a balance between economic growth and environmental preservation is an intricate endeavor. These various problems significantly affect the overall human development as well as the economic output of the country.

"The real challenges facing the Indian economy are not just about income growth, but about poverty, inequality, education, health and human development." -Amartya Sen

According to Amartya Sen, economic growth is meaningful only when it brings about social justice and human development. Therefore, poverty, unemployment and inequality are the main economic challenges facing India.

Introduction:

The economic challenge facing developed India is not just rapid economic growth, but also inclusive, sustainable and employment-oriented development, for India to become a developed nation. Unemployment and underemployment, Poverty and income inequality, Inflation, Difficulties in the industrial and agricultural sectors, Fiscal deficit and public debt, Lack of human resource development these challenges

reduce the productivity, stability and sustainable development of the economy. Quality employment generation is not sufficient in comparison to population growth. Skill development Skilling & Rescaling required for a technology-based economy is a major challenge. Increasing the employability of youth is essential. Despite economic growth, the income gap Rich-Poor Gap is widening. Reducing rural-urban disparities, regional imbalances, and social

inequalities is a key challenge for inclusive development. To survive globally, major improvements are required in production costs, logistics, technology adoption and research and development. If the MSME sector is not empowered, employment and export growth will remain limited. Government spending, subsidies, and welfare schemes threaten to increase fiscal deficit and public debt. Balancing growth and fiscal discipline is a major economic challenge. Economic growth must be accompanied by environmental sustainability, clean energy, water management, and climate change adaptation. Managing spending and investment will be challenging in the transition to a green economy. A large part of the workforce is still working in the informal sector, which leaves little social security, low productivity, and a limited tax base. Increasing formalization is a major challenge for economic stability. Despite progress in roads, railways, ports, electricity, and digital connectivity, rural-urban and regional imbalances persist. Without quality infrastructure, investment, industrialization, and job creation remain limited. Even today, although a large proportion of the population depends on agriculture, farmers' incomes are not increasing as expected due to low productivity, weather hazards, fragmented farming, and uncertainty in market prices.

The rural population of India is still dependent on agriculture, so it is very important to modernize agriculture in India. The agro-processing industry needs to become a major economic backbone. Only then can we realize the dream of India becoming a developed nation.

Objective of the Research:

The Indian government is steadfast in its commitment to addressing different economic concerns and fostering nationwide sustainable growth. The focus lies on fostering inclusive development and implementing innovative solutions. Consequently, the administration has launched several initiatives geared toward combating unemployment, poverty, and other economic obstacles. The primary objective- of these endeavors is to fortify the economy, promote e-ntrepreneurship, and elevate the living standards of all citizens. Some objectives have

been set for studying and writing research papers to overcome India's economic challenges and the challenges facing India's economic development as a superpower. The research paper has been written with the following objectives in mind.

- Studying employment generation and poverty alleviation
- Studying infrastructure
- Studying economic discipline
- Studying sustainable development
- Economic development tools from agricultural income.

“The key challenges facing the Indian economy are to achieve sustainable growth, maintain financial stability, create jobs and achieve inclusive growth through institutional reforms.”- Raghuram Rajan.

According to Raghuram Rajan, the economic challenges facing India are structural and require emphasis on banking, fiscal discipline, investment and job creation. India can move towards economic development and superpower status through sustainable development through infrastructure, employment generation, fiscal discipline, and economic growth through agricultural income for India's economic development.

Hypostasis of the Recent Trend in Commerce Education:

A hypothesis is the proposed explanation for an event. For a hypothesis to be a scientific hypothesis, a scientific method is required so that an individual can test it. Although the terms “hypothesis” and “theory” are often used interchangeably, scientific assumptions are not the same as scientific theory. The need for education to acquire knowledge and skills, some assumptions have been used for this research article.²

India is dreaming of becoming a developed nation by 2047. Efforts are being made to reduce poverty in India by increasing employment generation and providing infrastructure facilities. The government is trying to achieve sustainable development of India by strengthening its economic position. The research paper has also been prepared assuming that efforts are being made to help Indian farmers achieve economic

development by increasing their agricultural income.

Significance of Research:

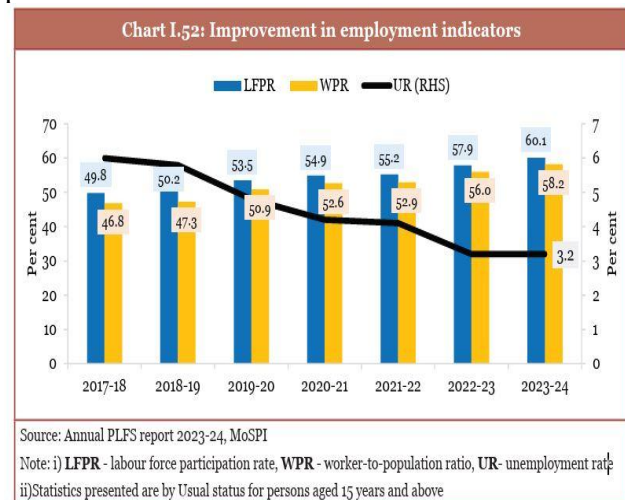
While dreaming of a developed nation, it is necessary to study whether India's development path is sustainable. India can become a developed nation only if India develops in an all-round way. For this, it is first necessary to eradicate infrastructural poverty in India. To prevent farmer suicides, it is necessary to ensure a fixed rate of return on farmers' income and to promote their economic development in order to increase their income. For India to become a developed nation, research is necessary to shed light on issues such as employment, poverty, growth in industry and business, information technology, education and research.

Research Methodology:

According to J. W. Best, research in its true sense is a more systematic, structured, and thorough process of actually implementing the scientific method. Research is the scientific and systematic study of any discipline to discover new ideas or facts and to reexamine old ideas or facts.³ Research methodology is the specific procedures or techniques used to identify, select, process, and analyse information about a topic. In a research paper, the methodology section allows the reader to critically evaluate a study's overall validity and reliability. Search for knowledge through an objective and systematic method of finding a solution to a problem is research. As well as the systematic approach concerning generalisation and the formulation of a theory, it is also research. I have chosen a descriptive and analytical research method. This study is mainly based on secondary data. Necessary data has been collected from various reports, websites, journals, and books. Descriptive and analytical research myths have been selected for this current dissertation.

India's labour market growth in recent years has been supported by post-pandemic recovery and increased formalisation. As per the 2023-24 annual Periodic Labour Force Survey (PLFS) report, the unemployment rate for individuals aged 15 years and above has steadily declined from 6 per cent in 2017-18 to 3.2 per cent in 2023-24. The labour force participation rate

(LFPR) and the worker-to-population ratio (WPR) have also increased (Chart I.52). In Q2 FY25, the urban unemployment rate for people aged 15 years and above improved slightly to 6.4 per cent compared to 6.6 per cent in Q2 FY24. Both LFPR and WPR also increased during this period.

The formal sector in India has seen significant growth, with net Employees' Provident Fund Organisation (EPFO) subscriptions more than doubling from 61 lakh in FY19 to 131 lakh in FY24. In April -November 2024, net additions reached 95.6 lakh, driven largely by youth. Workers aged 18-25 years contributed to 47 per cent of the net payroll additions. This indicates a growing trend towards formal employment, which enhances workers' access to social security and stability. Government initiatives are playing a key role in enhancing the formalisation of the job market. Technological developments over recent years have generated much discussion on the impact of Artificial Intelligence (AI) on India's labour market. The integration of AI into India's labour market presents an opportunity to enhance productivity, elevate workforce quality and create employment, provided, systemic challenges are effectively addressed through robust institutional frameworks. For India, a services driven economy with a youthful and adaptable workforce, the adoption of AI offers the potential to support economic growth and improve labour market outcomes. Prioritising education and skill development will be crucial to equipping workers with the competencies needed to thrive in an AI-augmented landscape.

By capitalising on the global infancy of AI, India has the opportunity to prepare its labour force for a future defined by collaboration between human and machine intelligence.

The capital markets have demonstrated strong performance, driving capital formation in the real economy, increasing the financialisation of domestic savings, and supporting wealth creation. As of December 2024, the Indian stock market has recorded new highs, consistently outperforming its emerging market peers despite geopolitical uncertainties and election-driven market volatility challenges. Meanwhile, the insurance and pension sectors continue to perform with the vision of achieving universal coverage and strengthening the financial ecosystem further. The credit/GDP ratio is a good statistic to evaluate where an economy stands in the financial cycle. In the case of India, there was a positive credit/GDP gap (i.e., the difference between the credit-GDP ratio and its long-term trend) between 2006 and 2012, indicating excessive credit growth.

India implements numerous sustainable development programs aligned with UN SDGs, focusing on poverty reduction (PMAY, MGNREGA), health (Ayushman Bharat, Poshan Abhiyaan), clean energy (Ujjwala Yojana, Saubhagya), sanitation (Swachh Bharat), and climate action (NAPCC Missions, ISA), coordinated by NITI Aayog through the SDG India Index to track state-level progress in areas like sustainable agriculture, clean water, and infrastructure. India's infrastructure development is undergoing massive expansion, focusing on roads, railways, airports, ports, and digital networks, driven by significant government investment (over ₹11 lakh crore in 2025-26) and initiatives like PM Gati Shakti for integrated planning, aiming to boost economic growth, connectivity, and global competitiveness, with projects like expressways, bullet trains, and modernized ports leading the charge. Infrastructure status, as deemed by the Government of India, is a special recognition given to certain sectors or industries that are considered crucial for the country's overall economic progress.

Improved agricultural prospects in FY25 1.29 Agriculture growth remained steady in H1 FY25, with Q2 recording a growth rate of 3.5 per cent, marking an improvement over the previous four quarters. Healthy Kharif production, above-normal monsoons, and an adequate reservoir level supported agricultural growth. As per the first advanced estimates of agricultural production for 2024-25, total Kharif food grain production is estimated at a record 1647.05 lakh metric tonnes (LMT), higher by 5.7 per cent compared to 2023-24 and 8.2 per cent higher than the average food grain production in the past five years. The estimated increase is mainly on account of the rise in rice, maize, coarse grains and oilseeds output. A normal southwest monsoon in 2024 has improved the water levels in reservoirs, ensuring sufficient water for irrigation during the rabi crop production. As of 10 January 2025, rabi sowing of wheat and gram was 1.4 per cent and 0.8 per cent higher, respectively, compared to the previous year. Improved agricultural prospects also bode well for softening of food inflation pressures over the course of the year.⁴ Agriculture is the backbone of the Indian economy, supporting ~46% of the population and contributing around 16-18% to GDP, driving food security, employment, and rural incomes, with recent robust growth (averaging 5% FY17-23) fueled by tech adoption, government schemes like e-NAM, and improved practices, though challenges like tech lag and water management persist. Development focuses on sustainability, biodiversity, private investment, and smart farming to ensure stable growth and global competitiveness.

Zero-poverty, hundred per cent good quality school education, access to high-quality, affordable, and comprehensive healthcare, hundred per cent skilled labour with meaningful employment, seventy per cent women in economic activities, farmers making our country the 'food basket of the world'. Budget 2026 is expected to strengthen oilseed and pulses self-sufficiency, promote crop diversification such as millets, and boost investment in storage, cold chains and climate-resilient farming to reduce wastage and improve farm incomes. According to the United Nations and other multilateral agencies, India's GDP growth may moderate

slightly to around 6.6% in 2026, down from 7.4% in 2025, due to global uncertainties and trade tensions—yet it is still projected to remain the fastest-growing major economy. India's infrastructure market is expected to reach nearly Rs 25 lakh crore by 2030 driven by public spending, private participation, urbanisation and technology adoption.

Conclusion:

Although India is rapidly moving towards becoming a superpower, its economic growth faces many fundamental and structural challenges. India's demographic dividend is a great strength; But at the same time, unemployment, lack of skill development, and limited access to quality education are becoming serious problems. Economic growth is not governance. Only by achieving inclusive, sustainable and balanced economic growth can India truly emerge as a global superpower.

balanced due to low productivity in the agricultural sector, technological backwardness in the industrial sector, and uneven development in the services sector. Inadequate infrastructure development, logistics costs, energy security, and the urban-rural gap are factors that affect investment. In addition, growing economic inequality, poverty, and gaps in healthcare and social security make it challenging to achieve inclusive development. Global geopolitical tensions, climate change, technological competition, and the threat of a global recession could affect India's economic stability. Therefore, it is imperative for India to focus on structural reforms, quality human resource development, innovation and research, digital economy, green growth, and good

References:

1. <https://www.pw.live/commerce/exams/economic-challenges-in-india>
2. <https://www.shabdkosh.com/dictionary/english-marathi/hypothesis>.
3. Dr. Sudhir Bodhankar, "Social Research Methodology", Sainath Publications, page numbers 13, 14, Nagpur, revised 6th edition, 2011.
4. <https://www.indiabudget.gov.in/economicsurvey/doc/echapter.pdf> [Michael D. Smith](#).
5. A. P. Gaud, Bharat ka Aarthik Vikas, Hindi

17.

Platform Labour and the Challenge of Regulation in India

Dr. (Mrs.) Manisha Viraj Pimpalkhare

Head, Dept of Economics, St. Mira's College for Girls, Pune

Abstract

The expansion of platform-mediated work has created new challenges for labour regulation, particularly in economies characterised by widespread informality and limited enforcement capacity. This paper examines the challenge of regulating platform labour through an institutional analysis of the interaction between global labour norms and national regulatory responses, with reference to the International Labour Organization (ILO) and India. Drawing on international labour standards, policy reports, and national legislation, the paper argues that platform labour regulation in the Global South is shaped less by regulatory inaction than by structural constraints related to informality, administrative capacity, and platform mobility (ILO, 2018; Chen, 2012). In India, these constraints have resulted in a welfare-oriented regulatory approach that prioritises social protection over employment reclassification, as reflected in the Code on Social Security and subsequent policy initiatives (Government of India, 2020; NITI Aayog, 2022). The paper suggests that welfare-led regulation represents a pragmatic form of regulatory adaptation rather than a regulatory deficit when assessed within informality-dominated labour markets.

Key words- Platform labour; Gig economy; Labour regulation; Informality; Social protection

Introduction

Platform-mediated work has become a prominent feature of labour markets worldwide. Digital platforms in transport, delivery, logistics, domestic services, and online task-based work have reshaped how labour is organised, managed, and paid. Although platforms are often portrayed as offering flexibility and income opportunities, their expansion has raised continuing concerns about worker protection and the adequacy of existing labour regulatory frameworks (ILO, 2021).

Labour regulation has traditionally been organised around the standard employment relationship, marked by identifiable employers, stable workplaces, and relatively continuous contracts. Platform work unsettles these assumptions. Employment relationships are fragmented, work is spatially dispersed, and managerial authority is increasingly exercised through digital and algorithmic systems rather than direct supervision (Aloisi & De Stefano, 2022). As a result, platform workers frequently occupy an ambiguous legal position between employment and self-employment, with limited access to labour rights and social security.

Regulatory responses to platform labour differ across institutional contexts. At the global level, international organisations have articulated normative principles to guide national regulation. The International Labour Organization has engaged with platform work through existing labour standards and policy frameworks on non-standard employment, decent work, and social protection (ILO, 2016; ILO, 2019). At the national level, however, regulatory choices are shaped by labour market structure, administrative capacity, and political economy conditions.

These constraints are especially visible in informality-dominated economies. In such contexts, platform work does not replace formal employment so much as reorganise existing forms of precarious and informal labour through digital intermediaries (Chen, 2012). Regulatory strategies therefore face a dual challenge: extending protection to platform workers while operating in labour markets where employment-based regulation has historically had limited reach.

This paper examines the challenge of regulating platform labour by analysing the interaction between global labour norms and national regulatory responses in India. India

provides an instructive case due to the scale of its platform economy and the legal recognition of gig and platform workers under the Code on Social Security, 2020. Rather than pursuing employment reclassification, India's approach emphasises welfare inclusion through scheme-based social protection, digital registration, and emerging state-level initiatives (Government of India, 2020; Kannan & Raveendran, 2019). The paper argues that this reflects constrained regulatory adaptation rather than regulatory failure, underscoring the need to assess platform labour regulation within the realities of informality and institutional capacity.

Research Methodology

This paper adopts a qualitative and institutional research approach to examine how labour regulation is responding to the growth of platform-mediated work in informality-dominated economies. The analysis is conceptual and policy-oriented in nature and does not rely on primary data collection. Instead, it draws on a close reading of international labour standards, policy reports, national legislation, and secondary academic literature relevant to platform labour and labour regulation.

At the global level, the paper examines how the International Labour Organization has framed platform work within existing normative instruments related to non-standard employment, decent work, and social protection (ILO, 2016; ILO, 2018). These documents are analysed to identify the principles and assumptions that inform global regulatory discourse on platform labour. The analysis then shifts to the national level to examine how these norms are interpreted and adapted within the Indian regulatory context.

India illustrates the challenges of regulating platform labour in an economy characterised by widespread informality, fragmented employment relationships, and uneven enforcement capacity (Chen, 2012; Kannan & Raveendran, 2019). The study draws on statutory provisions under the Code on Social Security, 2020, relevant policy documents, and official reports to assess India's regulatory response.

The ILO and the Normative Framing of Platform Labour

The International Labour Organization plays a central role in global labour governance through its mandate to set international labour standards and shape normative understandings of work. The rapid expansion of platform-mediated work poses a challenge to this mandate because it unsettles core assumptions underlying labour regulation, including stable employment relationships, clearly identifiable employers, and fixed workplaces. Rather than treating platform work as an exceptional category requiring entirely new regulatory instruments, the ILO has approached it as part of broader transformations in work organisation associated with digitalisation and labour market flexibilisation.

The International Labour Organization has addressed platform labour mainly through policy reports, interpretive guidance, and the application of existing standards on non-standard employment. This reflects a deliberate strategy of continuity, treating platform work as part of longer-term labour market change rather than as a temporary or marginal phenomenon (ILO, 2016). The Decent Work Agenda provides the main normative lens for this engagement. By emphasising rights at work, social protection, and social dialogue alongside employment creation, the framework shifts attention from the quantity of platform jobs to their quality and security (ILO, 2019).

From this perspective, the ILO has repeatedly highlighted the risks of employment misclassification in platform work. It notes that claims of self-employment often coexist with economic dependence and algorithmic forms of managerial control (ILO, 2018). Alongside employment classification, the organisation places strong emphasis on social protection as a core element of labour regulation in fragmented labour markets. Its promotion of universal social protection floors reflects recognition that employment-linked welfare systems are poorly aligned with informal and non-standard work arrangements (ILO, 2012; ILO, 2021). The ILO has also drawn attention to the weakening of collective voice in platform-mediated work and reaffirmed the importance of freedom of association and social dialogue for non-standard workers.

While this normative framework offers conceptual clarity, its influence operates largely through soft-law mechanisms. As a result, the translation of global labour norms into effective protection depends on national institutional capacity and political priorities, a constraint that is particularly evident in informality-dominated economies

India's Regulatory Approach to Platform Labour

In India, the expansion of platform-mediated work has taken place within a labour market long characterised by informality, self-employment, and limited social security coverage. Unlike advanced economies where platform work has often disrupted relatively formal employment arrangements, platformisation in India has largely reorganised pre-existing forms of precarious labour through digital intermediaries. As a result, regulatory responses have been shaped less by the novelty of platforms than by enduring structural features of the labour market (Chen, 2012).

A significant shift in India's engagement with platform labour occurred with the enactment of the Code on Social Security, 2020. For the first time, national labour legislation formally recognised "gig workers," "platform workers," and "aggregators," bringing platform labour within the ambit of labour regulation (Government of India, 2020). At the same time, the Code deliberately avoided classifying platform workers as employees. Instead, it created a distinct legal category through which social security benefits could be extended without altering contractual relationships. This separation of welfare inclusion from employment status reflects a regulatory logic oriented towards flexibility and administrative feasibility in a labour market marked by informality and multiple job-holding (Kannan & Raveendran, 2019).

Although the four Labour Codes were enacted between 2019 and 2020, their formal commencement in November 2025 marked a transition from legislative consolidation to implementation. In relation to platform labour, the significance of this development lies not in the creation of new employment rights, but in the

operationalisation of welfare-oriented provisions within a consolidated statutory framework (Government of India, 2025).

India's regulatory approach places social security at the centre of platform labour governance. The Code on Social Security enables the formulation of welfare schemes covering contingencies such as death and disability, health benefits, maternity support, and old-age protection. Financing may involve contributions from aggregators, public funding, or mixed arrangements, depending on scheme design. This scheme-based approach allows for scalable inclusion but leaves considerable discretion in implementation, resulting in uneven coverage and uncertainty regarding benefit adequacy (NITI Aayog, 2022).

Digital infrastructure has been deployed as an important instrument of welfare governance. The e-Shram portal seeks to create a national database of unorganised, gig, and platform workers, improving visibility and facilitating access to welfare schemes across states (Ministry of Labour and Employment, 2021). While registration addresses long-standing data gaps, it does not in itself confer enforceable labour rights. Its effectiveness depends on the extent to which registration is linked to tangible benefits and sustained fiscal commitment.

India's federal structure further shapes regulatory outcomes. While central legislation establishes the overall framework, implementation depends heavily on state-level rule-making and administrative capacity. Most states have relied on executive measures and the integration of platform workers into existing unorganised workers' welfare mechanisms. Rajasthan represents a notable exception, having enacted the *Rajasthan Platform Based Gig Workers (Registration and Welfare) Act, 2023*, which mandates registration of platforms and workers and establishes a dedicated welfare board (Rajasthan Government, 2023). These developments point to an uneven and evolving regulatory landscape characterised by experimentation as well as fragmentation.

Global Norms and National Constraints

The relationship between global labour norms and national regulation in platform

economies is neither linear nor uniform. Normative frameworks articulated by the International Labour Organization provide reference points rather than ready-made regulatory solutions. Their primary influence lies in shaping regulatory discourse and policy orientation, while the form and substance of regulation are determined by national institutional conditions (ILO, 2018; ILO, 2019).

In the Indian context, the translation of global norms has been selective and adaptive. Principles related to decent work and social protection are reflected in the legal recognition of gig and platform workers and the expansion of welfare coverage. However, these norms have not translated into employment-based protections. Instead, regulation has prioritised social security inclusion through scheme-based mechanisms. This outcome reflects an assessment of institutional feasibility in a labour market characterised by informality, fragmented employment relationships, and limited enforcement capacity (Chen, 2012; Kannan & Raveendran, 2019).

A central tension emerging from this analysis concerns the relationship between social protection and labour rights. International labour standards emphasise the assessment of the reality of working relationships and caution against misclassification that undermines worker protection (ILO, 2006). India's regulatory strategy, by contrast, decouples social security from employment status. This has enabled broader social security coverage in a context where enforcing employment classification would be administratively complex and politically contentious. At the same time, it narrows the scope of protection by excluding platform workers from rights tied to employment, including minimum wages and collective bargaining.

Enforcement capacity plays a decisive role in shaping this trade-off. Welfare schemes and digital registration systems can be implemented more readily than employment-based regulation, but they operate indirectly, mitigating insecurity rather than restructuring power relations within platform-mediated work arrangements (ILO, 2021; NITI Aayog, 2022). In this context,

welfare-led regulation emerges not as regulatory failure but as a pragmatic form of constrained adaptation shaped by labour market structure and institutional capacity.

Structural Challenges in Regulating Platform Labour

Regulating platform labour involves a set of structural challenges that cannot be resolved through incremental legal reform alone. These challenges stem from the organisation of platform work, the limits of existing regulatory institutions, and the transnational nature of platform-based business models. Together, they constrain the reach and effectiveness of national labour regulation.

A persistent challenge lies in the ambiguity surrounding employment status. Platform firms often structure contractual arrangements to avoid employment classification while retaining significant control over work allocation, performance evaluation, and income determination. Although international labour standards emphasise assessing the reality of working relationships, regulatory strategies in informality-dominated economies frequently sidestep classification disputes. As a result, core questions of responsibility, risk allocation, and enforceable rights remain unresolved (ILO, 2006; Aloisi & De Stefano, 2022).

Enforcement capacity constitutes a second constraint. Platform work is digitally mediated, geographically dispersed, and frequently coordinated across jurisdictions, rendering traditional enforcement mechanisms such as workplace inspections and employer-based compliance largely ineffective. In contexts of limited administrative capacity, regulatory strategies therefore prioritise instruments that are easier to implement—such as welfare registration and scheme-based protection—over labour rights that require sustained monitoring and adjudication (Chen, 2012; ILO, 2021).

Algorithmic management further complicates regulation. Platforms rely on opaque digital systems to allocate tasks, evaluate performance, and impose sanctions, creating information asymmetries between platforms and workers. Although algorithmic control increasingly shapes working conditions, it

remains weakly regulated within labour law, particularly where regulatory responses focus on welfare inclusion. (Aloisi & De Stefano, 2022).

Finally, platform mobility limits national policy space. Digital platforms can reorganise operations or exit markets in response to regulatory costs, constraining unilateral state action. These dynamics reinforce the shift towards welfare-led and adaptive regulatory approaches rather than rights-based employment regulation (NITI Aayog, 2022).

Conclusion

This paper has examined the challenge of regulating platform labour by analysing the interaction between global labour norms and national regulatory responses in an informality-dominated economy. Focusing on the normative role of the International Labour Organization and the evolving regulatory framework in India, the analysis shows that platform labour regulation is shaped less by regulatory neglect than by structural constraints related to informality, enforcement capacity, and platform mobility.

At the global level, the ILO has provided a normative foundation by situating platform work within existing frameworks on decent work, employment relationships, and social protection (ILO, 2018; ILO, 2021). The translation of these norms into effective protection, however, depends on national institutional capacity. In India, regulatory responses have prioritised welfare inclusion over employment reclassification, as reflected in the Code on Social Security and subsequent policy initiatives (Government of India, 2020; NITI Aayog, 2022). This approach has expanded access to social protection while leaving core labour rights largely outside the regulatory framework.

The analysis suggests that welfare-led regulation is best understood as a pragmatic form of constrained adaptation rather than a regulatory deficit in informality-dominated labour markets. In such contexts, effective regulation of platform labour is likely to remain incremental and hybrid, requiring context-sensitive policy frameworks that balance protection with feasibility rather than uniform regulatory models.

References

1. Aloisi, A., & De Stefano, V. (2022). *Your boss is an algorithm: Artificial intelligence, platform work and labour*. Hart Publishing.
2. Chen, M. A. (2012). *The informal economy: Definitions, theories and policies* (WIEGO Working Paper No. 1). Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing.
3. Government of India. (2020). *The Code on Social Security, 2020*. Ministry of Law and Justice.
4. Government of India. (2025). *Notifications on commencement of the Labour Codes*. Ministry of Labour and Employment.
5. International Labour Organization. (2006). *Employment relationship recommendation, 2006 (No. 198)*. ILO.
6. International Labour Organization. (2012). *Social protection floors recommendation, 2012 (No. 202)*. ILO.
7. International Labour Organization. (2016). *Non-standard employment around the world: Understanding challenges, shaping prospects*. ILO.
8. International Labour Organization. (2018). *Digital labour platforms and the future of work: Towards decent work in the online world*. ILO.
9. International Labour Organization. (2019). *Work for a brighter future: Global Commission on the Future of Work*. ILO.
10. International Labour Organization. (2021). *World employment and social outlook 2021: The role of digital labour platforms in transforming the world of work*. ILO.
11. Kannan, K. P., & Raveendran, G. (2019). From jobless to job-led growth: Reforming labour regulation in India. *Indian Journal of Labour Economics*, 62(1), 1–22.
12. Ministry of Labour and Employment. (2021). *e-Shram portal: National database of unorganised workers*. Government of India.
13. NITI Aayog. (2022). *India's booming gig and platform economy: Perspectives and recommendations*. Government of India.
14. Rajasthan Government. (2023). *The Rajasthan Platform Based Gig Workers (Registration and Welfare) Act, 2023*. Government of Rajasthan.

18.

Role Of Banking In The Economy In The Recent Era**Sagar B. Dhoot**

(M.Com., D.T.L) Nanded

Banking refers to the business of accepting deposits, lending money, and providing financial services to customers. It involves managing accounts, facilitating transactions, and offering products like loans, credit cards, and investments. Banks act as intermediaries between those with excess funds and those who need them, playing a crucial role in the economy.

Banks play a crucial role in the economy by: Banks enable the smooth transfer of funds, supporting commerce and trade. Banks channel savings into investments, promoting economic growth and development. Managing risk: Banks assess and manage risk, providing protection against financial shocks. Supporting innovation: Banks finance entrepreneurship and innovation, driving progress and competitiveness.

Bank is a financial institution that undertakes the banking activity that is it accepts deposits and then lends the same to earn certain profit. In 1839, some Indian merchants in Calcutta established India's first bank known as "Union Bank", but it could not survive for long and failed in 1848 due to economic crisis of 1848-49. Similarly, in 1863, "Bank of Upper India" was established but it failed in 1913.

In 1865, "Allahabad Bank" was established as a joint stock bank. This bank has survived till date and is now considered as the oldest surviving bank in India.

Trust is the important element for a bank to survive. Services are also offered by banks.

Services of Banking

- a. Financial Intermediation: Banks act as intermediaries between depositors and borrowers, channelling savings into investments.
- b. Payment Services: Banks facilitate transactions, enabling the exchange of goods and services.

- c. Credit Provision: Banks provide loans and credit, supporting consumption and investment.
- d. Risk Management: Banks assess and manage risk, providing protection against financial shocks.

Role of Banking in the Economy

- a. Mobilization of Savings: Banks mobilize savings, encouraging individuals and businesses to save and invest.
- b. Allocation of Credit: Banks allocate credit to productive sectors, promoting economic growth.
- c. Monetary Policy Implementation: Banks implement monetary policy, influencing interest rates and money supply.
- d. Financial Inclusion: Banks expand access to financial services, promoting financial literacy and inclusion.

Impact of Banking on the Economy

- a. Economic Growth: Banking development is positively correlated with economic growth.
- b. Employment Generation: Banking creates employment opportunities, both directly and indirectly.
- c. Financial Stability: Banks maintain financial stability, reducing the risk of financial crises.
- d. Innovation and Entrepreneurship: Banks finance innovation and entrepreneurship, driving progress and competitiveness.

Challenges and Opportunities

- a. Regulatory Framework: Banks face stringent regulations, requiring adaptability and compliance.
- b. Technological Advancements: Banks must innovate and adopt new technologies to remain competitive.

- c. Financial Inclusion: Banks have a significant role in promoting financial inclusion and literacy.
- d. Sustainability: Banks must integrate environmental, social, and governance (ESG) considerations into their practices.

Indian Banking Sector

- a. Reforms: The Indian banking sector has undergone significant reforms, including liberalization and digitalization.
- b. Financial Inclusion: Initiatives like Jan Dhan Yojana have promoted access to banking services.
- c. Challenges: The sector faces challenges, including non-performing assets and regulatory compliance.

In conclusion, banking plays a vital role in the economy, facilitating economic activity, promoting growth, and supporting development. As the sector continues to evolve, banks must adapt to changing customer needs, regulatory requirements, and market trends, ensuring sustainable growth and financial stability.

Summary

Banking plays a crucial role in the economy, facilitating economic activity and promoting growth.

Banks perform financial intermediation, payment services, credit provision, and risk management.

The sector has a significant impact on the economy, influencing economic growth, employment, and financial stability.

Banks face challenges and opportunities, including regulatory compliance, technological advancements, and sustainability.

The role of banking in the economy is multifaceted, encompassing financial intermediation, payment services, credit provision, and risk management. Banks play a vital role in promoting economic growth, employment, and financial stability, while facing challenges and opportunities in the evolving financial landscape ever visiting a branch.

19.

Global Economic Uncertainty: Trade, Policy and Their Impact on India's Economic Growth

Dr. Madan Laxman shelke

Head Dept. of Economics

Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya, Udgir

Abstract

Global economic uncertainty has risen significantly in the last decade due to heightened geopolitical tensions, trade disruptions, fluctuating commodity prices, and pandemic-induced supply chain shocks. These uncertainties have profound consequences for emerging economies such as India, where economic growth is closely tied to global trade and investment flows. This study investigates how global economic uncertainty primarily through trade and policy shocks affects India's economic growth. Using secondary data from international institutions, government reports, and academic literature, we analyse trends in key macroeconomic indicators and interpret the implications of trade policy shifts for India's development trajectory. Our findings suggest that while India's diversified economy and expanding domestic demand have provided resilience, trade uncertainties and policy volatility as seen in tariff shifts and global supply chain disruptions have dampened growth prospects. The essay concludes with recommendations for strengthening policy frameworks to enhance resilience and promote sustainable growth.

Keywords: Global economic uncertainty, trade policy, India's economic growth, international trade, supply chain, foreign investment.

Introduction

Global economic uncertainty, characterized by unpredictable policy shifts and heightened trade tensions, has emerged as a defining challenge of the post-pandemic decade. Factors such as protectionist trade policies by major economies, geopolitical conflicts, and fluctuating monetary stances have raised the cost of cross-border trade and deterred investment. This uncertainty affects not only global growth prospects but also creates asymmetric impacts across regions and economies. India's growth strategy driven by domestic demand, structural reforms, and gradual global integration faces headwinds from external volatility.

The global economic environment is inherently dynamic. However, recent years have witnessed elevated levels of uncertainty due to events such as the US-China trade tensions, Brexit, the COVID-19 pandemic, and energy market volatility stemming from geopolitical conflicts. For an emerging economy like India, which integrates deeply with global markets, such uncertainties pose significant risks to its

growth trajectory. India's economic growth measured through GDP expansion, employment creation, and structural transformation depends on stable trade relations, predictable policy environments, and sustained investment inflows.

India's Growth Narrative

India has been among the fastest-growing major economies in the world over the past two decades. Structural reforms such as the introduction of the Goods and Services Tax (GST), digitization of economic processes, and initiatives to boost foreign direct investment (FDI) have strengthened economic fundamentals. Nonetheless, global uncertainties can disrupt export demand, foreign investment, and capital flows, potentially slowing growth.

Significance

Understanding the interplay between global economic uncertainty and India's economic performance is crucial for policymakers, businesses, and researchers. Given India's ambitions to become a \$5 trillion economy and a manufacturing hub, comprehending how trade

and policy shocks affect growth is vital for resilience planning and policy formulation.

Research Methodology

This study adopts a secondary data analysis approach. Data and information were gathered from reliable sources including:

- World Bank and International Monetary Fund (IMF) databases.
- Government of India reports (Ministries of Commerce & Industry, Finance; Reserve Bank of India).
- Trade and economic indicators from UNCTAD and WTO.
- Peer-reviewed journal articles, working papers, and policy briefs.
- Reports by credible research institutions.

Analytical Techniques

- Trend analysis of macroeconomic indicators such as GDP growth, trade volumes, and FDI inflows.
- Comparative analysis of pre- and post-shock economic performance.
- Interpretative synthesis of literature and data to assess linkages between uncertainty, trade policy, and economic outcomes.

Objectives

1. To examine the nature and sources of global economic uncertainty.
2. To analyse the impact of trade disruptions on India's export and import performance.
3. To assess how global policy volatility affects investment flows into India.
4. To evaluate the implications of global uncertainty for India's short-term and long-term economic growth.
5. To recommend policy measures that can enhance India's economic resilience.

Review of Literature

A rich body of research has examined the effects of global shocks on national economies. Key findings include:

Global Uncertainty and Economic Growth

1. **Baker, Bloom & Davis** (2016) established that heightened economic policy uncertainty is negatively correlated with investment and output growth due to postponed business decisions.

2. **Aizenman et al.** (2020) found that emerging markets are particularly vulnerable to global financial shocks, which can lead to sudden stops in capital flows and currency depreciations.

Trade Policy Uncertainty

1. **González et al.** (2019) highlighted that tariff escalations and non-tariff barriers disrupt global supply chains, reducing trade volumes and affecting countries dependent on exports.
2. **Evenett & Fritz** (2020) documented a "trade policy thaw," where increased protectionism since 2018 has reshaped global trade dynamics and influenced firm decisions.

India-Focused Studies

1. **Acharya & Pasricha** (2021) examined India's trade performance during the COVID-19 pandemic and emphasized the need for diversification of export markets.
2. **RBI Working Papers** (various years) consistently show that external demand shocks affect industrial production and service exports more intensely than domestic demand fluctuations.

Collectively, the literature underscores the vulnerability of emerging economies to global uncertainty, particularly where trade and investment are significant drivers of growth.

Impact on India's Trade

India's trade performance shows sensitivity to global demand patterns:

- Exports of goods and services declined sharply during the 2020 pandemic.
- Imports, particularly of crude oil and electronics, also contracted due to supply chain disruptions.
- China and the US remain major trade partners, so policy shifts in these countries directly affect India.

India's Growth Trends

Despite global uncertainty, India's GDP growth rebounded strongly post-pandemic, driven by domestic consumption and investment in infrastructure. However, external demand

remains a critical factor for sectors like textiles, pharmaceuticals, and IT services.

Table 1: India’s Key Economic Indicators (2017–2024)

Indicator	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024*
GDP Growth (%)	7.0	6.8	5.0	-7.3	9.0	6.8	7.2	6.5
Exports (% of GDP)	19.2	20.0	19.4	17.8	18.6	19.0	19.5	19.8
Imports (% of GDP)	22.5	23.1	21.8	19.7	20.5	21.2	21.9	22.1
FDI Inflows (USD Billion)	50.4	62.0	74.4	64.4	81.7	83.6	90.5	92.0
Current Account Balance (% of GDP)	-1.8	-2.1	-0.9	0.9	1.3	-1.0	-1.2	-1.0

2024 figures are projections.

A significant dip in GDP growth in 2020 reflects the global pandemic shock. Trade as a share of GDP remains pivotal, though fluctuating with global demand. FDI inflows increased, indicating India remains an attractive destination despite uncertainties.

Table 2: Global Uncertainty Events (Selected Years)

Event	Year	Type of Shock	Impact on Trade
US-China Tariff Escalation	2018	Trade Policy	Reduced bilateral trade, supply chain disruptions
Brexit Uncertainty	2019	Policy/Political	Disrupted EU-UK trade planning
COVID-19 Global Lockdowns	2020	Global Health	Severe disruption of global supply chains
Ukraine-Russia Conflict	2022	Geopolitical	Energy price volatility, agricultural export disruptions
Renewed Protectionism	2023	Trade Policy	Tariffs on key goods,

			increased compliance costs
--	--	--	----------------------------

Global shocks influence trade flows and disrupt predictable trading conditions, affecting emerging markets like India.

Trade Linkages and Vulnerabilities

India’s export performance is closely tied to global demand in sectors like IT services, textiles, and pharmaceuticals. Disruptions in global production networks during uncertainty can directly affect order books, employment, and foreign exchange earnings. For example:

- IT Services: Demand from the US and Europe constitutes a large share of revenue. Economic slowdowns in these regions reduce outsourcing budgets.
- Manufacturing Exports: Supply chain delays and increased shipping costs lower competitiveness.

Further, import dependency especially for crude oil and intermediate goods exposes India to volatile global prices. Sudden price spikes can widen the current account deficit and add inflationary pressures.

Policy Response and Buffering Mechanisms

India's policy responses during periods of uncertainty have included:

- Monetary easing to support economic activity.
- Fiscal stimulus during the pandemic to support demand.
- Export incentives to boost competitiveness.
- Trade agreements with partners like the UAE and Australia to diversify markets.

However, policy effectiveness can be limited by external constraints, such as supply chain bottlenecks and global demand contractions.

Investment Flows

Global uncertainty often leads to risk-off behaviour by international investors, reducing capital flows to emerging markets. Interestingly, India has managed to maintain FDI inflows, partly due to policy liberalization in sectors like defense and retail. However, portfolio flows remain volatile and susceptible to global financial conditions.

Resilience and Domestic Demand

A key insight from recent years is that strong domestic demand has buffered the economy against external shocks. Consumption growth, supported by rising incomes, has helped sustain overall GDP performance even when exports slow.

Policy Recommendations

1. **Diversify** export markets to reduce dependency on a few major partners.
2. **Enhance** supply chain resilience through infrastructure investment and digital tracking.

3. **Deepen** regional trade agreements to secure stable access to new markets.
4. **Strengthen** domestic manufacturing under the "Make in India" initiative to reduce import reliance.

By aligning trade policies with strategic economic goals and promoting a stable investment climate, India can better navigate future global uncertainties.

Conclusion

Global economic uncertainty poses persistent challenges for India's economic growth via trade and policy channels. While India's macroeconomic fundamentals and policy reforms have provided resilience, external shocks such as trade disruptions and commodity price volatility have tangible impacts on exports, investment flows, and overall growth dynamics.

Key conclusions include:

1. **Trade Exposure:** India's trade integration makes it sensitive to global demand fluctuations and policy shifts.
2. **Policy Volatility:** Unpredictable trade policies abroad can disrupt Indian firms' strategic planning and market access.
3. **Domestic Demand Cushion:** Strong internal markets and consumption helped mitigate severe downturns, particularly during the pandemic.
4. **Investment Prospects:** Sustained FDI inflows indicate confidence in India's long-term growth story, though global financial conditions remain a risk factor.

References

1. Acharya, S., & Pasricha, G. (2021). India's trade performance during the COVID-19 pandemic. *Journal of International Trade Studies*.
2. Aizenman, J., Pinto, B., & Radziwill, A. (2020). External shocks and emerging market economies. *Economic Policy Review*.
3. Baker, S. R., Bloom, N., & Davis, S. J. (2016). Measuring economic policy uncertainty. *Quarterly Journal of Economics*, 131(4), 1593–1636.
4. Evenett, S. J., & Fritz, J. (2020). Economic nationalism threatens the global trading system. *Global Trade Review*.
5. González, R., et al. (2019). The impact of tariff barriers on global supply chains. *World Economy Journal*.
6. Reserve Bank of India. (Various Years). Annual Reports. RBI.
7. World Bank. (2024). World Development Indicators.

20.

Digital Economy and Job Creation: Opportunities and Challenges in India

Mr. Arjun More
Research Scholer

Dr. B. R. Shinde
Dept. of Commerce,
Late Ramesh Warpudkar ACS College,
Sonpeth Dist. Parbhani

Abstract:

The digital economy has emerged as a key driver of economic transformation in India, influencing production processes, business models, and employment structures. Rapid advancements in digital technologies, including information and communication technology, e-commerce, digital platforms, artificial intelligence, and fintech, have created new avenues for job creation while simultaneously posing challenges to traditional forms of employment. This Research Paper explores the impact of the Digital Economy in India on Employment Creation with a focus on both the Challenges and Opportunities of Digitalization. It looks at how the Digital Expansion has created Employment Growth through New Sectors (IT Services), Platform-Based Employment, Online Entrepreneurship, and Remote Work. It also discusses the indirect effects of Digital Expansion on Existing Sectors via Increased Productivity and Market Access. This Research Paper discusses several key Challenges such as Job Displacement due to Automation; Skill Mismatches; the Digital Divide; and the increase of Informal/Gig Work. Secondary Data was utilized in this Research to assess the implications of Digital Transformation on Quantity and Quality of Employment in India. The findings indicate that there are considerable opportunities for Employment Generation created by the Digital Economy in India, however the benefits are not evenly distributed across Regions or Socioeconomic Groups. The paper concludes by emphasizing the need for Inclusive Digital Policies, Skill Development Initiatives, and Labor Market Reforms to promote Sustainable and Equitable Job Creation within India's Digital Age.

Keywords: Digital Economy, Job Creation, Employment Generation, Technological Change, Gig Economy, Skill Development, Digital Divide, Indian Economy, etc.

Introduction:

The digital economy is changing how we do business in India — it is impacting employment how we work throughout different industries. The increasing number of devices connected to the internet, including smartphones, tablets, and computers, along with the explosion of cloud computing, AI, and Big Data analysis, have created a new level of accessibility for many people with different skillsets, interests, abilities, and backgrounds. The last ten years have seen India undergo an enormous amount of digital transformation due to the low-cost infrastructure of internet service, the vast number of smart devices available to Indian consumers, and the government's pro-digital push through Digital India, Startup India, Skill India, Aadhaar, and UPI (the Unified Payments Interface). With increased access to information and technology, India is currently experiencing rapid economic growth as the digital economy is changing how industries, including IT, education, healthcare, banking, retailing, and logistics, operate and how

people can create innovative and entrepreneurial new companies and products while generating additional jobs. New ways to conduct business and new approaches to employment through self-employment, small businesses, and startups have provided the space for Entrepreneurship and Economic Inclusion while filling the voids left by the traditional labour market.

Even with numerous potential opportunities being made available, there are many risks to employment in India because of the growth of the digital economy. With automated, AI, and other forms of technology that allow for the reduction of jobs, it will most affect those people who are working in the more basic and low-skilled job categories because they are at a higher risk for becoming unemployed due to the growth in automation and artificial intelligence, while at the same time, creating what has been referred to as “technological unemployment” (this is defined as people losing their jobs because of technology) and resulting in a situation called “jobless economic growth” (when there is economic

growth but cannot be fully realized because the majority of jobs have been eliminated). In addition to this rapid increase in technology use and the need for skilled employees, it is causing a broader gap between urban and rural regions, in addition to socio-economic groups; thereby creating an overall disadvantage for all of the segments of the population that have a poor fitting skill set for the demand of jobs in today's rapidly changing labour market. In addition, many workers who work in the Digital Sector (an industry related to computing and technology), work in an "Informal" or gig economy, meaning that they have no financial safety net (as in, their earnings may fluctuate from day to day) and work within a very 'unstable' work environment,

Therefore, what this thoroughly illustrates is the need to understand both the benefits and the challenges relative to working within the digital economy so that the necessary policies can be developed to ensure that employment remains open for everyone, and that digitalization can be leveraged to create sustainable economic development for both the citizenry of India as well as the entire economy.

Objectives:

1. To examine the role of the digital economy in job creation in India.
2. The growth and expansion of the digital economy in India were analysed.
3. To find new job opportunities that are created through digital technologies and digital platforms.
4. To analyse the nature and quality of employment in the digital and gig economy.
5. Assess Government initiatives and policies that support digital employment in India.

Hypothesis:

1. Digitalization is not creating significant numbers of new jobs in India.
2. Digitalization does not create any significant impacts on job creation through different sectors of the Indian economy.
3. The impact of digital technology on job replacement in India is negligible.
4. The job quality in India is affected significantly by the gig economy.

Research Methodology:

Using a descriptive and analytical approach, this research evaluates how the digital economy influences job creation in India. The main focus is on analysing data from various sources including government publications, policy documents, academic journals, and online databases, to provide insight into employment trends, growth by sector, and digitalization-related challenges. To evaluate the opportunities and barriers to generating new jobs, this research applies basic qualitative and quantitative tools such as trend analysis and usage of simple descriptive statistics. These methods allow for the development of a complete view of the impact of digital technologies on job creation and worker participation in India.

Digital Economy and Job Creation: Opportunities and Challenges in India:

In India, the growth of the digital economy has drastically impacted the economy as a whole and changed the way that organizations do business and how individuals perform their jobs. As new technologies (i.e., the Internet; Mobile Technologies; Cloud Computing; Artificial Intelligence; Digital Payments) have developed, they have opened an abundance of new employment and entrepreneurial opportunities. Initiatives such as Digital India, Startup India and Skill India have all further fast-tracked the Adoption of Digital Technologies; created numerous job opportunities within industries including Information Technology Services, E-commerce, Fintech, Digital Marketing, and Online Platforms; and improved the comprehensive productivity of Traditional Sectors including Agriculture, Manufacturing and Services - All of which will facilitate future job opportunities throughout India.

The rapid development of Digital Economy has had an increasing impact on all facets of the Indian Economy. The introduction of New Technologies including the Internet, Mobile Technologies, Cloud Computing, Artificial Intelligence and Digital Payments has resulted in a proliferation of job creation and entrepreneurship opportunities. The Government Initiatives to promote Digital Technology Adoption such as Digital India, Startup India and

Skill India have all supported the creation of millions of jobs in new industries such as IT Services, E-Commerce, Fintech, Digital Marketing and Online Platforms while also enhancing the overall productivity of Traditional Sectors. These advancements will create job opportunities for People across India as well as contribute to the overall economic development of India.

Opportunities of the Digital Economy for Job Creation in India:

Growth of IT Sector and IT-Enabled Service Jobs:

India's IT sector has expanded significantly, generating millions of job openings in the areas of software development, data analytics, cybersecurity, and cloud computing. Many these jobs are available to educated young people with the necessary skill sets and digital technology expertise, providing them with stable, high-paying employment.

Job Opportunities Created by the E-Commerce and Online Retail Sector:

The increasing number of digital retail and e-commerce websites has increased the need for logistics, warehousing and delivery service positions. Other employment opportunity areas include customer service, supply chain management, and digital marketing and e-commerce sales.

Digital Employment Opportunity Platforms:

Through digital platforms, people can access jobs related to ride-hailing, food delivery, home service, and freelance consulting. These jobs provide an excellent source of flexible income for part-time workers, students, women, and semi-skilled workers who live in urban and semi-urban locations.

Entrepreneurship and Startups:

The Emerging Opportunity for Small Businesses and Startups Digital technologies provide entrepreneurs the ability to create a small business or startup without needing to incur substantial expenses for building a physical location. Digital marketing tools, online marketplace access, and the ability to manage finances through the Internet provides

entrepreneurs with a broader market and an option to create their own employment opportunities.

Job Opportunities Through Remote Employment and Work-from-Home:

Digital communications and online collaboration tools have allowed employees to work remotely and have opened job opportunities for individuals who live outside of urban areas. Remote working arrangements create better opportunities for women and individuals with disabilities to join the workforce.

Skill Development through Online Training Job Opportunities:

The rapid development of educational technology (ed tech) and online training agencies has created job opportunities for individuals involved in instruction, curriculum development, content creation, and certification programs. The growth of these opportunities enables individuals to gain additional skills and enhance their ability to perform in a job requiring digital skills.

Job Opportunities in Financial Technology (FinTech):

The rapid growth of financial technology (FinTech) and its innovations, such as online and mobile payments, online lending and investment platforms, has created job opportunities in operations, technology, customer support and compliance positions. Moreover, this segment of the economy has increased access to financial resources by providing financial inclusion for populations located outside of urban and suburban areas.

A Career in Online Marketing and Creation of Content Via Internet:

Creative web-based, mobile-based and other online-created content provide jobs for digital marketing professionals, social media influencers and content creators alike. All these types of jobs can be a source of income, as well as an avenue for entrepreneurs.

Agriculture Innovation Through the Internet:

Farmers can access digital agriculture platforms that offer information about market prices, eCommerce solutions, weather forecasts and various supply chain services. In addition to

the increase in opportunities for farmers, these advancements generate new job opportunities for advisory services, logistics, and digital farm management.

Health-Technology and Online Services Employment:

Increasing numbers of telemedicine and online healthcare platforms create new job opportunities for physicians, nursing staff, IT staff, and others working in support roles, as well as allowing individuals to access jobs in the healthcare sector no matter where they live. Additionally, this industry provides an option for people living in rural and underserved areas to access healthcare professions.

Challenges of the Digital Economy for Job Creation in India”

Job Displacement due to Automation:

Automation, robotics, and artificial intelligence are replacing routine and repetitive tasks in manufacturing, clerical work, and service sectors. This leads to technological unemployment, particularly among low- and semi-skilled workers.

Skill Mismatch and Digital Literacy Gap:

The digital economy demands advanced technical skills and digital literacy. A large portion of India’s workforce lacks the necessary training, restricting access to new employment opportunities in the digital sector.

Informal and Gig Economy Vulnerability:

Many digital jobs, especially in platforms and gig work, lack job security, fixed wages, and social protection. Workers face income instability and limited legal safeguards, raising concerns about the quality of employment.

Digital Divide between Urban and Rural Areas:

Unequal access to internet connectivity, digital devices, and infrastructure limits rural and marginalized populations from benefiting from digital job opportunities. This deepens regional and socio-economic disparities in employment.

Limited Quality Employment:

While the digital economy creates jobs, many positions are low-paying, temporary, or part-

time. This limits long-term livelihood security and may not contribute significantly to sustainable economic growth.

High Competition in Digital Job Markets:

Rapid growth of digital platforms attracts many skilled workers, leading to intense competition. Many individuals struggle to secure stable employment despite possessing digital skills.

Dependency on Technology Infrastructure:

Employment in the digital economy is highly dependent on reliable internet and digital infrastructure. Interruptions, cyber threats, or poor connectivity can affect productivity and the sustainability of jobs.

Limited Access to Financial and Technical Resources for Entrepreneurs:

Small startups and digital entrepreneurs often face challenges in accessing funding, technology tools, and business support. This limits the potential of digital platforms to generate widespread employment.

Changing Nature of Work and Work-Life Balance Issues:

Remote and platform-based jobs can blur boundaries between work and personal life, leading to stress and decreased job satisfaction. The flexible nature of digital jobs sometimes compromises stability and long-term career growth.

Regulatory and Legal Challenges:

Lack of clear labour regulations for platform workers, freelancers, and digital startups creates uncertainty. This affects worker rights, employment contracts, and the enforcement of minimum standards in the digital economy.

Conclusion:

India's digital economy provides a unique opportunity to change the way we generate jobs and create new products, services and businesses. Companies that can harness this opportunity will be able to generate more jobs and provide workers with more flexible job options. Additionally, the digital economy has the potential to increase the overall productivity of many existing industries by providing new ways to generate revenue. For example, the digital

economy provides a variety of job opportunities by providing people with access to companies that provide different types of jobs in fields such as: Information Technology, E-commerce, Fintech, Digital Marketing, Gig Work, Remote Work and so forth. All these forms of employment will provide individuals with both direct and indirect job opportunities. However, there are many challenges associated with the rapid development of India's digital economy, which include job loss because of automation, a lack of appropriately skilled employees, disparity in digital access between various socio-economic classes, high rates of informal employment, and uncertainty regarding the rights of workers in the gig economy. These challenges illustrate that although digitalization of the workforce may be able to solve many of India's long-standing unemployment problems; it does not guarantee

that everyone will benefit equally or that the solutions will be sustainable. Thus, to harness the potential of the digital economy to create jobs in a way that generates as much positive impact on society as possible requires effective policy interventions. There is an urgent need for India to develop targeted skills through digital infrastructure investments, address regional and socio-economic digital divides and formulate labour laws that create protections for workers in new employment models. By promoting opportunities and addressing the negative aspects of the digital economy, India will be able to leverage the digital economy not only as an engine for economic growth but also as a vehicle for achieving the creation of sustainable, equitable, and high-quality jobs and, therefore, achieving inclusive and long-term sustainable development for the country.

References:

1. Kumar, M. (2024). *Let a million entrepreneurs grow!* arXiv. <https://arxiv.org/abs/2410.20709>
2. Pasha, M. (2023). Skilling India's youth for a digital economy: Challenges and opportunities in the evolving job market. *ShodhKosh: Journal of Visual and Performing Arts*, 4(2), 1577–1586. <https://doi.org/10.29121/shodhkosh.v4.i2.2023.2695>
3. Ministry of Electronics & Information Technology. (2025). *State of India's Digital Economy Report 2024*. Government of India.
4. Government of India. (2025). *Economic Survey 2024–25: Digital economy drives job growth across sectors; gig workforce to reach 23.5 crore by 2030*. *The Economic Times*. <https://economictimes.indiatimes.com/tech/technology/digital-economy-drives-job-growth-across-sectors-gig-workforce-to-reach-23-5-crore-by-2030-economic-survey/articleshow/117792382.cms>
5. India's digital economy growth and employment contribution. (2025). *Vision IAS*. <https://visionias.in/current-affairs/hi/news-today/2025-01-23/economics-%28indian-economy%29/bharata-ka-dajatal-arathavay-avasatha-ka-aakalna-sha>
6. India's digital economy expected to contribute one-fifth of national income by 2029–30. (2025). *Punjab Kesari*. <https://www.punjabkesari.in/national/news/india-s-digital-economy-to-contribute-one-fifth-of-national-income-by-2029-30-2097289>
7. Digital economy employment opportunities and challenges. (2025). *Jansatta*. <https://www.jansatta.com/national/digital-economy-has-provided-new-employment-opportunities-online-business-faces-many-challenges-and-threats/3914321/>
8. 40% of job roles in India expected to evolve by 2030: Report. (2025). *Entrepreneur.com*. <https://www.entrepreneur.com/en-in/news-and-trends/40-of-job-roles-in-India-are-expected-to-evolve-by-2030/486007>
9. NITI Aayog says AI could generate 4 million jobs by 2030: What jobs can AI actually create? (2025). *Times of India*. <https://timesofindia.indiatimes.com/education/news/niti-aayog-says-ai-could-create-4-million-jobs-by-2030-what-jobs-can-ai-actually-create/articleshow/124499699.cms>
10. Govt, NASSCOM MoU for digital skilling. (2026). *Times of India*. <https://timesofindia.indiatimes.com/city/lucknow/govt-nasscom-mou-for-digital-skilling/articleshow/126858057.cms>

21.

The Indian Knowledge System in Apparel Design: Bridging Ancient Ergonomics with Contemporary Women's Clothing

Dr. Shubhangi Yadav (Shinde),

Lecturer in D. D. and G. M. Dept., Government Polytechnic, Pune

Email: shubhnandan@yahoo.co.in

Abstract— The contemporary global apparel industry relies heavily on standardized sizing systems rooted in Western, mid-20th-century anthropometry. These systems, utilizing rigid linear grading, frequently fail to accommodate the biological diversity, morphological variations, and complex mass distributions of women, particularly in the Global South. This research paper explores the integration of the Indian Knowledge System (IKS) into modern apparel design to establish a highly adaptive, bio-culturally accurate fitment paradigm. By bridging ancient Indian sciences with contemporary ergonomic engineering, this study proposes a novel framework comprised of three IKS pillars: Ayurvedic Phenotyping (Prakriti) for morphological categorization, the Pramana System (Angula and Tala) for self-referential proportional grading, and Dynamic Drape Philosophy for physiological ease. Through this synthesis, we shift the sizing paradigm from arbitrary alphanumeric charts (S, M, L) to biologically aligned morphological blueprints. The paper details the theoretical foundation of these concepts, devises a mathematical translation for Computer-Aided Design (CAD) systems, and discusses the profound implications for reducing textile waste, improving women's dermatological and physiological health, and decolonizing modern fitment standards.

Key words— *Anthropometry, Ayurveda, Ergonomics, Indian Knowledge System (IKS), Garment Fitment, Prakriti, Pramana, Women's Apparel.*

I. INTRODUCTION

Clothing functions as the immediate micro-environment for the human body, directly influencing physical comfort, mobility, and psychological well-being. However, the foundational frameworks used to design and size ready-to-wear garments are fundamentally flawed when applied to diverse global populations. Contemporary size charts are predominantly derivatives of Western anthropometric studies conducted decades ago, operating under the assumption of a universal "hourglass" standard for women. This standard assumes that biological volume scales linearly across bust, waist, and hip circumferences.

In reality, human morphology is highly variable and deeply influenced by genetics, environment, and lifestyle. For Indian women, whose anthropometric data frequently demonstrates entirely distinct body mass distributions, conventional proportional sizing results in systemic fitment failures. This mismatch is a primary driver behind staggering commercial

return rates, the proliferation of textile waste, and compromised physical ergonomics for the wearer.

To address these critical shortcomings, this paper investigates the untapped potential of the Indian Knowledge System (IKS). Traditional Indian sciences have long possessed sophisticated methodologies for understanding human anatomy, proportion, and physiological dynamics. By examining Ayurveda, traditional temple architecture measurements (Shilpa Shastras), and indigenous textile draping techniques, this research seeks to bridge ancient wisdom with modern apparel engineering. The objective is to construct an IKS-driven framework for women's garment fitment that prioritizes biological phenotype and proportional harmony over absolute, static dimensions.

II. BACKGROUND AND LIMITATIONS OF WESTERN SIZING

Before introducing the IKS framework, it is necessary to examine the mechanistic failures of current sizing paradigms. Modern sizing employs

'proportional grading.' If a base size (e.g., Medium) is graded to a Large, pattern makers uniformly increase the circumference of the bust, waist, and hips by a fixed interval (typically 1.5 to 2 inches).

This linear mathematical approach commits the 'proportional grading fallacy.' Biological anthropology proves that human weight gain, muscle hypertrophy, and bone structure do not expand uniformly. One woman may carry additional volume predominantly in the gluteal-femoral region (pear shape), while another may carry it viscerally (apple shape). By enforcing a universal mathematical grade, standard sizing alienates a vast majority of the female population, leading to garments that restrict movement, compress vascular systems, and fail ergonomically.

III. THE INDIAN KNOWLEDGE SYSTEM (IKS) FITMENT FRAMEWORK

The Indian Knowledge System provides a deeply scientific, alternative lens through which to view human anthropometry. The proposed IKS Fitment Framework for contemporary apparel is built upon three ancient pillars: Prakriti (Ayurvedic Phenotyping), Pramana (Self-Referential Measurement), and Dynamic Drape Accommodation.

A. Ayurvedic Phenotyping (Prakriti) for Sizing Categorization

Ayurveda, the ancient Indian science of medicine and life, categorizes human biological constitutions into three primary phenotypes, known as Doshas: Vata, Pitta, and Kapha. These categorizations (Prakriti) go far beyond standard weight and height metrics; they account for skeletal structure, muscle density, and natural fat distribution.

1) Vata Morphology: Characterized by a lighter skeletal frame, narrower shoulders and hips, and minimal natural adipose tissue. A Vata-dominant body is angular and linear. In modern sizing, a Vata body may fit the circumference of a 'Small' but find the garment lengths insufficient.
2) Pitta Morphology: Characterized by a moderate, athletic build, with balanced muscle mass, proportional limb-to-torso ratios, and well-

defined joint structures.
3) Kapha Morphology: Characterized by a broader skeletal frame, higher bone density, and a propensity for curvilinear volume and natural adipose retention, particularly around the hips and thighs.

Application: Instead of linear S/M/L categories, an IKS-based sizing system proposes categorizing patterns by morphological type. A 'Kapha-Medium' would feature an entirely different structural block (accommodating a wider pelvic basin and deeper armholes) compared to a 'Vata-Medium' (which would feature narrower shoulder grading and longer limb allowances), despite both possessing similar baseline circumferences.

B. The Pramana System: Self-Referential Proportional Grading

In ancient Indian art, sculpture, and architecture (as documented in the Shilpa Shastras), the concept of absolute measurement (e.g., inches or centimeters) was secondary. Instead, they utilized the Pramana system, which is a highly sophisticated method of self-referential proportional measurement.

The primary units of the Pramana system are:
- Angula: The width of the individual's own middle finger.
- Tala: The length of the individual's face (from the hairline to the chin), which is standardly composed of 12 Angulas.

In this system, a structurally perfect human form is mapped as a specific number of Talas tall (e.g., the Ashtatala or Navatala systems), with all other body parts—shoulder width, torso length, and hip breadth—calculated as fractions or multiples of the individual's own Tala and Angula.

Application in Apparel: Applying Pramana to CAD (Computer-Aided Design) software revolutionizes grading. Instead of adding a flat 2 inches to a waistline across all sizes, an algorithm based on Pramana scales the garment relative to the wearer's foundational skeletal metrics (e.g., the ratio of their shoulder breadth to their torso length). This ensures the garment's proportions remain harmonized with the wearer's unique geometry, shifting apparel design from absolute

standardization to mass-customized proportionality.

C. Dynamic Drape Philosophy and Physiological Ease

Traditional Indian garments—such as the sari, dhoti, and unstitched antariya—rely on the philosophy of drape rather than rigid tailoring. This design ethos inherently understands that the human body undergoes constant physiological fluctuations (respiration, digestion, menstrual bloating, and biomechanical extension). The drape accommodates these fluctuations through fluid fabric geometry and tension manipulation.

Application in Stitched Garments: While contemporary women often require stitched, functional ready-to-wear clothing (like trousers and blouses), the drape philosophy can be integrated into the pattern-making process. This translates to the mathematical inclusion of "Dynamic Ease Allowances." Rather than flat seams, an IKS-inspired garment utilizes bias cuts (allowing fabric to stretch naturally over Kapha curves), strategic micro-pleating at articulation points (like knees and elbows), and adjustable closures that mimic the forgiving nature of a wrapped garment. This prevents the capillary compression and dermatological friction common in tightly stitched Western clothing.

IV. METHODOLOGY FOR IMPLEMENTATION

To actualize the IKS Fitment Framework, a convergence of ancient metrics and modern technology is required.

1. Morphological Data Capture: Utilizing 3D body scanners, a diverse cohort of women is mapped. However, instead of simply extracting standard circumferences, the scanning software is programmed to identify the user's Prakriti (phenotype) by analyzing bone density proxies (wrist/ankle circumferences) and volumetric mass distribution ratios.

2. Algorithmic Pramana Translation: The 3D scan identifies the user's physiological 'Tala' (facial/cranial length) and 'Angula' baselines. A Python-based algorithm then dynamically adjusts the digital apparel pattern so that the garment's internal proportions (e.g., the distance between

the bust apex and the waistline) strictly adhere to the wearer's personal Pramana ratios.

3. Ergonomic Prototyping: The generated patterns are simulated using software like CLO 3D. The Dynamic Drape algorithms apply specific tension-relief zones (e.g., adding bias-cut panels at the thoracic cavity) to ensure unrestricted respiratory function, merging the aesthetics of contemporary clothing with the physiological freedom of the traditional sari.

V. DISCUSSION AND IMPACT

Integrating the Indian Knowledge System into contemporary apparel design presents massive benefits across multiple domains.

A. Health and Physiology

By categorizing bodies biologically (Prakriti) and calculating ease based on dynamic drape, garments cease to be restrictive bindings. This prevents localized ischemia (restricted blood flow) often caused by ill-fitting waistbands on Kapha-dominant bodies and eliminates the postural restriction commonly experienced by Vata-dominant bodies wearing improperly scaled shoulder yokes.

B. Sustainable Commercial Viability

The e-commerce fashion sector faces return rates as high as 40%, with poor fitment being the dominant cause. By discarding the flawed proportional grading fallacy and adopting Pramana-based self-referential grading, brands can dramatically increase first-try fit success. This fundamentally reduces reverse-logistics emissions and minimizes the tonnage of rejected garments sent to landfills annually.

C. Decolonizing Anthropometry

The ongoing reliance on Western size charts in South Asia and other regions is a form of morphological colonialism. The IKS framework re-centers indigenous scientific knowledge, validating local biological diversity and establishing an autonomous, culturally attuned, and highly accurate standard of measurement.

VI. CONCLUSION

The current standardized sizing model in women's apparel is scientifically and

ergonomically inadequate. This research successfully demonstrates that the Indian Knowledge System (IKS) is not merely historical or cultural antiquity, but a highly advanced, mathematically sound science applicable to modern engineering. By synthesizing Ayurvedic Prakriti phenotypes, the self-referential proportional algorithms of the Pramana system, and the physiological adaptability of traditional drape philosophy, we can engineer a superior

fitment paradigm. This IKS-driven framework offers a scalable, scientifically rigorous solution for the global apparel industry to create garments that truly honor, accommodate, and protect the dynamic biology of the female form. Future research should focus on the empirical deployment of Pramana-based CAD algorithms in mass manufacturing to quantify improvements in consumer fit satisfaction and environmental waste reduction.

REFERENCES

- [1] S. Ashdown, "Anthropometry and the sizing and fit of apparel," in *Anthropometry, Apparel Sizing and Design*. Woodhead Publishing, 2007.
- [2] V. Lad, "Ayurveda: The Science of Self-Healing: A Practical Guide." Lotus Press, 1984. [Provides foundational definitions of Vata, Pitta, and Kapha morphology].
- [3] A. K. Coomaraswamy, "The Transformation of Nature in Art," Harvard University Press, 1934. [Analysis of the Shilpa Shastras and the Pramana/Tala system of proportion].
- [4] M. Treleaven and S. M. Hayes, "A Review of 3D Body Scanning Technologies in Anthropometric Measurement for Apparel Design," *IEEE Access*, vol. 8, pp. 112-125, 2020.
- [5] R. Tarlo, "Clothing Matters: Dress and Identity in India," University of Chicago Press, 1996. [Examines the dynamics of the drape and unstitched garments].
- [6] K. Simmons, "Beyond Standard Sizing: Morphological Variations in the Female Form and the Failure of Proportional Grading," *Textile Research Journal*, vol. 89, no. 14, pp. 2800-2815, 2019.
- [7] P. Sharma, "Translating Traditional Indian Ergonomics into Modern Design," *Journal of Indigenous Knowledge Systems*, vol. 14, no. 2, pp. 45-60, 2021.
- [8] H. Chen, "Dynamic Fit Analysis in Modern CAD Systems," *IEEE Transactions on Human-Machine Systems*, vol. 50, no. 3, pp. 211-220, 2020.
- [9] N. Kumar, "Ayurvedic Anthropometry: Morphological classification based on Tridosha theory," *Ancient Science of Life*, vol. 35, no. 3, pp. 156-162, 2016.
- [10] V. Kumar, "Sustainable Apparel Engineering: Reducing textile waste through precision anthropometric sizing," *Journal of Cleaner Production*, vol. 256, 120345, 2020.

22.

पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि शाश्वत विकासासमोरील आव्हाने- एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. राहुल दगडू गच्छे

श्री संत गाडगे महाराज महाविद्यालय लोहा

प्रस्तावना:

पर्यावरण या शब्दाचा अर्थ नैसर्गिक पर्यावरण असा होतो. ज्यामध्ये आपल्या सभोवतालच्या सर्व जैविक आणि अजैविक घटकांचा समावेश होत असतो. म्हणजेच हवा, पाणी, जमीन, जंगले, समुद्र प्राणी आणि इतर सर्व सजीव निर्जीव घटकांचा समावेश होतो. यावरून पर्यावरण हे मानवासह सजीवांच्या सभोवतालच्या गोष्टी किंवा परिस्थितीची बेरीज दर्शविते. मानवाच्या गरजा अनेक आहेत. रॉबिन्स यांनी म्हटल्याप्रमाणे अमर्यादित गरजा आणि मर्यादित साधने यांचा मेळ घालण्यासाठी मानव नेहमी प्रयत्नशील असतो. मानव आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी वेगवेगळ्या उत्पादन घटकांचा वापर करत असतो. यामध्ये प्रामुख्याने भूमी श्रम भांडवल संयोजन असे घटक आहेत. या सर्व घटकांमध्ये सर्वात महत्त्वाचे साधन म्हणजे भूमी किंवा जमीन होय.

इ.स. सन 1972 मध्ये स्टॉक होम येथे झालेल्या जागतिक परिषदेमध्ये विकसनशील देशात पर्यावरणाच्या समस्येकडे विशेष लक्ष देण्यासाठी सुरुवात झाली. एखाद्या देशाचा आर्थिक विकास साध्य करत असताना पर्यावरण समतोल राहणे आवश्यक आहे. म्हणूनच यासाठी जनजागृती महत्त्वाची मानली जाते. पर्यावरणाचे संतुलन कसे असावे या संदर्भात विविध विचार आहेत. या विचारातून पर्यावरण शास्त्र या विषयाचा उगम झालेला आहे. विसाव्या शतकामध्ये वेगवेगळे शोध लागले आणि साधारण त्यानंतर पर्यावरण शास्त्राचा उदय झालेला आहे. साधारणपणे पर्यावरण म्हणजे आपल्या सभोवतालची नैसर्गिक परिस्थिती होय. पर्यावरणाच्या उत्पत्तीचा विचार केला तर पर्यावरण (Enivornomet) हा मूळ फ्रेंच भाषेतील शब्द असून Environ म्हणजे तो Sourround हा मूळ शब्द आहे त्यापासून Environment असा इंग्रजीमध्ये शब्द तयार झाला आहे. 1975 नंतर आर्थिक विकासाबरोबर मानवी विकास ही संकल्पना ओळख झालेली आहे. आर्थिक विकास करण्यासाठी नैसर्गिक साधने वापरावी लागतात. नैसर्गिक साधने भविष्यकालीन पिढीसाठी जतन करणे आवश्यक आहेत. या पार्श्वभूमीवर 1990 नंतर शाश्वत विकास किंवा निरंतर विकास ही संकल्पना रूढ झाली आहे. आपण एखाद्या नैसर्गिक साधनसामग्रीचा उपभोग घेतो. परंतु उपभोग घेत असताना त्या नैसर्गिक साधनसामग्रीचे भविष्यकालीन पिढीसाठी जतन करणे आवश्यक असते. हा विचार शाश्वत विकासामध्ये मांडला गेला आहे. स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याची भावी पिढ्यांची क्षमता बाधित न होऊ देता

वर्तमान गरजा पूर्ण करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय. पृथ्वीच्या व मानवाच्या निर्मितीपासून निर्माण झालेले आहेत किंबहुना अनुकूल पर्यावरणातच मानवाचा विकास होऊ शकतो. पर्यावरणातील विविध घटकांमध्ये परस्पर क्रिया प्रतिक्रिया सतत सुरू असतात. व या क्रिया प्रतिक्रियांचे नियमन निसर्गातच होत असते. पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी स्वयंचलित व सोयी नियंत्रित यंत्रणा निसर्गाजवळ आहे. परंतु अलीकडच्या काळात निसर्गामध्ये मानवी हस्तक्षेप वाढल्यामुळे असंतुलन निर्माण झाले आहे.

पर्यावरणाच्या व्याख्या:

1. आपल्या सभोवताली असणारे सजीव निर्जीव हवा पाणी झाडे जमीन पशु पक्षी इत्यादी मधील आणि मानवांमधील परस्पर संबंध म्हणजे पर्यावरण होय.
2. व्यक्ती जीव अथवा समूह यांचे अस्तित्व व विकास यांच्यावर परिणाम करणारी माय स्थिती घटक किंवा वस्तू म्हणजे पर्यावरण होय.
3. मानवासहित कुठल्याही सजीवाच्या अवतीभोवती असणाऱ्या गोष्टीची आणि परिस्थितीजन्य घटकांची गोळा बेरीज म्हणजे पर्यावरण होय.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. पर्यावरण ऱ्हासाचा अभ्यास करणे.
2. शाश्वत विकासासमोरील आव्हानांचा अभ्यास करणे
3. शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृते:

1. पर्यावरणाचा ऱ्हास होताना दिसून येत आहे.
2. शाश्वत विकासामध्ये पर्यावरणाची भूमिका दिसून येते
3. पर्यावरण व शाश्वत विकास हे घटक परस्पर पूरक असल्याचे दिसून येते

संशोधन पद्धती:

सदरील संशोधन कार्यात द्वितीय साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये वर्तमानपत्रे मासिक पाक्षिक वर्तमानपत्रे इंटरनेट इत्यादी घटकांच्या माध्यमातून माहिती संकलन करण्यात आलेली आहे.

शाश्वत विकासाचे उद्दिष्टे :

१. **पर्यावरणाचा ऱ्हास थांबवणे :** मानव आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी नैसर्गिक साधनसामग्रीचा अतिरिक्त वापर करत आहे. त्याचबरोबर नैसर्गिक वापरात तुमचे टाकाऊ पदार्थ तयार होतात त्याची योग्य विल्हेवाट लावली जात नाही. त्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होतो
२. **भावी पिढीसाठी नैसर्गिक साधने शिल्लक ठेवणे :** मानव आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर करतो परंतु ही या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे अतिरिक्त शोषण न करता ती भावी पिढीसाठी शिल्लक ठेवणे हे शाश्वत विकासाचे उद्दिष्टे आहे.
३. **पर्यावरणातील जीवन चक्राचे अस्तित्व टिकून ठेवणे :** पर्यावरणामध्ये वेगवेगळे जीव जंतू वनस्पती प्राणी हे परस्परांवर अवलंबून आहेत. निसर्गामध्ये या सर्वांचे एक प्रकारचे अन्नसाखळी असते.
४. **निसर्गातील घटक भविष्यासाठी राखून ठेवणे :** आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत मानव आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी नैसर्गिक साधनांचा वापर करत असतो. हा वापर करत असताना नवीन संशोधनाची निर्मिती करणे आवश्यक असते.
५. **पर्यावरणाची गुणवत्ता जतन करणे :** मनुष्य हा निसर्गाचा एक भाग आहे तसेच निसर्गामध्ये जी नवीन चक्री चालते त्याचा मानव एक भाग आहे.

शाश्वत विकासासमोरील आव्हाने :

कोणत्याही देशाचा विकास हा शाश्वत विकासावरच अवलंबून आहे. शाश्वत विकासात आर्थिक विकासाचा दीर्घकालीन मार्ग आहे. शाश्वत विकासामुळे संकलित आर्थिक विकास होऊन पर्यावरण संवर्धन होत असते. शाश्वत विकासामध्ये भविष्यातील पिढ्यांची काम करण्याची क्षमता वाढते.

१. **नैसर्गिक संसाधनाचा अधिक वापर :** वाढत्या लोकसंख्येबरोबर मानवाच्या गरजा वाढत चाललेल्या आहेत. त्या पूर्ण करण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनाचा वापर वाढत आहे. शाश्वत विकासासाठी दीर्घकालीन व्यवस्थापन आणि नियोजन करणे गरजेचे असते.
२. **लोकसंख्या वाढ:** जगामध्ये लोकसंख्येचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार होत आहे. भारतामध्ये लोकसंख्या वाढीचा वेग अधिक आहे. लोकसंख्या वाढीमुळे शरीकरणांमध्ये वेगाने वाढ होत आहे. शहरीकरण आणि लोकसंख्या वाढ यामुळे पायाभूत सेवा सुविधा आणि नैसर्गिक संसाधन यावर ताण येतो. अशाप्रकारे

लोकसंख्या वाढ शाश्वत विकासासमोरील आव्हान ठरत असते.

३. **आर्थिक विषमता वाढ :** अनेक देशांमध्ये आर्थिक विकासामध्ये वाढ होत आहे शाश्वत विकासामध्ये आर्थिक विषमता किंवा गरिबी हा एक मोठ्या प्रमाणात अडथळा निर्माण होत आहे. आर्थिक विषमतेमुळे देशात उत्पन्न व संपत्तीमध्ये विषमता निर्माण होत आहे. त्यामुळे शाश्वत विकासाला बाधा येते. जर शाश्वत विकास करायचा असेल तर गरिबी कमी करून आर्थिक विषमता कमी करणे आवश्यक असते.
४. **हवामान बदल:** हवामान बदल हा शाश्वत विकासासमोरील मोठा अर्थ आहे. हवामान बदल झाल्यामुळे परिसंस्था आणि एकंदरीत संपूर्ण अर्थव्यवस्था यांच्यावर प्रतिकूल परिणाम होतो.
५. **मूलभूत गरजांचा अपुरा पुरवठा:** लोकसंख्या वाढीबरोबर मूलभूत सोयी सुविधा वाढत नाहीत. मूलभूत गरजांमध्ये पाणी निवारा रस्ते बँक वीज इत्यादी अनेक सुविधांचा समावेश होतो. लोकसंख्या वाढल्यामुळे मूलभूत गरजांचा पुरवठा वाढणे आवश्यक असते.
६. **दारिद्र्यात वाढ:** दारिद्र्य हा शाश्वत विकासातील महत्त्वाचा अर्थ आहे. कारण देशांमध्ये मर्यादित नैसर्गिक संसाधने दैनंदिन जीवनासाठी वापरली जातात. देशात जर दारिद्र्य असेल तर दैनंदिन जीवन जगण्यासाठी किंवा उत्पन्न मिळवण्यासाठी लोक नैसर्गिक साधनसामग्रीचा अधिक वापर करत असतात.
७. **निरक्षरता :** निरक्षरता हा शाश्वत विकासामध्ये एक मोठा अडथळा आहे. पर्यावरणावर व्यक्तीच्या कृतीचा परिणाम होतो. पर्यावरणातील धोक्याबद्दल लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण होणे आवश्यक आहे. देशात निरक्षरता असेल तर लोकांमध्ये जागरूकतेचा अभाव असतो.

निष्कर्ष:

१. पर्यावरणाचा ऱ्हास मोठ्या प्रमाणात होत आहे.
२. पर्यावरण संतुलन राखणे आव्हानात्मक आहे.
३. शाश्वत विकास होत आहे.

शिफारशी:

१. पर्यावरणाचा होणारा रासथांबवता आला पाहिजे.
२. पर्यावरणाचा रास थांबवण्यासाठी जनजागृती मोठ्या प्रमाणात होणे गरजेचे आहे.
३. शाश्वत विकासासमोरील आव्हाने संपुष्टात आली पाहिजे.

संदर्भ:

१. पर्यावरणीय अर्थशास्त्र - व्ही. व्ही. सुकाळे कैलास पब्लिकेशन पुणे. प्रथम आवृत्ती पे. क्र. 13,14,15.
२. पर्यावरणीय अर्थशास्त्र सिद्धांत आणि उपयोजन -- कटार सिंह अनिल सिसोदिया सागे पब्लिकेशन, दिल्ली प्रथम आवृत्ती पे. क्र 19
३. पर्यावरणीय अर्थशास्त्र - व्ही. व्ही. सुकाळे कैलास पब्लिकेशन पुणे प्रथम आवृत्ती पे. क्र. 99,100,101,102
४. पर्यावरणीय परिचय - व्ही. जे. पाटील एस. व्ही. ढाके प्रशांत पब्लिकेशन प्रथम आवृत्ती. पे. क्र. 09

23.

भारतातील महिला सक्षमीकरण: प्रशासनिक धोरणे, अंमलबजावणी आणि आर्थिक परिणाम**प्रतिमा कमलाकर बोरोळकर**

संशोधक विद्यार्थिनी, छत्रपती शिवाजीराजे महाविद्यालय, उदगीर .

सारांश : महिला सक्षमीकरण हे आधुनिक भारताच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचे अत्यंत महत्त्वाचे अंग आहे . महिलांना समान संधी , आर्थिक स्वावलंबन , निर्णय प्रक्रियेत सहभाग आणि सामाजिक सुरक्षितता मिळवून देणे . म्हणजे महिला सक्षमीकरण भारत सरकारने स्वातंत्र्यानंतर विविध प्रशासनिक धोरणे , कायदे आणि कल्याणकारी योजना राबवल्या आहेत . ज्यामुळे महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली आहे . प्रस्तुत संशोधन लेखात भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी राबविलेल्या धोरणांचा अभ्यास , अंमलबजावणीची यंत्रणा आणि त्याचे आर्थिक परिणाम यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे . अभ्यासातून असे दिसून येते की , महिला सक्षमीकरणामुळे रोजगारनिर्मिती , आर्थिक समावेशन , उद्योजकता , वित्तीय समावेश आणि राष्ट्रीय उत्पन्नवाढ यास चालना मिळाली आहे . तथापि , अंमलबजावणीतील मर्यादा , सामाजिक अडथळे आणि जागृतीचा अभाव ही प्रमुख आव्हाने अद्यापही कायम आहेत .

प्रस्तावना

भारतामध्ये महिलांचा हिस्सा लोकसंख्येत सुमारे अर्धा आहे . तरीही शिक्षण , रोजगार , उत्पन्न , संपत्ती आणि राजकीय सहभागात मोठी असमानता दिसून येते . दीर्घकाळ महिलांना सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने दुय्यम स्थान देण्यात आले . त्यामुळे संपूर्ण समाजाचा विकास मर्यादित राहिला . महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना निर्णय घेण्याचा अधिकार , आर्थिक स्वावलंबन , सामाजिक प्रतिष्ठा आणि सुरक्षितता मिळवून देणे . महिलांना सक्षम केल्यास केवळ त्यांचे व्यक्तिमत्त्व नव्हे तर संपूर्ण कुटुंब व समाजाच्या जीवनमानात सुधारणा होते . तसेच, महिला कामगारांचा आर्थिक सहभाग वाढल्यास देशाच्या GDP मध्ये लक्षणीय वाढ होते . यामुळे महिला सक्षमीकरण हा सामाजिक न्याय आणि आर्थिक विकास या दोन्ही दृष्टीकोनातून अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो .

अभ्यासाची उद्दिष्टे

१. भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी अस्तित्वात असलेल्या प्रशासनिक धोरणांचा अभ्यास करणे .
२. महिला सक्षमीकरण योजनांच्या अंमलबजावणी प्रक्रियेचे विश्लेषण करणे .
३. महिला सक्षमीकरणाचा आर्थिक आणि सामाजिक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे .
४. अंमलबजावणीतील अडचणी ओळखणे व सुधारणा सुचवणे.

संशोधन पद्धती

हा संशोधन लेख दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. माहिती संकलनासाठी खालील स्रोतांचा आधार घेण्यात आला:

१. भारत सरकारचे अहवाल व धोरण दस्तऐवज
२. महिला व बालविकास मंत्रालयाचे प्रकाशन

३. NITI आयोगाचे अहवाल

४. UN Women व जागतिक महिला विकास संस्था यांच्या अहवाल

५. संशोधन नियतकालिके, पुस्तके व शैक्षणिक लेख

वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतींचा वापर करून धोरणांचा परिणाम आणि अंमलबजावणीचे परिणाम विश्लेषित केले आहेत.

महिला सक्षमीकरणासाठी प्रशासनिक धोरणे**कायदे व संवैधानिक तरतुदी**

१. भारतीय संविधानातील कलम 14, 15, 16 महिला समानतेची हमी देतात.
२. घरगुती हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम (2005) – महिलांना घरगुती हिंसाचारापासून संरक्षण.
३. कार्यस्थळी लैंगिक छळ प्रतिबंध अधिनियम (2013) – महिलांना कार्यालयीन सुरक्षितता.
४. हुंडाबंदी अधिनियम (1961) – लग्नातील अन्याय प्रतिबंध.

प्रमुख योजना व उपक्रम

१. बेटी बचाओ बेटी पढाओ – मुलींच्या शिक्षण व सामाजिक प्रतिष्ठा वाढवणे.
२. प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना – घरगुती स्वयंपाकासाठी सुरक्षित इंधन, आरोग्य सुधारणा.
३. प्रधानमंत्री मुद्रा योजना – महिला उद्योजकतेस कर्ज आणि आर्थिक सहाय्य.
४. स्टॅंड-अप इंडिया योजना – महिला व दलित उद्योजकांना विशेष प्रोत्साहन.
५. मिशन शक्ती – ग्रामीण महिलांचे संघटन व आर्थिक सक्षमीकरण.

६. या धोरणांचा उद्देश शिक्षण, सुरक्षा, आर्थिक समावेशन, उद्योजकता आणि सामाजिक सक्षमीकरण वाढवणे आहे.

धोरणांची अंमलबजावणी यंत्रणा

१. महिला सक्षमीकरणाची अंमलबजावणी केंद्र, राज्य व स्थानिक पातळीवर केली जाते.
२. पंचायती राज संस्था: स्थानिक स्तरावर महिलांना प्रशिक्षण व योजना उपलब्ध करणे.
३. Self-Help Groups (SHGs): बचत, कर्ज व उद्योजकता विकास.
४. NGOs: जागृती मोहिम, कौशल्य प्रशिक्षण, सामाजिक साक्षरता.

लिंगाधारित अर्थसंकल्प (Gender Budgeting) राबवून महिलांसाठी विशेष निधीची तरतूद केली जाते. DBT प्रणाली मुळे लाभार्थ्यांपर्यंत निधी थेट पोहोचतो व पारदर्शकता वाढते.

महिला सक्षमीकरणाचे आर्थिक परिणाम

रोजगारनिर्मिती

महिलांचा कामगार सहभाग वाढल्यामुळे MSME व स्वयंरोजगार क्षेत्रात वृद्धी झाली आहे. ग्रामीण महिलांनी SHG आणि मिशन शक्तीच्या माध्यमातून आर्थिक सक्रियता दाखवली आहे.

उद्योजकता

महिला उद्योजकतेत वाढ झाली असून, स्टॅंड-अप इंडिया व मुद्रा योजनेच्या सहाय्याने लाखो महिलांनी व्यवसाय सुरू केले आहेत.

वित्तीय समावेशन

महिला बँक खात्यांमध्ये सहभागी होत आहेत. PMJDY अंतर्गत महिलांचे खाते 50% पेक्षा जास्त झाले असून त्यांना कर्ज व विमा सुविधा मिळत आहेत.

राष्ट्रीय उत्पन्नावर परिणाम

महिलांचा आर्थिक सहभाग वाढल्यामुळे घरगुती उत्पन्न व खर्च वाढतो. परिणामी, मागणी व उत्पादन सुधारते, आणि GDP वाढीस चालना मिळते.

संदर्भ

१. भारत सरकार, महिला व बालविकास मंत्रालय – वार्षिक अहवाल
२. NITI आयोग – महिला विकास विषयक अहवाल
३. UN Women Reports – Women Empowerment in India
४. Drishti IAS – Women Empowerment in India
५. ORF – Gender and Economic Development Studies

सामाजिक व राजकीय परिणाम

सामाजिक परिणाम: महिलांचे शिक्षण, आरोग्य व सामाजिक प्रतिष्ठा सुधारली आहे.

राजकीय परिणाम: स्थानिक स्तरावर महिला प्रतिनिधित्व ~46%, संसद व विधानसभामध्ये 33% आरक्षणाबाबत कायदे.

महिलांचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढल्यामुळे सामाजिक न्याय व समानतेचा प्रसार झाला आहे.

अंमलबजावणीतील अडचणी

१. ग्रामीण भागात योजनांविषयी जागृतीची कमतरता.
२. सामाजिक व सांस्कृतिक अडथळे.
३. योजना प्रभावीपणे पोहोचत नाहीत किंवा मूल्यमापन होत नाही.
४. प्रादेशिक असमतोलांमुळे लाभ सर्वांपर्यंत पोहोचत नाही.

सुधारणा व शिफारसी

१. ग्रामीण पातळीवर व्यापक जागृती व प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवावे.
२. सरकारी व स्वयंसेवी संस्थांमध्ये समन्वय वाढवावा.
३. योजना नियमित मूल्यमापन व सुधारणा कराव्यात.
४. समाजातील लैंगिक दृष्टिकोन बदलण्यासाठी शिक्षण व माध्यमांचा प्रभावी वापर करावा.
५. डिजिटल प्रशिक्षण व वित्तीय साक्षरता वाढवावी.

निष्कर्ष

महिला सक्षमीकरणासाठी भारताने प्रशासनिक व धोरणात्मक दृष्टीकोनातून महत्त्वाची पावले उचलली आहेत. आर्थिक समावेशन, रोजगारनिर्मिती व उद्योजकतेत झालेली वाढ यामुळे महिला सक्षमीकरणाचे सकारात्मक परिणाम दिसतात. तथापि, धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी, सामाजिक स्वीकार, जागृती आणि सातत्यपूर्ण प्रयत्न आवश्यक आहेत. महिला सक्षमीकरण पूर्णपणे यशस्वी झाल्यास भारताचा सर्वांगीण आणि शाश्वत विकास निश्चितच साध्य होईल.

24.

१९९१ पासून भारतातील प्रशासन सुधारणा, आर्थिक समावेशन आणि आर्थिक परिवर्तन

राजभूषण अरुण पांडव

एम. जे. कॉलेज जळगांव

संशोधक विद्यार्थी

सारांश

१९९१ मध्ये भारताच्या आर्थिक उदारीकरणाने राज्य-प्रधान विकास मॉडेलपासून बाजार-केंद्रित आर्थिक चौकटीत ऐतिहासिक बदल घडवून आणला. सामान्यतः उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण (LPG) मॉडेल म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सुधारणांनी केवळ आर्थिक धोरणेच नव्हे तर प्रशासन संरचना आणि संस्थात्मक यंत्रणांमध्येही बदल घडवून आणले. हा संशोधन पेपर १९९१ ते २०२५ पर्यंत भारताच्या आर्थिक आणि प्रशासन मार्गांचे परीक्षण करतो. ज्यामध्ये धोरणात्मक सुधारणा, आर्थिक समावेशन उपक्रम आणि सरकारी खर्चाचा आर्थिक वाढ, रोजगार आणि लवचिकता यावर कसा प्रभाव पडला यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. अभ्यासात शेती, उद्योग आणि सेवांमध्ये क्षेत्रीय परिवर्तनांचे विश्लेषण केले आहे. PMJDY, MUDRA आणि APY सारख्या आर्थिक समावेशन योजनांची भूमिका, पायाभूत सुविधा, सामाजिक क्षेत्रे आणि तंत्रज्ञानावरील सार्वजनिक खर्चाचा प्रभाव. पेपरमध्ये असे आढळून आले आहे की प्रशासन नवकल्पना, डिजिटलायझेशन आणि समावेशक वित्तीय धोरणांमुळे राज्य क्षमता आणि विकासात्मक परिणाम वाढले आहेत. जरी असमानता, अंमलबजावणीतील तफावत आणि प्रादेशिक असमानतेशी संबंधित आव्हाने कायम आहेत. अभ्यासात असा निष्कर्ष काढला आहे की भारतात लवचिक, समावेशक आणि शाश्वत आर्थिक वाढ साध्य करण्यासाठी शाश्वत आणि अनुकूल प्रशासन सुधारणा आवश्यक आहेत.

कीवर्ड - आर्थिक उदारीकरण, प्रशासन सुधारणा, आर्थिक समावेशन, आर्थिक वाढ, रोजगार, भारत, एलपीजी मॉडेल, सार्वजनिक खर्च, शहरी विकास

प्रस्तावना

१९९१ मध्ये आर्थिक उदारीकरण सुधारणा सुरू झाल्यानंतर भारताच्या आर्थिक परिस्थितीत मूलभूत बदल झाला. या काळापूर्वी, भारतीय अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्ट्य म्हणजे व्यापक राज्य नियंत्रण, औद्योगिक परवाना, व्यापार निर्बंध आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेशी मर्यादित एकात्मता. १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या पेमेंट बॅलन्स संकटाने या मॉडेलच्या संरचनात्मक कमकुवतपणा उघडकीस आणला आणि बाजार-चालित वाढीकडे वळण्याची आवश्यकता निर्माण केली.

उदारीकरण सुधारणांनी नियंत्रणमुक्ती, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणावर भर दिला. उत्पादनात राज्याची थेट भूमिका कमी केली आणि खाजगी उद्योग आणि जागतिक एकात्मतेचे सूत्रधार म्हणून त्याची भूमिका मजबूत केली. त्यानंतरच्या दशकांमध्ये, भारताने जलद आर्थिक वाढ, क्षेत्रांमध्ये संरचनात्मक बदल आणि महत्त्वपूर्ण प्रशासन नवकल्पना अनुभवल्या. पारदर्शकता सुधारणा, विकेंद्रीकरण, डिजिटल प्रशासन आणि आर्थिक समावेशन उपक्रम यासारख्या उपाययोजनांनी राज्य, बाजारपेठ आणि नागरिकांमधील संबंधांना पुन्हा आकार दिला. हा पेपर १९९१ पासूनच्या प्रशासन सुधारणा आणि आर्थिक धोरणांनी भारताच्या विकासाच्या मार्गावर, क्षेत्रीय परिवर्तनावर, आर्थिक समावेशनावर आणि रोजगार

निर्मितीवर कसा प्रभाव पाडला आहे याचे परीक्षण करतो, ज्यामध्ये शहरी आर्थिक विकासावर विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे.

संशोधन उद्दिष्टे

१. १९९१ च्या उदारीकरण सुधारणांपासून भारताच्या प्रशासन आणि आर्थिक धोरणांच्या उत्क्रांतीचे विश्लेषण करणे.
२. समावेशक आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी आर्थिक समावेशन उपक्रमांच्या भूमिकेचे परीक्षण करणे.
३. उदारीकरणानंतरच्या काळात शेती, उद्योग आणि सेवांमध्ये क्षेत्रीय बदलांचे मूल्यांकन करणे.
४. पायाभूत सुविधा, सामाजिक विकास, रोजगार आणि नवोपक्रमांवर सरकारी खर्चाचा परिणाम मूल्यांकन करणे.
५. शहरी भारतातील आर्थिक वाढ आणि रोजगारावर प्रमुख सरकारी उपक्रमांच्या प्रभावाचा अभ्यास करणे.

संशोधन गृहीतके

१. आर्थिक उदारीकरण आणि प्रशासन सुधारणांनी भारताच्या दीर्घकालीन आर्थिक वाढीमध्ये लक्षणीय योगदान दिले आहे.
२. आर्थिक समावेशन उपक्रमांनी वित्तीय सेवांमध्ये प्रवेश सुधारला आहे आणि सामाजिक-आर्थिक असमानता कमी केली आहे.

३. पायाभूत सुविधा, सामाजिक क्षेत्रे आणि तंत्रज्ञानावरील सरकारी खर्चामुळे रोजगार निर्मिती आणि आर्थिक लवचिकतेवर सकारात्मक परिणाम झाला आहे.
४. शहरी-केंद्रित विकास उपक्रमांनी जीडीपी वाढीला गती दिली आहे परंतु त्यामुळे प्रादेशिक आणि क्षेत्रीय असमानता देखील निर्माण झाली आहे.

संशोधन पद्धती

हे संशोधन दुय्यम डेटावर आधारित वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक दृष्टिकोन स्वीकारते. सरकारी अहवाल, धोरणात्मक दस्तऐवज, आर्थिक सर्वेक्षणे, आरबीआय प्रकाशने आणि शैक्षणिक साहित्यातून डेटा गोळा केला गेला आहे. ट्रेंड आणि परिणामांचे मूल्यांकन करण्यासाठी शेती, उद्योग आणि सेवांवरील क्षेत्रीय डेटा, वित्तीय समावेशन योजना आणि सार्वजनिक खर्चाविषयी माहितीसह विश्लेषण केले जाते. प्रशासन सुधारणा आणि धोरणात्मक उपक्रमांचे मूल्यांकन करण्यासाठी गुणात्मक विश्लेषण वापरले जाते, तर वाढ आणि रोजगार पद्धती समजून घेण्यासाठी परिमाणात्मक निर्देशकांचा वापर केला जातो.

आर्थिक सुधारणा आणि प्रशासन परिवर्तन

१९९१ च्या सुधारणांनी भारतीय राज्याची भूमिका आर्थिक क्रियाकलापांच्या नियंत्रकापासून वाढीच्या सुलभकर्त्यापर्यंत पुन्हा परिभाषित केली. माहिती अधिकार कायदा, डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा, आधार-आधारित ओळख आणि थेट लाभ हस्तांतरण यासह नवीन प्रशासन यंत्रणा उदयास आल्या. या उपायांमुळे पारदर्शकता, जबाबदारी आणि सेवा वितरण सुधारले त्यासोबतच सार्वजनिक संस्था आणि विकासात्मक कार्यक्रमांची प्रभावीता वाढली.

आर्थिक समावेशन आणि आर्थिक विकास

आर्थिक समावेशन हा भारताच्या विकास धोरणाचा एक मध्यवर्ती आधारस्तंभ बनला आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँक वित्तीय समावेशनाची व्याख्या समाजातील सर्व घटकांना, विशेषतः असुरक्षित आणि कमी उत्पन्न गटांना परवडणाऱ्या आणि पारदर्शक वित्तीय सेवा उपलब्ध करून देणे अशी करते. मूलभूत बचत बँक ठेव खाती, सरलीकृत केवायसी नियम आणि ग्रामीण शाखा विस्तार यासारख्या उपक्रमांमुळे बँकिंग प्रवेश वाढला आहे.

प्रधानमंत्री जन धन योजना, मुद्रा योजना आणि अटल पेन्शन योजना यासारख्या सरकारी योजनांनी बचत, कर्ज प्रवेश, उद्योजकता आणि उपेक्षित लोकसंख्येसाठी सामाजिक सुरक्षा सक्षम करून आर्थिक सहभाग मजबूत केला आहे. या उपक्रमांनी उत्पन्न निर्मिती, जोखीम कमी करणे आणि आर्थिक सक्षमीकरणात योगदान दिले आहे, विशेषतः महिला, ग्रामीण समुदाय आणि अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांमध्ये.

जागतिकीकरणान्तर्गत क्षेत्रीय परिवर्तन

कृषी क्षेत्र

शेती हा उपजीविकेचा एक महत्वाचा स्रोत असला तरी, संरचनात्मक परिवर्तनामुळे जीडीपीमध्ये त्याचा वाटा कमी झाला आहे. तथापि, तंत्रज्ञानाचा अवलंब, सुधारित सिंचन, चांगले बियाणे आणि जागतिक बाजारपेठेतील प्रवेश यामुळे कृषी उत्पादन आणि निर्यात लक्षणीयरीत्या वाढली आहे.

औद्योगिक क्षेत्र

उदारीकरणानंतरच्या धोरणांमध्ये परकीय गुंतवणूक, नियंत्रणमुक्ती आणि उत्पादन-नेतृत्वाखालील वाढीद्वारे औद्योगिक स्पर्धात्मकतेवर भर देण्यात आला. मेक इन इंडिया, उत्पादनाशी संबंधित प्रोत्साहन योजना आणि पायाभूत सुविधा विकास यासारख्या उपक्रमांमुळे उत्पादन आणि औद्योगिक क्षमता बळकट झाली आहे.

सेवा क्षेत्र

आयटी, वित्त, दूरसंचार, आरोग्यसेवा आणि पर्यटन यांच्यामुळे सेवा क्षेत्र भारताच्या जीडीपीमध्ये सर्वात मोठा वाटा देणारा म्हणून उदयास आले आहे. जागतिक एकात्मता आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे सेवा निर्यात आणि रोजगार वाढला आहे.

आर्थिक विकासात सरकारी खर्चाची भूमिका

पायाभूत सुविधा गुंतवणूक, सामाजिक क्षेत्रातील खर्च, वित्तीय प्रोत्साहन, रोजगार निर्मिती आणि तांत्रिक नवोपक्रमाद्वारे भारताच्या आर्थिक विकासात सरकारी खर्चाने महत्वाची भूमिका बजावली आहे. पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमुळे कनेक्टिव्हिटी सुधारली आहे आणि लॉजिस्टिक्स खर्च कमी झाला आहे, तर शिक्षण आणि आरोग्यसेवेतील सामाजिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीमुळे मानवी भांडवल वाढले आहे. आर्थिक मंदीच्या काळात, वित्तीय प्रोत्साहन उपायांनी मागणीला पाठिंबा दिला आहे आणि विकास स्थिर केला आहे.

शहरी विकास आणि रोजगार निर्मिती

स्मार्ट सिटीज मिशन, डिजिटल इंडिया, स्किल इंडिया आणि मेक इन इंडिया सारख्या शहरी-केंद्रित उपक्रमांनी जीडीपी वाढ आणि रोजगार निर्मितीमध्ये योगदान दिले आहे. तथापि, अनौपचारिक रोजगार, कौशल्य जुळत नाही आणि प्रादेशिक असमानता यासारखी आव्हाने कायम आहेत, जी समावेशक आणि अनुकूल धोरणात्मक चौकटीची आवश्यकता अधोरेखित करतात.

निष्कर्ष

१९९१ नंतरच्या भारताच्या आर्थिक प्रवासात प्रशासन, धोरणात्मक अभिमुखता आणि विकासात्मक प्राधान्यांमध्ये खोलवर बदल दिसून येतो. प्रशासन सुधारणा आणि आर्थिक समावेशन उपक्रमांद्वारे समर्थित उदारीकरणामुळे शाश्वत आर्थिक वाढ, क्षेत्रीय

विविधीकरण आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेशी अधिक एकात्मता निर्माण झाली आहे. पायाभूत सुविधा, सामाजिक विकास आणि नवोन्मेष यावरील सरकारी खर्चामुळे आर्थिक लवचिकता आणि रोजगार निर्मिती मजबूत झाली आहे. तरीही, असमानता, अंमलबजावणी कार्यक्षमता आणि प्रादेशिक असंतुलनाशी संबंधित

सततच्या आव्हानांना सतत धोरण अनुकूलनाची आवश्यकता असते. भारताच्या शाश्वत आणि लवचिक आर्थिक विकासाच्या दृष्टिकोनाला साकार करण्यासाठी बाजार कार्यक्षमता, समावेशक प्रशासन आणि सामाजिक समता यांचा समावेश असलेला संतुलित दृष्टिकोन आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

१. https://niti.gov.in/sites/default/files/2019-01/Strategy_for_New_India_0.pdf.
२. <https://www.rbi.org.in/commonman/Upload/English/speeches/PDFs/GOVERNORSO07012020.PDF>.
३. <https://www.pib.gov.in/PressNoteDetails.aspx?NoteId=154980&ModuleId=3®=3&lang=2>.
४. <https://www.indiabudget.gov.in/budget2012-2013/es2011-12/hchap-14.pdf>. (n.d.).
५. https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2023-06/NITI_policy-paper_BMID_2023-May.pdf. (n.d.).
६. <https://www.orfonline.org/hindi/research/growth-story-powered-by-indigenous-engines>. (n.d.).
७. टिळक, च. (1 जनवरी 2024). भारतीय अर्थकारण . Moraya Prakashan.
८. रघुराम राजन, र. ल. (22 अप्रैल 2024). Breaking the Mould (Marathi)/Chaukat Modoon Taktaana चौकट मोडून टाकताना: Bhartachya Aarthk Bhavitvyacha Punarvihar/भारताच्या आर्थिक भवितव्याचा पुनर्विचार. Penguin Swadesh.

25.

काळा पैसा व भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा. डॉ. मनोजकुमार सोमवंशी

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग

शिवनेरी महाविद्यालय, शिरूर अनंतपाळ जि. लातूर

प्रा. डॉ. दशरथ पंढरी कांबळे

अर्थशास्त्र विभाग

शहीद भगतसिंग महाविद्यालय, किल्लारी, लातूर.

प्रस्तावना : संपूर्ण जग आणि भारत काळ्या पैशाच्या समस्येने गुरफटले आहे दिवसेंदिवस होणारी आर्थिक विषमतेतील वाढ, नैतिक मूल्यांचे अध्यापन , सत्ता व राष्ट्रीय संपत्तीचा गैरवापर , मौद्रिक धोरणावर होणारे विपरीत परिणाम, भाव वाढीची वाढती कमाने , चैनीच्या वस्तूंचे वाढते महत्त्व, जमीन व इमारतीच्या किमतीत होणारी वाढ अशा अनेक परिणामांना अर्थव्यवस्थेला सामोरे जावे लागत आहे यामुळेच देशासाठी तयार केलेले नियोजन अपयशी ठरत असून त्यात विसंगती निर्माण होत आहे. परिणामी अर्थव्यवस्थेला अनेक समस्येला सामोरे जावे लागत आहे पैशाचा प्रचंड साठा समाजातील एका घटकाकडे वाढत असून आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होऊन प्रामाणिक व्यक्तींना उदरनिर्वाह करणे अवघड होऊन बसले आहे काळ्या पैशाचा समाजाच्या मानसिकतेवर वाईट परिणाम होत असून नैतिक मूल्यांची हानी होऊन गैर व्यवहार हेच शिष्टाचार बनू पाहत आहेत नैतिकतेच्या अभावातून काळ्या पैशाच्या निर्मितीला खतपाणी मिळत आहे काळा पैसा म्हणजे कर चुकून मिळविलेला पैसा अवैध मार्गाने कमविलेला पैसा व भ्रष्टाचाराच्या रूपाने गोळा केलेला पैसा असतो अशा काळ्या पैशाच्या अर्थव्यवस्थेलाच समांतर अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखले जाते कागदोपत्राची नोंद न होता उत्पन्न कर चुकून गैरमार्गाने प्राप्त केलेल्या पैशाचा फार मोठा साठा देशात आहे दिवसेंदिवस वाढणाऱ्या गैर व्यवहारी प्रवृत्तीमुळे काळ्या पैशाचे प्रमाणही भारतासमोर एक गंभीर समस्या बनली आहे हिशोबात घेतलेल्या पैशाच्या 20 ते 30 टक्के यापेक्षाही जास्त काळ्या पैशाचे प्रमाण असल्याचा अंदाज आहे अशा प्रकारचा पैसा साठेबाजी सट्टेबाजी भ्रष्टाचार आणि कर चुकवेगिरी या मार्गाने उपयोगात आणला जातो परिणामतः देशात वस्तू व सेवांच्या किमती वाढीला चालना मिळते यामुळे कायम उत्पन्न गटातील लोकांचे जीवनमान अडचणीत येते अर्थात सर्वसामान्य जनतेच्या राहणीमानाचा दर्जा घसरतो

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

१. काळ्या पैशाच्या समस्येचे स्वरूप जाणून घेणे.
२. काळ्या पैशाच्या निर्मितीची कारणे शोधणे.
३. काळ्या पैशाचे भारतीय अर्थव्यवस्था व समाजावरील परिणाम स्पष्ट करणे.

गृहिते

१. काळ्या पैशाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.
२. काळ्या पैशामुळे अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होतात.
३. काळ्या पैशामुळे देशात भ्रष्टाचार वाढीला चालना मिळते.

काळ्या पैशाचे स्वरूप : देशात काळ्या पैशाचे प्रमाण किती आहे हे सांगणे कठीण असले तरी हे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे हे मात्र निश्चित भारतीय नियोजनात पूर्ण रोजगार निर्माण करणे आर्थिक विषमता दूर करणे दारिद्र्य निर्मूलन स्वावलंबन ही प्रमुख वैशिष्ट्ये दिसून येतात परंतु या उद्दिष्टांना काळ्या पैशाची अर्थव्यवस्था अडचण निश्चित ठरते ज्यामुळे प्रगतीच्या वेगावर परिणाम होताना दिसून येतो रामदेव बाबा यांच्या दाव्यानुसार परदेशी बँकात पाचशे लाख कोटी रुपये इतका काळा पैसा आहे भ्रष्टाचारातून निर्माण होणारा काळा पैसा ही समस्या केवळ भारतापुरतीच मर्यादित नसून संपूर्ण जगाला या समस्येने ग्रासली आहे भ्रष्टाचार एक सामाजिक गुन्हा असून त्याकडे पाहणारे गुन्हा म्हणून न पाहता एक सहज व्यवहार म्हणून पाहत आहेत दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाले तर तो एक शिष्टाचारच समजला जात आहे सर सर्व साधारणता काळ्या पैशाला दुसऱ्या महायुद्धापासून सुरुवात झाली. विकास प्रक्रिया गतिमान करण्यासाठी औद्योगिक विकासाचा वेग वाढला भारतात 1975-76 पूर्वी उत्पन्न कराचे दर 80% पेक्षा जास्त होते परिणामी काळ्या पैशाच्या वाढीस चालना मिळाली काळा पैसा म्हणजे कर चुकून अवैध मार्गाने मिळविलेला पैसा

काळ्या पैशाचा अंदाज

१. कॅलंडर यांनी काळा पैशाच्या मोजमापासाठी विकसित केलेल्या विशिष्ट पद्धतीने नुसार अनेक तज्ञांनी उपयोग केला त्यांच्या मतानुसार भारतातील अर्थव्यवस्थेत 1952-53 साली काळ्या पैशाचे प्रमाण सहा टक्के होते.
२. 1961-62 ला वाचू कमिटीने 700 कोटी रुपये काळा पैसा भारतात असल्याचे सांगितले जो जीएनपीच्या 4.4% इतका होता रागणी करांच्या मतानुसार 1961-62 ला देशात अकराशे पन्नास कोटी म्हणजे जीएनपीच्या 7.2% इतका काळा पैसा अस्तित्वात होता.
३. पी. गुप्ता आणि एम. गुप्ता यांच्या मते 1967-68 ला जीएनपीच्या 9.5% तर 1972-73 ला तो जीएनपीच्या 27% तसेच 1978-79 ला काळा पैसा हा जीएनपीच्या 48.8% इतका होता.

४. स्विस बँकेच्या 26 च्या अहवालानुसार भारत रशिया युके आणि चायना हे देश सर्वोच्च स्थानी असून त्यात भारत पहिल्या क्रमांकावर आहे.

५. एका ताजे आकडेवारीनुसार भारतात काळा पैशाचे प्रमाण जीएनपीच्या 30 टक्के इतके असल्याचा अंदाज आहे.

काळ्या पैशाच्या निर्मितीची कारणे

कर चुकवेगिरी – भारतात काळ्या पैशाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतातील लोक मोठ्या प्रमाणामध्ये कर चुकवेगिरी करताना दिसून येतात भारत आणि जगातील काही इतर राष्ट्रीय यांच्यासमोर कर चुकवेगिरी कशी थांबवावी ही एक गंभीर स्वरूपाची समस्या निर्माण झाली आहे या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर काळ्या पैशाची निर्मिती होते सदोष कर पद्धती कर चुकवेगिरीला जबाबदार मानली जाते भारतात 65 ते 70 टक्के संस्था आपली खरी संपत्ती सरकारी दरबारी दाखवीत नाहीत भारतातील साखर उत्पादक शेतकऱ्यांना घावयाच्या किमतीबाबत गैरव्यवहार होताना दिसून येतो मध्यव्यवसायिक विविध खाजगी बँका उद्योजक तसेच उत्पन्न कर भरणारे करदाते मोठ्या प्रमाणात कर चुकवेगिरी करताना दिसून येतात यातूनच काळ्या पैशाची निर्मिती होते.

वाढता भ्रष्टाचार- देशात अवैध धंदे चालू ठेवण्यासाठी शासकीय अधिकारी आणि कर्मचारी यांना दिली जाणारी लाच अवैध वाहतूक विनापरवाना मध्ये विक्रीची दुकाने डिझेल पेट्रोलचा काळाबाजार अशा अनेक व्यवसायात अनधिकृतपणे भ्रष्टाचाराचा वापर होत असल्यामुळे अशा व्यवहारावर पांघरून घालण्यासाठी लाच देण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे ज्यामुळे काळा पैसा देशात निर्माण होत आहे.

अवैध व्यवसायांचे वाढते प्रमाण- ग्रामीण तसेच शहरी भागात अवैध व्यवसायांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत असून कमी श्रमात अधिक पैसे मिळविण्याच्या हव्यासापोटी अनेक गैरव्यवहार होताना दिसून येत आहेत अशा व्यवहारातून करोडो रुपयांच्या उलाढाली व यातूनच काळ्या पैशाची निर्मिती होत आहे देशात अवैध वाहतूक व सरकारी व्यवहारातून काळा पैसा निर्माण होत आहे सार्वत्रिक निवडणुका डोळ्यासमोर ठेवून निवडणूक काळात लोकांना वेगवेगळी आमिष दाखवून त्यांची मते मिळविण्यासाठी विविध राजकीय पक्षाकडून प्रयत्न होताना दिसत आहेत केंद्र सरकार राज्य सरकार व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत काळ्या पैशांचे अनेक व्यवहार होत आहेत देशातील बहुतेक राजकीय पक्ष नेते व्यापारी उद्योजक व्यावसायिक यांना विशेष सोयी सवलती मिळवून

संदर्भ

१. के सागर वाणिज्य अर्थव्यवस्था के सागर पब्लिकेशन पुणे 2020
२. प्रा दत्तात्रेय खरटमोल भ्रष्टाचार काळा पैसा आणि भारत विशाखा संशोधन पत्रिका 2018.
३. डॉ सौ स्मिता कोंडेवार भारतीय अर्थव्यवस्था अरुणा प्रकाशन, लातूर 2021
४. प्रबोधन प्रकाशन ज्योती मासिक फेब्रुवारी, 2020.

देण्याचा हवाला घेऊन मोठ्या रकमांची उलाढाल होताना दिसते तस्करी स्थावर मालमत्ता व्यवहार बंदी असलेले औषधे इतर वस्तू खरेदी विक्रीचे व्यवहार यातून फार मोठ्या प्रमाणात काळ्या पैशाची निर्मिती होताना दिसते

काळ्या पैशाचे अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

१. काळा पैसा उत्पादक कार्यात वापरला जात नसल्यामुळे राष्ट्रीय संपत्तीचा उपयोग चुकीच्या दिशेने होऊन मौल्यवान वस्तूंच्या किमती भरमसाठ वाढताना दिसून येतात.
२. काळ्या पैशामुळे जमीन इमारत प्लॉट प्लॉट इत्यादींच्या किमती मोठ्या प्रमाणात वाढतात.
३. उत्पादनाची साधने चुकीच्या दिशेने वळविली जातात चैनीच्या वस्तूंचे महत्त्व वाढते काळ्या पैशामुळे चैनीच्या वस्तूंची मागणी वाढते परिणामी दैनंदिन उपभोगाच्या वस्तूंच्या किमती वाढतात.
४. काळ्या पैशामुळे क्रयशक्ती वाढवून वस्तूंची मागणी वाढते मात्र काळा पैसा उत्पादन प्रक्रियेत गुंतवला जात नसल्यामुळे कमी वस्तूंचा पाठलाग अधिक चलन करते पर्यायी भाव वाढ होते.
५. देशातील चलनयंत्रणावर विपरीत परिणाम होतात परिणामी देशाचे मौद्रिक धोरण यशस्वी होत नाही.
६. काळा पैसाही समाजातील नीतिमत्ता घसरविण्याचे प्रमुख कारण आहे अवैध मार्गातून निर्माण होणारा काळा पैसा समाजाच्या मानसिकतेवर विपरीत परिणाम करतो लोकांमध्ये भ्रष्टाचार करण्याची भावना वाढीस लागते व नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास होतो.
७. काळ्या पैशामुळे देशातील बचत गुंतवणूक व उत्पन्न पातळी याबाबतचे योग्य निर्णय घेण्यासाठी नियोजन करायला अशक्य होते.
८. काळ्या पैशामुळे देशातील मुठभर श्रीमंताच्या हातात आर्थिक सत्ता एकवटली जाऊन याचा उपयोग करून देशाच्या राजसत्तेवर दारार निर्माण करण्यात हे मूठभर श्रीमंत यशस्वी होतात.
९. देशातील 70 टक्के पेक्षा जास्त जनता गरिबीत जीवन जगत असल्याचे चित्र आजही पहावयास मिळते यातील 30 टक्के जनतेला आपल्या मूलभूत गरजाही पूर्ण करता येत नाहीत.
१०. काळे पैशामुळे देशातील उद्योग व्यापार क्षेत्रातील मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा योग्य अंदाज बांधणे शक्य नसल्यामुळे गरज वाव मिळतो परिणामी देशात आर्थिक विषमता निर्माण होते.

26.

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीविषयी भारताचे धोरण

प्रा.डॉ.जितेंद्र पांडुरंगराव काळे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

प्रस्तावना:

भारताने 1991 पासून नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले. कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशातील भांडवली उपलब्धतेवर अवलंबून असतो. ज्या देशात भांडवली उपलब्धता अधिक असते ते राष्ट्र विकसित राष्ट्र म्हणून ओळखले जाते. भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये भांडवलाची समस्या महत्त्वाची आहे. कारण विकसनशील देश असल्यामुळे या देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न, दरडोई उत्पन्न, उपभोग आणि बचत विकसित देशाच्या तुलनेत फार कमी आहे. अर्थात भारतामध्ये भांडवल निर्मितीचा दर कमी आढळतो. विकसनशील राष्ट्राला विकसित राष्ट्रांच्या बरोबरीने आणण्यासाठी परकीय भांडवलाचा पर्याय स्वीकारण्यात येत आहे.

भारतात 1991 पूर्वी परकीय भांडवल मोठ्या प्रमाणात येत नव्हते. परकीय गुंतवणूकदारांना भारतातील सर्वच क्षेत्रात गुंतवणूक करण्यास परवानगी नव्हती. त्यामुळे भारताला अंतर्गत भांडवलदारावर अवलंबून राहावे लागत होते. त्यामुळे भारताच्या आर्थिक विकासाचा वेग 1991 पूर्वी कमी होता, हे वास्तव आहे.

भारताने 1991 मध्ये नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार करून उदारीकरण, खासगीकरण व जागतिकीकरण या धोरणाचा स्वीकार केला. विदेशी गुंतवणूक ही आर्थिक विकासासाठी आवश्यक आहे. गुंतवणूकीमुळे प्रत्यक्ष उत्पादनाला चालना मिळते का? तसेच देशाच्या दरडोई उत्पन्नात वाढत होते का? राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो काय? इत्यादी प्रश्नांच्या मुळाशी जाऊन त्यातील सत्य शोधण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत शोधनिबंधात थेट परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीविषयी भारताचे धोरण स्पष्ट करण्याच्या उद्देशाने अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

- 1) भारतातील परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीविषयी धोरणाचा अभ्यास करणे.
- 2) परकीय गुंतवणूकीमुळे देशाच्या दरडोई उत्पन्नात वाढ कशी होते याचा शोध घेणे.
- 3) परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीस प्रतिबंधित क्षेत्राचा अभ्यास करणे.

- 4) परकीय गुंतवणूकीमुळे विकसनशील देशावर (भारत) होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

प्रत्यक्ष गुंतवणूक म्हणजे काय?

1. "जेव्हा विकसित देशातील बड्या व बहुराष्ट्रीय कंपन्या विकसनशील आणि अविकसित देशातील कंपन्यांचे भाग भांडवल खरेदी करून व्यवस्थापनाचा ताबा मिळवतात किंवा नव्याने कंपनी सुरू करून दिर्घकालीन भांडवली गुंतवणूक करतात. तेव्हा त्या गुंतवणूकीला 'परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक' असे म्हणतात."
2. "प्रत्यक्ष गुंतवणूक म्हणजे एखादी व्यक्ती, संस्था किंवा कंपनीने थेट एखाद्या उद्योगात, व्यवसायात किंवा उत्पादन क्षेत्रात भांडवल गुंतवणे."
3. "परकियांनी एखाद्या देशात प्रत्यक्ष उत्पादनासाठी उद्योग संस्थेच्या उभारणीच्या स्वरूपात केलेली गुंतवणूक म्हणजे परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक होय."

भारताचे परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीविषयी धोरण

भारताचे परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक धोरण हे देशाच्या आर्थिक विकासासाठी गती देण्यासाठी, भांडवल तंत्रज्ञान आणि रोजगार निर्मिती वाढवण्यासाठी आखलेले आहे. 1991 नंतर नवीन औद्योगिक धोरणामध्ये जुनी परवाना पद्धत रद्द करून परकियांना गुंतवणूकीसाठी भारताची दारे खुली करण्यात आली. परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी परकीय गुंतवणूक प्रोत्साहन मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे.

भारताचे परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक धोरण हे विकासाभिमुख, उदार आणि संतुलित असून, देशाला जागतिक गुंतवणूक केंद्र बनवण्याच्या दिशेने महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

भारतातील औद्योगिक धोरण

भारतातील औद्योगिक धोरण म्हणजे देशातील उद्योगांचा विकास, उत्पादन वाढ, रोजगार निर्मिती आणि आर्थिक समतोल साधण्यासाठी सरकारने आखलेले धोरण म्हणजे औद्योगिक धोरण

अ) 1956 चे औद्योगिक धोरण

- सार्वजनिक क्षेत्राला अग्रक्रम
- मूलभूत व जड उद्योग सरकारकडे

- मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारली

ब) 1991 चे नवीन औद्योगिक धोरण

- आर्थिक उदारीकरणाची सुरुवात
- परवानाराज संपुष्टात
- खाजगी व परकीय गुंतवणूकीला प्रोत्साहन
- स्पर्धात्मक वातावरण निर्माण

क) अलीकडील उपक्रम

- मेक इन इंडिया
- आत्मनिर्भर भारत
- स्टार्टअप इंडिया
- PLI योजना

1991 चे नवीन औद्योगिक धोरण : भारतीय पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंह राव सरकारने 24 जुलै 1991 मध्ये नवीन औद्योगिक धोरण जाहीर केले. या धोरणामध्ये उच्च तंत्रज्ञानाचा वापर, निर्यातीला प्रोत्साहन, विदेशी गुंतवणूकीला निमंत्रण हे या धोरणाचे प्रमुख उद्देश्य होते.

1991 नंतरच्या विदेशी गुंतवणूकीचा ओघ खऱ्या अर्थाने भारतात सुरू झाला. विदेशी गुंतवणूक वाढल्यामुळे भांडवलाची समस्या हळूहळू कमी होऊ लागली. त्यामुळे देशातील उत्पादनात व उत्पन्नात वाढ झाली. म्हणून परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देण्याचे महत्त्वाचे कार्य 1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणामुळे झाले. हे तत्त्वतः मान्य करावे लागते.

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक (FDI) धोरण

भारताचे परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक (FDI) धोरण आर्थिक विकास, औद्योगिकीकरण, रोजगार निर्मिती आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण यांना चालना देण्यासाठी आखलेले आहे. हे धोरण औद्योगिक धोरण व संवर्धन विभाग आणि रिझर्व बँक ऑफ इंडिया यांच्या मार्गदर्शनाखाली राबवले जाते.

संदर्भ सूची:

1. प्रतियोगिता दर्पण (2008), भारतीय अर्थव्यवस्था, पृ.क्र.5
2. रायखेलकर दामजी (2005), औद्योगिक अर्थशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, पृ.क्र.260
3. दत्तरुद्र सुन्दरम के.पी.एम. (2007), भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चन्द्र अँड कंपनी लि., रामनगर, नवी दिल्ली
4. महाजन धनश्री (2005), आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद
5. वै.लोकमत, वै.देशोन्नती
6. चव्हाण एम.एल. (2005), अंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पुणे

निष्कर्ष

'परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीविषयी भारताचे धोरण' या प्रस्तुत विषयाचे संशोधन कार्य करताना परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीविषयी सरकारचे धोरण कसे आहे असे आर्थिक विकासासाठी विदेशी गुंतवणूक खरोखरच कशी आवश्यक आहे, विदेशी गुंतवणूकीमुळे प्रत्यक्ष उत्पादनाला चालना कशी मिळाली आणि त्यामुळे देशाच्या दरडोई उत्पन्नात वाढ कशी होते याचा आढावा घेण्यात आला आहे. अभ्यासांती जे निष्कर्ष हाती आले ते खालीलप्रमाणे

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक धोरण हे भारताच्या आर्थिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरले आहे. 1991 नंतर स्वीकारलेल्या उदारीकरणाच्या धोरणामुळे भारताने परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीसाठी खुले आणि गुंतवणूकदारास अनुकूल वातावरण निर्माण झाले आहे. या धोरणामुळे भांडवल, आधुनिक तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन कौशल्य आणि जागतिक बाजारपेठांशी जोड निर्माण झाली.

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीमुळे औद्योगिक उत्पादनात वाढ, पायाभूत सुविधांचा विकास, रोजगारनिर्मिती आणि निर्यातीला चालना मिळावी, सेवाक्षेत्र, उत्पादन क्षेत्र, माहिती तंत्रज्ञान, दूरसंचार, वाहन उद्योग इत्यादी क्षेत्रामध्ये लक्षीय प्रगती झाली. 'मेक इन इंडिया', 'स्टार्ट अप इंडिया' आणि 'आत्मनिर्भर भारत' यासारख्या उपक्रमांनी FDI धोरणला अधिक दिशा मिळाली.

सारांश:

भारताचे परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक धोरण हे विकासाभिमुख, लवचिक आणि दिर्घकालीन आर्थिक वृद्धीस पोषक आहे. योग्य नियमन आणि देशांतर्गत उद्योगांच्या संरक्षणासह FDI चा उपयोग केल्यास भारताचा शाश्वत आणि समावेशक विकास अधिक गतिमान होऊ शकतो.

27.

संरक्षण उत्पादनातील 'मेक इन इंडिया' आर्थिक विकास व रोजगार निर्मिती: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. जी. एन. सोनवणे

सहयोगी प्राध्यापक,

श्री. पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय सिरसाळा, ता. परळी-वै. जि. बीड

सारांश:-

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या संरक्षण क्षेत्रातील प्रगत तंत्रज्ञान, शस्त्रसामग्री व संरक्षण उपकरणांसाठी परकीय आयातीवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबित्व राहिले आहे. या आयातप्रधान संरक्षणेमुळे केवळ राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेवर परकीय चलनाचा मोठा भार पडला नाही, तर संरक्षण क्षेत्रातील देशांतर्गत औद्योगिक क्षमता, तांत्रिक नवोन्मेष आणि कौशल्यविकासालाही मर्यादा निर्माण झाल्या. या पार्श्वभूमीवर 2014 मध्ये सुरु करण्यात आलेल्या 'मेक इन इंडिया' उपक्रमाने संरक्षण उद्योगात आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल करण्यासाठी एक व्यापक धोरणात्मक चौकट उपलब्ध करून दिली आहे. संरक्षण उत्पादनाचे स्वदेशीकरण, औद्योगिकीकरणाला चालना, रोजगारनिर्मिती आणि आर्थिक विकास ही या उपक्रमाची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. सदर संशोधन पेपरमध्ये संरक्षण उद्योगातील मेक इन इंडिया उपक्रमाचा भारतीय आर्थिक विकास व रोजगारनिर्मितीवर झालेल्या परिणामांचा सखोल आणि चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी संरक्षण मंत्रालयाचे अहवाल, धोरणात्मक दस्तऐवज, सार्वजनिक व खासगी संरक्षण उपक्रमांची माहिती, तसेच निवडक संशोधन साहित्य या दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. गुणात्मक विश्लेषणाच्या आधारे संरक्षण उत्पादन धोरणे, सार्वजनिक-खासगी सहभाग, MSMEs व स्टार्ट-अप्सची भूमिका, संरक्षण औद्योगिक कॉरिडॉर, तसेच संरक्षण निर्यातीत झालेली वाढ यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द: मेक इन इंडिया, शस्त्रनिर्मितीत स्वदेशी तंत्रज्ञान, संरक्षण उद्योग, आर्थिक विकास, रोजगारनिर्मिती, आत्मनिर्भर भारत.

प्रस्तावना:- संरक्षण उद्योग हा कोणत्याही राष्ट्राच्या सार्वभौमत्व, राष्ट्रीय सुरक्षा आणि धोरणात्मक स्वायत्ततेचा मूलभूत आधारस्तंभ मानला जातो. आधुनिक राष्ट्रांमध्ये केवळ सशस्त्र दलांची ताकदच नव्हे, तर त्या दलांसाठी आवश्यक असलेली शस्त्रसामग्री, संरक्षण उपकरणे, तंत्रज्ञान आणि दळणवळण व्यवस्था स्वदेशात विकसित करण्याची क्षमता ही राष्ट्राच्या सामर्थ्याची खरी कसोटी ठरते. संरक्षण उद्योगाचा विकास हा त्यामुळे केवळ लष्करी गरजांपुरता मर्यादित न राहता आर्थिक विकास, औद्योगिकीकरण, तांत्रिक नवोन्मेष आणि रोजगारनिर्मिती यांच्याशीही थेट संबंधित ठरतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने संरक्षण क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर परकीय आयातीवर अवलंबून राहण्याची धोरणात्मक दिशा स्वीकारली होती. ब्रिटिश वारशातून आलेली प्रशासकीय रचना, देशांतर्गत औद्योगिक क्षमतेचा अभाव, प्रगत तंत्रज्ञानाची मर्यादा आणि संशोधन व विकास क्षेत्रातील अपुरी गुंतवणूक यामुळे भारत संरक्षण उत्पादनात आत्मनिर्भर होऊ शकला नाही. परिणामी, भारत दीर्घकाळ जगातील सर्वाधिक संरक्षण आयात करणाऱ्या राष्ट्रांपैकी एक म्हणून ओळखला जात राहिला. या आयात-अवलंबित्वामुळे केवळ परकीय चलनाचा मोठा अपव्यय झाला नाही, तर राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीनेही धोरणात्मक मर्यादा निर्माण झाल्या.

जागतिकीकरणानंतरच्या काळात संरक्षण तंत्रज्ञानातील वेगवान बदल, वाढती सुरक्षा आव्हाने, सीमावाद, दहशतवाद आणि सायबर युद्धासारख्या नव्या स्वरूपातील संघर्षांनी संरक्षण क्षेत्रातील आत्मनिर्भरतेचे महत्त्व अधिक तीव्र केले. या पार्श्वभूमीवर 2014 मध्ये भारत सरकारने 'मेक इन इंडिया' हा व्यापक औद्योगिक व आर्थिक विकासाचा उपक्रम सुरु केला. या उपक्रमांतर्गत संरक्षण उद्योगाला विशेष प्राधान्य देण्यात आले. संरक्षण उत्पादनाचे स्वदेशीकरण वाढवणे, खासगी क्षेत्राचा सहभाग प्रोत्साहित करणे, थेट परकीय गुंतवणुकीद्वारे आधुनिक तंत्रज्ञान प्राप्त करणे आणि दीर्घकालीन औद्योगिक परिसंस्था निर्माण करणे हे या धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट ठरले.

संरक्षण उद्योगातील मेक इन इंडिया उपक्रम हा केवळ संरक्षण धोरणाचा भाग नसून तो भारताच्या आर्थिक विकास धोरणाशीही घडपणे जोडलेला आहे. संरक्षण उत्पादन हा भांडवली-प्रधान, तंत्रज्ञान-आधारित आणि उच्च कौशल्यांची मागणी करणारा उद्योग असल्यामुळे त्याचा अर्थव्यवस्थेवर बहुआयामी परिणाम होतो. संरक्षण उद्योगामुळे मोठ्या प्रमाणावर थेट व अप्रत्यक्ष रोजगारनिर्मिती होते, सहाय्यक उद्योगांचा विकास घडून येतो आणि औद्योगिक पायाभूत सुविधांना चालना मिळते. याशिवाय, आयात खर्चात घट होऊन परकीय चलनाची बचत होते तसेच संरक्षण निर्यातीतून राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१. संरक्षण उद्योगातील मेक इन इंडिया उपक्रमाचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
२. स्वदेशी तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून शस्त्रनिर्माणाचा अभ्यास करणे
३. संरक्षण उत्पादनामुळे निर्माण होणाऱ्या रोजगार संधींचे विश्लेषण करणे.
४. MSMEs, स्टार्ट-अप्स व खासगी क्षेत्राची भूमिका समजून घेणे.
५. संरक्षण क्षेत्रातील मेक इन इंडिया समोरील आव्हाने व संधी ओळखणे.

संशोधन पद्धती:-

सदर संशोधन वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे आहे. या संशोधनात दुय्यम माहितीच्या स्रोताच्या माध्यमातून माहिती संकलित केली जाणार असून. तसेच सदरील संशोधन दर्जेदार होण्यासाठी संरक्षण मंत्रालयाचे वार्षिक अहवाल DRDO, DPSUs ची प्रकाशने शासकीय धोरण दस्तऐवज संशोधन जर्नल्स, पुस्तके व अहवाल माहितीचे विश्लेषण गुणात्मक (Qualitative) पद्धतीने करण्यात आले आहे.

संरक्षण क्षेत्रातील मेक इन इंडिया संकल्पना:-

संरक्षण क्षेत्रातील मेक इन इंडिया ही संकल्पना भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षा धोरण, औद्योगिक विकास आणि आर्थिक आत्मनिर्भरतेच्या त्रिसूत्रीवर आधारित आहे. आधुनिक काळात संरक्षण ही केवळ लष्करी ताकदीपुरती मर्यादित न राहता ती तांत्रिक क्षमता, औद्योगिक पायाभूत सुविधा आणि कुशल मनुष्यबळ यांच्याशी थेट संबंधित आहे. या दृष्टीने संरक्षण क्षेत्रातील मेक इन इंडिया उपक्रम हा भारताला दीर्घकालीन स्वरूपात आत्मनिर्भर बनविण्याचा एक व्यापक आणि रणनीतिक प्रयत्न मानला जातो.

➤ मेक इन इंडिया : संकल्पनात्मक पार्श्वभूमी

2014 मध्ये भारत सरकारने सुरू केलेल्या मेक इन इंडिया उपक्रमाचा मूलभूत उद्देश भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र म्हणून विकसित करणे हा होता. या उपक्रमांतर्गत संरक्षण क्षेत्राला विशेष महत्त्व देण्यात आले कारण संरक्षण उद्योग हा भांडवली-प्रधान, उच्च तंत्रज्ञानाधारित आणि दीर्घकालीन गुंतवणुकीची मागणी करणारा क्षेत्र आहे. संरक्षण उत्पादनातील स्वदेशीकरण वाढविल्यास आयात अवलंबित्व कमी होऊन राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेवरील परकीय चलनाचा भार कमी करता येतो, तसेच धोरणात्मक स्वायत्तता बळकट होते.

➤ संरक्षण क्षेत्रातील मेक इन इंडिया : अर्थ आणि व्याप्ती

संरक्षण क्षेत्रातील मेक इन इंडिया म्हणजे शस्त्रसामग्री, संरक्षण उपकरणे, दळणवळण प्रणाली, लष्करी वाहने, एरोस्पेस प्रणाली आणि संरक्षणाशी संबंधित तंत्रज्ञान यांचे देशांतर्गत संशोधन, विकास आणि उत्पादन करणे. या संकल्पनेत केवळ अंतिम उत्पादन नव्हे, तर संपूर्ण संरक्षण औद्योगिक परिसंस्थेचा विकास अभिप्रेत आहे. यात संशोधन संस्था, सार्वजनिक उपक्रम, खासगी उद्योग, MSMEs, स्टार्ट-अप्स आणि शैक्षणिक संस्था यांचा समन्वय अपेक्षित आहे. धोरणात्मक चौकट आणि प्रमुख घटक संरक्षण क्षेत्रातील मेक इन इंडिया संकल्पना विविध धोरणात्मक सुधारणांवर आधारित आहे. संरक्षण खरेदी प्रक्रियेत स्वदेशी उत्पादनाला सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले आहे. तसेच संरक्षण क्षेत्रात थेट परकीय गुंतवणुकीस सुलभता देऊन प्रगत तंत्रज्ञान, भांडवल आणि व्यवस्थापन कौशल्य देशात आणण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. संरक्षण औद्योगिक कॉरिडॉरची स्थापना हा या संकल्पनेचा महत्त्वाचा भाग आहे. उत्तर प्रदेश आणि तमिळनाडू येथे उभारण्यात आलेल्या संरक्षण औद्योगिक कॉरिडॉरमुळे पायाभूत सुविधा विकसित होऊन गुंतवणूक आकर्षित होत आहे. यामुळे संरक्षण उत्पादनाशी निगडित सहाय्यक उद्योग, लॉजिस्टिक्स आणि सेवा क्षेत्राचा विकास घडून येत आहे. सार्वजनिक-खासगी सहभाग आणि औद्योगिक परिसंस्था संरक्षण क्षेत्रातील मेक इन इंडिया संकल्पनेत सार्वजनिक व खासगी क्षेत्रातील सहभागाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. पारंपरिकरित्या संरक्षण उत्पादन हे सार्वजनिक उपक्रमांपुरते मर्यादित होते; परंतु नव्या धोरणामुळे खासगी कंपन्या, MSMEs आणि स्टार्ट-अप्स संरक्षण संशोधन व उत्पादन प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होत आहेत. यामुळे स्पर्धात्मकता वाढून गुणवत्ता, कार्यक्षमता आणि नवोन्मेषाला चालना मिळत आहे.

➤ तांत्रिक आत्मनिर्भरता आणि नवोन्मेष:-

मेक इन इंडिया संकल्पनेचा केंद्रबिंदू म्हणजे तांत्रिक आत्मनिर्भरता. संरक्षण क्षेत्रात स्वदेशी संशोधन व विकासाला प्रोत्साहन देऊन देशांतर्गत तंत्रज्ञान निर्मितीची क्षमता वाढविणे हे या संकल्पनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. DRDO, शैक्षणिक संस्था आणि खासगी उद्योग यांच्यातील सहकार्यामुळे संरक्षण तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात नवोन्मेषाला चालना मिळत आहे. ही प्रक्रिया दीर्घकालीन स्वरूपात देशाच्या सामरिक क्षमतेस बळकटी देते.

➤ आर्थिक आणि रोजगारपर परिणाम:-

संरक्षण क्षेत्रातील मेक इन इंडिया संकल्पना केवळ राष्ट्रीय सुरक्षेपुरती मर्यादित नसून तिचे व्यापक आर्थिक परिणाम

आहेत. संरक्षण उत्पादनामुळे औद्योगिक विकास, निर्यात वृद्धी, कौशल्य विकास आणि मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती होते. संरक्षण उद्योगाशी निगडित थेट आणि अप्रत्यक्ष रोजगार संधी निर्माण होऊन स्थानिक व राष्ट्रीय पातळीवर आर्थिक विकासास चालना मिळते.

संरक्षण उद्योगातील मेक इन इंडिया उपक्रमाचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम:-

संरक्षण उत्पादनातील मेक इन इंडिया उपक्रम हा भारताच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. परंपरागत स्वरूपात संरक्षण उत्पादन हा आयातप्रधान आणि भांडवली-प्रधान उद्योग राहिला असल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परकीय चलनाचा मोठा ताण निर्माण होत होता. या पार्श्वभूमीवर संरक्षण उद्योगात स्वदेशी उत्पादनाला चालना देण्याचा निर्णय हा केवळ राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीनेच नव्हे, तर दीर्घकालीन आर्थिक विकासाच्या दृष्टीनेही रणनीतिक स्वरूपाचा ठरतो.

➤ आयात अवलंबित्वात घट आणि परकीय चलनाची बचत

संरक्षण उत्पादनातील मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे भारताच्या संरक्षण आयातीवरील अवलंबित्वात लक्षणीय घट होत असल्याचे दिसून येते. स्वदेशी संरक्षण उपकरणे, शस्त्रसामग्री व तंत्रज्ञान विकसित केल्यामुळे परकीय देशांकडून होणाऱ्या आयातीवर मर्यादा येत आहेत. याचा थेट परिणाम परकीय चलनाच्या बचतीवर होत असून देशाच्या चालू खात्यातील तुटीवर सकारात्मक प्रभाव पडतो. आयात खर्चात झालेली बचत ही संसाधने इतर विकासात्मक क्षेत्रांमध्ये गुंतविण्यासाठी उपलब्ध करून देते.

➤ औद्योगिक उत्पादन आणि GDP मध्ये वाढ

संरक्षण उत्पादन हा उच्च मूल्यवर्धित (High Value Addition) उद्योग असल्यामुळे त्याचा औद्योगिक उत्पादनावर आणि एकूण देशांतर्गत उत्पादनावर (GDP) महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो. मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे संरक्षण क्षेत्रातील उत्पादन क्षमता वाढली असून सार्वजनिक व खासगी उद्योगांमार्फत मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन प्रक्रिया सुरू झाल्या आहेत. यामुळे औद्योगिक क्षेत्राचा GDP मधील वाटा वाढण्यास मदत झाली आहे. संरक्षण उद्योगाशी निगडित सहाय्यक उद्योग, कच्चा माल पुरवठा, अभियांत्रिकी सेवा आणि लॉजिस्टिक्स क्षेत्राच्या विकासांमुळे औद्योगिक विकासाचा बहुगुणक अधिक दृढ झाला आहे.

➤ संरक्षण निर्यातीत वाढ:-

मेक इन इंडिया उपक्रमांमुळे संरक्षण उत्पादन केवळ देशांतर्गत गरजांपुरते मर्यादित न राहता निर्यातक्षम बनले आहे. स्वदेशी संरक्षण उपकरणांची गुणवत्ता व विश्वासार्हता वाढल्यामुळे भारत संरक्षण निर्यातदार देश म्हणून उदयास येत आहे. संरक्षण निर्यातीत झालेली वाढ ही परकीय चलन प्राप्तीचा एक महत्त्वाचा स्रोत ठरत असून व्यापार ताळेबंद सुधारण्यास मदत करते. याशिवाय, जागतिक संरक्षण बाजारात भारताची प्रतिमा मजबूत होऊन दीर्घकालीन आर्थिक लाभ प्राप्त होण्याची शक्यता निर्माण होते.

➤ गुंतवणूक वृद्धी आणि औद्योगिक पायाभूत सुविधा:-

संरक्षण क्षेत्रातील मेक इन इंडिया उपक्रमांमुळे देशांतर्गत तसेच परकीय गुंतवणुकीला चालना मिळाली आहे. संरक्षण औद्योगिक कॉरिडॉर, विशेष आर्थिक क्षेत्रे आणि आधुनिक उत्पादन पायाभूत सुविधा विकसित झाल्यामुळे गुंतवणूकदारांचा विश्वास वाढला आहे. संरक्षण उद्योगातील गुंतवणूक ही दीर्घकालीन स्वरूपाची असल्यामुळे ती आर्थिक स्थैर्य आणि शाश्वत विकासाला हातभार लावते. पायाभूत सुविधांचा विकास इतर औद्योगिक क्षेत्रांनाही पूरक ठरतो.

➤ तांत्रिक विकास आणि नवोन्मेष:-

संरक्षण उद्योगातील मेक इन इंडिया उपक्रमांमुळे तांत्रिक विकास आणि नवोन्मेषाला चालना मिळाली आहे. संशोधन व विकासावर वाढलेली गुंतवणूक, शैक्षणिक संस्था-उद्योग सहकार्य आणि स्टार्ट-अप्सचा सहभाग यामुळे उच्च तंत्रज्ञानाधारित उत्पादन क्षमता निर्माण होत आहे. तांत्रिक नवोन्मेषाचा प्रभाव केवळ संरक्षण क्षेत्रापुरता मर्यादित न राहता नागरी उद्योगांवरही होतो, ज्यामुळे व्यापक आर्थिक विकास साधला जातो.

➤ रोजगारनिर्मितीमुळे आर्थिक सक्षमीकरण:-

संरक्षण उद्योगातील उत्पादनवाढीमुळे मोठ्या प्रमाणावर थेट आणि अप्रत्यक्ष रोजगारनिर्मिती होत आहे. रोजगारनिर्मितीमुळे उत्पन्न पातळी वाढून उपभोग, बचत आणि गुंतवणूक या आर्थिक घटकांना चालना मिळते. यामुळे देशांतर्गत मागणी वाढून आर्थिक वाढीस पोषक वातावरण निर्माण होते. उच्च कौशल्याधारित रोजगारांमुळे मानव भांडवलाचा दर्जाही सुधारतो.

➤ प्रादेशिक विकास आणि संतुलित औद्योगिकीकरण:-

संरक्षण औद्योगिक कॉरिडॉर आणि उत्पादन केंद्रांच्या स्थापनेमुळे मागास किंवा अर्ध-विकसित भागांमध्ये औद्योगिक विकास घडून येत आहे. यामुळे प्रादेशिक

विषमता कमी होऊन संतुलित आर्थिक विकासाला चालना मिळते. स्थानिक पातळीवर रोजगार, पायाभूत सुविधा आणि सेवा क्षेत्राचा विकास झाल्यामुळे ग्रामीण व शहरी अर्थव्यवस्थांमध्ये सकारात्मक परिवर्तन दिसून येते.

➤ आर्थिक स्वायत्तता आणि दीर्घकालीन विकास:-

संरक्षण उद्योगातील मेक इन इंडिया उपक्रमाचा सर्वात महत्त्वाचा आर्थिक परिणाम म्हणजे भारताची आर्थिक स्वायत्तता बळकट होणे. संरक्षण क्षेत्रातील स्वदेशी क्षमता वाढल्यामुळे भारत जागतिक राजकीय व आर्थिक दबावांपासून अधिक स्वतंत्र होऊ शकतो. ही स्वायत्तता दीर्घकालीन आर्थिक नियोजन आणि शाश्वत विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

स्वदेशी तंत्रज्ञान आणि विकसित शस्त्र निर्मिती:-

(Indigenous Technology and Advanced Defence Weapon Manufacturing)

स्वदेशी तंत्रज्ञानाचा विकास आणि त्यावर आधारित शस्त्रनिर्मिती ही कोणत्याही राष्ट्राच्या संरक्षण क्षमतेची मूलभूत आधारशिला मानली जाते. भारताच्या संरक्षण धोरणात मेक इन इंडिया आणि आत्मनिर्भर भारत या उपक्रमांमुळे स्वदेशी तंत्रज्ञान विकासाला विशेष प्राधान्य देण्यात आले आहे. दीर्घकाळ परकीय तंत्रज्ञानावर अवलंबून राहिलेल्या भारतीय संरक्षण व्यवस्थेसाठी स्वदेशी शस्त्रनिर्मिती ही केवळ आर्थिक गरज नसून राष्ट्रीय सुरक्षा आणि रणनीतिक स्वायत्ततेसाठी अत्यावश्यक बाब ठरते.

➤ स्वदेशी तंत्रज्ञानाची संकल्पना व महत्त्व:-

स्वदेशी तंत्रज्ञान म्हणजे देशांतर्गत संशोधन, विकास आणि नवोन्मेषाच्या माध्यमातून विकसित केलेले तांत्रिक ज्ञान व उत्पादन क्षमता. संरक्षण क्षेत्रात स्वदेशी तंत्रज्ञानाचा अवलंब केल्यामुळे आयात अवलंबन कमी होते, खर्चात बचत होते आणि दीर्घकालीन देखभाल व सुधारणा सुलभ होतात. याचबरोबर परकीय निर्बंध, राजनैतिक दबाव किंवा पुरवठा साखळीतील व्यत्यय यांचा परिणाम संरक्षण सज्जतेवर कमी पडतो.

➤ संशोधन व विकास मध्ये स्वदेशीकरण

विकसित शस्त्रनिर्मितीसाठी संशोधन व विकास ही एक दीर्घकालीन आणि भांडवली गुंतवणूकप्रधान प्रक्रिया आहे. भारतात संरक्षण संशोधन संस्थांमार्फत विविध शस्त्रप्रणाली, सेन्सर तंत्रज्ञान, दळणवळण प्रणाली आणि प्लॅटफॉर्म विकसित केले जात आहेत. स्वदेशी मुळे तांत्रिक कौशल्ये देशांतर्गत विकसित होऊन वैज्ञानिक व अभियंत्यांचा अनुभव वाढतो. यामुळे तंत्रज्ञानाचे सातत्यपूर्ण सुधारणा आणि

भविष्यातील गरजांनुसार नव्या प्रणाली विकसित करण्याची क्षमता निर्माण होते.

➤ प्रगत शस्त्रप्रणालींचा विकास:-

स्वदेशी तंत्रज्ञानाच्या आधारे विकसित शस्त्रप्रणालींमध्ये क्षेपणास्त्रे, लष्करी विमाने, नौदल जहाजे, ड्रोन प्रणाली, इलेक्ट्रॉनिक युद्ध साधने आणि सायबर संरक्षण प्रणाली यांचा समावेश होतो. या शस्त्रप्रणाली आधुनिक युद्धाच्या गरजा लक्षात घेऊन विकसित केल्या जात असून त्यामध्ये अचूकता, गतिशीलता आणि बहुउद्देशीय वापर यांवर भर दिला जातो.

विकसित शस्त्रनिर्मितीमुळे सशस्त्र दलांना त्यांच्या कार्यपरिस्थितीनुसार सानुकूल (customized) उपकरणे उपलब्ध होतात, जे आयात शस्त्रांमध्ये नेहमी शक्य नसते.

➤ औद्योगिक परिसंस्था व उत्पादन क्षमता:-

स्वदेशी शस्त्रनिर्मितीमुळे संरक्षण औद्योगिक परिसंस्थेचा विकास होतो. मोठ्या संरक्षण उत्पादक कंपन्यांबरोबरच MSMEs, स्टार्ट-अप आणि सहाय्यक उद्योग यांचा उत्पादन साखळीत सहभाग वाढतो.

या परिसंस्थेमुळे उत्पादन क्षमता वाढून गुणवत्ता मानके सुधारतात आणि वेळेत पुरवठा शक्य होतो. औद्योगिक सहकार्यामुळे तंत्रज्ञान हस्तांतरण सुलभ होऊन एकात्मिक उत्पादन प्रणाली विकसित होते.

➤ आर्थिक व रोजगारविषयक परिणाम:-

स्वदेशी तंत्रज्ञानावर आधारित शस्त्रनिर्मितीचा आर्थिक प्रभाव बहुआयामी आहे. आयात खर्चात घट होऊन परकीय चलनाची बचत होते, तर देशांतर्गत गुंतवणूक आणि उत्पादन वाढते.

यासोबतच उच्च कौशल्याधारित रोजगार निर्मिती होते. अभियंते, वैज्ञानिक, तंत्रज्ञ आणि कुशल कामगारांसाठी संरक्षण उद्योगात दीर्घकालीन रोजगार संधी उपलब्ध होतात. यामुळे मानव भांडवल विकासाला चालना मिळते.

➤ निर्यात क्षमता आणि जागतिक स्थान:-

विकसित स्वदेशी शस्त्रनिर्मितीमुळे भारतासाठी संरक्षण निर्यातीच्या नव्या संधी उपलब्ध होतात. दर्जेदार व विश्वासाह संरक्षण उत्पादने आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धात्मक ठरू शकतात.

निर्यात वाढल्यास केवळ आर्थिक लाभच नव्हे, तर भारताची जागतिक स्तरावरील संरक्षण भागीदार म्हणून प्रतिमा बळकट होते.

आर्थिक विकासावर परिणाम:-

➤ GDP मध्ये योगदान

संरक्षण उद्योगातील उत्पादनवाढीमुळे औद्योगिक क्षेत्राचा GDP मधील वाटा वाढत आहे. स्वदेशी संरक्षण उत्पादनामुळे आयात खर्चात घट होऊन परकीय चलनाची बचत होत आहे.

➤ संरक्षण निर्यात

अलीकडच्या काळात भारताची संरक्षण निर्यात लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. यामुळे भारत जागतिक संरक्षण बाजारात उदयोन्मुख शक्ती म्हणून पुढे येत आहे.

➤ औद्योगिकीकरण व पायाभूत सुविधा

संरक्षण उत्पादनामुळे औद्योगिक क्लस्टर, कॉरिडॉर व सहाय्यक उद्योगांचा विकास झाला आहे.

संरक्षण उत्पादनामुळे निर्माण होणाऱ्या रोजगार संधीचे विश्लेषण:-

(Analysis of Employment Opportunities Generated through Defence Manufacturing)

संरक्षण उत्पादन उद्योग हा उच्च भांडवली गुंतवणूक, प्रगत तंत्रज्ञान आणि कुशल मनुष्यबळ यांवर आधारित उद्योग मानला जातो. मेक इन इंडिया उपक्रमांतर्गत संरक्षण क्षेत्रात स्वदेशी उत्पादनाला चालना मिळाल्यामुळे या उद्योगाचा रोजगारनिर्मितीतील वाटा लक्षणीयरीत्या वाढत आहे. संरक्षण उत्पादनामुळे केवळ थेट रोजगार संधी निर्माण होत नाहीत, तर व्यापक औद्योगिक परिसंस्थेमुळे अप्रत्यक्ष आणि प्रेरित (induced) रोजगाराचाही मोठ्या प्रमाणावर विस्तार होतो. त्यामुळे संरक्षण उद्योगातील रोजगारनिर्मिती ही बहुपातळी आणि बहुआयामी स्वरूपाची आहे.

➤ थेट रोजगार संधी (Direct Employment):-

संरक्षण उत्पादन प्रक्रियेत कार्यरत असलेल्या सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम, खासगी संरक्षण कंपन्या आणि संशोधन संस्था यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर थेट रोजगार निर्माण होतो. शस्त्रसामग्री निर्मिती, संरक्षण उपकरणे, एरोस्पेस प्रणाली, जहाजबांधणी, दळणवळण तंत्रज्ञान आणि दुरुस्ती व देखभाल या क्षेत्रांमध्ये अभियंते, तंत्रज्ञ, संशोधक, व्यवस्थापक आणि कुशल कामगारांची आवश्यकता भासते.

या रोजगारांचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते तुलनेने उच्च वेतन, कौशल्याधारित स्वरूपाचे आणि दीर्घकालीन स्थैर्य प्रदान करणारे असतात. त्यामुळे संरक्षण उत्पादनातील थेट रोजगार हे गुणवत्तापूर्ण मानव संसाधन विकासास हातभार लावतात.

➤ अप्रत्यक्ष रोजगार संधी (Indirect Employment)

संरक्षण उत्पादनाशी संबंधित सहाय्यक उद्योगांमुळे अप्रत्यक्ष रोजगाराच्या मोठ्या संधी निर्माण होतात. कच्चा माल

पुरवठा, घटक निर्मिती, अभियांत्रिकी सेवा, लॉजिस्टिक्स, वाहतूक, पॅकेजिंग आणि माहिती तंत्रज्ञान सेवा या क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध होतो.

संरक्षण उत्पादन प्रकल्पांच्या स्थापनेमुळे स्थानिक व प्रादेशिक पातळीवर लघुउद्योग, सेवा क्षेत्र आणि पुरवठा साखळीचा विस्तार होतो, ज्यामुळे रोजगारनिर्मितीचा परिणाम व्यापक स्वरूपात दिसून येतो.

➤ प्रेरित रोजगार (Induced Employment)

संरक्षण उद्योगातील रोजगारामुळे उत्पन्न वाढल्याने उपभोग खर्चात वाढ होते. या वाढीव उपभोगामुळे शिक्षण, आरोग्य, निवास, किरकोळ व्यापार आणि इतर सेवा क्षेत्रांमध्ये प्रेरित रोजगार संधी निर्माण होतात. अशा प्रकारे संरक्षण उत्पादनातील रोजगाराचा आर्थिक बहुगुणक प्रभाव (Multiplier Effect) संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत पसरतो.

➤ MSMEs आणि स्टार्ट-अप्समधील रोजगार संधी

मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे संरक्षण क्षेत्रात MSMEs आणि स्टार्ट-अप्सचा सहभाग वाढला आहे. संरक्षण संशोधन, ड्रोन तंत्रज्ञान, सायबर सुरक्षा, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि सॉफ्टवेअर विकास या क्षेत्रांमध्ये नव्या उद्योजकांना संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.

या उद्योजकतेमुळे उच्च कौशल्याधारित रोजगार निर्माण होऊन तरुण पिढीसाठी रोजगाराच्या नव्या दिशा खुल्या होत आहेत.

➤ कौशल्य विकास आणि मानव भांडवल निर्मिती

संरक्षण उत्पादन उद्योगात कार्यरत होण्यासाठी उच्च तांत्रिक कौशल्यांची आवश्यकता असते. त्यामुळे या क्षेत्रातील रोजगारनिर्मितीमुळे कौशल्य विकास कार्यक्रमांना चालना मिळते. Skill India आणि संरक्षण-केंद्रित प्रशिक्षण उपक्रमांमुळे कुशल मनुष्यबळ तयार होत असून याचा दीर्घकालीन लाभ देशाच्या औद्योगिक व तांत्रिक क्षमतेला मिळतो.

मानव भांडवलातील ही गुंतवणूक केवळ संरक्षण क्षेत्रापुरती मर्यादित न राहता इतर उद्योगांनाही फायदेशीर ठरते.

➤ प्रादेशिक रोजगार संतुलन

संरक्षण औद्योगिक कॉरिडॉर आणि उत्पादन केंद्रांच्या स्थापनेमुळे मागास किंवा अर्ध-विकसित प्रदेशांमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. यामुळे प्रादेशिक विषमता कमी होऊन संतुलित विकास साधला जातो. स्थानिक युवकांना रोजगार उपलब्ध झाल्यामुळे स्थलांतराचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होते.

MSMEs, स्टार्ट-अप्स व खाजगी क्षेत्राची भूमिका:-

(Role of MSMEs, Start-ups and the Private Sector in Defence Manufacturing under Make in India)

भारतीय संरक्षण उद्योगाच्या विकासात मेक इन इंडिया उपक्रमाने एक महत्त्वपूर्ण परिवर्तन घडवून आणले आहे. पूर्वी संरक्षण उत्पादन हे प्रामुख्याने सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांपुरते मर्यादित होते; परंतु नव्या धोरणात्मक बदलांमुळे MSMEs, स्टार्ट-अप्स आणि खाजगी क्षेत्राला संरक्षण उत्पादन प्रक्रियेत

सक्रिय सहभागाची संधी मिळाली आहे. या घटकांनी संरक्षण उद्योगात नवोन्मेष, स्पर्धा, कार्यक्षमता आणि रोजगारनिर्मिती यांना चालना दिली असून, आत्मनिर्भर भारताच्या उद्दिष्टपूर्तीत त्यांची भूमिका निर्णायक ठरत आहे.

➤ MSMEs ची भूमिका

लघु, सूक्ष्म व मध्यम उद्योग (MSMEs) हे संरक्षण उत्पादनाच्या पुरवठा साखळीचे कणा मानले जातात. संरक्षण उपकरणांचे घटक, यांत्रिक भाग, इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली, साहित्य प्रक्रिया आणि देखभाल सेवा या क्षेत्रांमध्ये MSMEs महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. मेक इन इंडिया धोरणांतर्गत MSMEsना प्राधान्य देण्यात आल्यामुळे त्यांचा संरक्षण क्षेत्रातील सहभाग वाढला आहे. यामुळे स्थानिक उत्पादन क्षमता वाढून आयात अवलंबन कमी करण्यास मदत झाली आहे. MSMEsमुळे उत्पादन खर्चात कपात, लवचिकता आणि जलद उत्पादन क्षमता प्राप्त होते, जी संरक्षण उद्योगासाठी अत्यावश्यक आहे.

➤ रोजगारनिर्मिती व प्रादेशिक विकासात MSMEsचे योगदान:-

MSMEsचा संरक्षण उत्पादनातील सहभाग हा रोजगारनिर्मितीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. हे उद्योग प्रामुख्याने स्थानिक पातळीवर कार्यरत असल्यामुळे ग्रामीण व अर्ध-शहरी भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. यामुळे प्रादेशिक विकासाला चालना मिळून आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते.

MSMEsमधून निर्माण होणारे रोजगार हे केवळ कुशल कामगारांपुरते मर्यादित न राहता अर्धकुशल व तांत्रिक प्रशिक्षण घेतलेल्या युवकांसाठीही संधी उपलब्ध करून देतात.

➤ स्टार्ट-अप्स व नवोन्मेषाची भूमिका

स्टार्ट-अप्सनी संरक्षण उद्योगात तंत्रज्ञानाधारित नवोन्मेषाला गती दिली आहे. ड्रोन तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, सायबर सुरक्षा, डेटा अॅनालिटिक्स, रोबोटिक्स आणि प्रगत सेन्सर प्रणाली यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये भारतीय स्टार्ट-अप्स महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत.

या नव्या उद्योगांमुळे संरक्षण उत्पादन अधिक आधुनिक, कार्यक्षम आणि भविष्योन्मुख बनले आहे. स्टार्ट-अप्सची कार्यपद्धती तुलनेने लवचिक असल्यामुळे संशोधन व विकास (R&D) प्रक्रियेत वेग येतो आणि नाविन्यपूर्ण उपाय सादर करता येतात.

➤ स्टार्ट-अप्सद्वारे कौशल्य विकास व उच्च-गुणवत्तेचा रोजगार:-

स्टार्ट-अप्समुळे उच्च कौशल्याधारित रोजगार निर्माण होत आहेत. अभियंते, संगणक तज्ञ, डेटा वैज्ञानिक आणि संशोधकांसाठी संरक्षण क्षेत्रात नव्या करिअर संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.

यामुळे संरक्षण उद्योगात ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेचा पाया मजबूत होत असून, देशांतर्गत तांत्रिक क्षमता विकसित होण्यास मदत होते. दीर्घकालीन दृष्टीने ही प्रक्रिया भारताच्या तांत्रिक आत्मनिर्भरतेस पूरक ठरते.

➤ खाजगी क्षेत्राची विस्तारित भूमिका

खाजगी क्षेत्राचा सहभाग संरक्षण उत्पादनात वाढल्यामुळे स्पर्धात्मकता आणि कार्यक्षमता वाढली आहे. मोठ्या खाजगी कंपन्यांनी संरक्षण उत्पादनात भांडवली गुंतवणूक करून अत्याधुनिक उत्पादन सुविधा उभारल्या आहेत. खाजगी क्षेत्रामुळे प्रगत व्यवस्थापन पद्धती, जागतिक दर्जाची गुणवत्ता मानके आणि निर्यातक्षम उत्पादन यांना चालना मिळाली आहे. परिणामी भारतीय संरक्षण उद्योग आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत अधिक सक्षमपणे स्पर्धा करू लागला आहे.

➤ सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी:-

MSMEs, स्टार्ट-अप्स आणि खाजगी क्षेत्राचा सहभाग सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीच्या माध्यमातून अधिक प्रभावी झाला आहे. या भागीदारीमुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील अनुभव आणि खाजगी क्षेत्रातील कार्यक्षमता यांचे संयोजन साधले जाते. PPP मॉडेलमुळे तंत्रज्ञान हस्तांतरण, जोखीम वाटप आणि संसाधनांचा प्रभावी वापर शक्य होतो, ज्याचा थेट लाभ संरक्षण उत्पादनाच्या गुणवत्तेला व गतीला होतो.

निर्यात क्षमता व जागतिक समावेश:-

खाजगी क्षेत्र व MSMEsच्या सहभागामुळे भारतीय संरक्षण उत्पादनाची निर्यात क्षमता वाढली आहे. जागतिक पुरवठा साखळीत भारतीय उद्योगांचा समावेश होऊ लागल्याने देशांतर्गत रोजगारनिर्मितीला आणखी चालना मिळते. निर्यातक्षम संरक्षण उत्पादनामुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा सुधारून आर्थिक स्थैर्य मजबूत होते.

संरक्षण क्षेत्रातील मेक इन इंडिया समोरील आव्हाने व संधी:-

(Challenges and Opportunities of Make in India in the Defence Sector)

भारतातील संरक्षण क्षेत्र दीर्घकाळपर्यंत आयात-आधारित राहिलेले असून, त्यामुळे परकीय अवलंबन, तंत्रज्ञानाची मर्यादा आणि आर्थिक भार वाढलेला दिसून येतो. या पार्श्वभूमीवर मेक इन इंडिया उपक्रमाने संरक्षण उत्पादनात स्वदेशीकरण, औद्योगिक क्षमता वाढ आणि रोजगारनिर्मिती यांना चालना देण्याचा प्रयत्न केला आहे. तथापि, या उपक्रमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसमोर अनेक संरचनात्मक व धोरणात्मक आव्हाने असून, त्याचबरोबर दीर्घकालीन विकासासाठी महत्त्वपूर्ण संधीही उपलब्ध आहेत.

संरक्षण क्षेत्रातील मेक इन इंडिया समोरील प्रमुख आव्हाने:-

- **तांत्रिक व संशोधन मर्यादा**
संरक्षण उत्पादनासाठी अत्याधुनिक तंत्रज्ञान, दीर्घकालीन संशोधन आणि उच्च गुंतवणूक आवश्यक असते. भारतातील अनेक संरक्षण उत्पादक संस्थांकडे अजूनही जागतिक दर्जाच्या प्रगत तंत्रज्ञानाचा अभाव आहे. संशोधन व विकास (R&D) क्षेत्रात अपेक्षित प्रमाणात गुंतवणूक न झाल्यामुळे नवोन्मेषाची गती मर्यादित राहते.
- **कौशल्ययुक्त मनुष्यबळाची कमतरता**
संरक्षण उत्पादन उद्योगासाठी उच्च कौशल्याधारित अभियंते, वैज्ञानिक आणि तंत्रज्ञांची आवश्यकता असते. मात्र, उपलब्ध मनुष्यबळ आणि उद्योगाच्या गरजा यामध्ये तफावत दिसून येते. कौशल्य विकास कार्यक्रमांची अपुरी व्याप्ती ही एक मोठी अडचण ठरते.
- **गुंतवणूक व वित्तपुरवठ्याच्या अडचणी**
संरक्षण क्षेत्रातील प्रकल्प हे भांडवली-गुंतवणूकप्रधान आणि दीर्घकालीन परतावा देणारे असतात. त्यामुळे MSMEs आणि स्टार्ट-अप्सना वित्तपुरवठा मिळण्यात अडचणी येतात. अनिश्चित मागणी आणि दीर्घ खरेदी प्रक्रिया यामुळे खाजगी गुंतवणूकदारांचा उत्साह कमी होऊ शकतो.
- **प्रशासकीय व नियामक गुंतागुंत**
संरक्षण खरेदी प्रक्रियेत जटिल नियम, दीर्घ मंजूरी प्रक्रिया आणि धोरणात्मक अस्पष्टता यामुळे प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीत विलंब होतो. याचा प्रतिकूल परिणाम उद्योगाच्या कार्यक्षमतेवर पडतो.
- **आयात अवलंबन व जागतिक स्पर्धा**
जागतिक संरक्षण बाजारपेठेत प्रस्थापित कंपन्यांची प्रबळ उपस्थिती असल्यामुळे भारतीय संरक्षण उत्पादनाला तीव्र स्पर्धेला सामोरे जावे लागते. आयात केलेल्या प्रगत शस्त्रप्रणाल्यांशी स्पर्धा करणे ही एक मोठी आव्हानात्मक बाब आहे.

संरक्षण क्षेत्रातील मेक इन इंडिया अंतर्गत उपलब्ध संधी:-

- **आत्मनिर्भरता व रणनीतिक स्वायत्तता**
मेक इन इंडिया उपक्रमामुळे संरक्षण उत्पादनातील स्वदेशीकरण वाढून राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीने आत्मनिर्भरता साध्य होण्याची मोठी संधी उपलब्ध आहे. स्थानिक उत्पादनामुळे परकीय अवलंबन कमी होऊन रणनीतिक स्वायत्तता मजबूत होते.
- **औद्योगिक व आर्थिक विकास**
संरक्षण उत्पादन उद्योगाचा विस्तार झाल्यास औद्योगिकीकरणाला चालना मिळून GDP वाढीस हातभार लागतो. संरक्षण औद्योगिक कॉरिडॉर, उत्पादन क्लस्टर आणि सहाय्यक उद्योगांमुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा विकास होतो.
- **रोजगारनिर्मिती व कौशल्य विकास**
संरक्षण उत्पादनामुळे थेट, अप्रत्यक्ष आणि प्रेरित रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. तांत्रिक प्रशिक्षण, कौशल्य विकास आणि मानव भांडवल निर्मितीला चालना मिळून दीर्घकालीन आर्थिक लाभ साध्य होतात.
- **MSMEs, स्टार्ट-अप्स व खाजगी क्षेत्रासाठी संधी**
संरक्षण क्षेत्रातील नव्या धोरणांमुळे MSMEs, स्टार्ट-अप्स आणि खाजगी क्षेत्राला उत्पादन साखळीत सहभागी होण्याची संधी मिळाली आहे. यामुळे नवोन्मेष, स्पर्धा आणि कार्यक्षमता वाढण्यास मदत होते.
- **संरक्षण निर्यात वाढीची संधी**
स्वदेशी संरक्षण उत्पादनामुळे निर्यातक्षम शस्त्रसामग्री आणि तंत्रज्ञान विकसित होण्याची शक्यता आहे. यामुळे भारताची जागतिक संरक्षण बाजारपेठेतील उपस्थिती वाढून परकीय चलन प्राप्तीला चालना मिळते.

निष्कर्ष:-

संरक्षण उद्योगातील मेक इन इंडिया उपक्रम हा भारताच्या आर्थिक व रणनीतिक पुनर्रचनेतील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरतो. या उपक्रमाने संरक्षण उत्पादन क्षेत्रात स्वदेशीकरण, औद्योगिक क्षमता वृद्धी आणि रोजगारनिर्मिती यांना एकत्रित चालना दिली आहे. दीर्घकाळ आयात-आधारित राहिलेल्या संरक्षण व्यवस्थेत स्वदेशी उत्पादनाची संकल्पना रुजविणे हे केवळ आर्थिकदृष्ट्या नव्हे, तर राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीनेही अत्यंत आवश्यक होते. प्रस्तुत अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, मेक इन इंडिया अंतर्गत संरक्षण उद्योगाचा विकास हा भारताच्या व्यापक आर्थिक विकास प्रक्रियेशी सुसंगत आणि पूरक ठरत आहे. आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने पाहता, संरक्षण उत्पादन उद्योगाचा विस्तार हा उच्च मूल्यवर्धित उत्पादन, भांडवली गुंतवणूक आणि औद्योगिक पायाभूत सुविधांच्या विकासास चालना देणारा आहे. संरक्षण औद्योगिक कॉरिडॉर, उत्पादन क्लस्टर आणि सहाय्यक उद्योगांच्या माध्यमातून स्थानिक

व प्रादेशिक अर्थव्यवस्थांना गती मिळत आहे. परिणामी सकल देशांतर्गत उत्पादनात वाढ, औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया वेगवान होणे आणि परकीय चलनाचा अपव्यय कमी होणे हे महत्त्वपूर्ण लाभ साध्य होत आहेत. यामुळे संरक्षण उद्योग हा केवळ सुरक्षेपुरता मर्यादित न राहता आर्थिक वृद्धीचा एक प्रभावी साधन बनत असल्याचे दिसून येते.

रोजगारनिर्मितीच्या दृष्टीने संरक्षण उत्पादन क्षेत्राची भूमिका बहुआयामी आहे. थेट रोजगाराच्या संधीसोबतच अप्रत्यक्ष आणि प्रेरित रोजगाराचा व्यापक परिणाम अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांमध्ये जाणवतो. अभियंते, वैज्ञानिक, तंत्रज्ञ आणि कुशल कामगारांसाठी स्थिर व दीर्घकालीन रोजगार उपलब्ध होत असून, त्याचबरोबर MSMEs, स्टार्ट-अप्स आणि सेवा क्षेत्रांमध्येही मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती होत आहे. विशेषतः संरक्षण उद्योगातील कौशल्याधारित रोजगारामुळे मानव भांडवल विकासास चालना मिळून ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेचा पाया मजबूत होत आहे. MSMEs, स्टार्ट-अप्स आणि खाजगी क्षेत्राचा वाढता सहभाग हा

मेक इन इंडिया उपक्रमाचा एक महत्त्वपूर्ण सकारात्मक परिणाम ठरतो. या घटकांमुळे संरक्षण उत्पादन साखळीत नवोन्मेष, स्पर्धात्मकता आणि कार्यक्षमता वाढली आहे. स्थानिक उद्योजकतेला प्रोत्साहन मिळून प्रादेशिक विकास साधला जात आहे. याचबरोबर सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीच्या माध्यमातून संसाधनांचा अधिक परिणामकारक वापर होत असल्याचेही या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

एकूणच, संरक्षण उद्योगातील मेक इन इंडिया उपक्रम हा भारताच्या आर्थिक विकास, रोजगारनिर्मिती आणि राष्ट्रीय सुरक्षेच्या उद्दिष्टांना एकत्रितपणे साध्य करण्याची क्षमता बाळगतो. हा उपक्रम यशस्वी होण्यासाठी दीर्घकालीन दृष्टीकोन, धोरणात्मक सातत्य आणि सर्व संबंधित घटकांचा सक्रिय सहभाग अत्यावश्यक आहे. भविष्यात संरक्षण उत्पादनातील आत्मनिर्भरता अधिक बळकट झाल्यास भारत केवळ स्वदेशी गरजा पूर्ण करणारा नव्हे, तर जागतिक संरक्षण बाजारपेठेत एक सक्षम व विश्वासाहर् भागीदार म्हणून उदयास येऊ शकतो.

संदर्भ:-

१. Ministry of Defence, Government of India. (2023). Annual Report. DRDO. (2022).
२. Defence Research and Development in India Kumar, A. (2021).
३. 3. Make in India and Defence Manufacturing. Journal of Strategic Studies,
४. 4. Defence Industry and Economic Growth Government of India. (2014).
५. Make in India: National programme for manufacturing growth. Ministry of Commerce and Industry Government of India. (2020).
६. Defence acquisition procedure (DAP) 2020. Ministry of Defence. Government of India. (2022).
७. Annual report 2021–22. Ministry of Defence. Government of India. (2023).
८. Defence production and export promotion policy. Ministry of Defence.
९. Role of MSMEs in India's economic development. Government of India.
१०. भारत सरकार. (२०१४). मेक इन इंडिया : राष्ट्रीय उत्पादन वृद्धी कार्यक्रम. वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय. भारत सरकार. (२०२०).
११. संरक्षण संपादन प्रक्रिया (DAP-2020). संरक्षण मंत्रालय भारत सरकार. (२०२२).
१२. वार्षिक अहवाल २०२१-२२. संरक्षण मंत्रालय भारत सरकार. (२०२३).
१३. नीती आयोग. (२०२२). भारतीय आर्थिक विकासात MSMEsची भूमिका. भारत सरकार.

28.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सहकारी चळवळीचे महत्व

प्रा.डॉ.सुभाष रा.यादव

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

कै.सौ.शोभाबाई सि. मुंढे कला, महाविद्यालय, गंगाखेड जि.परभणी

सारांश :

स्वातंत्र्यानंतर तेव्हांच्या भारत सरकारने भारतीय अर्थव्यवस्थेत समाजवाद आणि भांडवलशाहीचा सुवर्णमध्य साधत मिश्र अर्थ व्यवस्थेचा स्वीकार केला. अर्थव्यवस्था मिश्र असली तरी 1991 पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था समाजवाद वादाला म्हणजेच सामाजिक न्यायाला प्राधान्य देणारी होती परंतु सार्वजनिक क्षेत्राचे दोष, मंदावलेला विकासाचा दर यामुळे अर्थव्यवस्थेने कुस बदलत खाऊजा धोरण स्वीकारले असले तरी सामाजिक न्यायाचा ध्यास सोडलेला नाही, सोडून चालणार नाही. भांडवलशाहीकडे झुकत असताना भांडवलशाहीचा प्रमुख दोष म्हणजे आर्थिक विषमतेची दरी वाढणार आणि वाढत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा एकंदरीत विचार करता देशात प्रचंड लोकसंख्या, नैसर्गिक साधन संपत्तींनी समृद्ध, कृषीक्षेत्राचे प्राबल्य मोठ्या प्रमाणावर असून देशात कल्पक, कुशल, अकुशल बुद्धिमत्ता इत्यादी मोठ्या प्रमाणावर असले तरी कृषी क्षेत्रात सुधारणा करण्यास भरपूर वाव आहे. जागतिकीकरण उदारीकरण व खाजगीकरण किंवा बाजारू व्यवस्थेच्या वातावरणात लघु, मध्यम, कुठीर उद्योग, कल्पक व कार्य कुशल श्रम तसेच शेतकऱ्यांचा सावकारी पाश आजुनही सुटलेला नाही. शेतकरी आजही कर्जबाजारीपणा मुळे आत्महत्या करताना दिसून येतात. या सर्व साधक गोष्टी साध्य करण्यासाठी व बाधक गोष्टींना रोखण्यासाठी, खऱ्या अर्थाने सामाजिक न्यायासाठी सहकारी चळवळ एक प्रभावी व रामबाण उपाय आहे. त्यासाठी सहकारी चळवळीचे उदात्तीकरण करणे काळाची गरज आहे. त्या दृष्टीने भारतीय अर्थव्यवस्थेत विशेषतः महाराष्ट्रातही प्रयत्न केले गेले. सहकारी चळवळीने बरेच काही साध्यही केले. परंतु मागील काही वर्षांत राजकीय पक्षांचा वाढता हस्तक्षेप, केंद्र व राज्य सरकारच्या राजकारणासह चुकीचे धोरण यामुळे विशेषतः साखर उद्योग व बँक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर गैरप्रकार होऊन सहकारी चळवळीला कुठेतरी बाधा निर्माण झाली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात आजच्या स्थितीत म्हणजे बाजार व्यवस्थेत भारतीय अर्थव्यवस्थेत सहकारी चळवळ दिन दुबळ्या आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी कशी महत्त्वपूर्ण आहे. सहकारी चळवळ सामाजिक न्यायाच प्रमुख साधन आहे. तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेतील स्वातंत्र्योत्तर काळातील सहकार चळवळीचा थोडक्यात आढावा घेण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना :

अखिल मानव जमात अगदी सुरुवातीपासून आपले जीवन आल्हादायक, सुखकारक आणि आनंदी बनविण्याच्या प्रयत्नात सातत्याने असल्याचे दिसून येते. कालानुरूप नवीन नवीन शोधांमुळे व त्यातील बदलांमुळे प्रयत्नांच्या स्वरूपात सातत्याने बदल होत गेले. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय संस्थांमध्ये बदल झाले. खऱ्या अर्थाने किंवा क्रांतिकारक बदल हे 1776 ची युरोपातील औद्योगिक क्रांती व विसाव्या शतकाच्या मध्यास युरोपीयन साम्राज्यातून बहूसंख्य वसाहत राष्ट्रे स्वतंत्र झाल्यापासून दिसून येते. कारण बहुसंख्य राष्ट्रांच्या राजकीय व्यवस्थान मध्य बदल झाले. खास करून भारतातही अशाप्रकारचा बदल झाला. कारण भारतही 15 ऑगस्ट 1947 रोजी इंग्रजी राजवटीतून स्वतंत्र होऊन 26 जानेवारी 1950 रोजी सत्ता प्रजेच्या हाती सोपवली. १५ मार्च १९५० रोजी नियोजन मंडळाची स्थापना करून 01 एप्रिल 1951 पासून नियोजनात्मक विकासाला सुरुवात केली. कल्पक, कार्यकुशल, देशाप्रती निष्ठा, सामाजिक भाण, इमानदार नैत्रत्व लाभत गेले सरकारी व खाजगीक्षेत्राच्या समन्वयातून असाध्या

ते साध्या करिता सायास या उत्ती प्रमाणे कृषी उद्योग व सेवा क्षेत्रा ने अतुलनीय प्रगती साधली. 1991 पर्यंत अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राची प्रमुख व प्रभावी भूमिका राहिली काही अंशी खाजगीक्षेत्राला दुय्यम व सहाय्यक भूमिकेतच ठेवल्याने सार्वजनिक क्षेत्राच्या लालफितीचा कारभार, दप्पत्तर दिरगाई या प्रमुख दोषानी डोके वर काढल्याने व जागतिक राजकिय, अर्थिक परस्थिती बदल्यामुळे अर्थव्यवस्था काहीअंशी ढबगाईस आली. विदेशी गंगाजळीचा साठा जेमतेम दोन आठवडे पुरेल एवढाच शिल्लक होता. (इंधना बाबतचे परावलंबीत्व कमी नकरता आल्यामुळे) त्या परस्थित तेव्हाच्या पी.व्ही.नरसिंहराव सरकारने आर्थिक सुधारणाकार्यक्रमातर्गत विदेशी गुंतवणुक, आयात निर्यात बंधने, परवाना धोरणातील शितीलता सरकारी उद्योगात खाजगी उद्योजकाना प्रवेश इत्यादी मार्गाने बदल करून एकप्रकारे खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतीकीकरण अर्थात खाऊजा धोरण स्विकारले परिणाम स्वरूप आज भारतीय मिश्र असणारी अर्थव्यवस्था आजही मिश्र असली तरी ती भांडवलशाही कडे झुकली आहे. असे म्हनायला हरकत नाही. परिणाम स्वरूप आज भारतीय अर्थव्यवस्था जपानला मागे टाकत सर्वात मोठी

अर्थव्यवस्था म्हणून चौथ्या क्रमांकावर आली आहे. भारताचा जीडीपी चार ट्रिलियन डॉलर्स पार झाला आहे. दोन-तीन वर्षात जर्मनीला मागे टाकत तिसऱ्या क्रमांकावरही पोहोचेल यात शंका नाही. हि गोष्ट अतिशय आनंदाची आणि अभिमानास्पद आहे. परंतु दुसरी बाजू ही आहे की अर्थिक विषमतेची दरी टोकाला पोहचली आहे बेरोजगारी अतिउच्च शिखरावर असून आजही दारिद्र्याचे प्रमाण 20% कडे आहे. हे अपेक्षितच आहे. आपल्याला जागतिकस्तरावर टिकून राहण्यासाठी जलदविकासही हवा आहे. तर दुसरी बाजू आपण घटनेला प्रमाण मानून चालणारे आहोत आपली घटना समान संधी सामाजिक न्यायाची हमी देते म्हणून आपणास एकांगी विकासा ऐवजी सर्वांगीण व सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणारा विकास हवा आहे. जलद अर्थिक विकासासह सर्वांगीण व समाजातील तळागळा पर्यंत विकास पोहचायचा असेल तर एक आशेचा किरण म्हणजे सहकारी चळवळीचे उदात्तीकरण करणे. सहकारीचळवळीला बळ देणे हा रामबाण उपाय ठरू शकतो.

अभ्यासाचे उद्दिष्टे :

1. भारतातील सहकारी चळवळीचा इतिहास व विकासाचा आढावा घेणे .
2. भारतातील कृषी, दुग्ध, साखर, बँकिंग व उद्योग क्षेत्रातील सहकाराचे योगदान तपासणे.
3. खुल्या अर्थव्यवस्थेत किंवा स्पर्धेच्या बाजारात सामाजिक न्याय, आर्थिक समता व लोकशाहीच्या मूल्यांसाठी सहकारी चळवळ किती महत्त्वाची आहे याचा आढावा घेणे.
4. भांडवलशाही प्रधान अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी सहकारी चळवळ एक महत्त्वपूर्ण व प्रभावी साधन आहे याचा आढावा घेणे.

गृहितके:

1. भारतातील सहकारी चळवळ ही सहकारी कमी आणि सरकारी अधिक राहिली.
2. भारतीय अर्थव्यवस्थेत काही राज्यात व काही क्षेत्रात सहकारी चळवळीने उत्तम कामगिरी केली आहे.
3. देशातील सहकारी चळवळीच्या विकासातील प्रमुख अडथळा राजकीय हस्तक्षेप आहे.
4. देशात सहकारी चळवळीमध्ये महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर राहिलेले आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंध भारतीय अर्थव्यवस्थेत सहकारी चळवळीचे महत्त्व या अध्ययनात संपूर्णतः द्वितीय स्रोताचा आधार घेण्यात आलेला आहे . प्रामुख्याने अभ्यास मालिका, पाक्षिक, नियतकालिके, मासिके साप्ताहिके , लिखित स्वरूपातील ग्रंथ, संदर्भ, ग्रंथ, विविध वेबसाईट वरील साहित्य इत्यादीचा प्रामुख्याने वापर करण्यात आलेला आहे

भारतातील सहकारी चळवळ :

भारतातील सहकारी चळवळीचा ऐतिहासिक आढावा असा आहे की, ही चळवळ ब्रिटिश काळात शेतकरी व सामान्य जनतेच्या आर्थिक अडचणी दूर करण्यासाठी सुरू झाली. 1904 मध्ये सहकारी पतसंस्था कायदा लागू झाला आणि 1912 मध्ये त्याचा विस्तार करण्यात आला. स्वातंत्र्यानंतर सहकारी संस्थांना ग्रामीण विकासाचे महत्त्वाचे साधन मानले गेले. शेती, पतपुरवठा, साखर उद्योग, दुग्धव्यवसाय व ग्रामीण उद्योगात सहकारी संस्थांनी मोठे योगदान दिले. अमूलसारख्या सहकारी संस्थांनी यशस्वी आदर्श निर्माण केला. आर्थिक स्वावलंबन, लोकसहभाग व सामाजिक न्याय साध्य करण्यासाठी सहकारी चळवळीने महत्त्वाची भूमिका बजावली. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ भारतातील सर्वात प्रगत आणि प्रभावशाली चळवळींपैकी एक आहे. 20व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून शेती पतसंस्था स्थापन होत होत्याच त्यात प्रमुख भर 1960-70 च्या दशकात साखर उद्योगाने टाकून सहकारी चळवळीला उभारी दिली. शेतकऱ्यांनी स्वतः स्वइच्छने एकत्रीत येऊन सहकारी साखर कारखाने उभारून, शक्तिशाली सहकारी साखर संघांची निर्मिती केली. दुग्ध व्यवसायात “अमूल” सारख्या सहकारी संघटनांनी राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नाव कमावले. पतसंस्था, बचत गट, बँका, गहू व अन्य शेती पुरवठा संघटना यांनी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी दिली. सहकारी चळवळीने सदस्यांना कर्ज मुक्तीसाठी मदत झाली, बाजारपेठ उपलब्धता आणि सामाजिक कल्याणाचे अनेक कार्यक्रम पुरविले. ही चळवळ केवळ आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक बदल आणि ग्रामउन्नतीचा महत्त्वाचा आधार बनली आहे.

देशातील कृषी, दुग्ध, साखर, बँकिंग व उद्योग क्षेत्रातील सहकाराचे योगदान :

कृषी क्षेत्रातील सहकाराचे योगदान

भारतीय कृषी क्षेत्रात सहकारी चळवळ कणा म्हणून कार्यरत आहे. प्राथमिक कृषी पतसंस्था (PACS) मार्फत शेतकऱ्यांना अल्प व मध्यम मुदतीचे कर्ज, बियाणे, खते, कीटकनाशके व कृषी अवजारे उपलब्ध करून दिली जातात. सरकारी योजनांचा लाभ (पीककर्ज, पीकविमा, अनुदाने) थेट शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवण्यात सहकारी संस्थांची भूमिका महत्त्वाची आहे. बाजार समित्या, सहकारी खरेदी-विक्री संघामुळे शेतकऱ्यांना वाजवी दर व बाजारपेठेपर्यंत थेट प्रवेश मिळतो. त्यामुळे सावकारांवरील अवलंबित्व कमी झाले आहे.

दुग्ध क्षेत्रातील सहकाराचे योगदान

दुग्ध सहकारामुळे भारत जगातील सर्वात मोठा दूध उत्पादक देश बनला. अमूल मॉडेलमुळे लहान शेतकरी व पशुपालक संघटित झाले. दूध संकलन, प्रक्रिया, साठवण, वाहतूक व विक्री ही संपूर्ण साखळी सहकारी संस्थांनी उभी केली. पशुखाद्य, पशुवैद्यकीय सेवा, कृत्रिम रेतन व नियमित पैसे मिळण्याची हमी यामुळे ग्रामीण उत्पन्न वाढले. महिला सबलीकरण व रोजगारनिर्मितीत दुग्ध सहकाराचा मोठा वाटा आहे.

साखर उद्योगातील सहकाराचे योगदान

महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, कर्नाटकसारख्या राज्यांत सहकारी साखर कारखाने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा ठरले. ऊस उत्पादक शेतकरी स्वतः कारखान्याचे मालक असल्याने नफ्याचे वितरण व्यापक झाले. साखर कारखान्यांमुळे पाणी व्यवस्थापन, वाहतूक, वीज निर्मिती (को-जनरेशन), इथेनॉल उत्पादन व पूरक उद्योगांचा विकास झाला. स्थानिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती झाली.

बँकिंग व पतपुरवठा क्षेत्रातील सहकार

राज्य सहकारी बँका, जिल्हा मध्यवर्ती बँका व पतसंस्था यांनी ग्रामीण व निमशहरी भागात वित्तीय समावेशन घडवले. अल्पभूधारक शेतकरी, कामगार, लघुउद्योजकांना सहज कर्ज उपलब्ध झाले. स्वयं-सहायता गट व महिला बचत गटांना पतपुरवठा करून आर्थिक स्वावलंबन वाढवले. औपचारिक बँकिंगपासून वंचित घटकांना आर्थिक प्रवाहात आणण्यात सहकारी बँकांची भूमिका निर्णायक आहे.

उद्योग व इतर क्षेत्रातील सहकाराचे योगदान

सहकारी सूतगिरण्या, हातमाग, हस्तकला, ग्राहक सहकारी संस्था, गृहनिर्माण सहकारी संस्था यांमुळे लघुउद्योगांना चालना मिळाली. कच्चा माल, उत्पादन व विक्री एकत्रितपणे केल्याने खर्च कमी झाला व स्पर्धात्मक क्षमता वाढली. शहरी भागात ग्राहक सहकारी भांडारांनी महागाई नियंत्रणात हातभार लावला.

खुल्या व स्पर्धायुक्त बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेत सहकाराचे महत्व :

खुल्या व स्पर्धायुक्त बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेत सहकारी चळवळ आर्थिक समानता, सामाजिक न्याय व लोकशाही मूल्ये जपण्यास महत्त्वाची भूमिका बजावते. सहकारी संस्थांमुळे भांडवलावर मोजक्यांचा एकाधिकार कमी होतो व सामान्य सदस्यांना आर्थिक व्यवहारात समान संधी मिळते. सहकारात नफ्या पेक्षा सेवाभावनेला अधिक महत्व असते सदस्यकल्याणावर भर दिला जातो. “एक सदस्य-एक मत” या तत्त्वामुळे लोकशाही सहभाग वाढतो. शेतकरी, कामगार व दुर्बल घटकांना बाजारपेठेपर्यंत थेट प्रवेश मिळून सामाजिक न्याय साध्य होतो. त्यामुळे सहकारी चळवळ समावेशक व संतुलित आर्थिक विकासाचे प्रभावी साधन ठरते.

भारत व इतर राष्ट्रातील सहकार :

भारतामध्ये सहकारी संस्थांची स्थापना व कार्यक्षमतेसाठी सरकारकडून इतर अनेक राष्ट्रांच्या तुलनेत अधिक व व्यापक स्वरूपाची मदत केली गेली आहे.

कायदेशीर व संस्थात्मक मदत

1904 पासून सहकारी कायदे, नंतर राज्य सहकारी कायदे व 97 वी घटनादुरुस्ती करून सहकाराला घटनात्मक दर्जा देण्यात आला. स्वतंत्र सहकार मंत्रालय (2021) स्थापन करण्यात आले.

आर्थिक व पतपुरवठा मदत

NABARD, राज्य सहकारी बँका, जिल्हा मध्यवर्ती बँकांमार्फत कमी व्याजदराने कर्ज, पुनर्भांडवलीकरण (recapitalisation) व कर्जमाफी योजना राबवण्यात आल्या. अनेक देशांत सहकारी संस्थांना अशे थेट पतसहाय्य मर्यादित असते.

अनुदाने व करसवलती

साखर कारखाने, दुग्ध संघ, सूतगिरण्या यांना भांडवली अनुदान, व्याज अनुदान, वीजदर सवलत, काही करामध्ये सूट देण्यात आली.

तांत्रिक व प्रशासकीय सहाय्य

प्रशिक्षण संस्था, सहकारी शिक्षण मंडळे, लेखापरीक्षण व्यवस्था, व्यवस्थापन मार्गदर्शन सरकारकडून पुरवले जाते. बाजारपेठ व हमी

MSP, सरकारी खरेदी, PDS, दूध व कृषी उत्पादनांच्या खरेदीत सहकारी संस्थांना प्राधान्य दिले जाते. इतर राष्ट्रांमध्ये सहकार प्रामुख्याने स्वयंप्रेरित असतो स्वयंप्रेरितच असायला हवा कारण अपप्रवृत्ती वाढण्याची भिती असते. सभासदाना आपले पणाची भावना उद्यमशिलतेची सवय लागते. भारतात मात्र कायदा, वित्त, प्रशिक्षण व बाजारपेठ या सर्व स्तरांवर सरकारची सक्रिय भूमिका दिसून येते. त्यामुळे सहकारी चळवळीचा देशातील विस्तार शक्य झाला आहे. याचा अर्थ देशातील सहकारी चळवळ सहकारी कमी आणि सरकारी अधिक वाटते.

देशात सहकारी क्षेत्रात उत्तम कामगिरी करणारी प्रमुख राज्ये:

महाराष्ट्र :- साखर उद्योग, सहकारी बँका, पतसंस्था व दूध संघटन इत्यादी मध्य देशात आघाडीवर असल्याचे दिसून येते. ग्रामीण विकासात मोठा लाभ झाल्याचे दिसून येते.

गुजरात: - अमूलसारख्या यशस्वी दुग्ध सहकारी संस्थेमुळे सहकाराचा आदर्श मॉडेल समोर आला आहे.

कर्नाटक :- दुग्धव्यवसाय, सहकारी बँका व शेतकरी सहकारी संस्थांमध्ये प्रभावी कामगिरी केल्याचे दिसून येते.

केरळ :- सहकारी बँका, ग्राहक सहकारी संस्था व स्वयंरोजगार आधारित सहकार मजबूत झाला आहे.

तामिळनाडू :- पतसंस्था, ग्राहक सहकारी संस्था व दुग्ध सहकार क्षेत्रात मोठी प्रगती साधली आहे.

एकूणच, महाराष्ट्र व गुजरात ही राज्ये देशातील सहकारी चळवळीची प्रमुख केंद्रे मानली जातात.

देशातील सहकारी चळवळीच्या विकासातील प्रमुख अडथळा राजकीय हस्तक्षेप आहे:

भारतामध्ये सहकारी चळवळीचा उगम लोकसहभाग, लोकशाही व्यवस्थापन आणि आर्थिक स्वावलंबन या तत्वांवर आधारित आहे. परंतु प्रत्यक्षात या चळवळीच्या विकासाला सर्वात मोठा अडथळा राजकीय हस्तक्षेप ठरलेला दिसून येतो. हे पुढील मुद्द्यांवरून स्पष्ट करता येते—

सहकारी संस्थांचे राजकीयीकरण

सहकारी बँका, साखर कारखाने, दूध संघ इत्यादी संस्थांवर राजकीय नेत्यांचे वर्चस्व वाढले आहे. संस्था सदस्यांच्या हितासाठी न चालता राजकीय शक्ती केंद्रे बनल्या आहेत.

निवडणुकांतील अपप्रवृत्ती

सहकारी संस्थांच्या निवडणुका या लोकशाही मूल्यांनुसार न होता पैसा, दबाव, जात-धर्म व पक्षीय हस्तक्षेपाने प्रभावित होतात. परिणामी सक्षम व तज्ज्ञ नेतृत्वाऐवजी राजकीय हितसंबंध असलेली व्यक्ती सत्तेत येते.

प्रशासनात हस्तक्षेप

कर्जमाफी, थकीत कर्जाची वसुली न करणे, अनुदानांचे राजकीय वाटप यामुळे संस्थांची आर्थिक शिस्त ढासळते आणि तोट्यात जाण्याचे प्रमाण वाढते.

व्यावसायिक व्यवस्थापनाचा अभाव

राजकीय नेत्यांकडून निष्ठावान पण अकार्यक्षम व्यक्तींची नियुक्ती केली जाते. यामुळे पारदर्शकता, कार्यक्षमता व जबाबदारी कमी होऊन स्वायत्ततेचा न्हास होत असल्याचे दिसून येते. सहकारी संस्थांची स्वायत्तता कमी होऊन त्या सरकार व राजकीय पक्षांच्या नियंत्रणाखाली जातात. त्यामुळे 'सहकार' या संकल्पनेचा मूळ आत्मा नष्ट होतो.

भ्रष्टाचार व आर्थिक गैरव्यवहार - भारतीय व महाराष्ट्राच्या सहकारी चळवळीतील सर्वात मोठी किड आहे. महाराष्ट्रातील अनेक सहकारी साखर कारखाने सुतगिरण्या व जीनिंग प्रेसिंग सारख्या संस्था बंदपाडून त्यांची यंत्र सामुग्री क्वडीमोल किंमतीला विकून खरेदी करून सभासद कर्मचारी देशोधडीला लावली. सत्ताधारी पक्ष एकप्रकारे राजकीय संरक्षण देऊन भ्रष्टाचाराला प्रोत्साहन देत असल्याचे दिसून येते.

देशातील सहकारी चळवळीतील अग्रेसर राज्य - महाराष्ट्र :

भारतामध्ये सहकारी चळवळीच्या विकासात महाराष्ट्र राज्य हे अग्रेसर मानले जाते. आर्थिक, सामाजिक व ग्रामीण विकासात सहकार क्षेत्राने महाराष्ट्रात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

सहकारी चळवळीचा सशक्त पाया

महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीची मुळे ग्रामीण भागात खोलवर रुजलेली आहेत. शेतकरी, कामगार, कारागीर व सामान्य नागरिकांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग दिसून येतो.

सहकारी साखर कारखान्यांचे जाळे

देशातील सर्वाधिक सहकारी साखर कारखाने महाराष्ट्रात आहेत. साखर उद्योगामुळे ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती, पायाभूत सुविधा व शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले.

सहकारी बँकिंग व्यवस्था

राज्य सहकारी बँक, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, नागरी सहकारी बँका व पतसंस्था यांचे विस्तृत जाळे महाराष्ट्रात आहे.

ग्रामीण व शहरी भागात अल्प व मध्यम कर्जपुरवठा करून आर्थिक समावेशनास चालना मिळाली.

दुग्ध सहकाराचा विकास

'वारणा', 'गोकुळ', 'म्हैसाळ', 'महानंद' यांसारख्या दुग्ध संघटनांमुळे दुग्धव्यवसायाला गती मिळाली व शेतकऱ्यांना स्थिर उत्पन्नाचा स्रोत निर्माण झाला.

सहकारी कायदे व नेतृत्व

महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम, 1960 मुळे सहकाराला कायदेशीर बळ मिळाले. यशवंतराव चव्हाण, वसंतराव नाईक, शरद पवार यांसारख्या नेतृत्वाने सहकार चळवळीला दिशा दिली.

सामाजिक व शैक्षणिक योगदान

सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून शिक्षण संस्था, साखर कारखान्यांच्या रुग्णालये, वसतिगृहे, पाणीपुरवठा व रस्ते यांसारख्या सामाजिक सुविधा विकसित झाल्या.

ग्रामीण विकासात योगदान

सहकारामुळे ग्रामीण भागात भांडवलनिर्मिती, रोजगार, शेतीचे आधुनिकीकरण व सामाजिक स्थैर्य निर्माण झाले.

निष्कर्ष :

1. भारतात सहकारी चळवळ ही केवळ आर्थिक संस्था नसून समावेशक विकास, सामाजिक न्याय व लोकशाही सहभागाचे प्रभावी साधन आहे. कृषीपासून उद्योगांपर्यंत सहकाराने उत्पादन, रोजगार, उत्पन्नवाढ व ग्रामीण विकासाला भक्कम आधार दिला आहे.
2. देशातील सहकारी चळवळीच्या विकासातील सर्वात मोठा अडथळा राजकीय हस्तक्षेप आहे. सहकार चळवळीला सक्षम, स्वायत्त व लोकाभिमुख बनवायचे असल्यास राजकारणापासून मुक्त, व्यावसायिक व पारदर्शक व्यवस्थापन अत्यावश्यक आहे.
3. महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक, तामिनाडू, केरळ या राज्यात सहकारी चळवळ बऱ्यापैकी विकसित झाली असून महाराष्ट्र व गुजरात अव्वल स्थानी आहेत.
4. सहकारी साखर उद्योग, बँकिंग, दुग्ध व्यवसाय, कायदेशीर चौकट व सक्षम नेतृत्व यांच्या एकत्रित प्रभावामुळे महाराष्ट्र राज्य हे देशातील सहकारी चळवळीतील अग्रेसर राज्य म्हणून ओळखले जाते.

देशात खाजगीकरण उदारीकरण जागतीकीकरणाचे वारे जोरदार वाहत असून भारतीय अर्थव्यवस्था जीडीपी बाबत जागतीक चौथ्या स्थानी पोहचली असून सर्वाधिक वेगाने विकसित होणारी अर्थव्यवस्था म्हणून पुढे येत आहे. परंतु दुसरी बाजू देशात मोठ्या प्रमाणावर दारिद्र्य, बेरोजगारी आणि आर्थिक विषमता दिसून येते. आपणास जलद आर्थिक विकासही हवा आहे त्याच बरोबर सामाजिक न्यायप्रदान करणारा सर्व समावेशक विकासही हवा आहे

त्यासाठी सहकारीचळवळीचे उदात्तीकरण हा एक सर्वोत्तम मार्ग आहे. म्हणून आजच्या स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेत सहकारी चळवळीला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे

संदर्भ सूची :

१. डॉ. अविनाश कुलकर्णी – सहकारी चळवळ भारत आणि जग , - डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
२. प्रा. जगदीश किलोळ / प्रा. अरविंद बोद्रे/ प्रा. अनिल भावसार- – भारतातील सहकारी चळवळ.
३. गौरव दत्त अश्विनी महाजन, भारतीय अर्थव्यवस्था
४. व्ही.टी. चौगुले /के.जी. पठाण- सहकाराची मूलतत्त्वे कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन
५. Government of India – Report of the National Cooperative Development Corporation (NCDC).
६. Reserve Bank of India – Report on Trend and Progress of Banking in India.
७. अमूल – The Amul Story, GCMMF Publications.
८. Planning Commission / NITI Aayog – Cooperative Sector in India.

29.

भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने – एक अर्थशास्त्रीय अभ्यास

आर. जी. शेवलीकर,

सहा. प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, लाल बहादुर शास्त्री महाविद्यालय, धर्मबाद जि. नांदेड

प्रस्तावना (Introduction) : स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात लोकशाही मार्गाने समाजवाद प्रस्थापित करण्यासाठी व जलद गतीने देशाची प्रगती साध्य करण्यासाठी सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्राचे सहअस्तित्व असणारी आर्थिक रचना म्हणजेच मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडीत नेहरूंनी केला होता. भांडवलशाहीतील व्यक्तिस्वातंत्र आणि समाजवादातील समता आणि सामाजिक नियंत्रण या तत्वांचा सुंदर मिलाफ मिश्र अर्थव्यवस्थेत दिसून येतो. भारताने कल्याणकारी राज्याची भूमिका स्वीकारून मागील साडेसात दशकात उल्लेखनीय प्रगती सध्या केली आहे. त्यामध्ये कृषी क्षेत्रात साडेतीन टक्के वृद्धीदर, अन्नधान्याचे विक्रमी उत्पादन, नवीन तंत्रज्ञाचा वाढता वापर, उद्योग क्षेत्रात वाढती विदेशी गुंतवणूक, उत्पादन, निर्यातीत झालेली वृद्धी, सेवा क्षेत्रात वाढता वृद्धीदर, माहिती तंत्रज्ञान, नवीकरणीय ऊर्जा यांची प्रगती केली असून त्यामुळे विदेशी गुंतवणूक, उत्पादन, रोजगार व निर्यातीत वृद्धी, सरकारच्या भांडवली खर्चात वाढ केल्यामुळे पायाभूत सोयींमध्ये झालेली लक्षणीय प्रगती. मागील दशकात जीडीपी मधील ६ ते ८ वार्षिक वृद्धीदर, पाच ट्रिलियन डॉलर कडे अर्थव्यवस्थेची घोडदौड ही भारताच्या विकसित अर्थव्यवस्था होण्याकडे वाटचाल दिसून येत आहे. २०२३ साली अमेरिकेच्या वाढीचा दर २.३ टक्के होता आणि राष्ट्रीय २७.५ ट्रिलियन डॉलर एवढे होते तर याचवर्षी भारताचे राष्ट्रीय उत्पन्न ५ ट्रिलियन डॉलर त्याच्या वाढीचा दर ७ टक्के एवढा होता. भारतीय अर्थव्यवस्थेची एकीकडे विकसित होण्याकडे वाटचाल चालू असताना तिच्यापुढे अनेक आव्हाने देखील उभी आहेत. त्यामध्ये वाढती लोकसंख्या, प्रचंड बेरोजगारी, गरीबी, जीवनावश्यक वस्तूंच्या वाढत्या किंमती, वाढती आर्थिक विषमता, प्रादेशिक असंतुलन, हवामान बदल कृषी उत्पादनातील अनियमित बदल, शेतीचा वाढता उत्पादन खर्च कमी हमीभाव शेतमालाच्या किंमतीतील चढउतार, नापिकी व शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या अशी अनेक आव्हाने आपल्या सर्वांपुढे चिंतनाच्या बाबी बनल्या आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारतातील प्रमुख आव्हानांचा व त्यांच्या कारणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन उद्दिष्ट्य (Objectives of Research) :

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हानांचा आढावा घेणे.
२. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आव्हानांच्या कारणांचा शोध घेणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) :

प्रस्तुत संशोधन वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला असून तथ्य संकलनासाठी दुय्यम साधने त्यात पुस्तके, शासकीय अहवाल, मासिके, वर्तमानपत्र आणि इंटरनेट वरील माहिती इ. चा आधार घेण्यात आला आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील प्रमुख आव्हाने (Challenges before Indian Economy) :**वाढती लोकसंख्या (Increasing Population) :**

लोकसंख्या भारतासारख्या विकसनशील देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना देणारी असते. कारण लोकसंख्या वाढीतून देशात मनुष्यबळाचा पुरवठा वाढतो, देशात नवीन उद्योजक, शास्त्रज्ञ, कलावंत व्यक्ती देशाच्या विकासात मौल्यवान योगदान देत असतात, तसेच देशातील वस्तू व सेवांची मागणी मागणी वाढून बाजारपेठांचा विस्तार होत असतो. परंतु वाढती लोकसंख्यामुळे देशातील जंगले, पाणी, खनिजसंपत्ती, परिसंस्था अशा नैसर्गिक संसाधने व रस्ते, रेल्वे, विमान वाहतूक, ऊर्जा, वीज, इंधने, संरक्षण, अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था, निवडणुका व राज्यकारभार, शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, गृहनिर्माण, स्वच्छता, बँका, विमा, पर्यटन, यासारख्या पायाभूत सुविधांवर ताण येऊन देशाच्या आर्थिक विकासात आव्हान निर्माण होत आहे. भारताची लोकसंख्या जगात प्रथम क्रमांकाची असून त्यामध्ये दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. १९७१ ते २०११ या चाळीस वर्षांत भारताची लोकसंख्या ५४ कोटी ५१ लाखांवरून १२१ कोटी पर्यंत अर्थात जवळपास दुपटीने वाढली आहे. वर्ल्डोमीटरनुसार २०२५ मध्ये भारताची लोकसंख्या १.४६ अब्ज पर्यंत पोहोचली असून २०२५ मध्ये ती १.७ अब्जपर्यंत वाढेल. यात दिलसादायक बाब अशी आहे की, लोकसंख्या वाढीचा दर १९७० च्या दशकात २.५% पर्यंत होता तो आता (२०२४ मध्ये) ०.८९% पर्यंत खाली आला आहे. भारतात वाढत्या लोकसंख्येमुळे प्रभावी मागणी वाढली असली तरी बेरोजगारी, दारिद्र्य, वाढती कारखानदारी, नागरीकरण व त्यातून जंगलतोड, पर्यावरण प्रदूषण, अन्नटंचाई व उपासमार, महागाई, भ्रष्टाचार अशी अनेक आव्हाने भारताच्या आर्थिक विकासात निर्माण झाली आहेत.

बेरोजगारी (Unemployment) :

बेरोजगारी हे भारताच्या अर्थव्यवस्थेपुढील सर्वात गंभीर आव्हान आहे. भारतातील ९० टक्के श्रमिक असंघटित क्षेत्रात काम

करतात आणि या क्षेत्रात रोजगाराची हमी नसते. असंघटित क्षेत्रात कंत्राटी पद्धतीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. भारतात शेतीक्षेत्रातील रोजगाराचे प्रमाण कमी होऊन बिगरशेती क्षेत्रांकडे रोजगार संक्रमण संध आणि स्थिर प्रमाणात झाले आहे. शेतीतील रोजगाराचे प्रमाण २००० साली ६० % होते ते कमी होऊन २०२२ साली ४२ % पर्यंत कमी होऊन बिगरशेती क्षेत्रात रोजगारात वाढ झाली आहे, बांधकाम आणि सेवा क्षेत्रांत रोजगार वाढला. उत्पादन क्षेत्रातील रोजगाराचा वाटा सुमारे १२-१४ टक्के इतका स्थिर होता. सॉफ्टवेअर, माहिती तंत्रज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान-आधारित सेवा, व्यवसाय आणि वित्तीय सेवांची भूमिका रोजगार निर्माण करण्यात महत्त्वपूर्ण होती: त्यांनी थेट रोजगाराच्या संधी निर्माण केल्या आणि गुणक परिणामांद्वारे इतर क्षेत्रांमध्ये रोजगार वाढीला चालना दिली आहे. सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी (CMIE) कंड्युमर पिरॅमिड्स हाऊसहोल्ड सर्व्हेनुसार, भारतातील बेरोजगारीचा दर मे २०२४ मधील ७ टक्क्यांवरून जून २०२४ मध्ये तीव्रतेने वाढून ९.२ टक्के झाला आहे. शहरी भारतासोबतच ग्रामीण भारतातही बेरोजगारीच्या दरात वाढ झाली आहे. ग्रामीण भागातील बेरोजगारीचा दर मे महिन्यातील ६.३ टक्क्यांवरून जूनमध्ये ९.३ टक्क्यांवर पोहोचला तर शहरी भागातील बेरोजगारीचा दर ८.६ टक्क्यांवरून ८.९ टक्क्यांपर्यंत वाढला. वाढती लोकसंख्या, शिक्षणाचा दर्जा व कौशल्य क्षमतेचा अभाव, औद्योगिक क्षेत्राचा मंद वेग, ॲटोमेशन व तंत्रज्ञानाचा उपयोग, एआय सारख्या तंत्रज्ञानाच्या उपयोगामुळे घटलेला रोजगार अशा अनेक कारणामुळे बेरोजगारीत वाढ झाली आहे.

आर्थिक विषमता (Regional Imbalance) :

आर्थिक विषमता म्हणजे समाजातील व्यक्ती किंवा गटांमध्ये उत्पन्न, संपत्ती आणि संधी यांचे असमान वितरण होय. यामध्ये काही लोकांकडे खूप जास्त संसाधने असतात तर काही लोक त्यापासून वंचित राहतात. कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासासाठी तेथे उत्पन्न आणि संपत्तीचे वितरण योग्य होणे आवश्यक असते. काही प्रमाणात आर्थिक विषमता असणे देशासाठी उपयुक्त असली तरी मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात असणे देशासाठी आव्हान असते. अर्थशास्त्रज्ञ लुकास चान्सेल, रिकार्डो गोमेझ-कॅररा, रोवैदा मोश्रीफ आणि थॉमस पिकेटी यांनी संपादित केलेल्या ताज्या जागतिक असमानता अहवाल २०२६ नुसार, भारतातील उत्पन्न असमानता जगात सर्वाधिक आहे, जिथे वरच्या १० टक्के कमाई करणाऱ्या लोकांकडे राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ५८ टक्के वाटा आहे, तर खालच्या ५० टक्के लोकांना फक्त १५ टक्के वाटा मिळतो. "भारतात उत्पन्न, संपत्ती आणि लिंग परिमाणामध्ये असमानता खोलवर रुजलेली आहे, जी अर्थव्यवस्थेतील सततच्या संरचनात्मक दरी अधोरेखित करते," असे अर्थतज्ज्ञ जयती घोष आणि जोसेफ स्टिग्लिट्झ यांनी मांडलेल्या अहवालात म्हटले आहे. साधारणतः आर्थिक विषमता

मोजण्यासाठी गिनी गुणांकाचा उपयोग केल्या जातो. जागतिक बँकेच्या ताज्या आकडेवारीनुसार, २०२२-२३ मध्ये भारताचा गिनी निर्देशांक २५.५ आहे. याचकालात चीनमध्ये हा निर्देशांक ३५.७ आणि अमेरिकेमध्ये ४१.८ एवढा होता याचा अर्थ भारतातील आर्थिक विषमता चीन व अमेरिकेपेक्षा कमी आहे. भारतातील आर्थिक सुधारणा व सरकारच्या अनेक कल्याणकारी योजनांमुळे विषमता कमी होण्यास मदत झाली आहे.

गरीबी (Poverty) :

समाजातील ज्या व्यक्तीला किमान उपभोग अपुऱ्या उत्पन्नामुळे गाठता येत नाही, त्या व्यक्तीस दरिद्री म्हटले जाते. समाजातील व्यक्ती जेव्हा आपल्या मूलभूत गरजा (अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य व शिक्षण) पूर्ण करू शकत नाही तेव्हा त्यास गरिब म्हटले जाते. अमर्त्य सेन यांच्या मते, दारिद्र्य म्हणजे केवळ पैसे कमी असणे नव्हे तर मानवी जीवनात अनार्थिक क्षमतेचा अभाव असणे होय. या क्षमतांचा संबंध आर्थिक सामाजिक राजकीय स्वातंत्र्याशी असतो. पौष्टिक व पुरेशे अन्न, आरोग्याची सुविधा, शैक्षणिक सुविधा राजकीय व नागरी स्वातंत्र्य इत्यादींच्या कमतरतेचा संबंध असतो. आर्थिक पाहणी २०१९-२० नुसार भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण २१.९ % एवढे असून ग्रामीण भागात २५.७ % तर शहरी भागात १३.७ % आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या २०२३ मधील अहवालानुसार, वेगाने विकसित होणाऱ्या राष्ट्रांमध्ये ज्यात भारत, कंबोडिया, चीन, कांगो, होंडुरास, इंडोनेशिया, मोरक्को, सर्बिया, व्हिएतनाम अशा देशांमध्ये गरीबीचे प्रमाण कमी झाले आहे. मागील पंधरा वर्षात भारतातील ४१.५ कोटी लोक दारिद्र्यातून बाहेर आले. सरकारने राबविलेल्या सामाजिक व आर्थिक कल्याणकारी योजना जसे मनरेगा, गृहनिर्माण, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, बँक व विमा सोयी, पायाभूत सोयींमुळे देशातील निरपेक्ष गरीबी कमी होण्यास मदत झाली असली तरी अजूनही बेरोजगारी व इतर कारणामुळे सापेक्ष बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात आढळते.

कृषीसंकटे (Agriculture Crises) :

भारताच्या अर्थव्यवस्थेत स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नातील वाटा, अन्नसुरक्षा, रोजगारनिर्मिती, उद्योगांना कच्चा माल, किंमतस्थैर्य अशा अनेक दृष्टीने शेतीचे योगदान उल्लेखनीय आहे. भारताने अन्नधान्य उत्पादनात विक्रमी ३५७ दशलक्ष टन उत्पादनाचे लक्ष गाठले असून शेती क्षेत्राचा वृद्धीदरही साडेतीन टक्क्यांच्या वर आहे. असे असले तरी सध्या भारतातील शेतीमध्ये अनेक संकटे चिंताजनक बनली आहेत. भारताची शेती पूर्णतः मान्सूनच्या पावसावर अवलंबून असून हवामान बदलामुळे दुष्काळ, अतिवृष्टी, किडींचा प्रादुर्भाव यांमुळे कृषी उत्पादनात अनियमित चढउतार दिसून येतात. भारतात २ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन धारणा असलेल्या लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे प्रमाण सुमारे ८५% ते ८८% इतके असून लहान शेतकऱ्यांना हवामानातील बदलांना तोंड

देणे कठीण बनले आहे. त्याचबरोबर बाजारपेठेत शेतमालाच्या किंमतीची निश्चितता नसते. हंगाम संपल्यानंतर बाजारात शेतमालाचा पुरवठा अचानक वाढून त्यांच्या किंमती कमी होऊन त्यामुळे शेतकऱ्यांचे अंदाजपत्रक सातत्याने बिघडत आहे. एकीकडे शेतीचा वाढता उत्पादन खर्च आणि दुसरीकडे उत्पन्नातील अनिश्चितता यामुळे भारतातील सीमान्त शेतकरी कर्जाच्या सापळ्यात अडकला आहे. साठवणूक सोयी, वाहतूक व इतर विपणन सोयींचा अभाव असल्यामुळे शेतमालाला योग्य भाव येण्याची वाट पाहण्या इतपत आर्थिक स्थिती भारतातील शेतकऱ्यांची नाही. बँका आणि सावकारांच्या वाढत्या कर्जांमुळे भारतातील शेतकरी अडचणीत सापडला आहे. कर्जबाजारीपणा आणि नापिकीमुळे शेतकरी आत्महत्या चिंताजनक स्वरूपात वाढल्या आहेत. सन १९९५ पासून २०१८ पर्यंत भारतातील ३,००,००० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या होत्या. नैसर्गिक संकटे व त्यात दिली जाणारी अल्पशी मदत, शेतमालाच्या आधारभूत किंमती, कर्जमाफी या बाबींवरून भारतात राजकारण केले जात आहे, त्यात सामान्य शेतकरी मात्र संकटात अडकलेला दिसून येत आहे.

वित्तीय तूटीचे जास्त प्रमाण (Fiscal Deficit) :

सरकारच्या महसुली उत्पन्न आणि खर्च यामध्ये जेव्हा तफावत निर्माण होऊन खर्च जास्त व उत्पन्न कमी होणे म्हणजे वित्तीय तूट होय. सरकारच्या एकूण उत्पन्नापेक्षा खर्चाचे प्रमाण जास्त असते तेव्हा अंदाजपत्रकात वित्तीय तूट निर्माण होते. ही तूट भरून काढण्यासाठी सरकारला नवीन कर्ज घ्यावे लागते. वित्तीय तूट (FD) म्हणजे एकूण खर्च आणि एकूण प्राप्ती (कर्ज भांडवली प्राप्ती वगळून) यामधील फरक. वित्तीय तूट ही सरकारची एकूण कर्ज घेण्याची गरज दर्शवते. उच्च वित्तीय तूट सकल सरकारी कर्जात वाढ करण्यास हातभार लावत आहे, जी सरकारला देशांतर्गत आणि परदेशी कर्जदारांना देणे असलेल्या एकूण रकमेचे प्रतिनिधित्व करते. सन २००९ ते २०१९ दरम्यान भारताचे सरासरी कर्ज स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या प्रमाण ३०.८ % वरून ४१.८ % वर पोहोचले होते. सरकारने घेतलेले कर्ज पायाभूत सुविधा, रोजगारनिर्मिती इ विकासकामे करण्यासाठी उपयोगात आणले तर त्यातून आर्थिक विकासाला चालना मिळते. परंतु त्यांचा उपयोग अनुत्पादक बाबींवर खर्च केल्यास देशवारील कर्जाचे ओझे वाढते. जगातील काही प्रमुख देशातील वित्तीय तूटीचे प्रमाण असे होते (२०२५ मध्ये) . ब्राझील: - ८.५% इटली: -७.२ हंगेरी: -६.८% चीन: -६.५% अमेरिका - ६.४% फ्रान्स: -५.८% दक्षिण आफ्रिका: -६.१% भारत: -४.८%. जागतिक पातळीचा तुलना करता भारताची वित्तीय तूट इतर देशांपेक्षा कमी आहे.

प्रादेशिक असंतुलन (Regional Imbalance) :

देशातील किंवा राज्यातील सर्व भागांमध्ये आर्थिक, सामाजिक आणि पायाभूत सुविधांचा संतुलित विकास साधणे आवश्यक

असते. दरडोई उत्पन्न, औद्योगिकीकरण, शिक्षण आणि आरोग्य सेवांचा विकास केवळ काही ठिकाणी न होता सर्वत्र समान प्रमाणात वितरित करण्याचे धोरण अपेक्षित असते. भारताला भौगोलिक व समृद्ध नैसर्गिक संसाधने लाभली असून त्यांचा देशाच्या संतुलित आर्थिक विकासासाठी कार्यक्षम उपयोग करणे आवश्यक आहे. परंतु भारतात सिंचन सुविधा, औद्योगिक विकास, रस्ते, रेल्वे, विमान वाहतूक, आरोग्य व शिक्षण, बँका अशा पायाभूत सोयींच्या बाबतीत प्रादेशिक असंतुलन आढळून येते. त्यामुळे भारतात शहरी व ग्रामीण भागात विकासाच्या बाबतीत असमतोल विकास आढळून येते. भारतात राज्या-राज्यांमध्ये विषमता दिसून येते. महाराष्ट्र, तामिळनाडू, कर्नाटक, गुजरात आणि केरळ ही राज्ये उच्च दरडोई उत्पन्न, औद्योगिकीकरण आणि मानव विकास निर्देशांकांमुळे प्रमुख विकसित राज्ये म्हणून ओळखली जातात. याउलट बिहार, झारखंड, ओडिशा, आसाम आणि उत्तर प्रदेश ही राज्ये विकासाच्या प्रक्रियेत मागे असलेली राज्ये मानली आहेत.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या (Farmer's Suicide) :

भारतात हवामान बदल व नापिकी, शेतीचा वाढता उत्पादन खर्च, कमी हमीभाव, शेतमालाच्या किमतीतील अनियमित बदल, जमिनीचा लहान आकार, कृषीपूरक व्यवसायाचा न्हास, सरकारचे चुकीचे आयात धोरण, विपणन सोयींची कमतरता, शेतकऱ्यांचे बिघडते अंदाजपत्रक, कर्जाचा वाढता भार, सरकारची आश्वासने, कर्जमाफीचे धोरण अशा अनेक कारणांमुळे विकसित भारताचे स्वप्न पाहणाऱ्या आपल्या देशात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढल्या आहेत. पुरोगामी समजल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्रातील विदर्भ आणि मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांनी नापिकी, शेतमालाला योग्य भाव न मिळणे, सावकारी व बँकांचे वाढते कर्ज, आजारपणाला कंटाळून लाखों शेतकऱ्यांनी आपली जीवनयात्रा संपवली आहे. राष्ट्रीय गुन्हे नोंद ब्युरो (NCRB) च्या ताज्या आकडेवारीनुसार, २०२२ मध्ये संपूर्ण भारतात शेतकरी आत्महत्यांमध्ये चिंताजनक वाढ झाली. या गंभीर आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, अशा प्रकरणांमध्ये ३.७% वाढ झाली आहे, ज्यामध्ये ११,२९० मृत्यूची नोंद झाली आहे, तर २०२१ मध्ये ही संख्या १०,२८१ होती. महाराष्ट्रात सर्वाधिक शेतकरी आत्महत्या (४,२४८) झाल्या, ज्या भारतातील एकूण आत्महत्यांपैकी ३८% आहेत. त्यानंतर कर्नाटक (२,३९२), आंध्र प्रदेश (९१७), तामिळनाडू (७२८) आणि मध्य प्रदेश (६४१) आहेत. शेतीतील संकटांमुळे भारतातील शेतकरी वर्षानुवर्षे अडचणीत सापडलेला आहे.

सारांश (Summary) :

स्वातंत्र्याचा शताब्दी महोत्सवी वर्षात विकसित भारताचे स्वप्न पाहणाऱ्या भारतापुढे अनेक आव्हाने चिंतनीय ठरत आहेत. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा स्वीकार करायचा की रोजगार वाढवायचा, रासायनिक खते व किटक नाशके यांचा उपयोग करून कृषी उत्पादन वाढवायचे

की जमिनीची गुणवत्ता राखण्यासाठी सेंद्रिय शेतीचा स्वीकार करायचा, शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत करूनही शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या कशा थांबवायच्या, जागतिक महासत्तेच ध्येय साध्य करताना नागरी आणि ग्रामीण भागातील असमतोल कसा कमी करावा, श्रीमंत लोकांच्या भारताच्या अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विषमतेची दरी कमी कशी करायची, हवामान बदलाचा शेतीवरील

होणारा प्रतिकूल परिणाम कसा थांबवायचा, नागरीकरणामुळे होणारे प्रदूषण कसे नियंत्रित करायचे, वाढत्या लोकसंख्येची कौशल्यक्षमता कशी वाढवावी, रोजगाराभिमुख शिक्षण व्यवस्था कशी प्रत्यक्षात आणायची, कंत्राटी रोजगार धोरण कमी करून कामगारांना सामाजिक सुरक्षा कशी द्यावी असे अनेक प्रश्न अनुत्तरित आहेत.

संदर्भ (References) :

१. प्रा. रायखेलकर ए. आर., डॉ. दामजी बी. एच.-भारतीय र्थव्यवस्था- विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, सुधारित आवृत्ती जानेवारी २०१३
२. India Employment Report 2024 Youth employment, education and skills, International Labour Organization 2024 First published 2024, Page no.
३. <https://www.cmie.com>.
४. डॉ. जयंतीलाल भंडारी- रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करण्याचे आव्हान- दैनिक पुढारी , २८ जून २०२४.
५. प्रा. नीरज हातेकर – महाराष्ट्रातली आर्थिक विषमता गरीब राज्यापेक्षाही जास्त आहे का? विश्लेषण , बीबीसी न्यूज मराठी , १८ नोव्हेंबर २०२४.
६. <https://indianexpress.com>.
७. <https://agrowon.esakal.com/agro-special/economic-disparity-in-india-is-at-an-all-time-high>
८. <https://www-pib-gov>.
९. <https://www.esakal.com>.
१०. <https://www.worldometers.info>.
११. भारत में दुर्घटनात्मक मृत्यू एवं आत्महत्याएं २०२२, राष्ट्रीय अपराध रिकॉर्ड ब्यूरो गृह मंत्रालय भारत सरकार, नई दिल्ली ११००३७
१२. Dr. Satish Y. Dange (Editor)- Agricultural Crisis and Governance in India : Issue and Concerns, The Indian Institute of Public Administration (IIPA), Local branch, Aurangabad, March 2016.

शाश्वत विकास आणि अर्थव्यवस्था

डॉ. अमित रामलिंग कवठाळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर ता. उदगीर जि. लातूर.

गोषवारा:

आर्थिक विकास व पर्यावरण यांचा संबंध निकटचा असल्याचे पहायला मिळते. पर्यावरणाचा न्हास आणि आर्थिक विकास प्रक्रिया यांच्या मधील संबंधाची उकल होत गेली त्याप्रमाणे पर्यावरण सहाय्यातून मैत्रीपूर्ण आर्थिक विकासावर भर दिला गेला. पर्यावरण संरक्षण मानवाचे कल्याणकारी जीवन एकमेकांच्या विरोधात नाही तर एकमेकांस पुरक आहे याची जाणीव होऊ लागली म्हणून चिरस्थायी विकासाची संकल्पना पर्यावरणाच्या संरक्षणाच्या दृष्टीकोनातून मांडण्यात आला पर्यावरण सहयोगी घटकातून मानवाने या जीवनपध्दतीचा स्विकार करून आर्थिक विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न केला. १९८७ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने (UNO) जागतीक पर्यावरण आणि विकास आयोगाची स्थापना केली. पृथ्वीवरील पर्यावरणीय समस्या लक्षात घेऊन त्या समस्यावर उपाय योजण्यासाठी आणि पृथ्वीवरील संसाधने पुढच्या भविष्यकालीन पिढ्यासाठी राखून त्याचा उपयोग चालू पिढ्यासाठी कसा करता येईल यासाठी उपाय योजना शोधण्यासाठी या आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगाचे अध्यक्ष नार्वे या देशाचे पंतप्रधान ब्रुण्डलँड ह्या होत्या. त्यामुळे ह्या आयोगाला ब्रुण्डलँड (Brundland Commission) असे म्हणतात. त्यांनी आपल्या अहवालात शाश्वत विकास (Sustainable Development) ही संकल्पना मांडली.

प्रस्तावना:

शाश्वत विकास म्हणजे पृथ्वीवरील संसाधनांचा उपयोग करून आपला विकास करताना पुढील पिढ्यांच्या विकासासाठी संसाधनांचा पर्यायी काळजीपूर्वक वापर करणे होय. शाश्वत विकास या शब्दात नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित साधनांचा जपून आणि योग्य प्रमाणात वापर करणे असा आहे. जागतीकीकरण आणि औद्योगिककरणामुळे नैसर्गिक संसाधने आज मोठ्या प्रमाणात आणि अनियंत्रितपणे वापरली जात आहेत. त्यांचा मोठ्या प्रमाणात अपव्यय होत असल्याचे दिसून येत आहे. तेव्हा दीर्घकाळ विकासासाठी पृथ्वीवरील साधन सामग्रीचा योग्य आणि पर्याप्त वापर करून उद्योग, उर्जा, शेती, जंगले, मत्स्य, वहातूक, पर्यटन पायाभूत सुविधा या सर्व आर्थिक क्षेत्रामध्ये दीर्घकाळासाठी शाश्वत उत्पादन आणि वापर होणे आवश्यक आहे. पर्यावरणाचा न्हास होऊ न देता लोकांच्या मूलभूत गरजा भागविणे आणि जीवनमान सुधारणे यावर शाश्वत विकासाच्या धोरणामध्ये भर देण्यात आला आहे. भविष्यातील पिढ्यांना त्यांच्या गरजापूर्ण करताना कोणत्याही प्रकारची तडजोड न करता त्यांच्या गरजा आणि आकांक्षा पूर्ण करणारा विकास. सोप्या भाषेत असे म्हणता येईल की, शाश्वत विकास म्हणजे राष्ट्रांची साधन संपत्ती न संपवता सामाजिक आणि आर्थिक विकास साधणे होय.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे आणि अर्थव्यवस्था यांचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टिकोनातून प्रस्तुत शोधनिबंध मांडलेला आहे.

उद्दिष्टे:

१. शाश्वत विकासाच्या व्याख्या आणि अर्थ समजून घेणे
२. शाश्वत विकासाचे उद्दिष्टांचा अभ्यास करणे.
३. शाश्वत विकासात विविध देशांच्या रँकिंगचा अभ्यास करणे.
४. शाश्वत विकासा पुढील आव्हानाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्रोताचा आधार घेण्यात आला आहे. त्यामध्ये संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमान पत्रे, व इंटरनेट वरील माहितीचा समावेश आहे. या माहितीच्या आधारे वर्णनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

शाश्वत विकासाच्या व्याख्या:

विकास करताना पर्यावरण संरक्षणाची व्यवस्था कशी असावी हे मांडण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने 1983 मध्ये पर्यावरण व विकासाबाबतचा जागतिक आयोग (World Commission on Environment and Development) नेमला. याचे अध्यक्ष प्रो. हर्लेम ब्रुटलँड (नार्वे) होते. त्यामुळे त्यास ब्रुटलँड आयोग असेही म्हणतात. या आयोगाने आपले सामाईक भविष्य या नावाने जो प्राथमिक अहवाल सादर केला त्यामध्ये शाश्वत विकासाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिलेली आहे.

१. **ब्लावर्स:** "गरजपूर्तीसाठी आणि पुढील पिढीस नुकसानकारक ठरणा-या कृती थांबविण्यासाठी श्रीमंताकडून गरिबाकडे संपत्तीचे पुनर्वाटप करावे व साधनसंपत्तीच्या उपभोगा ऐवजी तिचे संवर्धन करणे असा संपूर्ण बदल शाश्वत विकासात अंतर्भूत आहे."

२. **के. पाटील:** "निसर्गावस्थेकडून समाजात वस्तू व सेवांचा पूर्वठा होण्यासाठी अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादक शक्यतांचे जतन करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय."
३. **संयुक्त राष्ट्रसंघ जागतिक आयोग-** "जो विकास चालू पिढीच्या गरजा, पुढील पिढीच्या गरजा धोक्यात न आणता पूर्ण करतो त्या विकासाला शाश्वत विकास असे म्हणतात."
४. "शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास की, ज्याच्याद्वारे भावि पिढ्यांच्या त्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमानकालीन गरजा पूर्ण केल्या जातात"

शाश्वत विकासाचा अर्थ

शाश्वत विकास ही बहु आयामी संकल्पना असून दीर्घकाळ टिकून राहणारा विकास त्यात अभिप्रेत आहे. "शाश्वत विकास म्हणजे आपल्या वर्तमानातील गरजा पूर्ण करताना आपल्या पुढील पिढ्यांच्या त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेला बाधा येऊ न देता साध्य केलेला विकास होय" शाश्वत विकासाबाबत सर्वच बाबींची माहिती सर्वांना असतेच असे नाही.

प्रस्तुत वाक्य Ministry of environment, forest and climate change government of India, २०१५-१६ च्या वार्षिक अहवालाच्या मुखपृष्ठावर नमूद आहे वरील वाक्यावरून शाश्वत विकासाची गरज प्रकर्षाने जाणवते. आर्थिक प्रगती तेव्हाच लाभदायक किंवा उपभोग्य होऊ शकते जेव्हा पर्यावरण व विकासात संतुलन असेल.

पर्यावरणावर चालू पिढी व भावी पिढीचा सारखाच अधिकार आहे. आपण पर्यावरणाचा जहास करून भावी पिढीचा अधिकार हिरावून घेऊ शकत नाही या समान अधिकाराला आंतर-पीढीय समानता (intergenerational equity) असे म्हणतात. म्हणून वर्तमान पिढीने पर्यावरण संवर्धन करणे हे त्याचे कर्तव्य आहे व तो भावी पिढीचा अधिकार आहे. याच प्रमाणे वर्तमान पिढीतही विविध देशातील लोकांचा पर्यावरणावर सारखाच अधिकार आहे. या समान अधिकाराला पिढी अंतर्गत समानता (Intragenerational equity) असे म्हणतात. उदा. अमेरिकेसारखे विकसित देश प्रचंड गतीने पर्यावरणाचा जहास करत आहेत म्हणजे भारतासारख्या विकसनशील देशातील लोकांचा पर्यावरणातील वाटा ते हिरावून घेत आहेत म्हणून विकसित देशांनी पर्यावरण संवर्धन करणे त्यांचे कर्तव्य आहे व विकसनशील देशांना पर्यावरण संवर्धन करण्यासाठी तांत्रिक मदत करणे म्हणजेच स्रोताचा अविवेकी वापर होऊ नये यासाठी अविकसित देशांना तंत्रज्ञान निर्यात करणे, हरितगृह वायूचे उत्सर्जन कमी करणे, ऊर्जा कार्यक्षमतेत वाढ करणे, विकसनशील व अविकसित देशांना आर्थिक व तांत्रिक मदत करणे या सर्व बाबींचा समावेश होतो.

शाश्वत विकास या शब्दाची उत्पत्ती: Sustainable' हा शब्द 'Sustainere' या लॅटिन शब्दापासून तयार झाला आहे

'sustainere' म्हणजे धरून ठेवणे, सहन करणे, चालू ठेवणे, टिकवून ठेवणे इत्यादी याचे अर्थ होतात.

१. भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता वर्तमान पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय.
२. शाश्वतता म्हणजे सजीव परिस्थितीकी किंवा नैसर्गिक स्रोतांचा असा वापर करणे जो भरून काढता येईल. IUCN-1991.

थोडक्यात नैसर्गिक स्रोत जे आपल्या पूर्वजांनी आपल्यासाठी जतन करून ठेवले आहेत त्यांचा आपल्या गरजेपुरता वापर करून ते स्रोत जशास तसे पुढील पिढीच्या गरजा पूर्णता करण्यासाठी ठेवणे. तसेच

सामाजिक व आर्थिक विकास साध्य करत असताना पर्यावरणीय विकासाकडे ही लक्ष देणे म्हणजेच शाश्वत विकास होय.

शाश्वत विकास ध्येये (Sustainable Development Goals)

संयुक्त राष्ट्रसंघाचे शाश्वत विकासाची (UNITED NATIONS Sustainable Development Goals) 17 लक्ष्ये आहेत. ज्यात सर्व यूएन सदस्य देशांनी 2030 पर्यंत साध्य करण्याच्या दिशेने कार्य करण्याचे मान्य केले आहे. 17 SDGs व 169 उद्दिष्ट्ये 25 सप्टेंबर 2015 मध्ये पार पडलेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेत 193 देशांनी मान्य केलेल्या व 1 जानेवारी 2016 पासून अमलात आलेल्या (Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development) अहवालाचा भाग आहेत. शाश्वत विकास ध्येये (Sustainable Development Goals) हे पुढील प्रमाणे-

दारिद्र्य निर्मूलन: (No Poverty)

या ध्येयानुसार सन 2030 अखेर जागतिक पातळीवरील 1.25 डॉलर पेक्षा कमी उत्पन्न असणाऱ्या गरीबांचे प्रमाण शून्यावर आणणे, तसेच साधारण दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण निम्म्यावर आणणे. सर्व गरीब वर्गासाठी सामाजिक सुरक्षिततेच्या योजना राबवून त्यांना आर्थिक, सामाजिक, नैसर्गिक व पर्यावरणीय संकटांना तोंड देता येईल इतकी सक्षमता व लवचिकता प्राप्त करून देणे,

उपासमार निर्मूलन: (Zero Hunger)

या ध्येयानुसार 2030 अटीवर उपासमार सहन करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण शून्य करणे, नवजात बालके, गरीब व अमरक्षित गटाला वर्षभर सुरक्षित पोषक व पुरेसे अन्न पुरविणे तसेच सर्व प्रकारचे कुपोषण संपविणे, कृषी उत्पादन व उत्पन्न दुप्पट करणे, शाश्वत कृषी उत्पादन मिळविण्यासाठी सिंचन सुधारणा तसेच 2030 पर्यंत बियाणे, वनस्पती प्रजाती व पशुप्रजातींची शैविक विविधता टिकवून ठेवणे हे या ध्येयाची उपध्येय ठरविण्यात आली.

चांगने आरोग्य: Good Health and Well-being)

निरोगी जीवनाची खात्री देऊन सर्वांमध्ये चांगल्या स्वास्थ्याची भावना निर्माण करणे हे ध्येय ठरविण्यात आले. सन 2030 अखेर जागतिक स्तरावरील मातामृत्यू प्रमाण 70 पेक्षा खाली आणणे, मानवीच्या आजारांचा प्रसार थांबविणे, असांसर्गिक आजारांवर उपचारात्मक व प्रतिबंधात्मक उपाय योजने, अपघाती मृत्यूचे प्रमाण कमी करणे, राष्ट्रीय धोरण व नियोजनामध्ये प्रजनन आरोग्याचे महत्त्व विषद करणे, स्वस्त औषधी व लसी पुरविणे तसेच प्रदुषणामुळे होणाऱ्या आजारांच्या व मृत्यूच्या प्रमाणात लक्षणीय घट आणणे.

दर्जेदार शिक्षण: (Quality Education)

समावेशक व न्याय असे दर्जेदार शिक्षण देऊन सर्वांना आयुष्यभर काहीना काही शिकता येईल अशा संधी निर्माण करणे हे चौथे ध्येय निश्चित केले गेले. यामध्ये सर्व मुले व मुलींना मोफत प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण उपलब्ध करून देणे, तसेच तांत्रिक, व्यावसायिक व उच्च शिक्षणाच्या सोयी पुरविणे, प्रौढ साक्षरतेत वाढ करणे आणि 2030 पर्यंत सर्वांना शाश्वत विकासाने ज्ञान व कौशल्य पुरविणे हे ध्येय ठरविण्यात आले.

लैंगिक समानता: (Gender Equality)

लैंगिक समानता प्राप्त करण्याचे व महिला व मुलींचे सबलीकरण करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. महिला व मुलींवरील सर्व प्रकारच्या हिंसा समाप्त करणे, राजकीय, आर्थिक व सामाजिक जीवनातील महिलांचा सहभाग वाढविणे त्यांना समान संधी प्राप्त करून देणे.

शुध्द पाणी व स्वच्छता: (Clean Water and Sanitation)

2030 पर्यंत सर्वांसाठी सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याची वैश्विक व समान उपलब्धता निर्माण करणे तसेच स्वच्छतेच्या सुविधा पुरविणे, सांडपाण्याचे नियोजन पुनर्वापर करणे आणि जैवसंस्था, पर्वत, वने, नद्या, तळे यांचे संरक्षण व पुनर्भरण करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले.

स्वस्त व स्वच्छ ऊर्जा: (Affordable and Clean Energy)

सर्वांसाठी स्वस्त, विश्वसनीय व आधुनिक उर्जेची वैश्विक उपलब्धता करणे तसेच जागतिक ऊर्जा निर्मितीतील पुननिर्मितीक्षम ऊर्जेचा वाटा वाढविणे आणि ऊर्जा कार्यक्षमतेच्या सुधारणेचा दर दुप्पट करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले.

चांगल्या नौकऱ्या आणि आर्थिक वाढ: (Decent work and Economic Growth)

निरंतर, समावेशक व शाश्वत आर्थिक वाढीस प्रोत्साहन देऊन उत्पादक रोजगार व सर्वांना चांगले काम पुरविणे हे ध्येय निर्धारित करण्यात आले. दरडोई उत्पन्नात निरंतर वाढ करणे व अत्यंत अविकसित देशांमध्ये 7 टक्के वार्षिक जी.डी.पी. वृद्धीदर राखणे, विकासावर आधारित धोरण आखून लघु व मध्यम उपक्रमांचा

विकास साध्य करणे, बालमजुरी, वेठबिगारीचे उच्चाटन करणे तसेच वित्तीय संस्थांना प्रोत्साहन देऊन त्यांचे सक्षमीकरण करण्याचे ध्येय ठरविले गेले.

उद्योग, नावीन्यपूर्णता आणि पायाभूत सुविधा: (Industry, Innovation and Infrastructure)

सुयोग्य पायाभूत सुविधांची उभारणी करून समावेशक व शाश्वत औद्योगिकीकरण करणे व नावीन्यतेला प्रोत्साहन देण्याचे ध्येय ठरविले गेले.

विषमता कमी करणे: (Reducing Inequality)

देशा-देशांमधील विषमता कमी करणे, उत्पन्नात शाश्वत वाढ करणे, सर्वांच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय समावेशनासाठी प्रयत्न करणे, जागतिक, आर्थिक व वित्तीय संस्थांच्या कार्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी त्यांच्या निर्णय प्रक्रियेत विकसनशील देशांना योग्य प्रतिनिधीत्व मिळेल या दृष्टीने प्रयत्न करणे.

शाश्वत शहरे व समुदाय: (Sustainable Cities and Communities)

शहरे व मानवी अधिवास समावेशक, सुरक्षित, नवचिक आणि शाश्वत करणे, घरे, वाहतूक संबन्धित गरजांवर विशेष लक्ष देणे. तसेच जगाचा नैसर्गिक व सांस्कृतिक वारसा सुरक्षित राखण्यासाठी प्रयत्न करणे. तसेच सन 2030 पर्यंत मृत्युदरात लक्षणीय घट करणे, दरडोई पर्यावरण ऱ्हास कमी करणे.

शाश्वत उत्पादन व उपभोगाचा आकृतिबंध निर्माण करणे: (Responsible Consumption and Production)

2030 अखेर नैसर्गिक स्रोतांच्या शाश्वत वापराची व नियोजनाची पातळी गाठणे, विशेषतः मोठ्या आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना शाश्वत नियोजनाचा अवलंब करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे आणि शाश्वत विकासाबाबत प्रत्येकास माहिती देऊन पर्यावरण विषयक जाणीव निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट ठरविले गेले.

हवामान परिणाम /कार्य: (Climate Action)

UNFCC कराराच्या चौकटीत राहून पर्यावरणाबद्दल व त्याचे परिणाम यावर तात्काळ कारवाई करणे अशा संकटांना तोंड देता येईल इतकी सक्षमता व लवचिकपणा प्राप्त करणे व त्यासाठी राष्ट्रीय धोरणे आखण्याचे उद्दिष्ट ठरविले गेले.

पाण्याखालचे जीवन: (Life below Water)

सागरी प्रदुषण रोखणे यासाठी सागरी व समुद्र किनाऱ्यावरील पर्यावरणाचे शाश्वत नियोजन करणे, समुद्राचे अम्लीकरण रोखणे, मत्स्य व्यवसाय संवर्धन व पर्यटनाचे शाश्वत नियोजन करण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले.

जमिनीवरचे जीवन: (Life on Land)

जमिनीवरील पर्यावरणाचे संरक्षण व पुनर्वसन करणे व शाश्वत वापरास प्रोत्साहन देणे वाळवंटीकरणावर उपाय योजना करणे तसेच जमिनीचा राज थांबविणे संकटात सापडलेल्या प्रजातीचे संरक्षण करणे इत्यादी उपध्येय निश्चित करण्यात आली आहेत.

शांतता, न्याय आणि सशक्त संस्था: (Peace, Justice and Strong Institutions)

शाश्वत विकासासाठी शांततापूर्ण आणि समावेशक संस्था उभारण्यासाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कायदे निर्माण करून सर्वाना न्याय प्रदान करणे या संस्था प्रभावी, जबाबदार व समावेशक बनविण्याचे ध्येय निश्चित करण्यात आले.

ध्येयांसाठी भागिदारी: (Partnerships for the Goals)

शाश्वत विकासाठी जागतिक बहुभागीदारीस प्रोत्साहन देणे, अत्यंत अविकसित देशांमध्ये गुंतवणूक व्हावी यासाठी धोरणे आखून अंमलबजावणी करणे तसेच विकसित देशांनी त्यांच्या जी.डी.पी. मधील 0.7 टक्के वाटा विकसनशील देशांना अधिकृत विकास म्हणून देण्याचे वचन पाळावे. तसेच शाश्वत विकासासाठी कार्यान्वयनाच्या साधनांचे बळकटीकरण करणे आणि जागतिक सहभाग पुनर्जिवित करणे. शाश्वत विकास ध्येयांच्या लक्ष्यापर्यंत पोहोचण्याच्या प्रगती मोजण्यासाठी प्रत्येक लक्ष्यानुसार १ ते ३ निर्देशक म्हणजेच एकूण ३०४ निर्देशक आहेत.

शाश्वत विकासाचे ध्येय निश्चित करून त्या दृष्टीने पावले टाकण्याची ही पध्दत जरी क्रांतीकारक असली तरीही यामध्ये काही मूलभूत त्रुटी राहून गेल्या आहेत. जसे यातील उद्दिष्ट्ये पूर्ण करणे बंधनकारक नसून स्वोच्छिक आहेत. त्यामुळे विकासाची ही परिमाणे सत्यात उतरवणे एक समस्याच आहे. त्याचप्रमाणे भारताला आपल्या भूमीवरील शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये गाठण्यासाठी त्याची परिमाणे नोंदवून ठेवणारी विश्वसनिय, कालबद्ध, सुसंगत आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे तुलनात्मक माहिती एकत्र करण्याची व्यवस्था तातडीने उभी केली पाहिजे.

शाश्वत विकासामध्ये जगातील विविध टॉप 10 देशांचा आणि तळाला असलेल्या दहा देशांचा अभ्यास पुढील तक्त्यामध्ये दर्शविलेला आहे.

२०२५ च्या संयुक्त राष्ट्रांच्या एसडीजी निर्देशांकात टॉप १० देश Top 10 countries in UN SDG index 2025

Rank	Country	Score
1	Finland	87.02
2	Sweden	85.74
3	Denmark	85.26

4	Germany	83.67
5	France	83.14
6	Austria	83.01
7	Norway	82.72
8	Croatia	82.39
9	Poland	82.08
10	Czechia	81.94

Source: unstats.un.org/SDGs/files/report/2025

२०२५ च्या यूएन एसडीजी निर्देशांकात तळाशी असलेले १० देश

Bottom 10 countries in UN SDG index 2025

Rank	Country	Score
167	South Sudan	41.55
166	Central African Republic	45.21
165	Chad	46.04
164	Somalia	46.08
163	Yemen	47.74
162	DR Congo	48.24
161	Sudan	49.06
160	Afghanistan	49.10
159	Nigar	50.33
158	Madagascar	51.05

Source: unstats.un.org/SDGs/files/report/2025

२०२५ च्या शाश्वत विकास अहवालात भारताचे स्थान:

२०२५ मध्ये भारताने निर्देशांकाच्या इतिहासात पहिल्यांदाच टॉप १०० मध्ये स्थान मिळवून एक महत्त्वाचा टप्पा गाठला आहे. ६७.० गुणांसह ९९ व्या क्रमांकावर असलेले भारत गेल्या काही वर्षांत सातत्याने सुधारणा करत आहे - २०२४ मध्ये १०९ व्या, २०२३ मध्ये ११२ व्या, २०२२ मध्ये १२१ व्या आणि २०२१ मध्ये १२० व्या स्थानावरून. या प्रगतीनंतरही, भारत त्याच्या काही प्रादेशिक समकक्षापेक्षा मागे आहे. भूतान ७४ व्या (७०.५), नेपाळ ८५ व्या (६८.६) आणि श्रीलंका ९३ व्या क्रमांकावर आहे. तथापि, या वर्षीच्या क्रमवारीत भारताने बांगलादेश (११४ व्या) आणि पाकिस्तान (१४० व्या) ला मागे टाकले आहे.

शाश्वत विकासापुढील आव्हाने:

लोकसंख्या वाढ: जसजशी जगाची लोकसंख्या वाढते आहे, तसतसे उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक संसाधनावर ताण येतो. आज

जगाची लोकसंख्या अंदाजे ७.७ अब्ज आहे व भारताची लोकसंख्या जवळपास १.४२ अब्ज आहे. इतक्या मोठ्या लोकसंख्येकडून ज्या वेगाने आज हे नैसर्गिक स्रोत वापरले जात आहेत ते पाहता हे स्रोत फार काळापर्यंत टिकू शकणार नाहीत.

नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण:

औद्योगिक स्तरावरील नैसर्गिक साधनांचे शोषण हे १९ व्या शतकापासून सुरू झाले. लाकूड, कोळसा, धातू, तेल, नैसर्गिक वायू, जमिनीखालील खनिजे, पाणी आणि अशी अनेक संसाधने औद्योगिक व व्यावसायिक उपयोगासाठी, साधनांची प्रगती आणि विकास, राहणीमानातील बदल यामुळे कार्यालय, घरे, उद्योग व शेती या सर्व ठिकाणी निरनिराळ्या उपकरणांचा वापर होऊ लागला. यामुळे अर्थात नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर होऊ लागला. हा अतिवापर कमी करणे हे एक आव्हान आहे.

गरिबी:

अविकसित व विकसनशील देशात गरिबी हे एक मोठे आव्हान आहे. शाश्वत विकास करताना गरीब व वंचित लोकांच्या मूलभूत गरजाही लक्षात घेतल्या पाहिजेत. कारण चांगले आयुष्य जगण्याची इच्छा व आकांक्षा त्यांनाही असते.

नैसर्गिक संसाधनांचे असमान वितरण:

विकसित देशांतील लोकांचा नैसर्गिक संसाधनांचा दरडोई वापर हा विकसनशील देशातील लोकांच्या वापरापेक्षा ५० पटीने अधिक आहे. एकट्या अमेरिकेची लोकसंख्या जगाच्या लोकसंख्येच्या फक्त ४% आहे. तरी ते जगातील संसाधनांपैकी २५% संसाधने वापरतात. देशांतर्गत पाण्याच्या वापराबाबतही असमानता दिसून येते. जेव्हा मोठी धरणे बांधली जातात तेव्हा जंगलाचे मोठे पट्टे व लोकांची शेतजमीन वापरली जाते.

त्यांचा उदरनिर्वाह या शेतजमिनीवर अवलंबून असतो. धरणांमुळे या लोकांना इतरत्र विस्थापित व्हावे लागते.

उपभोक्तावाद: वाढत जाणाऱ्या अर्थव्यवस्थेत लोकांची खरेदी करण्याची क्षमता वाढते. यामुळे चैनीच्या अनेक वस्तू खरेदी करण्यात वाढ झाली. तसेच वेगवेगळ्या प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक, प्लास्टिक व धातूच्या वस्तूंचे उत्पादन हा बाजारातील एक आकर्षणाचा मोठा स्रोत बनला. शाश्वत विकासाच्या मार्गाने जायचे असेल, तर लोकांना त्यांची जीवनशैली बदलावी लागेल आणि कमी संसाधनांचा वापर करावा लागेल. प्रत्यक्षात लोक असे करण्यास नाखूश असतात. शाश्वत विकासापुढील हे एक मोठे आव्हान आहे.

शिक्षण, बेरोजगारी:

अशिक्षितता हे शाश्वत विकासापुढील मोठे आव्हान आहे. गरीब लोक त्यांच्या मुलांना शिक्षण देऊ शकत नाहीत. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण नसल्यामुळे त्यांना चांगला रोजगार मिळत नाही. हे दृष्ट चक्र

चालू राहते. देशातील लोकसंख्या वाढ हे एक बेरोजगारीचे एक कारण आहे.

जागरूकता:

पृथ्वीवरचे नैसर्गिक स्रोत मर्यादित आहेत. तसेच अपुनर्नवीकरणीय स्रोत एकदा वापरून संपले की पुन्हा निर्माण होणार नाहीत, याची सामान्य माणसांना जाणीव नसते. म्हणूनच या स्रोतांचा योग्य कार्यक्षम वापर झाला पाहिजे. वस्तूंची खरेदी करण्यापूर्वी लोकांनी स्वतःची खरी गरज लक्षात घेतली पाहिजे.

शासकीय धोरण:

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सरकारला काही कठोर निर्णय घ्यावे लागतील व विविध योजनांची अंमलबजावणी करावी लागेल. वस्तूंचे उत्पादन करताना त्यांची पर्यावरणीय मूल्ये लक्षात घेऊन सर्व वस्तूंच्या किमतीची पुनर्रचना करावी लागेल. त्याचप्रमाणे अपारंपरिक ऊर्जासाधने उदाहरणार्थ सौरऊर्जा, गोबर गॅस व पवनऊर्जा अशा उपकरणांवर सवलत द्यावी लागेल. पर्जन्य संकलनासाठी (Rainwater Harvesting) सवलत द्यावी लागेल. शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शासनाने योजनांची अंमलबजावणी करावी.

शाश्वत विकासाचे महत्त्व:

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे आज जगासमोरील पर्यावरणीय, आर्थिक आणि सामाजिक आव्हानांना तोंड देण्यावर केंद्रित आहेत. ही उद्दिष्टे शाश्वत आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी आणि भावी पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण झाल्याची खात्री करण्यासाठी एक प्रेमवर्क प्रदान करतात.

गरिबी निर्मूलन: शाश्वत विकासाच्या मुख्य उद्दिष्टांपैकी एक म्हणजे गरिबी निर्मूलन, ज्याचा उद्देश अत्यंत गरिबीत जगणाऱ्या लोकांची संख्या कमी करणे हा आहे. गरिबी निर्मूलनासाठी शाश्वत आर्थिक वाढ आवश्यक आहे, कारण त्यातून उत्पन्न आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. तथापि, हे सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे की आर्थिक वाढ सर्वसमावेशक आहे आणि समाजातील सर्व सदस्यांना, विशेषतः गरिबीत जगणाऱ्यांना त्याचा फायदा होतो. हे शिक्षण आणि कौशल्य विकास, सामाजिक संरक्षण कार्यक्रम आणि असुरक्षित लोकसंख्येसाठी लक्षित समर्थनास प्रोत्साहन देणारी धोरणे आणि कार्यक्रमांद्वारे साध्य केले जाऊ शकते.

सामाजिक समता: सामाजिक समता हे शाश्वत विकासाचे आणखी एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. यामध्ये असमानता कमी करणे आणि समाजातील सर्व सदस्यांना आरोग्य सेवा आणि शिक्षण यासारख्या अत्यावश्यक सेवांमध्ये प्रवेश आहे याची खात्री करणे समाविष्ट आहे. सामाजिक समता प्राप्त करण्यासाठी असमानता कमी करणे आणि गरिबी आणि सामाजिक बहिष्काराची मूळ कारणे दूर करणे आवश्यक आहे. हे विविध धोरणात्मक हस्तक्षेपांद्वारे साध्य केले

जाऊ शकते, जसे की लक्षित सामाजिक कार्यक्रम, प्रगतीशील कर आकारणी आणि सकारात्मक कृती.

आरोग्य सेवा आणि शिक्षण: आरोग्य सेवा आणि शिक्षण यासारख्या अत्यावश्यक सेवांमध्ये प्रवेश हे सामाजिक समता महत्त्वपूर्ण असलेल्या प्रमुख क्षेत्रांपैकी एक आहे. बऱ्याच देशांमध्ये या सेवांच्या प्रवेशामध्ये मोठ्या प्रमाणात असमानता आहे, उपेक्षित समुदायांना अनेकदा गुणवत्तापूर्ण काळजी आणि शिक्षणात प्रवेश करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण अडथळांना तोंड द्यावे लागते.

पर्यावरण संरक्षण: पर्यावरण संरक्षण हे शाश्वत विकासाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. हे सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करते की नैसर्गिक संसाधनांचा अशा प्रकारे वापर केला जातो ज्यामुळे भविष्यातील पिढ्यांसाठी ते निरोगी राहतील. यामध्ये हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करणे, जैवविविधतेचे संरक्षण करणे आणि उत्पादकता राखण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन करणे समाविष्ट आहे. पर्यावरण संरक्षण साध्य करण्यासाठी, पर्यावरणावर मानवी क्रियाकलापांचे हानिकारक प्रभाव कमी करणारी धोरणे आणि पद्धतींचा अवलंब करणे अत्यावश्यक आहे. शाश्वत आणि नूतनीकरणक्षम ऊर्जा स्रोतांकडे स्थलांतर करून, ऊर्जा कार्यक्षमतेला चालना देऊन आणि टिकाऊ वाहतूक पद्धती लागू करून हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करून हे साध्य केले जाऊ शकते.

जैवविविधता जतन करणे:

ही पर्यावरण संरक्षणाची आणखी एक महत्त्वाची बाब आहे. यामध्ये लुप्तप्राय प्रजातींचे संरक्षण करणे, नैसर्गिक अधिवासांचे जतन करणे आणि शाश्वत जमीन वापराच्या पद्धतींना प्रोत्साहन देणे यांचा समावेश असू शकतो. पाणी, जंगले आणि मत्स्यपालन यासारख्या महत्त्वाच्या संसाधनांची दीर्घकालीन उत्पादकता आणि टिकाऊपणा सुनिश्चित करण्यासाठी प्रभावी नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन देखील आवश्यक आहे.

संदर्भ:

१. डॉ. घाटगे एल.एन. आणि डॉ. वांद्रे एक.के., भारतीय अर्थव्यवस्था निराली प्रकाशन (2010), शिवाजीनगर, पुणे.
२. डॉ. देसाई व डॉ. सौ भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था (1998), निराली प्रकाशन पुणे.
३. रंजन कोळंबे, भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथी प्रकाशन पुणे.
४. प्रा. नानासाहेब श्रीरंग पटनुरे व डॉ. मनोजकुमार सोमवंशी, ग्रामीण अर्थशास्त्र अरुणा प्रकाशन (2017) लातूर.
५. कविमंडन विजय, विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
६. भोसले के. एम. व के.बी.काटे (2016) नियोजनाच्या अर्थशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
७. SDG Reports 2025.
८. Niti aayog Report 2024.

आपल्या ग्रहाचे अस्तित्व आणि भावी पिढ्यांचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी पर्यावरणाचे रक्षण करणे अत्यावश्यक आहे. शाश्वत पद्धती आणि धोरणांचा अवलंब करून आपण भविष्यातील पिढ्यांसाठी एक निरोगी आणि भरभराट करणारा ग्रह सोडू शकतो.

आर्थिक विकास: शाश्वत विकासासाठी आर्थिक विकास हे देखील एक आवश्यक उद्दिष्ट आहे. सर्वसमावेशक आणि शाश्वत आर्थिक विकासाला चालना देणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. आर्थिक विकास साधण्यासाठी, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत आर्थिक विकासाला चालना देणे आवश्यक आहे ज्यामुळे समाजातील सर्व सदस्यांना फायदा होतो. यामध्ये नोकऱ्या निर्माण करणे, उद्योजकतेला चालना देणे आणि पायाभूत सुविधा आणि नवकल्पना यामध्ये गुंतवणूक करणे यांचा समावेश असू शकतो. न्याय्य व्यापाराला चालना देणे आणि आर्थिक लाभांचे समान वितरण सुनिश्चित करण्यासाठी आर्थिक असमानता दूर करणे देखील आवश्यक आहे.

शाश्वत आर्थिक विकासासाठी नैसर्गिक संसाधनांचा कार्यक्षम वापर आणि कमी कचरा आणि प्रदूषणासह जबाबदार संसाधन व्यवस्थापन देखील आवश्यक आहे. यामध्ये शाश्वत उत्पादन आणि उपभोग पद्धतींचा अवलंब करणे, वर्तुळाकार अर्थव्यवस्था मॉडेल्सचा प्रचार करणे आणि जीवाश्म इंधनावरील अवलंबित्व कमी करणे यांचा समावेश असू शकतो.

सारांश: शाश्वत विकासासाठी आर्थिक विकास महत्त्वाचा आहे, सामाजिक आणि पर्यावरणीय आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आवश्यक संसाधने आणि संधी प्रदान करणे. सर्वसमावेशक आणि शाश्वत आर्थिक वाढीचा पाठपुरावा करून, आम्ही भविष्यातील पिढ्यांसाठी या ग्रहाचे संरक्षण करताना सर्वांना फायद्याची ठरणारी भरभराट करणारी अर्थव्यवस्था निर्माण करू शकतो.

31.

भारताच्या आर्थिक विकास दराची प्रवृत्ती आणि आव्हाने

डॉ. अमोल अरुण पगार

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव जि. लातूर

प्रस्तावना-

स्वातंत्र्यानंतर भारताने आर्थिक विकासाच्या विविध टप्प्यांतून वाटचाल केली आहे. कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेपासून औद्योगिक व सेवा क्षेत्रप्रधान अर्थव्यवस्थेकडे झालेला प्रवास हा भारताच्या आर्थिक विकासाचा मुख्य गाभा आहे. आर्थिक विकास दर हा कोणत्याही देशाच्या आर्थिक प्रगतीचे महत्त्वाचे मोजमाप मानले जाते. सकल देशांतर्गत उत्पादन किंवा सकल मूल्यवर्धन यांच्या वाढीच्या दरावरून विकास दर मोजला जातो. भारताच्या आर्थिक विकास दराची प्रवृत्ती काळानुसार बदलत गेली असून त्यावर अंतर्गत व बाह्य घटकांचा मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरणानंतर भारताच्या विकास दरात लक्षणीय वाढ झाली, मात्र त्याचबरोबर अनेक संरचनात्मक व सामाजिक-आर्थिक आव्हानेही निर्माण झाली. या शोध निबंधात भारताच्या आर्थिक विकास दराची ऐतिहासिक प्रवृत्ती, विविध कालखंडांतील बदल, तसेच आजच्या घडीला भारतासमोर उभी असलेली प्रमुख आव्हाने यावर संशोधनात्मक दृष्टीने प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

भारताच्या विकास दराची प्रवृत्ती –

आर्थिक विकास दर म्हणजे ठराविक कालावधीत देशाच्या एकूण उत्पादनात झालेली टक्केवारीने वाढ होय. केवळ हि वाढ म्हणजे केवळ उत्पन्नवाढ नव्हे तर जीवनमानातील सुधारणा, रोजगारनिर्मिती, दारिद्र्यनिर्मूलन, शिक्षण व आरोग्य सुविधा यांसारख्या गुणात्मक बाबींचाही आर्थिक विकासात समावेश होतो. त्यामुळे आधुनिक अर्थशास्त्रात आर्थिक वाढ आणि आर्थिक विकास यामध्ये फरक केला जातो. भारताच्या बाबतीत दीर्घकाळ आर्थिक वाढ मर्यादित राहिली, परंतु 1990 नंतर विकासाचा वेग वाढलेला दिसून येतो.

स्वातंत्र्यानंतर भारताने नियोजन आधारित विकास धोरण स्वीकारले. पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून कृषी, उद्योग आणि पायाभूत सुविधांचा विकास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. या काळात भारताचा सरासरी आर्थिक विकास दर सुमारे 3 ते 3.5 % इतका होता, ज्याला 'हिंदू विकास दर' असेही म्हटले जाते. या मंद विकासासाठी भांडवलाची कमतरता, तंत्रज्ञानाचा अभाव, लोकसंख्येचा वेगवान वाढीचा दर आणि परकीय व्यापारावरील

निर्बंध ही कारणे होती. सार्वजनिक क्षेत्रावर अतिशय जास्त अवलंबित्व असल्यामुळे खासगी गुंतवणुकीला मर्यादा आल्या. 1970 च्या दशकानंतर कृषी क्षेत्रात हरित क्रांतीमुळे उत्पादनात वाढ झाली. गहू व तांदळाच्या उत्पादनात आत्मनिर्भरता साध्य झाली. 1980 च्या दशकात काही प्रमाणात आर्थिक सुधारणांची सुरुवात झाली आणि विकास दर 5.5 टक्क्यांपर्यंत वाढला. तथापि, वाढलेली सरकारी तूट, परकीय कर्ज आणि चालू खात्याची तूट यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था संकटाच्या उंबरठ्यावर येऊन ठेपली. 1991 मध्ये भारताने नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले. उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण या त्रिसूत्रीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल झाले. परकीय गुंतवणूक वाढली, औद्योगिक उत्पादनाला चालना मिळाली आणि सेवा क्षेत्राचा झपाट्याने विकास झाला. माहिती तंत्रज्ञान, बँकिंग, दूरसंचार, पर्यटन आणि वित्तीय सेवा क्षेत्रांनी आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली. सन 2003 ते 2008 या काळात भारताचा विकास दर 8 टक्क्यांपर्यंत पोहोचला. 2008 च्या जागतिक आर्थिक मंदीचा परिणाम भारतावरही झाला. त्यानंतर काही काळ विकास दरात चढ-उतार दिसून आले. कोविड-19 महामारीमुळे 2020 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठा फटका बसला आणि विकास दर नकारात्मक -5% झाला. मात्र, त्यानंतरच्या काळात आर्थिक पुनरुज्जीवन झाले आणि भारत पुन्हा वेगवान वाढीच्या मार्गावर आला. डिजिटल अर्थव्यवस्था, स्टार्टअप संस्कृती आणि पायाभूत गुंतवणूक यामुळे दीर्घकालीन विकासाची क्षमता वाढलेली आहे. 2026 च्या ताज्या आकडेवारीनुसार, भारत आता जगातील चौथी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था बनला आहे. आर्थिक वर्ष 2025-26 साठी विकास दराचा अंदाज सुधारून 7.3 % करण्यात आला आहे. भारताचा जीडीपी सध्या सुमारे 357 लाख कोटी (साधारण 4.19 ट्रिलियन डॉलर) आहे. भारत 2027 पर्यंत 5 ट्रिलियन डॉलर आणि 2030 पर्यंत 7.3 ट्रिलियन डॉलर सह जगातील तिसरी मोठी अर्थव्यवस्था बनण्याच्या मार्गावर आहे. असे असताना भारतीय अर्थव्यवस्थे समोर अनेक आव्हाने आहेत.

भारताच्या आर्थिक विकासातील प्रमुख आव्हाने-
लोकसंख्या वाढ आणि बेरोजगारी-

भारतामध्ये लोकसंख्या वाढ आणि बेरोजगारी ही एकमेकांशी घट्ट जोडलेले आर्थिक विकासातील मोठे आव्हाने आहेत. सन 2023 मध्ये भारताने चीनला मागे टाकत सुमारे 142 कोटी लोकसंख्येसह

जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश म्हणून स्थान मिळवले. दरवर्षी सुमारे 1 कोटीहून अधिक भारताच्या लोकसंख्येत भर पडत आहे. या वेगवान लोकसंख्या वाढीमुळे रोजगारनिर्मितीवर प्रचंड ताण येतो. भारताची लोकसंख्या तुलनेने तरुण आहे. 15 ते 59 वयोगटातील लोकसंख्या सुमारे 65 % पेक्षा अधिक आहे, याला 'लोकसंख्यात्मक लाभांश' म्हणतात. मात्र, हा लाभ प्रत्यक्षात तेव्हाच मिळतो जेव्हा पुरेशा प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होतात. वास्तवात, भारतातील बेरोजगारीचे प्रमाण चिंताजनक आहे. Periodic Labour Force Survey नुसार 2022-23 मध्ये एकूण बेरोजगारी दर सुमारे 3.2 % होता, परंतु शहरी तरुणांमधील बेरोजगारी दर 15 ते 20 % दरम्यान असल्याचे आढळते. शिक्षित बेरोजगारी ही यातील सर्वात गंभीर समस्या आहे. भारतात दरवर्षी सुमारे 1.2 कोटी युवक रोजगार बाजारात प्रवेश करतात, परंतु अर्थव्यवस्था तेवढ्या प्रमाणात नवे रोजगार निर्माण करू शकत नाही. कृषी क्षेत्रात रोजगाराची क्षमता मर्यादित झाली असून उद्योग व सेवा क्षेत्रात अपेक्षित गतीने रोजगारनिर्मिती होत नाही. परिणामी, अर्धबेरोजगारी, अनौपचारिक रोजगार आणि कमी उत्पन्नाच्या नोकऱ्यांचे प्रमाण वाढत आहे. लोकसंख्या वाढ नियंत्रित न झाल्यास बेरोजगारीमुळे दारिद्र्य, सामाजिक असंतोष, स्थलांतर, गुन्हेगारी आणि मानवी संसाधनांचा अपव्यय यांसारख्या समस्या तीव्र होऊ शकतात.

कृषी क्षेत्रातील मर्यादा-

कृषी क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जाते. आजही भारतातील सुमारे 54.6 % लोकसंख्या थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे कृषीवर अवलंबून आहे, मात्र राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा वाटा 15 % पेक्षा कमी आहे. हीच बाब कृषी क्षेत्रातील असमतोल आणि मर्यादा स्पष्ट करते. भारतातील एक मोठी मर्यादा म्हणजे कमी उत्पादनक्षमता. जागतिक स्तरावर पाहता भारत अनेक पिकांचा मोठा उत्पादक असला तरी प्रति हेक्टर उत्पादन कमी आहे. उदा. भारतातील तांदळाचे सरासरी उत्पादन सुमारे 2.7 टन प्रति हेक्टर, तर चीनमध्ये ते 6.9 टन प्रति हेक्टर आहे. यामागे पारंपरिक शेतीपद्धती, कमी तांत्रिक वापर आणि भांडवलाची कमतरता ही कारणे आहेत. हवामानावर अवलंबित्व ही कृषी क्षेत्रातील आणखी एक गंभीर मर्यादा आहे. भारतातील सुमारे 52 % शेती अजूनही पावसावर अवलंबून आहे. मान्सूनमध्ये थोडाही बदल झाला तरी उत्पादनावर मोठा परिणाम होतो. हवामान बदलामुळे दुष्काळ, पूर आणि अतिवृष्टीच्या घटना वाढत असून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अस्थिर बनले आहे. शेतकऱ्यांचे कमी उत्पन्न ही देखील मोठी समस्या आहे. नॅशनल सॅम्पल सर्व्हेनुसार, भारतातील एका शेतकरी कुटुंबाचे सरासरी मासिक उत्पन्न सुमारे 20000 रु. इतकेच आहे, जे कुटुंबाच्या गरजांसाठी अपुरे ठरते. वाढती उत्पादन खर्च, बाजारातील किंमत अस्थिरता आणि दलालांचे वर्चस्व यामुळे शेतकऱ्यांना योग्य दर

मिळत नाही. तसेच, भूधारणा तुकडीकरण ही दीर्घकालीन मर्यादा आहे. भारतातील सुमारे 86 % शेतकरी अल्पभूधारक व सीमांत आहेत. लहान शेतजमिनीवर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे कठीण जाते. या सर्व मर्यादांमुळे कृषी क्षेत्राचा विकास दर अनिश्चित राहतो. त्यामुळे सिंचन विस्तार, कृषी तंत्रज्ञानाचा वापर, बाजारसुधारणा आणि शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नवाढीवर लक्ष केंद्रित करणे हे भारताच्या समावेशक आणि शाश्वत आर्थिक विकासासाठी अत्यावश्यक आहे.

उत्पन्न विषमता आणि दारिद्र्य-

उत्पन्न विषमता आणि दारिद्र्य ही भारताच्या आर्थिक विकास प्रक्रियेत दीर्घकाळापासून अस्तित्वात असलेली आणि आजही गंभीर स्वरूप धारण केलेली आव्हाने आहेत. आर्थिक विकास दर वाढत असतानाही त्याचा लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समानरीत्या पोहोचलेला दिसून येत नाही. परिणामी श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील आर्थिक दरी वाढत चालली आहे. भारतातील सर्वात श्रीमंत 1 % लोकांकडे देशाच्या एकूण संपत्तीपैकी सुमारे 40 % पेक्षा अधिक संपत्ती केंद्रित आहे. याउलट, खालच्या 50 % लोकसंख्येकडे अत्यंत मर्यादित संपत्ती आहे. ही तीव्र उत्पन्न विषमता सामाजिक व आर्थिक समतोलालासाठी घातक ठरते. तसेच, गिनी गुणांक च्या आधारे पाहता भारतातील उत्पन्न विषमता वाढत्या प्रवृत्तीची आहे. दारिद्र्याच्या बाबतीत काही प्रगती झालेली असली तरी समस्या पूर्णतः सुटलेली नाही. नीती आयोगाच्या अहवालानुसार, 2015-16 ते 2019-20 या कालावधीत सुमारे 13.5 कोटी लोक बहुआयामी दारिद्र्याच्या (Multidimensional Poverty) अवस्थेतून बाहेर आले, तरीही अजूनही मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या मूलभूत सुविधांपासून वंचित आहे. ग्रामीण भागात दारिद्र्याचे प्रमाण शहरी भागाच्या तुलनेत अधिक असल्याचे स्पष्ट होते. उत्पन्न विषमता आणि दारिद्र्यामुळे कमी खरेदी क्षमता, अपुरा पोषणस्तर, शिक्षण व आरोग्य सुविधांवरील मर्यादित प्रवेश यांसारख्या समस्या निर्माण होतात. याचा थेट परिणाम मानवी विकास निर्देशांकावर होतो. रोजगाराच्या संधींचे असमान वितरण, अनौपचारिक क्षेत्राचे वर्चस्व आणि सामाजिक विषमता ही यामागील प्रमुख कारणे आहेत.

पायाभूत सुविधांचा अभाव-

पायाभूत सुविधा म्हणजे वाहतूक, ऊर्जा, पाणीपुरवठा, दळणवळण, बंदरे, रेल्वे, रस्ते आणि डिजिटल सुविधा यांचा समावेश होय. कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासासाठी मजबूत पायाभूत सुविधा अत्यावश्यक असतात. मात्र भारतामध्ये पायाभूत सुविधांचा अभाव हा आर्थिक विकासाच्या गतीला मर्यादा घालणारा एक महत्त्वाचा घटक ठरतो. भारतामध्ये रस्ते आणि वाहतूक सुविधांमध्ये अद्याप असमतोल दिसून येतो. भारतातील सुमारे 35 % ग्रामीण रस्ते अद्याप सर्व ऋतूंमध्ये वापरण्यायोग्य नाहीत. याचा परिणाम ग्रामीण

भागातील बाजारपेठा, शिक्षण व आरोग्य सेवांवर होतो. रेल्वे आणि बंदर सुविधांमध्ये सुधारणा झाल्या असल्या तरी मालवाहतूक खर्च तुलनेने जास्त आहे. भारतातील लॉजिस्टिक खर्च GDP च्या सुमारे 13 ते 14 % इतका असून विकसित देशांमध्ये तो 8 ते 9 % इतका आहे. आज भारत वीज उत्पादनात आघाडीवर असला तरी प्रति व्यक्ती वीज वापर जागतिक सरासरीपेक्षा कमी आहे. ग्रामीण भागात वीजपुरवठ्यातील खंडितपणा आणि गुणवत्तेचा अभाव औद्योगिक व कृषी विकासाला अडथळा ठरतो. पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता या पायाभूत सुविधांतील कमतरताही गंभीर आहे. सरकारी आकडेवारीनुसार, सुमारे 30 % ग्रामीण कुटुंबांना अजूनही सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याचा नियमित पुरवठा होत नाही. याचा थेट परिणाम आरोग्य व उत्पादकतेवर होतो. डिजिटल पायाभूत सुविधा वेगाने वाढत असल्या तरी डिजिटल दरी अजूनही अस्तित्वात आहे. ग्रामीण व दुर्बल घटकांमध्ये इंटरनेट प्रवेश मर्यादित आहे. या सर्व कारणांमुळे गुंतवणूक, उद्योगवाढ आणि रोजगारनिर्मितीवर मर्यादा येतात. त्यामुळे रस्ते, ऊर्जा, पाणी, लॉजिस्टिक्स आणि डिजिटल पायाभूत सुविधांमध्ये सातत्यपूर्ण गुंतवणूक करणे हे भारताच्या शाश्वत आणि वेगवान आर्थिक विकासासाठी अत्यावश्यक आहे.

वित्तीय तूट आणि सार्वजनिक कर्ज

वित्तीय तूट आणि सार्वजनिक कर्ज ही भारताच्या आर्थिक व्यवस्थेतील दीर्घकालीन आणि संरचनात्मक समस्या मानली जाते. वित्तीय तूट म्हणजे सरकारच्या एकूण खर्च आणि एकूण महसूल यातील तफावत होय. जेव्हा सरकारी खर्च महसूलापेक्षा जास्त होतो, तेव्हा ही तूट कर्जाच्या माध्यमातून भरून काढली जाते आणि परिणामी सार्वजनिक कर्ज वाढते. भारतामध्ये वित्तीय तूट सातत्याने उच्च पातळीवर राहिलेली दिसून येते. केंद्र सरकारची वित्तीय तूट 2020-21 मध्ये GDP च्या सुमारे 9.2 % इतकी होती, जी कोविड-19 महामारीमुळे मोठ्या प्रमाणात वाढली. त्यानंतर काही प्रमाणात नियंत्रण मिळवण्यात आले असून 2023-24 मध्ये ती सुमारे 5 % इतकी होती तथापि, ही पातळी FRBM कायद्यात ठरवलेल्या ३% मर्यादपेक्षा जास्त आहे. वाढत्या वित्तीय तुटीचा थेट परिणाम सार्वजनिक कर्जावर होतो. भारताचे एकूण सार्वजनिक कर्ज (केंद्र व राज्य सरकार मिळून) GDP च्या सुमारे 70 % इतके असल्याचे आढळते. जागतिक बँक व IMF च्या मते, विकसनशील देशांसाठी

ही पातळी चिंताजनक ठरू शकते. वाढत्या कर्जांमुळे सरकारच्या महसूलाचा मोठा भाग व्याज देयकांवर खर्च होतो. उदा. केंद्र सरकारच्या एकूण महसूलापैकी सुमारे 42 % हिस्सा व्याज भरण्यासाठी खर्च होतो, त्यामुळे विकासात्मक खर्चासाठी उपलब्ध निधी कमी पडतो. वित्तीय तूट जास्त असल्यास महागाई वाढणे, खाजगी गुंतवणुकीवर परिणाम आणि आर्थिक स्थैर्यावर धोका निर्माण होतो. तसेच भविष्यातील पिढ्यांवर कर्जाचा बोझ वाढतो. म्हणूनच, करसुधारणा, सरकारी खर्चावर नियंत्रण, सबसिडीचे लक्ष्यीकरण आणि सार्वजनिक मालमत्तेचे मुद्रीकरण यांसारख्या उपाययोजना राबवून वित्तीय शिस्त राखणे अत्यावश्यक आहे. शाश्वत आर्थिक विकासासाठी वित्तीय तूट आणि सार्वजनिक कर्ज नियंत्रणात ठेवणे ही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष-

वरील अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की भारताचा आर्थिक विकास दर वाढत असला तरी त्यासोबत अनेक गंभीर आणि परस्परसंबंधित आव्हानेही कायम आहेत. लोकसंख्या वाढ, बेरोजगारी, कृषी क्षेत्रातील मर्यादा, उत्पन्न विषमता, पायाभूत सुविधांचा अभाव तसेच वित्तीय तूट आणि सार्वजनिक कर्ज ही आव्हाने भारताच्या शाश्वत विकासाच्या मार्गातील प्रमुख अडथळे ठरत आहेत. वेगवान लोकसंख्या वाढीमुळे रोजगारनिर्मितीवर प्रचंड ताण येत असून, शिक्षित तरुणांमधील बेरोजगारी सामाजिक अस्थैर्य निर्माण करू शकते. कृषी क्षेत्रातील कमी उत्पादनक्षमता, हवामानावर अवलंबित्व आणि शेतकऱ्यांचे अल्प उत्पन्न यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था कमकुवत राहते. त्याचप्रमाणे, उच्च आर्थिक वाढ असूनही उत्पन्न विषमता आणि दारिद्र्य पूर्णतः दूर झालेले नाही, ज्यामुळे समावेशक विकासाला मर्यादा येतात. पायाभूत सुविधांची अपुरी उपलब्धता गुंतवणूक, उद्योगवाढ आणि रोजगारनिर्मितीवर नकारात्मक परिणाम करते, तर वाढती वित्तीय तूट आणि सार्वजनिक कर्ज आर्थिक स्थैर्यास धोका निर्माण करतात. त्यामुळे भविष्यात भारताने केवळ उच्च विकास दरावर नव्हे तर समावेशक, संतुलित आणि शाश्वत विकासावर भर देणे आवश्यक आहे. मानवी भांडवलगत गुंतवणूक, कृषी व औद्योगिक सुधारणांबरोबरच वित्तीय शिस्त आणि सक्षम पायाभूत सुविधा उभारणी यांद्वारेच भारत आपली आर्थिक विकासाची दीर्घकालीन उद्दिष्टे साध्य करू शकतो.

संदर्भ –

1. Datt, R., & Sundharam, K. P. M. (2022). *Indian Economy*. New Delhi: S. Chand Publishing.
2. Mishra, S. K., & Puri, V. K. (2021). *Indian Economy – Its Development Experience*. Mumbai: Himalaya Publishing House.
3. Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2020). *Economic Development*. New York: Pearson Education.
4. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
5. World Bank. (2023). *World Development Report*. Washington, DC: World Bank Publications.
6. Government of India. (2023). *Economic Survey of India 2022–23*. New Delhi: Ministry of Finance.
7. NITI Aayog. (2021). *National Multidimensional Poverty Index: A Progress Review*. New Delhi.

८. International Monetary Fund. (2023). *World Economic Outlook*. Washington, DC.
९. Oxfam India. (2023). *Survival of the Richest: The India Supplement*. New Delhi.
१०. National Statistical Office (NSO). (2023). *Periodic Labour Force Survey (PLFS)*. New Delhi
११. कुलकर्णी, अ. ग. (2019). *भारतीय अर्थव्यवस्था*. पुणे : विद्या प्रकाशन.
१२. देशपांडे, स. प. (2020). *भारतीय आर्थिक समस्या*. औरंगाबाद : कैलास प्रकाशन.
१३. जाधव, न. र. (2018). *आधुनिक भारतीय अर्थव्यवस्था*. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स.
१४. सिंह रमेश., (2025). *भारतीय अर्थव्यवस्था*. चेन्नई : मकग्रो हिल पब्लिकेशन, 16 वी आवृत्ती

32.

सामाजिक क्षेत्रातील खर्च आणि आर्थिक वाढ भारतातील समस्या आणि आव्हाने

डॉ. बालाजी आनंदराव साबळे

प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

विष्णू भरतराव काळे

संशोधक विद्यार्थी

श्री पंडितगुरू पाडीकर महाविद्यालय
सिरसाळा ता. परळी (वै.), जि. बीड

सारांश :-

भारताने सामाजिक क्षेत्रात शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा, महिला सशक्तीकरण, गरीब कल्याण आणि सार्वजनिक मूलभूत सुविधा मोठा खर्च केला आहे. हे खर्च नागरिकांच्या जीवनमान सुधारण्यासाठी अत्यावश्यक आहेत आणि मानवविकास सूचकांकात वाढ करण्यात महत्त्वाचे योगदान देतात. तथापि, या खर्चाचा परिणाम देशाच्या आर्थिक वाढीसोबत संतुलित होतो याची हमी नसते. सामाजिक क्षेत्रावर होणारा जास्त खर्च अनेकदा राजकोषीय तणाव, कर्जभार, आणि गुंतवणूक कमी होणे अशा समस्यांमध्ये रूपांतरित होतो. भारताच्या आर्थिक वाढीमध्ये आव्हाने ही बहुगुणी आहेत. अत्यल्प उत्पन्न, उच्च बेरोजगारी, असमानता, प्रादेशिक विषमता, आणि शिक्षण आरोग्य सुविधांचा अपर्याप्त स्तर या कारणांमुळे सामाजिक खर्चाचा परिणाम तातडीने दिसत नाही. सामाजिक खर्चाचा योग्य नियोजन नसल्यास, वित्तीय संसाधने आणि धोरणांची कार्यक्षमता कमी होते, ज्यामुळे दीर्घकालीन आर्थिक वृद्धीवर परिणाम होतो. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा अभावी आर्थिक क्रियाकलाप मर्यादित होतात, तर शहरी भागात जास्त खर्च करूनही सामाजिक फायदे समान प्रमाणात पोहोचत नाहीत. याव्यतिरिक्त, सामाजिक क्षेत्रातील खर्चाचे परिणाम व्यापक आराखडा आणि धोरणात्मक एकात्मिकतेवर अवलंबून असतात. भारतात संसाधने योग्य ठिकाणी गुंतवणे, वित्तीय नियोजनात पारदर्शकता ठेवणे आणि धोरणात्मक पुनरावलोकन करणे आवश्यक आहे. या आव्हानांवर मात केल्यास, सामाजिक क्षेत्रातील खर्च फक्त नागरिकांच्या कल्याणासाठीच नाही, तर आर्थिक वृद्धी आणि टिकाव धरून ठेवण्यास देखील उपयुक्त ठरतो.

प्रस्तावना :-

भारतामध्ये सामाजिक क्षेत्रातील खर्च हा आर्थिक धोरणांच्या केंद्रस्थानी असतो कारण तो नागरिकांच्या जीवनमान सुधारण्यास, सामाजिक न्याय साधण्यास आणि देशाच्या दीर्घकालीन विकासाला चालना देतो. शिक्षण, आरोग्य, महिला सशक्तीकरण, गरीबी निर्मूलन, सार्वजनिक आरोग्य आणि आधारभूत पायाभूत सुविधा या क्षेत्रांमध्ये केलेले गुंतवणूक, समाजाच्या सर्व स्तरातील लोकांच्या कल्याणासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. तथापि, भारताच्या सामाजिक क्षेत्रातील खर्चाच्या धोरणांमध्ये अनेक अडचणी आहेत.

सर्वप्रथम, आर्थिक संसाधनांची मर्यादा ही मुख्य समस्या आहे. सार्वजनिक खर्चाचा मोठा हिस्सा कर्जफेडी, संरक्षण आणि पायाभूत सुविधा यावर जात असल्याने सामाजिक क्षेत्रासाठी पुरेशी निधी उपलब्ध होत नाही. दुसरे म्हणजे, निधीचा अपव्यय आणि कार्यक्षमतेचा अभाव यामुळे आर्थिक परिणाम अपेक्षेप्रमाणे दिसत नाहीत. तिसरे म्हणजे, ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील लोकांपर्यंत निधी व कार्यक्रम पोहोचविण्यात अडचणी येतात, ज्यामुळे सामाजिक असमानता कायम राहते.

या समस्या आर्थिक वाढीस सुद्धा थांबवितात. शिक्षण, कौशल्य विकास, आरोग्य सुधारणा आणि महिलांच्या कार्यक्षमता वृद्धीच्या

अभावामुळे देशाच्या उत्पादनक्षमतेवर परिणाम होतो. त्यामुळे सामाजिक क्षेत्रातील खर्च आणि आर्थिक वाढ यामध्ये संतुलन राखणे हे भारतासाठी मोठे आव्हान बनले आहे. यासाठी स्पष्ट धोरण, कार्यक्षम प्रशासन, पारदर्शक निधी व्यवस्थापन आणि सर्व स्तरांवर सामाजिक सहभाग आवश्यक आहे.

या प्रस्तावनेतून स्पष्ट होते की, भारतातील सामाजिक क्षेत्रातील गुंतवणूक ही फक्त खर्च नसून आर्थिक विकासाचा मुख्य आधार आहे, परंतु तिच्या अडचणी आणि आव्हाने दूर करण्यासाठी सर्वसमावेशक धोरणांची आवश्यकता आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

भारतामध्ये सामाजिक क्षेत्रातील खर्चात वाढ ही आर्थिक वाढीसाठी महत्त्वाची असून, शिक्षण, आरोग्य, ग्रामीण विकास, महिला सशक्तीकरण आणि सामाजिक सुरक्षा या क्षेत्रांवर अधिक संसाधने खर्च केली जातात. परंतु, या खर्चाचे प्रभावी नियोजन आणि कार्यान्वयन नसल्यास आर्थिक वृद्धीवर त्याचा अपेक्षित परिणाम होत नाही. त्यामुळे, या अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्टे म्हणजे सामाजिक क्षेत्रातील सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप, त्याची वितरण कार्यक्षमता, आणि आर्थिक वाढीवर त्याचा परिणाम यांचा सखोल विश्लेषण करणे.

अभ्यासाचा दुसरा उद्दिष्ट म्हणजे **समस्यांचे निदान** करणे, जसे की निधीचा अपव्यय, भ्रष्टाचार, योजना अंमलबजावणीत अडथळे, आणि ग्रामीण व शहरी भागातील असमानता. यासोबतच, सामाजिक क्षेत्रातील खर्च आणि आर्थिक वाढ यांच्यातील **संबंधांची तपासणी** करणे, विविध सामाजिक योजनांचा विकासातील परिणाम समजून घेणे आणि धोरणात्मक सुधारणा सुचवणे या अभ्यासात समाविष्ट आहे.

अंततः, हा अभ्यास **सामाजिक गुंतवणूक आणि आर्थिक विकास यामधील संतुलन साधण्याचे मार्ग** शोधणे, धोरण निर्मात्यांना माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यासाठी मार्गदर्शन करणे, आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेतील दीर्घकालीन समावेशक आर्थिक वृद्धीसाठी उपाय सुचवणे या उद्दिष्टांनी प्रेरित आहे.

अभ्यासाची संकल्पना :-

भारतामध्ये सामाजिक क्षेत्रातील खर्च वाढवणे हे लोककल्याणासाठी आवश्यक आहे; परंतु, आर्थिक वाढ व बजेटवरील मर्यादा यामुळे आव्हाने निर्माण होतात. शिक्षण, आरोग्य, महिला सशक्तीकरण, गरिबांची मदत यांसारख्या सामाजिक कार्यक्रमांसाठी निधी पुरवठा करणे आणि त्याचा परिणामकारक उपयोग सुनिश्चित करणे हा मोठा प्रश्न आहे. आर्थिक विकास आणि सामाजिक खर्च यांच्यातील संतुलन राखणे महत्त्वाचे आहे. अभ्यासाचा उद्देश हा आहे की, सामाजिक क्षेत्रातील गुंतवणूक कशी आर्थिक वाढीला प्रोत्साहन देते, कोणत्या धोरणात्मक अडचणी येतात, आणि भारतासाठी दीर्घकालीन विकासासाठी त्यावर काय उपाय करता येऊ शकतात, हे विश्लेषित करणे.

साहित्याचा आढावा :-

भारत हा विविध सामाजिक, आर्थिक आणि भौगोलिक परिस्थितींनी वेढलेला देश आहे. सामाजिक क्षेत्रातील खर्च हा देशाच्या दीर्घकालीन आर्थिक वाढीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा घटक मानला जातो. सामाजिक क्षेत्रातील खर्चामध्ये मुख्यतः शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा, कौशल्यविकास आणि गरीबी निवारण कार्यक्रमांचा समावेश केला जातो. संशोधनानुसार, सामाजिक क्षेत्रातील वाढता खर्च **मानवी भांडवलाची गुणवत्ता सुधारतो, सामाजिक असमानता कमी करतो आणि दीर्घकालीन आर्थिक वाढ आणण्यास मदत करतो** (Sen, 1999; World Bank, 2020).

भारतात 1990 च्या दशकापासून आर्थिक सुधारणा लागू झाल्या, परंतु सामाजिक क्षेत्रातील खर्च आणि विकास यांमध्ये संतुलन साधणे मोठे आव्हान राहिले आहे. शिक्षण क्षेत्रात खर्च वाढला असला तरी **प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणातील गुणवत्ता, समावेश आणि परिणामकारकता** हे अजूनही चिंतेचे विषय आहेत (Tilak, 2002). उच्च शिक्षणातील प्रवेश वाढला असला

तरी **उद्योग-आधारित कौशल्य विकासाची गरज पूर्णपणे भागवलेली नाही**, ज्यामुळे बेरोजगारी आणि कौशल्याचा तफावत वाढतो आहे.

आरोग्य सेवा क्षेत्रातील खर्च वाढीव असूनही, भारतात **सार्वजनिक आरोग्य प्रणालीची क्षमता अपुरी** आहे. ग्रामीण आणि दुर्गम प्रदेशांतील आरोग्य सुविधा, जन्मदर आणि मृत्युदरातील भिन्नता या समस्या अजूनही तगडी आहेत (Prinja et al., 2019). कोविड-19 महामारीने हे दोष अधिक स्पष्ट केले की आरोग्य क्षेत्रात **आकस्मिक तयारी, तज्ज्ञ मनुष्यबळ आणि वित्तीय स्थिरता** यावर अधिक लक्ष देणे आवश्यक आहे.

सामाजिक सुरक्षा जसे की सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS), रोजगार हमी योजना (MGNREGA) आणि वृद्धापकाळ तसेच दुर्बल वर्गासाठी देण्यात येणारी मदत, त्यांची कार्यक्षमता आणि **लक्षित लोकसंख्येपर्यंत लाभ पोहोचवणे** यामध्ये अनेक अडचणी आहेत. भ्रष्टाचार, भ्रष्ट व्यवस्थापन आणि तंत्रज्ञानाचा कमी वापर हे अडथळे सामाजिक क्षेत्रातील खर्चाच्या परिणामकारकतेला प्रभावित करतात (Dreze & Sen, 2013).

भारतात सामाजिक क्षेत्रातील खर्च वाढविणे हा एक आर्थिक आव्हान देखील आहे. मर्यादित सरकारी महसूल, कर आकारणीची अंतःसाक्षरता आणि खर्चाच्या पुढील प्राथमिकतेतील तणावामुळे सामाजिक क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढविणे कठीण होते. एकीकडे सरकार बचत आणि भांडवल गुंतवणूक वाढविण्याचा प्रयत्न करते, तर दुसरीकडे सामाजिक क्षेत्रावर असेल तर **राजकोषीय तणाव वाढतो**, ज्यामुळे कर्जावर अवलंबित्व वाढते (Panagariya, 2008).

आर्थिक वाढ व सामाजिक क्षेत्रातील खर्च यांच्यातील परस्पर संबंध समजून घेण्यासाठी विविध अभ्यास झालेले आहेत. काही अभ्यासानुसार सामाजिक खर्च वाढल्यास **उत्पादकता, मानवभांडवलाची गुणवत्ता आणि दीर्घकालीन आर्थिक वाढ वाढते** (Bassanini & Scarpetta, 2001). मात्र, खर्चाचा समतोल योग्य प्रकारे आकारला नाही तर तो **संक्षिप्तकालीन वाढीऐवजी दीर्घकालीन समस्यांना चालना देऊ शकतो**. उदाहरणार्थ, शिक्षण व आरोग्यावर खर्च वाढला तरी जर **नियोजन, कार्यान्वयन आणि निष्पादन मापन** यांच्यावर भर नसेल, तर अपेक्षित परिणाम मिळणे कठीण होते.

भारताला पुढे जाण्यासाठी सामाजिक क्षेत्रातील खर्च आणि आर्थिक वाढ यांच्यात संतुलन साधणे आवश्यक आहे. यासाठी टेक्नॉलॉजीचा वापर, डेटा-आधारित धोरण, लक्षित लाभांर्ही आणि पारदर्शक प्रशासन हे महत्त्वाचे घटक आहेत. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी, नवोन्मेषी वित्तीय साधने आणि समाजातील विविध स्तरांमध्ये **साक्षरता व सहभाग वाढविणे** हेही यशस्वी सामाजिक खर्चासाठी आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती :-

सामाजिक क्षेत्रातील खर्च आणि आर्थिक वाढ यावर भारतातील समस्या आणि आव्हाने समजून घेण्यासाठी संशोधन पद्धती महत्त्वाची आहे. यासाठी प्रामुख्याने मिश्रित पद्धती (Mixed Methods) वापरली जाते, ज्यात प्रमाणात्मक (Quantitative) व गुणात्मक (Qualitative) डेटा संकलनाचा समावेश असतो. आर्थिक आकडेवारी, सामाजिक योजनांचे बजेट, रोजगार व शिक्षणाचे निर्देशांक हे प्रमाणात्मक स्रोत असतात, तर साक्षात्कार, फोकस ग्रुप चर्चासत्रे, केस स्टडीज हे गुणात्मक स्रोत मानले जातात. दूरदर्शन आणि सरकारी अहवालांचा अभ्यास करून धोरणात्मक विश्लेषण केले जाते. अशा संशोधनातून सामाजिक खर्चाची कार्यक्षमता, आर्थिक वृद्धीवरील परिणाम आणि धोरणातील त्रुटी ओळखणे शक्य होते, जे नितीनिर्मितीसाठी आधार ठरते.

संशोधन निष्कर्ष :-

भारतामध्ये सामाजिक क्षेत्रातील खर्च म्हणजे शिक्षण, आरोग्य, महिला-सशक्तीकरण, ग्रामविकास, सार्वजनिक आरोग्य आणि सामाजिक सुरक्षा यांसारख्या क्षेत्रातील सरकारी आणि खाजगी गुंतवणूक होय. या खर्चामुळे नागरिकांचे जीवनमान सुधारते, कौशल्यविकास साधला जातो आणि दीर्घकालीन आर्थिक वाढीस गती मिळते. तथापि, भारतात सामाजिक क्षेत्रातील खर्चाच्या बाबतीत काही गंभीर अडचणी आणि आव्हाने दिसून येतात.

प्रथम, मर्यादित संसाधने आणि प्राधान्ये यामुळे शिक्षण व आरोग्यासाठी पुरेसा निधी उपलब्ध होत नाही, ज्याचा परिणाम मानवसंपत्तीच्या गुणवत्तेवर होतो. दुसरे, असमान वितरण आणि भ्रष्टाचारांमुळे ग्रामीण व गरीब घटकांपर्यंत संसाधने पोहोचत नाहीत. तिसरे, सामाजिक खर्च आणि आर्थिक वाढ यामध्ये तात्काळ परिणाम दिसत नाही, ज्यामुळे धोरणात्मक गुंतवणुकीचे मूल्यांकन कठीण होते. चौथे, वाढत्या लोकसंख्येमुळे सामाजिक सेवा विस्तारणे अधिक आव्हानात्मक ठरते.

या समस्यांवर मात करण्यासाठी धोरणात्मक नियोजन, पारदर्शक खर्च व्यवस्थापन, आणि प्रगतीमापनाच्या आधुनिक साधनांचा वापर आवश्यक आहे. तसेच, सामाजिक क्षेत्रात दीर्घकालीन गुंतवणूक आर्थिक वाढीस चालना देऊ शकते आणि समावेशक विकास सुनिश्चित करतो. भारताच्या आर्थिक वाढीसाठी सामाजिक क्षेत्रातील खर्च प्रभावीपणे नियोजित करणे आणि संसाधने योग्य प्रकारे वाटप करणे ही महत्त्वाची गरज आहे.

शिफारसी :-

भारतामध्ये सामाजिक क्षेत्रातील खर्च आणि आर्थिक वाढ यांच्यातील संबंध हा एक महत्त्वाचा आर्थिक व धोरणात्मक विषय आहे. सामाजिक क्षेत्रामध्ये शिक्षण, आरोग्य, महिला सक्षमीकरण, गरीबी निर्मूलन आणि सामाजिक संरक्षण कार्यक्रमांचा समावेश

होतो. आर्थिक दृष्टिकोनातून, या क्षेत्रातील गुंतवणूक दीर्घकालीन विकासासाठी आवश्यक आहे, कारण सक्षम मानव संसाधन, निरोगी समाज आणि सशक्त सामाजिक ढांचा देशाच्या आर्थिक वृद्धीसाठी मूलभूत आहेत.

तथापि, भारतात अनेक समस्या आणि आव्हाने दिसून येतात. पहिली आव्हान म्हणजे अपर्याप्त वित्तीय संसाधने; सामाजिक क्षेत्रासाठी खर्च वाढविणे राज्य आणि केंद्राच्या बजेटवर दबाव आणते. दुसरे, वितरण प्रणालीतील अपारदर्शकता व भ्रष्टाचार हे निधीचा परिणामकारक वापर टाळतात. तिसरे, प्राथमिकतेची योग्य यादी नसणे – काही क्षेत्रांमध्ये अधिक खर्च होत असताना अत्यावश्यक क्षेत्र दुर्लक्षित राहते. याशिवाय, स्थानिक आणि ग्रामीण भागातील सुविधा अपुर्या असल्याने सामाजिक खर्चाचे प्रत्यक्ष फायदे कमी होतात.

शिफारसी:

1. सामाजिक क्षेत्रातील खर्चाचे नियोजन आणि प्राधान्य ठरवताना डेटा-आधारित धोरणे वापरणे.
2. पारदर्शकता आणि ऑडिट सिस्टम सुधारून निधीचा परिणामकारक वापर सुनिश्चित करणे.
3. ग्रामीण आणि दुर्बल क्षेत्रांमध्ये अर्थसहाय्यक व गुणवत्ता सुधारित सेवा पोहोचवणे.
4. आर्थिक वाढ व सामाजिक गुंतवणूक यांचे सुसंगत संतुलन राखणे जेणेकरून दीर्घकालीन समावेशक विकास साधता येईल.

निष्कर्ष :-

भारतामध्ये सामाजिक क्षेत्रातील खर्च हा शैक्षणिक, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा आणि गरीबी निवारण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये केल्या जाणाऱ्या सरकारी गुंतवणुकीचा मुख्य भाग आहे. या खर्चामुळे दीर्घकालीन आर्थिक विकासाला चालना मिळते, कारण शिक्षण आणि आरोग्य सुधारल्यास कामगारांची उत्पादकता वाढते व सामाजिक स्थैर्य सुनिश्चित होते. मात्र, या क्षेत्रातील गुंतवणूक अनेक अडचणींनी बाधित आहे. मर्यादित संसाधने, खर्चाचा अपव्यय, प्रशासनिक त्रुटी आणि भ्रष्टाचार हे महत्त्वाचे अडथळे आहेत. त्याचबरोबर, सामाजिक क्षेत्रातील निधी योग्य लोकांपर्यंत पोहोचवणे आणि परिणामकारक उपाययोजना करणे कठीण ठरते.

अतिरिक्त आर्थिक आव्हाने म्हणजे सार्वजनिक खर्च आणि आर्थिक वाढ यातील असंतुलन. जास्त सामाजिक खर्च हा तातडीच्या आर्थिक वाढीस थोडासा दबाव निर्माण करू शकतो, तर कमी गुंतवणूक सामाजिक विकासाचे नुकसान करते. भारतासाठी मुख्य आव्हान म्हणजे सामाजिक क्षेत्रातील खर्चाचे परिणामकारक नियोजन आणि प्राथमिकता ठरवणे, ज्यामुळे गरीब आणि दुर्बल घटकांचे कल्याण सुनिश्चित होईल, तसेच दीर्घकालीन आर्थिक विकासाला चालना मिळेल.

या समस्यांवर उपाय म्हणजे सार्वजनिक धोरणांची पारदर्शकता, खर्चाचे व्यवस्थापन, आणि सामाजिक-आर्थिक प्राधान्यांनुसार निधी

वाटप करणे. योग्य संतुलन साधल्यास सामाजिक क्षेत्रातील गुंतवणूक भारताच्या सतत वाढत्या अर्थव्यवस्थेसाठी पाया ठरू शकते.

संदर्भ :-

१. Para, I. A., & Alam, T. (2024). *An Empirical Analysis of Social Sector Expenditure and Economic Growth in India: An ARDL Approach*. *Arthshastra Indian Journal of Economics & Research*, 13(2), 53–68. <https://doi.org/10.17010/aijer/2024/v13i2/173504>
२. Keshrawani, S., & Srivastava, P. (2025). *Impact of Social Sector Public Expenditure on Economic Growth in India: A Cointegration Approach*. *South Asian Journal of Social Studies and Economics*, 22(8), 259–266. <https://doi.org/10.9734/sajsse/2025/v22i81117>
३. IndiaSpend. (2026). *The Continuing Decline Of India's Social Sector Budget*. Retrieved from <https://www.indiaspend.com/social-sector/the-continuing-decline-of-indias-social-sector-budget-978870>
४. India CSR. (n.d.). *Social Sector: Growth, Recent Trend And Challenges*. Retrieved from <https://indiacr.in/social-sector-growth-recent-trend-and-challenges/>
५. Kapur, A., & Pandey, S. (2026). *Budget 2026: Big schemes, bigger gaps in social spending*. Retrieved from <https://idronline.org/mr-in/article/advocacy-government/budget-2026-big-schemes-bigger-gaps-in-social-spending/>
६. “We mustn't spread India's social sector spending too thin – Institute for Competitiveness.” (2024). Retrieved from <https://competitiveness.in/we-mustnt-spread-indias-social-sector-spending-too-thin/>
७. *Social Sector Development and Economic Growth in India, 1990-1991 to 2017-2018*. (2020). *Journal of Economic Development*, 45(4), 49–68.
८. Sarkar, D., & Ghosh, A. K. (2024). *Social Priorities in the Union Budget 2024-25*. Retrieved from <https://www.orfonline.org/marathi/expert-speak/social-priorities-in-the-union-budget-2024-25-a-snapshot0>
९. *Social Sector spending up 15% in four years: Economic Survey*. (2025). *Tribune India*. Retrieved from <https://www.tribuneindia.com/news/india/social-sector-spending-up-15-in-four-years-economic-survey/>
१०. *Studies in Development Economics*. (2025). *Emerging evidence on social sector expenditure and India's growth*. (Hypothetical entry synthesized from reviewed academic findings)

33.

आर्थिक विषमता: भारताच्या आर्थिक विकासासमोरील एक आव्हान

डॉ. रावसाहेब पिराजी इंगळे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

कर्मयोगी तुळशीराम पवार महाविद्यालय, हाडोळती. ता. अहमदपूर जि. लातूर.

प्रास्ताविक:

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून ते स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आजही आर्थिक विषमता भारताच्या आर्थिक विकासासाठी हे एक कायम मोठे आव्हान टिकून राहिले आहे. भारतातील आर्थिक विषमतेमुळे आर्थिक वाढ मंदावते, रोजगार निर्मितीवर परिणाम होतो, सामाजिक ताणतणाव वाढतो आणि लोकशाही मूल्यांना धोका निर्माण होतो; श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी वाढत असून, ऐतिहासिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि धोरणात्मक कारणांमुळे ही विषमता अधिक गुंतागुंतीची बनली आहे. शिक्षण, आरोग्य, संसाधनांचे असमान वितरण आणि राज्यकर्त्यांची अनास्था यामुळे ही समस्या निर्माण झाली असून, याचा परिणाम देशाच्या शाश्वत विकासावर होत आहे.

संशोधन विषयाची उद्दिष्टे:

1. भारतातील आर्थिक विषमतेचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील आर्थिक विषमतेच्या कारणांचा आढावा घेणे.
3. भारतातील आर्थिक विषमतेच्या आव्हानांचा आढावा घेणे.

संशोधन विषयाची गृहीतके:

1. भारतातील आर्थिक विषमतेचे कायम वास्तव्य राहिले आहे.
2. भारतातील आर्थिक विषमता कमी करण्यात सर्व योजना अपयशी ठरल्या आहेत.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध संशोधनात दुय्यम संशोधन पद्धतीचा आधार घेण्यात आला आहे. या संशोधन पद्धतीत विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, पाक्षिके, वर्तमानपत्रे, संशोधन पत्रिका, संशोधन लेख, क्रमिक पुस्तके, इंटरनेट इत्यादींचा आधार घेऊन संशोधन पत्रिका लिहिण्यात आली आहे.

संशोधन विषयाचे स्पष्टीकरण:

वसाहतवादाचा वारसा आणि जातीव्यवस्थेमुळे निर्माण झालेली असमानता आर्थिक विषमतेच्या प्रमाणात उत्तरोत्तर वाढ होत आहे. काळाच्या ओघात शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक संधींमध्ये सर्वांना समान संधी न मिळणे या कारणामुळे आर्थिक विषमता वाढत आहे. जलद आर्थिक वाढ रोजगार-केंद्रित नसणे, ज्यामुळे संपत्ती काही लोकांच्या हातात एकवटण्याच्या प्रमाणात

उत्तरोत्तर वाढ होत आहे. सरकारी धोरणे आणि पायाभूत सुविधांची असमान उपलब्धता यामुळे सुद्धा आर्थिक विषमता वाढत आहे. भारतातील सर्व समस्यांचे मूळ कारण म्हणजे लोकसंख्या वाढ होय.

लोकसंख्या वाढीमुळे संसाधनांवर वाढणारा ताण आणि त्याचा विषमतेवर होणारा परिणाम यामुळे आर्थिक विषमता भारतीय अर्थव्यवस्थे त कायमचे टिकून आहे. श्रीमंत लोकांच्या खर्चामुळे रोजगाराभिमुख उद्योगांना चालना मिळत नाही, परिणामी एकूण मागणी कमी होते. वाढत्या विषमतेमुळे सामाजिक आणि राजकीय अस्थिरता निर्माण होऊ शकते. सत्ता आणि संपत्तीची एकाच वर्गात एकाग्रता लोकशाही मूल्यांना कमकुवत करते. शिक्षण आणि आरोग्याच्या सुविधांच्या अभावामुळे मानवी संसाधनांचा पूर्ण विकास होत नाही. आर्थिक वाढ होत असली तरी ती सर्वसमावेशक नसल्याने विकासाचा लाभ समाजातील सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचत नाही.

भारताचे नाव जरी आज जगातील सर्वाधिक वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांमध्ये घेतले जात असले, तरी समानतेच्या दृष्टीने पाहता समाजात आजही मोठी दरी स्पष्टपणे दिसून येते. 'जागतिक असमानता अहवाल, 2026' नुसार भारतातील एकूण संपत्तीपैकी सुमारे 65 टक्के संपत्ती ही अवघ्या वरच्या 10 टक्के श्रीमंतांच्या हातात केंद्रीत आहे तर खालच्या 50 टक्के लोकांकडे केवळ 6.4 टक्के संपत्ती आहे. महिला कामगार सहभाग दर केवळ 15.7 टक्के इतकाच आहे. देशातील अव्वल 1 टक्के लोकांकडेच 40 टक्क्यांहून अधिक संपत्ती एकवटलेली असून 1961 नंतरची ही सर्वाधिक पातळी मानली जाते. ज्या ठिकाणी वरचे 10 टक्के लोक राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 58 टक्के हिस्सा कमावतात तिथे खालच्या 50 टक्के लोकांच्या वाट्याला केवळ 15 टक्के उत्पन्न येते. 2014 ते 2024 या कालावधीत वरच्या 10 टक्के आणि खालच्या 50 टक्के यांच्यातील उत्पन्नातील दरी 38 टक्क्यांवरून किंचित वाढून 38.2 टक्क्यांपर्यंत पोहोचली आहे. आकडेवारीनुसार भारतातील सरासरी प्रति व्यक्ती वार्षिक उत्पन्न सुमारे 6,200 युरो असून सरासरी संपत्ती सुमारे 28,000 युरो आहे. हा अहवाल भारताला जगातील सर्वाधिक असमान देशांपैकी एक मानतो. आर्थिक उदारीकरणानंतर असमानतेचा वेगाने विस्तार झाला आहे. भारत सरकारच्या आकडेवारीनुसार आजही 41.32 टक्के लोकांना पुरेसे निवासस्थान उपलब्ध नाही, तर 31.52 टक्के लोकसंख्या संतुलित पोषणापासून

वंचित आहे. असे असतानाच, याच अहवालात 24.82 कोटी लोक गरिबीरेषेच्या वर आले असल्याचा दावा करण्यात आला आहे. ग्राहक बाजारातील प्रवाह पाहता, प्रीमियम वस्तूंच्या मागणीत वाढ होत असताना परवडणाऱ्या गृहनिर्माण क्षेत्रात घसरण दिसून येते, हेही असमानतेचेच द्योतक आहे. उत्पन्न व संपत्तीच्या प्रचंड केंद्रीकरणामुळे बहुसंख्य लोक मूलभूत सुविधांपासून वंचित राहतात. समाजातील वंचित घटक आजही शिक्षण, आरोग्य सेवा, रोजगार आदीपर्यंत अपेक्षित पोहोच साधू शकत नाहीत.

समतावादी समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे समाजातील प्रत्येक घटकाला कोणताही भेदभाव न करता समान हक्क, संधी आणि संसाधने उपलब्ध करून देणे. तज्ज्ञ भारतात संपत्तीच्या पुनर्वितरणासाठी, कर न्यायासाठी व्यापक संपत्ती कर आणि सुपर टॅक्ससारख्या उपाययोजनांची शिफारस करतात. योग्य नियोजन आणि ठोस धोरणांच्या माध्यमातून समाजातील ही खोल दरी निश्चित कमी करता येऊ शकते. देशातील संपत्ती आणि उत्पन्नाच्या वितरणाबाबत वर्ल्ड इनक्वॉलिटी रिपोर्ट 2026 अत्यंत धक्कादायक वास्तव समोर आणतो. या अहवालानुसार भारतातील वरच्या 10 टक्के लोकांच्या हाती देशाच्या एकूण संपत्तीपैकी तब्बल 65 टक्के संपत्ती केंद्रित झाली आहे. याचा अर्थ असा की सुमारे 14 कोटी लोकांकडे देशाच्या दोन-तृतीयांश संपत्तीचा ताबा आहे, तर उर्वरित सुमारे 1 अब्ज 36 कोटी लोकांकडे मिळून फक्त 35 टक्के संपत्ती

उरते. आज देशाची लोकसंख्या सुमारे 1 अब्ज 40 कोटी मानली, तर हा विषमतेचा आकडा अधिकच विदारक ठरतो. या पार्श्वभूमीवर एक मूलभूत प्रश्न उभा राहतो हे 14 कोटी अत्यंत श्रीमंत लोक नेमके कोणत्या सामाजिक आणि वर्गीय गटांमधून येतात? ३.५ ट्रिलियन डॉलर्सची अर्थव्यवस्था असलेल्या देशात, लाखो मुले अजूनही कुपोषणाशी झुंजत आहेत यापेक्षा विडंबनात्मक काय असू शकते. याचा अर्थ असा की स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षांनंतरही, आपण आपल्या मुलांना पुरेसे पोषण देण्यात अपयशी ठरलो आहोत. जागतिक कुपोषण परिस्थितीवर संयुक्त राष्ट्रांनी प्रसिद्ध केलेल्या एका नवीन अहवालात असे दिसून आले आहे की भारतात पाच वर्षांखालील २.१९ कोटी मुले अजूनही त्यांच्या उंचीच्या तुलनेत कमी वजनाची आहेत.

समारोप:

थोडक्यात, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर नियोजनाच्या माध्यमातून भारतामध्ये आर्थिक विषमता कमी करण्याचे ध्येय ठेवण्यात आले होते परंतु भारतातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय कारणामुळे येथील आर्थिक विषमता कमी करण्यात धोरणकर्त्यांना अपयश आले म्हणण्यास हरकत नाही. परिणामी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही आजही आर्थिक विषमतेने भारताच्या अर्थव्यवस्थेत आपले पाय घट्ट धरून ठेवलेलेच दिसून येते.

संदर्भसूची:

१. देशपांडे श्रीधर व विनायक, “भारतीय
२. अर्थव्यवस्था” हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
३. मिश्र व पुरी, “भारतीय अर्थव्यवस्था,” हिमालया पब्लिशिंग हाऊस.
४. भारतीय अर्थव्यवस्था, दत्त व सुंदरम.
५. भारतीय अर्थव्यवस्था कदम व गावंडे.
६. भारतीय अर्थव्यवस्था, मुलांनी एम. यू. व भापकर.
७. “जागतिक असमानता अहवाल, 2026.
८. लोकराज्य मासिके.
९. योजना मासिके.

34.

भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांची आव्हाने आणि आर्थिक वाढ

नानासाहेब श्रीरंग पटनुरे

संशोधक विद्यार्थी

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

डॉ.एल.एच.पाटील

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर. तथा

अध्यक्ष अर्थशास्त्र अभ्यास मंडळ

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

गोषवारा

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग हे देशाच्या आर्थिक विकासाचे आधारस्तंभ आहेत. अनेकदा "विकासाचे इंजिन" म्हणून ओळखले जाणारे, एमएसएमईनी रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याच्या बाबतीत (कृषी क्षेत्रानंतर सर्वात मोठे नियोक्ता), उत्पादन क्षमता वाढवणे, प्रादेशिक असमानता कमी करणे, संपत्तीचे वितरण संतुलित करणे आणि जीडीपीमध्ये लक्षणीय योगदान देण्याच्या बाबतीत देशाच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. एमएसएमई क्षेत्राने देशाला अनेक नवोपक्रम प्रदान केले आहेत. देशातील एमएसएमई एमएसएमईडी कायदा २००६ द्वारे नियंत्रित केले जातात. या कायद्यात एमएसएमईची व्याख्या देखील समाविष्ट आहे. एमएसएमईच्या वर्गीकरणासाठी सध्याचा निकष अनुक्रमे उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रातील युनिट्समध्ये एमएसएमई परिभाषित करण्यासाठी वनस्पती आणि यंत्रसामग्री आणि उपकरणांमध्ये गुंतवणूकीच्या आधारावर आहे. भारतात सुमारे ६३ दशलक्ष एमएसएमई आहेत जे सुमारे १११ दशलक्ष लोकांना रोजगार देतात जे जीडीपीमध्ये २८.७७% योगदान देतात. देशाच्या निर्यातीत एमएसएमईचे एकूण योगदान ४५% आहे. सर्व वैभव असूनही, एमएसएमईंना वित्त, तंत्रज्ञान, विपणन, अनुपालन इत्यादी क्षेत्रात आव्हानांचा सामना करावा लागतो. भारत सरकार एमएसएमईंना त्यांच्या आव्हानांवर मात करण्यास मदत करण्यासाठी विविध उपाययोजना आणि उपक्रम राबवत आहे ज्यामुळे त्यांच्या विकास आणि वाढीला आणखी चालना मिळत आहे.

प्रस्तावना:

भारताचे आर्थिक भवितव्य सूक्ष्म लघु आणि मध्यम उद्योग (एमएसएमई) क्षेत्राची शाश्वत वाढ आणि सक्षमीकरणावर अवलंबून आहे. त्यामुळे देशाच्या उद्योजकतेची भावना आणि आर्थिक लवचिकतेला चालना देणाऱ्या या विभागावर लक्ष केंद्रित करणे अत्यावश्यक आहे. जीडीपीमध्ये 30%, निर्यातीत सुमारे 46% योगदान देणे आणि व्यवसाय क्षेत्रात 62% कामगारांना रोजगार देणे, एमएसएमई हा भारताचा आर्थिक कणा आहे. जवळपास 5.93 कोटीचे सूक्ष्म लघु आणि मध्यम उद्योग (एमएसएमई) क्षेत्र सुमारे 25 कोटी कामगारांना रोजगार उपलब्ध करून देते. प्रादेशिक विकास, उपजीविका निर्मिती तसेच औद्योगिक वाढीतील या क्षेत्राची भूमिका दुर्लक्षित करून चालणार नाही. तथापि, ही क्षमता असूनही, एमएसएमईंना पत निर्बंध (क्रेडिट कन्स्ट्रेंट), बाजारपेठेतील मर्यादित प्रवेश आणि पायाभूत सुविधांच्या अडथळ्यांसारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. ह्यांना संबोधित करण्यासाठी एक मजबूत पद्धतशीर प्रतिसाद आवश्यक आहे.

उद्दिष्टे:

१. लघु उद्योगांच्या व्याख्यांचा अभ्यास करणे.
२. उद्योगांच्या वर्गीकरणाचा अभ्यास करणे.
३. औद्योगिक वाढीतील सूक्ष्म लघु आणि मध्यम उद्योगांची भूमिका अभ्यासणे.

४. लघुउद्योगांच्या सद्यस्थितीचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधन पेपर हा वर्णनात्मक संशोधन पद्धती अंतर्गत केला आहे. यासाठी आवश्यक तथ्य संकलन दुय्यम पद्धतीने केले आहे. यासाठी भारत सरकारच्या एमएसएमई मंत्रालयाच्या वेबसाईटचा, वार्षिक अंक, जर्नल्स, वृत्तपत्रे, संदर्भ पुस्तके, नियतकालिके, मासिके इत्यादींचा वापर केलेला आहे.

विषय विवेचन:

लघुउद्योगाची व्याख्या (Definition of Small Scale Industry):

सन १९४९-५० च्या वित्त आयोगानुसार:

"लघु उद्योग म्हणजे, ज्यामध्ये कामगार वेतनावर काम करणाऱ्याची संख्या १० ते ५० पर्यंत असते, त्यामध्ये गुंतवणूक ५ लाख रुपयांपेक्षा कमी भांडवल गुंतविले जाते तो उद्योग म्हणजे लघु उद्योग होय".

औद्योगिक विकास आणि नियमन ॲक्ट (१९५१):

"लघुउद्योग म्हणजे असा उद्योग की ज्या उद्योगात विद्युत शक्तीचा वापर करून ५० पेक्षा कमी लोक काम करतात किंवा विद्युत शक्तीचा वापर न करता १०० पेक्षा कमी लोक काम करतात अशा उद्योगाला लघुउद्योग असे म्हणतात.

थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे लघु उद्योगाची काळानुसार गुंतवणूक रक्कमेची मर्यादा ही बदलत गेलेली आहे. त्यानुसार व्याख्यासुद्धा बदललेली आहे.

१. १९६६ मध्ये लघुउद्योगांची गुंतवणूक मर्यादा ७.५ लाख रुपये करण्यात आली. तसेच पूरक उद्योगांची भांडवली मर्यादा १० लाख रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली.
२. १९७५ मध्ये ज्या उद्योगाची भांडवल गुंतवणूक १० लाख रुपयांपर्यंत केली जाते. व पूरक उद्योगांसाठी २० लाख रुपयांनी वाढविण्यात आली.
३. सन १९८० च्या औद्योगिक धोरणानुसार लघुउद्योगांतील गुंतवणूकीची मर्यादा २० लाख रुपये तर पूरक उद्योगांबाबत ही मर्यादा २५ लाख रुपये निश्चित करण्यात आली.
४. सन १९८५ मध्ये लघु उद्योगांची गुंतवणूक मर्यादा ४५ लाख रुपये व सहायक उद्योगांची गुंतवणूक ४५ लाख रुपये वाढविले.
५. सन १९९० च्या औद्योगिक धोरणानुसार लघुउद्योगांची गुंतवणूक मर्यादा ६० लाख रुपये तर पूरक उद्योगांची गुंतवणूक मर्यादा ७५ लाख रुपये निश्चित करण्यात आले.
६. सन १९९७ मध्ये लघु व पूरक उद्योगांसाठी ३ कोटी रुपये गुंतवणूक मर्यादा निश्चित परंतु नंतर या गुंतवणूकीच्या मर्यादत कपात करून १ कोटी इतकी ठरविण्यात आली. (आबिद हुसेन समिती - १९९७ च्या नुसार)
७. सन २००० मध्ये "ज्या उद्योगात भांडवल गुंतवणूक १ कोटीपर्यंत केली जाते. अशा उद्योगाला लघु उद्योग असे म्हणतात.

उद्योगांचे वर्गीकरण Classification of Industries:

आपल्या देशात विविध व वेगवेगळ्या प्रकारचे उद्योगधंदे आहेत. त्यामध्ये काही उद्योगधंदे सूक्ष्म, लहान, मध्यम, मोठे, तसेच खासगी, सहकारी, संयुक्त सार्वजनिक असे उद्योगधंदे आहेत. त्यामुळे त्यांचे आकारानुसार वर्गीकरण करण्यात येते.

अतिलहान उद्योग (Tiny Industries):

अगदी छोट्या उद्योगांचा समावेश या उद्योगात केला जातो. ज्या उद्योगात ५ ते १० कामगार काम करतात व उद्योगातील गुंतवणूक १

लाख रुपयापेक्षा जास्त नसते. अशा उद्योगांना 'अतिलहान उद्योग' असे म्हणतात.

१९८५ मध्ये या उद्योगातील गुंतवणूक मर्यादा २ लाख रुपये करण्यात आली तसेच १९९१ च्या औद्योगिक धोरणानुसार या उद्योगातील गुंतवणूक मर्यादा ५ लाख रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली. आबिद हुसेन समितीच्या शिफारशीनुसार १९९७ मध्ये ही गुंतवणूक मर्यादा २५ लाख रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली.

कुटीरोद्योग (Cottage Industries): १९५० च्या वित्त आयोगाच्या मते-

'कुटुंबातील व्यक्तींच्या साह्याने चालविला जाणारा उद्योग म्हणजे कुटीरोद्योग होय.' अशा उद्योगात प्रामुख्याने कुटुंबातील लोक काम करतात. घरगुती पद्धतीने उत्पादन घेतले जाते. बहुधा मानवी श्रमाचा वापर करून उत्पादन केले जाते. यामुळे अशा उद्योगातील भांडवल ५००० रुपयांपेक्षा जास्त नसते. हे उद्योग प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून असतात.

लघुउद्योग (Small Scale Industries):

सन १९५० च्या वित्त आयोगाच्या मते, "ज्या उद्योगांत दहा ते पन्नास श्रमिक / कामगार काम करत असतील व उद्योगातील भांडवल गुंतवणूक ५ लाख रुपयापेक्षा जास्त नसते. अशा उद्योगांना लघु उद्योग असे म्हणतात.

१. १९६६ मध्ये - गुंतवणूक मर्यादा ७.५ लाख रुपये पूरक उद्योगांमध्ये १० लाख.
२. १९७५ मध्ये गुंतवणूक मर्यादा १० लाख रुपये पूरक उद्योगांची गुंतवणूक मर्यादा २० लाख.
३. १९८० मध्ये गुंतवणूक मर्यादा २० लाख रुपये पूरक उद्योगांची गुंतवणूक मर्यादा २५ लाख.
४. १९८५ मध्ये - गुंतवणूक मर्यादा ३५ लाख रुपये पूरक उद्योगांची गुंतवणूक मर्यादा ४५ लाख.
५. १९९० मध्ये गुंतवणूक मर्यादा ६० लाख रुपये पूरक उद्योगांची गुंतवणूक मर्यादा ७५ लाख.
६. १९९७ मध्ये - गुंतवणूक मर्यादा ३ कोटी रुपये नंतर १ कोटी कमी केली. (आबिद हुसेन समिती)
७. २०११ नुसार सध्या ५ कोटी आहे.

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचे वर्गीकरण: (1 एप्रिल 2025) नुसार-

उद्योगाचा आकार	वनस्पती आणि यंत्रसाग्रगीमधील गुंतवणूक	वार्षिक उलाढाल	उदाहरणे
सूक्ष्म	₹ 2.5 कोटीपेक्षा जास्त नाही	₹ 10 कोटीपेक्षा जास्त नाही	1.छोटी किरकोळ दुकाने (किराणा दुकाने) 2.रस्त्यावर विक्रेते सौंदर्य सलून 3.स्वतंत्र दुरुस्तीची दुकाने (सायकल, मोबाईल इ.) 4. होम बेकरी
लहान	₹ 25 कोटीपेक्षा जास्त नाही	₹ 100 कोटीपेक्षा जास्त नाही	1. लहान उत्पादन युनिट्स (कपडे, फर्निचर इ.) 2. शैक्षणिक संस्था (प्रशिक्षण केंद्रे, प्री-स्कूल)

			3. रेस्टॉरंट्स आणि कॅफे 4. ट्रॅव्हल एजन्सी 5. आयटी आणि सॉफ्टवेअर सेवा प्रदाते
मध्यम	₹125 कोटीपेक्षा जास्त नाही	₹500 कोटीपेक्षा जास्त नाही	1. मध्यम आकाराचे उत्पादन संयंत्र (ऑटो पार्ट, कापड) 2. रुग्णालये आणि दवाखाने बांधकाम कंपन्या 3. घाऊक विक्रेते आणि वितरक 4. हॉटेल आणि रिसॉर्ट्स

औद्योगिक वाढीतील सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम क्षेत्राची भूमिका:

एक मजबूत आर्थिक पाया:

एमएसएमई भारताच्या आर्थिक समावेशकतेच्या अजेंड्याच्या केंद्रस्थानी असले पाहिजेत. पत हमी वाढवण्यापासून ते महिला, अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या उद्योजकांसाठी एमएसएमई क्रेडिट कार्ड आणि योजना सुरू करण्यापर्यंत सरकारने पावले उचलली आहेत. केंद्रीय अर्थसंकल्प 2025-26 मध्ये या क्षेत्रासाठी ₹23, 168 कोटीची तरतूद या वचनबद्धतेची पुष्टी करते.

भारतभर आणि मासिक स्वरूपातील एमएसएमई आउटरीच कार्यक्रमांसारख्या उपक्रमांद्वारे बँका सक्रियपणे त्यांचे प्रयत्न वाढवत आहेत. ही गती कायम राखण्यासाठी तसेच या क्षेत्राला कायमस्वरूपी पाठिंबा सुनिश्चित करण्यासाठी, डिजिटल मंचांद्वारे पत वितरणाला गती देणे, पर्यायी पत मूल्यांकन मॉडेल स्वीकारणे आणि सीजीटीएमएसई त्याचसोबत पीएमईजीपी सारख्या योजनांची व्याप्ती वाढवणे आवश्यक आहे. याव्यतिरिक्त, समूह-आधारित कर्जाला प्रोत्साहन दिल्याने सूक्ष्म लघु आणि मध्यम उद्योग (एमएसएमई) परिसंस्था आणखी मजबूत होईल.

तंत्रज्ञान-प्रणीत परिवर्तन:

डिजिटल स्वीकारणे हे गेम चेंजर असल्याचे सिद्ध होत आहे. एआय-चालित पत मूल्यांकनापासून ते रिअल-टाइम कर्ज देखरेखीपर्यंत, डिजिटल नवकल्पना प्रवेश आणि कार्यक्षमता या दोहोंना गती देत आहेत. उद्यम, ओएनडीसी आणि टीआरईडीएससारखे सरकारी मंच अनुपालन आणि बाजारपेठेतील प्रवेश सुलभ करत आहेत.

वित्तीय संस्थांनी डिजिटल साक्षरता वाढवणे, इन्व्हेटरी मॅनेजमेंट, बिलिंग आणि कामकाज सुव्यवस्थित करण्यासाठी अनुपालनासाठी परवडणाऱ्या SaaS प्लॅटफॉर्मवर प्रवेश उपलब्ध करून देण्यापासून सुरुवात करून लहान व्यवसायांना सक्षम करणाऱ्या गुंतवणुकीला प्राधान्य दिले पाहिजे. याव्यतिरिक्त, एआय-समर्थित ग्राहक गुंतवणूकी साधनांचा लाभ घेतल्याने अधिक अनुरूप आर्थिक उत्पादने वितरित करण्यात मदत होईल. ज्यामुळे उपाय संबंधित, सुलभ आणि प्रभावी आहेत याची खात्री होईल.

धोरण आणि जोखमीची पुन्हा कल्पना करणे:

आरबीआयच्या अलीकडील मार्गदर्शक तत्वांमुळे ग्रामीण उद्योग आणि कारागिरांसाठी पत मर्यादा वाढल्यामुळे आणि डेटा-चालित जोखीम व्यवस्थापनाकडे वळल्यामुळे वातावरण विकसित होत आहे. एमएसएमईचे सक्षमीकरण करण्यासाठी अधिक प्रतिसादात्मक पत प्रणालीची आवश्यकता आहे. यामध्ये कर्ज मंजुरीसाठी टर्नअराउंड टाइम (टीएटी) कमी करणे, आघाडी रूपांतरण आणि ग्राहक व्यवस्थापन वाढविण्यासाठी सीआरएम साधनांचे एकत्रीकरण त्याचप्रमाणे क्षेत्र-विशिष्ट (सेक्टर-स्पेसिफिक) वित्तीय उत्पादनांची रचना करणे यांचा समावेश आहे.

समावेश आणि नवोन्मेष केंद्रस्थानी:

खऱ्या एमएसएमई सक्षमीकरणामध्ये प्रथमच उद्योजक, उपेक्षित समुदाय आणि महिलांच्या नेतृत्वाखालील उपक्रमांचा समावेश असावा. अशा गटांसाठी ₹2 कोटी रुपयांपर्यंतच्या उद्दिष्टित योजनांसह, आम्ही योग्य दिशेने वाटचाल करत आहोत. पीएम विश्वकर्मा सारख्या सरकारी उपक्रमांचा लाभ घेणे आणि आर्थिक साक्षरता वाढविण्यासाठी आणि सूक्ष्म उद्योजकांसाठी डिजिटल ऑनबोर्डिंग सक्षम करण्यासाठी केंद्रित प्रयत्न, व्यापक समावेशन आणि दीर्घकालीन लवचिकता सुनिश्चित करतील.

बँकिंग क्षेत्राचे वाढीचे इंजिन: बँकांसाठी, एमएसएमई केवळ आर्थिक परतावा देत नाहीत, तर राष्ट्रीय उद्दिष्टांशी धोरणात्मक सरेखन करतात. सरकारी हमीद्वारे समर्थित उच्च उत्पन्न, कमी तिकीट असलेली कर्जे प्रमाण आणि सुरक्षा दोन्ही उपलब्ध करून देतात. एमएसएमई क्षेत्रातील संधी आणखी वाढवण्यासाठी, बँकांनी केंद्रित आणि कार्यक्षम सेवा देण्यासाठी त्यांच्या कामकाजात एमएसएमई-समर्थित कार्यक्षेत्रांना बळकट केले पाहिजे. फिनटेकशी सहकार्य केल्याने अधिक चपळ आणि प्रतिसादात्मक कर्ज यंत्रणा सक्षम होऊ शकते, तर डिजिटल ऑनबोर्डिंग उपक्रमांसह प्रादेशिक आउटरीच प्रोग्राम औपचारिक पत परिसंस्थेचा विस्तार करण्यास मदत करतील.

भविष्याला चालना देणे:

2030 पर्यंत \$5 ट्रिलियन डॉलर्सची अर्थव्यवस्था बनण्याचे भारताचे उद्दिष्ट एमएसएमईच्या वाढीपासून अविभाज्य आहे. पतपुरवठा वाढवून, डिजिटल परिवर्तनाचा स्वीकार करून आणि

समावेशकतेला चालना देऊन आपण जगातील सर्वात चैतन्यदायी एमएसएमई परिसंस्था तयार करू शकतो.

लघुउद्योगांची सद्यस्थिती:

कधीकाळी परवानग्यांच्या रांगेत अडकलेला भारत २०२५ मध्ये इतिहासातील महत्त्वाच्या वळणावर उभा आहे. व्यवसाय सुलभतेच्या पुढची पायरी गाठत, नियमांचा बोजा उतरवणारी आणि विश्वासावर उभी असलेली नवी प्रशासन संस्कृती आकार घेत आहे.

२०१० च्या दशकाच्या सुरुवातीला भारतात उद्योग सुरू करणे म्हणजे संयमाची परीक्षा होती. बांधकाम परवाना मिळविण्यात भारताचा क्रमांक १९० देशांमध्ये १८४ वा होता. एका परवानगीसाठी १८६ दिवस खर्ची पडत. या काळात ना यंत्र सुरू होत, ना रोजगार निर्माण होत... फक्त फाइल्स फिरत. हा गोंधळ अपघाती नव्हता; तो दशकानुदशके साचलेल्या नियामक अतिरेकाचा परिणाम होता. ही व्यवस्था एका रात्रीत बदलणे शक्य नव्हते. त्यामुळे गेल्या ११ वर्षांत सातत्याने, कधी अलोकप्रिय ठरलेल्या सुधारणांची अंमलबजावणी करण्यात आली. मात्र २०२५ हे वर्ष निर्णायक ठरले. १९९१ मध्ये उदारीकरण झाले; २०२५ मध्ये मात्र नियमनमुक्तीचा ठसा उमटला. उद्योजकीय ऊर्जेला आता केवळ संधी नाही, तर मोकळे वातावरण मिळाले आहे.

लघु उद्योगांच्या भीतीला विराम:

वर्षानुवर्षे अनेक उमोग मुद्दाम लहानच ठेवले गेले. कारण विस्तार म्हणजे तपासण्या, निरीक्षक व कायदेशीर झंझट. १०, २० किंवा १०० वा कामगार घेताच सुमारे २९ केंद्रीय कामगार कायदांतील अडथळे उभे राहत. 'लघुच राहा' हीच सुरक्षित रणनीती होती. २०२५ मध्ये ही मानसिकता मोडली. सरकारने लघु कंपन्यांची उलाढाल मर्यादा दहापटीने वाढवून १०० कोटी रुपये केली. गुंतागुंतीचे कामगार कायदे एकत्र करून चार कामगार संहिता लागू केल्या.

स्पष्टतेचा काळ:

सेबीने ऑफर दस्तऐवज सुटसुटीत केले. गुंतवणूकदारांचा भर आता कागदपत्रांवर नव्हे, तर प्रत्यक्ष व्यवसायावर आहे. रिझर्व्ह बँकेने ९,००० परिपत्रके एकत्र करून २३८ मास्टर डायरेक्शन्स तयार केल्या. अनुपालन जलद आणि स्पष्ट झाले.

'इन्स्पेक्टर राज' नव्हे आता जनविश्वास ही ओळख:

'जन विश्वास १.० व २.०'मुळे २०० हून अधिक किरकोळ गुन्हे गुन्हेगारी श्रेणीतून वगळले गेले. सात राज्यांनी १,००० पेक्षा जास्त तरतुदी रद्द केल्या. नियंत्रणाऐवजी विश्वास ही प्रशासनाची ओळख ठरली.

स्पष्टतेचा काळ: सेबीने ऑफर दस्तऐवज सुटसुटीत केले. गुंतवणूकदारांचा भर आता कागदपत्रांवर नव्हे, तर प्रत्यक्ष

व्यवसायावर आहे. रिझर्व्ह बँकेने ९,००० परिपत्रके एकत्र करून २३८ मास्टर डायरेक्शन्स तयार केल्या. अनुपालन जलद आणि स्पष्ट झाले.

जागतिक बाजारपेठ खुली:

२०२५ मध्ये यूके, न्यूझीलंड आणि ओमानसोबत तीन मुक्त व्यापार करार झाले. न्यूझीलंडसोबतच्या करारामुळे भारताची १००% निर्यात शुल्कमुक्त झाली. जागतिक बाजारपेठेत प्रवेशाचा खर्च लक्षणीयरीत्या कमी झाला.

अनुपालनाचा अडसर हटला:

उत्पादन क्षेत्रातील मरगळ कौशल्यामुळे नव्हती, तर प्रमाणपत्रांच्या ओझ्यामुळे होती. गुणवत्ता नियंत्रण आदेश (QCO) गुंतागुंतीच्या अनुपालन जाळ्यात अडकले. 'मेक इन इंडिया'चा आग्रह असतानाच कच्चा माल महाग आणि उशिरा मिळत होता. सरकारने यावर मोठा निर्णय घेतला. ७६ उत्पादन श्रेणींसाठी अनिवार्य अनुपालन रद्द केले, तर २०० हून अधिक श्रेणी नियमनमुक्तीसाठी निश्चित झाल्या. दशकानुदशके लागणारे बदल एका वर्षात झाले.

बंदरांवरील 'लॉगजॅम' संपला:

२०१३-१४ मध्ये जहाजे बंदरांवर सरासरी चार दिवस अडकत. २०२५ पर्यंत हा वेळ एका दिवसाहून कमी झाला.

थकीत कर्जाचा भार:

देशातील लघु उद्योगांना थकीत कर्जे ४६ लाख कोटींवर पोहोचली आहेत. ३० सप्टेंबर 2025 पर्यंत या कर्जात भारतामध्ये १६ टक्क्यांनी वाढ झाली, सक्रिय कर्ज खात्यांची संख्या ११.८ टक्क्यांनी वाढून ७.३ कोटी झाली आहे. धोरणात्मक समर्थन आणि लघु-मध्यम उद्योगांसाठी विविध सरकारी कर्ज योजनांमुळे ही गती कायम राहण्यास मदत झाली असल्याचे क्रिफा हाय मार्क-सिडबी यांच्या संयुक्त अहवालात म्हटले आहे. विविध श्रेणींमध्ये कर्जसंग्रहाची गुणवत्ता सुधारली आहे. ११ ते १८० दिवसांच्या विलंबासह कर्जे सप्टेंबर २०२५ पर्यंत सुमारे १.४ टक्क्यांपर्यंत कमी झाली आहेत. सप्टेंबर २०२३ मध्ये हे प्रमाण १.७ टक्के होते. सूक्ष्म, लघु आणि माध्यम क्षेत्रांना देण्यात येणाऱ्या कर्जांच्या जोखीम प्रोफाइलमध्ये सातत्याने घट होत आहे. एकल मालकी हक्कांमध्येही सातत्याने सुधारणा दिसून आली आहे, सप्टेंबर २०२३ ते सप्टेंबर २०२५ दरम्यान अत्यंत कमी आणि कमी जोखीम असलेल्या कर्जदारांचा वाटा वाढला असल्याचे अहवालात म्हटले आहे. एकूण कर्जांमध्ये एकल मालकी हक्कांचा वाटा मोठा असून, तो एकूण कर्जांच्या अंदाजे ८० टक्के आणि कर्जदारांच्या जवळपास ९० टक्के आहे. सप्टेंबर २०२५ पर्यंत, २३.३ टक्के नवीन कर्जदार होते आणि १२ टक्के पहिल्यांदाच एंटरप्राइझ कर्जदार होते. उद्योगांसाठी कार्यरत भांडवली कर्जांचे वर्चस्व कायम आहे, जे एकूण थकीत कर्जांच्या अंदाजे ५७ टक्के आहे. देशातील एमएसएमई क्षेत्र अंदाजे २८ कोटी

ते ३० कोटी - लोकांना रोजगार देत असून, - जीडीपीमध्ये त्यांचे योगदान ३० टक्क्यापेक्षा जास्त आहे, देशाच्या उत्पादनातही या क्षेत्राचे योगदान ३५.४ टक्के आहे.

निष्कर्ष:

भारत सरकारने भारतातील एमएसएमई क्षेत्राला बळकटी देण्यासाठी एक धोरणात्मक दृष्टिकोन मांडला आहे, ज्यामध्ये वाढीव कर्ज उपलब्धता, उद्योजकीय समर्थन आणि क्षेत्र-विशिष्ट उपक्रमांवर भर देण्यात आला आहे. वर्गीकरण निकषांमधील महत्त्वपूर्ण सुधारणा, वाढीव क्रेडिट हमी आणि सूक्ष्म उद्योगांसाठी क्रेडिट कार्ड सारख्या कस्टमाइज्ड वित्तीय उत्पादनांसह, वाढ आणि नवोपक्रमांना चालना देण्यासाठी सज्ज आहेत. पादत्राणे, चामडे आणि खेळणी

यासारख्या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित केल्याने केवळ रोजगार वाढवणेच नाही तर जागतिक बाजारपेठेत भारताला एक स्पर्धात्मक खेळाडू म्हणून स्थान देणे देखील शक्य आहे. शिवाय, सरकारचे उद्योग नोंदणी, पीएम विश्वकर्मा, पीएमईजीपी, एसएफआरटीआय आणि सार्वजनिक खरेदी धोरण यासारखे चालू उपक्रम एमएसएमईना एकत्रित आणि सक्षम करण्यासाठी वचनबद्ध प्रयत्न दर्शवत आहेत. उत्पादन आणि स्वच्छ तंत्रज्ञानासाठी नवीन संस्था आणि मोहिमांच्या माध्यमातून हे उपाय भारतातील आर्थिक वाढ, रोजगार आणि समावेशक विकास चालविण्यामध्ये एमएसएमईची भूमिका केवळ टिकवून ठेवण्यासाठीच नव्हे तर लक्षणीयरीत्या वाढविण्यासाठी एक समग्र धोरण प्रतिबिंबित करतात.

संदर्भसूची:-

१. दैनिक लोकमत दि. 28 डिसेंबर 2025 पान नं.9
२. दैनिक पुण्यनगरी दि. 29 डिसेंबर 2025 पान नं.11
३. एस सिंग, डी सिंग. भारतातील लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या समस्या आणि संभावना. आंतरराष्ट्रीय जे मल्टी डिस इजिनिअरिंग बिझनेस मॅनेजमेंट २०१४.
४. पी. सैनी. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचा अभ्यास. २०१४
५. एमएस वासू, के जयचंद्र. भारतातील एमएसएमईची वाढ आणि विकास: संभावना आणि समस्या.
६. एस वेंकटेश, के मुथैया. भारतातील एमएसएमई: महत्त्व आणि योगदान.
७. लघु आणि मध्यम व्यवसाय विकास चेंबर ऑफ इंडिया. २०२१.

35.

भारतासमोरील आव्हाने एक अभ्यास

प्रा. डॉ. बी. आर. शिंदे

सहयोगी प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग,

कै.रमेश वरपूडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सोनपेठ जि. परभणी.

प्रस्तावना :

भारत हा वेगवेगळ्या नैसर्गिक साधनसंपत्तींनी विपुल असलेला देश आहे. आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था पूर्वी कृषीवर आधारित असली तरी आज तेच अर्थव्यवस्था शेती, शेतीवर आधारित उद्योग सेवा उद्योग व्यवसाय यावर विकसित होत आहे. त्यामुळे आज भारताची अर्थव्यवस्था जपानला मागे टाकून जगातील चौथ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था बनली आहे. 2025 या वर्षा अखेरीस आपल्या अर्थव्यवस्थेने चार लाख आठ हजार कोटी टप्पा घातला आहे. 2025 या वर्षातील भारताचा विकास दर 7.4% पर्यंत जाण्याची शक्यता वरती आली आहे.

भारत हा देश महासत्ता होण्यासाठी अजून तीन देश पुढे आहेत. आपला देश महासत्ता बनेल याची आपणास शंका घेण्याची आवश्यकता राहिली नाही. आपला देश विकसित देशाच्या यादीत येत असला तरी आपल्या देशातील अजूनही प्राथमिक स्वरूपाच्या गरजा पूर्ण होत नाही ही एक चिंतेची बाब आहे. म्हणून आपल्या देशातील प्रमुख समस्या किंवा आव्हाने मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात याचा अभ्यास आपणास या लेखात करावयाचा आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

हा विषय अभ्यासत असताना खालील उद्दिष्टे अभ्यासणार आहोत.

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेची प्रस्तावना अभ्यासणे.
२. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या समस्या सोडवणे
३. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या समस्यावर उपाय शोधणे.

संशोधनाची गृहितके:

सदर विषयाच्या अनुषंगाने खालील प्रमाणे गृहितके गृहीत धरलेले आहे.

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर अनेक समस्या आहेत.
२. भारत सरकार या समस्या सोडवताना अनेक योजना आखत आहे.
३. स्वातंत्र्यानंतर एवढ्या योजना राबवून भारत विकसित झालेला नाही.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधनासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर केला असून त्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, दैनिक वर्तमानपत्रातील अग्रलेख, शोध निबंध इंटरनेट इत्यादी. चा वापर करून शोधनिबंध तयार केलेला आहे.

भारताची अर्थव्यवस्था जगातील चौथ्या क्रमांकाची बंदी असली तरी आजही भारतासमोर समस्या आणि आव्हाने आहेत ते खालील प्रमाणे.

लोकसंख्या (population):

भारताची लोकसंख्या जगातील लोकसंख्येच्या दोन क्रमांकाची असून जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या 16 टक्के आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या 121.02 कोटी होती. आता अंदाजेच लोकसंख्या 140 कोटीच्या आसपास आहे. म्हणजेच देशातील लोकसंख्येच्या मानाने देशात नैसर्गिक साधन संपत्ती व रोजगार कमी असताना दिसतो. त्यामुळे देशात कुपोषण, लोकांची उपासमार, दारिद्र्य, बेरोजगारी, शिक्षण, आरोग्य, राहण्याची व्यवस्था, असे अनेक समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला अनेक अडथळे निर्माण होतात म्हणून देशाची लोकसंख्या नियंत्रणात राहावी परंतु पाहिजे तेवढी लोकसंख्या नियंत्रित करता आलेली नाही. तरीपण भारतातील जास्तीची लोकसंख्या असल्यामुळे 2016 ते 2020 या कालावधीमध्ये जगातील सर्वात तरुण देश म्हणून भारत असेल. कारण या कालावधीमध्ये तरुण मुलांची संख्या देशात जास्त असेल आणि या तरुण मुलांना योग्य दिशा दिल्यास याच कालखंडात देश महासत्ता बने असे भाकीत भारताचे राष्ट्रपती ए.पी.जे अब्दुल कलाम यांनी केले होते पण तसे झाले नाही तर देशाची लोकसंख्या प्रचंड वाढली आणि ती एक समस्या किंवा देशासमोरील आव्हान बनले.

भारत सरकारने देशाची लोकसंख्या नियंत्रित ठेवण्यासाठी प्रोत्साहन पर अनेक योजना राबवण्याचा प्रयत्न केला. 2002 स***" हम दो हमारे दो" ही योजना तात्कालीन आपल्या देशाचे पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या सरकारने अमलात आणली आणि ही योजना राबवताना कुटुंबातील दोन मुलांसाठी वेगवेगळी निकष राबवून त्या मुलांना दर्जेदार साधनांचा पुरवठा, आरोग्य, शिक्षण, रोजगार या संबंधी या योजनेमध्ये योजना आखल्या गेल्या. लोकसंख्या नियंत्रित करण्यासाठी याच योजनेत मुलांच्या लगनाचे

वय 21 वर्षे करण्यात आले .परंतु आज आपल्या धर्माचा दुसऱ्या धर्मावर प्रभाव रहा म्हणून आपल्या देशातील जबाबदार व्यक्तीस जाहीर सभेतून मुली जास्तीची जन्माला घाला असे वक्तव्य करत आहेत. असे वक्तव्य करणे देशासाठी किती हितावह आहे हा विचार करण्यासारखा विषय आहे. परंतु जास्तीचे मुले जन्माला घालून त्यांच्या पालनपोषणाची, शिक्षणाची ,आरोग्याची ,राहण्याची, रोजगाराची, जबाबदारी कोण घेणार, याविषयी कोणत्या योजना आपल्याकडे आहेत हे सुद्धा त्यांनी सांगितले पाहिजे. परंतु हे सांगणे तेवढे सोपे नाही कारण देशात असणाऱ्या मर्यादित साधनसामग्री वरती या वाढत्या लोकसंख्येला रोजगार व उदरनिर्वाचे साधन कुठून निर्माण करणार हा प्रश्न आहे. म्हणून देशाची लोकसंख्या वाढवणे हे भारतासारख्या देशाला परवडणारे नाही. जर लोकसंख्या नियंत्रणात ठेवली नाही तर हा लोकसंख्येचा भस्मासुर देशासमोरील एक आव्हान निर्माण केल्याशिवाय राहणार नाही.

बेरोजगारी (unemployment):

भारत हा लोकसंख्येच्या बाबतीत पहिल्या क्रमांकाचा देश आहे. आणि भारतात बेरोजगारांचे प्रमाण सुद्धा मोठ्या प्रमाणात आहे. कारण वाढती लोकसंख्या व बेरोजगारीनुसार रोजगारांच्या संधी उपलब्ध होत नाहीत. तेव्हा बेकारी निर्माण होते बेकारी म्हणजे ज्या व्यक्तीकडे प्रचलित मोबदल्यावर शारीरिक आणि मानसिक काम करण्याची इच्छा असते तरी त्यास काम मिळत नाही त्याला बेकारी असे म्हणतात. भारत हा ग्रामीण आणि नागरी भागाचा देश असल्यामुळे बेकारीचे स्वरूप दोन भागात विभागण्यात येते.

ग्रामीण बेकारी:

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे भारतात आजही 60 टक्के लोक शेतीवर आपली उपजीविका भागवतात म्हणून ग्रामीण भागातील बेकारी शेतीशी निगडित आहे. शेतीशी निगडित असणारी बेकारी ही छुपी बेकारी असते परंतु आज यांत्रिकीकरणामुळे आणि शेतीच्या विभाजनामुळे शेती क्षेत्रात श्रमिक संख्या कमी झाली त्याचाही परिणाम ग्रामीण बेकारी वरती झाला. आणि भारतीय शेती ही निसर्गावर आधारित आहे. त्यामुळे शेती हा एक जुगार आहे. आणि भारत सरकारने भारतीय शेतीचा शाश्वत स्वरूपाचा विकास केलेला नाही. म्हणून शेतीवर भारतीय शेतकऱ्यांची जीवन जगणे या महागाईच्या काळात असहाय्य झाले आहे म्हणून शेती वरती बेकारीचा अतिभार निर्माण होऊन बेकारी निर्माण झाली आहे.

नागरी बेकार:

जी बेकारी शिक्षण व उद्योगाशी संबंधित आहे त्या बेकारीला नागरी बेकारी असे म्हणतात. नागरी भागात शिक्षणाचे प्रमाण जास्त आहे. परंतु भारतीय शिक्षण पद्धती दोषपूर्ण आहे. व तरुणांना व्यावसायिक शिक्षणाच्या अपुऱ्या सोयी आहेत. काही मुलांकडे

शैक्षणिक पात्रता असून सुद्धा त्यांना त्यांच्या पात्रतेनुसार का मिळत नाही त्यामुळे नागरी बेकारीचा प्रश्न निर्माण होतो.

आज व्यवसायिक शिक्षण घेतलेल्या मुलांमध्ये ही बेकारीचे प्रमाण जास्त आहे. कारण व्यवसाय उद्योगात ये आय सारखे तंत्रज्ञान उपयोगात आणले जात आहे. त्यामुळे देशाच्या व्यवस्थेत अमुलाग्र बदल होताना दिसतो. त्याचाही परिणाम देशातील बेकारी वाढीवर होतो.

अलीकडील काळामध्ये 2017 विकसित भारताचे आपण स्वप्न घेऊन निघालो आहोत. त्यासाठी तरुणांना शाश्वत रोजगार व केलेल्या कामाचा योग्य मोबदला मिळणे आवश्यक आहे. परंतु याच काळात गिग वर्कर्स ही संकल्पना अस्तित्वात आली. गिग वर्कर्स हे कामगारांचे करियर नाही, तर तो बेरोजगारीचा परिणाम आहे. या संकल्पनेत तुम्हीच तुमचे बॉस हवे तेव्हा काम करा, कामामध्ये लवचिकता, कामात स्वातंत्र्य, अशा आकर्षक जाहिराती करून मोठ्या प्रमाणात तरुणाला काम दिले जात आहे. परंतु त्याचे वास्तव वेगळेच आहे. रुबल फाउंडेशन आणि शिवाय डीए इंडिया या कंपनीने 205 गिग वर्कर्स चा अभ्यास केला आणि अभ्यासाअंती त्यातून या कामगारांना स्वातंत्र्य नाही, संधी नाही ,नाविन्य नाही, आम्ही शाश्वत रोजगार नाही. या वर्कर्सला 12 ते 14 तास काम करावे लागते आणि त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अल्गोरिदम नावाचे ॲप विकसित केले आहे. हे ॲप 24 तास कामगारावर नियंत्रण ठेवतो त्यांच्या कामाचा दर ,रेटिंग ,कामाचा वेग ,स्थान, ब्रेक्स, या सगळ्या गोष्टीवर हे ॲप नियंत्रण ठेवतो. या कामगारांचे जीवन प्रचंड दगदगीचे आहे. त्याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होतो, परंतु या वर्कर समोर पर्याय नाही समाज दहा-बारा हजार रुपये कमावणाऱ्या वर्कर्स ला मुली देऊन लग्न लावतात परंतु शेतकऱ्यांच्या मुलाला मुली देत नाहीत. त्याचा परिणाम तरुणांना हे वर्कर्स म्हणून काम करावं लागतं हे तरुण मुलांचं करिअर नसून शुद्ध बेकारी आहे उद्या 2047 चा भारत विकसित होईल परंतु या बेकारीचे काय करणार.

दारिद्र्य आणि गरीबी. (Poverty):

भारतात लोकसंख्या, बेकारी, बरोबरच दारिद्र्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आहे. देशात आजही अशा अनेक कुटुंब आहेत की, त्यांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य, या आवश्यक गरज आहे पूर्ण करू शकत नाही. त्याला दारिद्र्य असे म्हणतात. जगाच्या कोणत्याही विकसनशील देशात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त असते. त्याचप्रमाणे भारत सुद्धा विकसनशील देश आहे. त्यामुळे भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे. आज भारताला स्वातंत्र्याची 78 वर्षे पूर्ण होऊन आणि या 78 वर्षांत वेगवेगळी अनेक सरकार आली यांनी दारिद्र्य निर्मूलनासाठी अनेक आर्थिक योजनांच्या वेगवेगळ्या योजना राबवून सुद्धा देशातील दारिद्र्य आजही कमी करता आले नाही. आजही आपल्या देशात ग्रामीण भागातील व्यक्तीला 2400

उष्मांक व नागरी व्यक्तीला 2100 उष्मा कांची पूर्तता होत नाही. तेव्हा त्या ठिकाणी दारिद्र्य असते.

दारिद्र्य हे दोन प्रकारचे असते 1) निरपेक्ष दारिद्र्य या दारिद्र्यामुळे मनुष्याच्या आवश्यक गरजाही पूर्ण होत नाहीत आणि 2) सापेक्ष दारिद्र्य या दारिद्र्यात श्रीमंत व गरीब यांच्या उत्पन्नाची तुलना केली जाते आणि श्रीमंत सारख्या गरिबाला आपल्या गरजा पूर्ण करता येत नाहीत तेव्हा सापेक्ष दारिद्र्य अस्तित्वात येते. भारतात 2011 मध्ये ग्रामीण 25.7% व शहरी 13.7% दारिद्र्याचे प्रमाण होते. आत्ताची आपल्याकडे दारिद्र्याची आकडेवारी उपलब्ध नाही परंतु देशातील प्रत्येक व्यक्तीचे दरडोई उत्पन्न 2700 डॉलर्स एवढे आहे. म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीचे वार्षिक उत्पन्न 25000 पेक्षा जास्त नाही. या उत्पन्नात देशातील कोणत्याही कुटुंबाच्या आवश्यक गरजा पूर्ण होऊ शकत नाहीत त्यामुळे देशात दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होणे कठीण आहे.

उत्पन्न विषमता:

आर्थिक, सामाजिक, व्यावसायिक, राजकीय, अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या विषमता आहे. त्यापैकी आर्थिक किंवा उत्पन्न विषमता हे विकसनशील देशातील मोठी समस्या आहे. सरकारने आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी वेळोवेळी उपाययोजना केल्या आहेत. आर्थिक विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न केला काही प्रमाणात विषमता कमी झाली असेल, परंतु 1991 ला भारत सरकारने खाजा व धोरण स्वीकारले आणि आज त्याचा

परिणाम म्हणून सर्वच सार्वजनिक क्षेत्राची भांडवलशाही व्यवस्थेकडे वाटचाल चालू आहे. त्यामुळे काही विशिष्ट व्यक्तीकडेच उत्पादनाची साधने आहेत. त्याचा परिणाम अशा लोकांचे उत्पन्नाचे प्रमाण जास्त आहे. परंतु सर्वसामान्य माणसाचे उत्पन्न फारच कमी म्हणजेच त्यांच्या आवश्यक गरज आहे पूर्ण होत नाहीत एवढे उत्पन्न कमी आहे. मागील वर्षाच्या आकडेवारीनुसार देशातील प्रत्येक व्यक्तीचे उत्पन्न 2700 डॉलर्स आहे असे जाहीर केले आहे. हे उत्पन्न महागाईच्या काळात कमी आहे जर सरकारला देशातील आर्थिक विषमता कमी करावयाची असेल तर प्रत्येक व्यक्तीला शाश्वत उत्पादनाची साधने निर्माण करून देणे आवश्यक आहे. परंतु हे आता सरकार करू शकत नाही कारण भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत भांडवलदारां कडेच भांडवल जाते त्यामुळे ही विषमता कमी होऊ शकत नाही त्याचा परिणाम आर्थिक विषमतेवर होतो.

निष्कर्ष:

भारतीय अर्थव्यवस्था जगातील चौथ्या क्रमांकाची आहे. परंतु भारत हा विकसनशील देश आहे. विकसनशील देशात लोकसंख्या, बेरोजगारी, गरीबी, उत्पन्न विषमता या समस्या मोठ्या प्रमाणात आहेत. या समस्या कमी करावयाच्या असतील तर देशाचा शाश्वत विकास करणे तरुणांच्या हाताला शाश्वत काम देणे हाच एक उपाय आहे नाहीतर देश विकसित झाला तरी भारत सरकार हे आव्हान किंवा समस्या सोडू शकत नाही.

संदर्भ:

१. भारतातील आर्थिक विकास आणि नियोजन. -डॉ. बी.जी खटाळ
२. भारतीय अर्थव्यवस्था. -डॉ. विश्वास कदम/डॉ. गणेश गावंडे
३. भारतीय अर्थव्यवस्था -प्रा. एच .एल चव्हाण
४. लोकसत्ता पेपर --7 जानेवारी 2026
५. लोकसत्ता पेपर -01 जानेवारी 2026
६. लोकसत्ता पेपर --09 जानेवारी 2026

36.

मानवी जीवनात शिक्षण व आरोग्याची भूमिका

प्रा. डॉ. बोनर आर. वाय.

अर्थशास्त्र विभाग

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगाव ता. गंगाखेड जि. परभणी

प्रस्तावना:-

शिक्षण आणि आरोग्य हे मानवाचा विकास तसेच समाजाची गुणवत्ता यांचे सर्वात मोठे बोधचिन्ह आहे. शिक्षण जितके प्रगत होईल आणि समाजातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत जेवढ्या सहजपणे पोहोचेल, तो समाज तेवढाच प्रगत आणि विकसित होईल. याच प्रकारे मानवाचे आरोग्य जेवढे चांगले राहिले, तेवढेच मानवाचे वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवन सुखमय आणि सदृढ होईल. शिक्षण आणि आरोग्याच्या या अनन्यसाधारण महत्त्वाला समजून भारतीय संस्कृतीमध्ये या दोन्ही बाबींवर फार खोलवर जाऊन विचार केलेला आहे. शिक्षण हे ज्ञानाचे माध्यम आहे. ज्ञान ही मानवाची वैचारिक आणि बौद्धिक क्षमता आहे. ज्यामुळे मानव चांगल्या किंवा वाईट या बाबी ओळखू शकतो. श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये म्हटले आहे- 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते'. याचाच अर्थ या सृष्टीमध्ये ज्ञानासारखे पवित्र काहीही नाही. या ज्ञानामुळेच मानव लौकिक किंवा पारलौकिक यश साध्य करू शकतो. शेवटी या ज्ञानप्राप्तीचे साधन शिक्षण आहे, ते सर्वांना सुलभ असणे आवश्यक आहे. शिक्षण हे सर्वांना सुलभ असण्याबरोबरच ते व्यवसायाचे रूप घेणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. शिक्षण देणारे पूर्णपणे त्यागाच्या भावनेने परिपूर्ण असावेत. शिक्षणाच्या ज्या संस्था आहेत, त्या सुध्दा व्यक्ती आणि समाज निर्माणाच्या भावनेने प्रेरित असाव्यात. समाजसेवेच्या भावनेने प्रेरित व्यक्तीच या क्षेत्रामध्ये आली पाहिजे. पैशांच्या कमतरतेमुळे कोणताही विद्यार्थी त्याच्या इच्छेनुसारच्या शिक्षणापासून वंचित राहणार नाही. हेच कारण आहे की अनेक विकसित देशांमध्ये शिक्षण-संस्था पूर्णपणे सरकारच्या नियंत्रणाखाली आहेत. दुसरीकडे सरकारकडे जमा होणाऱ्या महसुलातील एक मोठा हिस्सा शिक्षणावर खर्च केला जातो. शिक्षण-प्रणाली अशी व्हावी की जिच्यामध्ये मानवाचे शरीर, मन आणि चेतनेचा संतुलित विकास व्हावा. याच प्रकारे आरोग्य हे मानवाच्या समाजीक आणि सुखी जीवनासाठी आवश्यक आहे. यामुळेच आयुर्वेदामध्ये असे म्हटले आहे की- 'धर्मार्थकाम मोक्षाणाम् आरोग्यम् मूलमूत्तमम्'. याचाच अर्थ चार पुरु षार्थ- धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष यासाठी आरोग्य हेच मूल आहे. शेवटी इतक्या महत्त्वपूर्ण असलेल्या आरोग्याकरिता सर्वसुलभता आवश्यक आहे. आरोग्याच्या रक्षणासाठी आरोग्यकेंद्र सर्वाकरिता उपलब्ध असावेत. पैसे असले तरच चांगली आरोग्य सुविधा आणि पैसे नसतील तर

कमी दर्जाची आरोग्य सुविधा देणे हा व्यावसायिक वृत्तीचाच परिणाम आहे. सरकारच्या महसुलाचा मोठा हिस्सा आरोग्यावर खर्च झाला पाहिजे आणि या क्षेत्रामध्ये काम करणारे लोक देखील त्यागवृत्तीच्या भावनेने प्रेरित असावेत. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतातील

शिक्षण:-

शिक्षण हा एक आवश्यक मानवी गुण आहे, समाजाची गरज आहे, चांगल्या जीवनाचा पाया आहे आणि स्वातंत्र्याचे लक्षण आहे. वेगवेगळ्या घटकांच्या एकत्रीकरणासाठी शिक्षण महत्त्वाचे आहे. जर आपण आपल्या शैक्षणिक कारकिर्दीत असाल तर आपल्याला 'शिक्षण आवश्यक आहे. 'शिक्षणाशिवाय जीवन नाही' इत्यादी शब्द ऐकायला मिळत असतात. मग, असे सर्व शब्द आपल्या सभोवतालच्या लोकांकडून का येतात. आपल्या जीवनात शिक्षणाचे महत्त्व काय आहे. प्रथम, शिक्षण म्हणजे काय- "शाळा किंवा विद्यापीठात पद्धतशीर सूचना प्राप्त करण्याची किंवा देण्याची प्रक्रिया: "सार्वजनिक शिक्षणाची एक नवीन प्रणाली. शिक्षण फक्त शाळा किंवा महाविद्यालयांपुरते मर्यादित नाही किंवा ते वयापर्यंत मर्यादित नाही. व्यावहारिक जीवनात घडणाऱ्या गोष्टी देखील आपल्याला शिक्षित करतात.

शिक्षण अर्थ:-

शिक्षणाचा विचार करताच आपल्या मनात सर्वात आधी येणारी गोष्ट म्हणजे ज्ञान मिळवणे. शिक्षण हे एक असे साधन आहे जे लोकांना ज्ञान, कौशल्य, तंत्र, माहिती प्रदान करते, त्यांना त्यांचे कुटुंब, समाज तसेच राष्ट्राप्रती असलेले त्यांचे हक्क आणि कर्तव्ये जाणून घेण्यास सक्षम करते. ते जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आणि दृष्टीकोन वाढवते. ते समाजातील अन्याय, हिंसाचार, भ्रष्टाचार आणि इतर अनेक वाईट घटकांविरुद्ध लढण्याची क्षमता विकसित करते.

शिक्षण आपल्याला आपल्या सभोवतालच्या जगाचे ज्ञान देते. ते आपल्यामध्ये जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन विकसित करते. राष्ट्राच्या उत्क्रांतीमध्ये हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. शिक्षणाशिवाय, नवीन कल्पनांचा शोध घेता येणार नाही. याचा अर्थ असा की, जगाचा विकास करता येणार नाही कारण कल्पनांशिवाय सर्जनशीलता नाही आणि सर्जनशीलताशिवाय राष्ट्राचा विकास होत नाही.

स्वामी विवेकानंदांनी किती सुंदरपणे म्हटले आहे की: शिक्षण म्हणजे माणसामध्ये आधीच असलेल्या परिपूर्णतेचे प्रकटीकरण. शिक्षण - आपल्या जीवनात त्याचा किती मोठा अर्थ आहे, परंतु दुर्दैवाने त्याचा अर्थ असा आहे की ते पुढे आपल्या अन्नाचा स्रोत बनेल - कमी जास्त नाही. आपल्या जीवनात शिक्षणाचा अर्थ असा आहे का? शिक्षण हा जीवन चांगले बनवण्याचा मार्ग नाही का? माझा असा विश्वास आहे की शिक्षण हे जीवनाचे पूरक नाही तर ते एक गरज आहे.

शिक्षण हा संवैधानिक अधिकार:-

शिक्षण हा प्रत्येक नागरिकाचा संवैधानिक अधिकार आहे जो एखाद्या व्यक्तीला समाजाचा एक सुसंस्कृत सदस्य म्हणून आपली भूमिका बजावण्यास तयार करतो. शिक्षणाचे महत्त्व त्याच्या अस्तित्वाच्या अभावाची सवय लावून दाखवता येते.

शिक्षणाचे महत्त्व आणि त्याचे महत्त्व एका अज्ञानी आणि निरक्षर व्यक्तीच्या जीवनातून समजू शकते, ज्याला कधीही शाळेत जाण्याची संधी मिळाली नाही आणि ज्याला निरक्षरतेचा त्रास सहन करावा लागत आहे, तो 'शिक्षण आपल्या जीवनात एक आवश्यक घटक का आहे?' या प्रश्नाचे उत्तर जाणून घेऊ शकतो. त्याला/तिला शिक्षणाचे महत्त्व आणि महत्त्व आणि व्यक्तीच्या जीवनात त्याचे बदल माहित आहेत.

निरक्षरतेची मोठी अडचण म्हणजे त्याचे सततचे अवलंबित्व. एक निरक्षर व्यक्ती आपल्या अस्तित्वासाठी इतरांवर अवलंबून असते. शिक्षण आत्मविश्वास आणि संधीसाधू असताना उडण्यासाठी आणि आजूबाजूच्या जगाचा शोध घेण्यासाठी आपले पंख तयार करते. शिक्षण व्यक्ती घडवते, शिक्षित व्यक्ती चांगले समाज घडवते आणि चांगले समाज महान राष्ट्रे घडवतात.

समाजात शिक्षणाचे महत्त्व:-

शिक्षण हा एक महत्त्वाचा पैलू आहे जो आधुनिक, औद्योगिक जगात मोठी भूमिका बजावतो. या स्पर्धात्मक जगात टिकून राहण्यासाठी लोकांना चांगल्या शिक्षणाची आवश्यकता आहे. आधुनिक समाज अशा लोकांवर आधारित आहे ज्यांचे राहणीमान आणि ज्ञान उच्च आहे जे त्यांना त्यांच्या समस्यांवर चांगले उपाय लागू करण्यास अनुमती देते.

शिक्षण सर्वांना सक्षम बनवते. शिक्षण मदत करणारे काही क्षेत्र असे आहेत:

१. गरिबी दूर करणे

शिक्षणामुळे गरिबी दूर होण्यास मदत होते कारण जर एखादी व्यक्ती शिक्षित झाली तर त्याला चांगली नोकरी मिळू शकते आणि तो त्याच्या कुटुंबाच्या सर्व मूलभूत गरजा आणि गरजा पूर्ण करू शकतो.

२. गुन्हांविरुद्ध सुरक्षा आणि सुरक्षा

जर एखादी व्यक्ती सुशिक्षित असेल तर ती कोणीही सहजासहजी फसवू शकत नाही. शिक्षित व्यक्ती घरगुती हिंसाचार आणि इतर सामाजिक दुष्कृत्यांमध्ये सहभागी होण्याची शक्यता कमी असते. त्यांना जीवनात निरोगी नातेसंबंध आवडतात. याचा अर्थ असा की लोक फसवणूक होण्याची किंवा हिंसाचाराचे बळी होण्याची शक्यता कमी असते.

३. युद्धे आणि दहशतवाद रोखणे

सुरक्षित आणि सुरक्षित जीवन जगण्यासाठी, आपल्या दैनंदिन जीवनात शिक्षणाचे मूल्य समजून घेणे आवश्यक आहे. विविध शैक्षणिक उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेणे आवश्यक आहे. या प्रकारच्या उत्पादक उपक्रमांमुळे चांगले जीवन जगण्यासाठी ज्ञान मिळते.

४. वाणिज्य आणि व्यापार

चांगले शिक्षण म्हणजे फक्त शाळा किंवा महाविद्यालयात जाणे आणि पदवी मिळवणे असे नाही. जर देशातील नागरिक सुशिक्षित असतील तर देशाचा व्यापार आणि वाणिज्य देखील सहज भरभराटीला येईल. शिक्षणामुळे स्वावलंबी होण्यास मदत होते आणि कठीण कामे पूर्ण करण्यासाठी त्यांच्यात मोठा आत्मविश्वास निर्माण होतो. शिक्षण मिळाल्यावर त्यांचे जीवनमान सुधारते.

५. कायदा आणि सुव्यवस्था

शिक्षणामुळे राष्ट्राच्या जलद विकासाची प्रक्रिया सक्षम होते. जर तुमचे शिक्षण चांगले असेल तर तुम्ही तुमच्या देशाची चांगली सेवा करू शकता. त्यामुळे एक चांगली राजकीय विचारसरणी विकसित होते.

६. महिला सक्षमीकरण

शिक्षणामुळे महिलांना सक्षम बनण्यास मदत होते. विधवांशी पुनर्विवाह न करणे, सतीप्रथा, बालविवाह, हुंडा प्रथा इत्यादी काही जुन्या प्रथा शिक्षणाच्या बळावर नष्ट करता येतात. महिला शिक्षित झाल्यास तिच्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवू शकतात. यामुळे समाजात तसेच राष्ट्रातही खूप विकास होईल. थोडक्यात, जर सर्व महिला शिक्षित झाल्या तर भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अधिकार योग्य पद्धतीने वापरता येईल.

७. समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांचे उत्थान

जग बदलण्यासाठी शिक्षण हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. शिक्षणाच्या अभावामुळे, अनेक निरक्षर लोकांना समाजात भेदभाव, अस्पृश्यता आणि अन्याय यांचा त्रास सहन करावा लागतो परंतु चांगल्या शिक्षणाच्या प्रगतीसह. जर सर्व लोक शिक्षित असतील; तर यामुळे शेवटी समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांचे उत्थान होते.

८. संप्रेषण

शिक्षण आणि संवाद यांच्यातील संबंध स्पष्ट आहे. चांगले शिक्षण इतर लोकांशी चांगले संवाद साधण्यास मदत करते. त्यामुळे आपले बोलणे, देहबोली इत्यादी संवाद कौशल्ये देखील सुधारतात. शिक्षित व्यक्तीला मोठ्या लोकांसमोर तोंड देण्यासाठी किंवा भाषण देण्यासाठी किंवा बैठक किंवा चर्चासत्र आयोजित करण्यासाठी आत्मविश्वास वाटतो.

भारतातील शिक्षणाची भूमिका :

शिक्षण हे एक शक्तिशाली शस्त्र आहे जे एखाद्या व्यक्तीला जीवनातील संकटांना तोंड देण्यास आणि गरिबी, भीती, दर्जा यासारख्या सामाजिक कलंकांवर मात करून यश मिळविण्यास मदत करते. बहुतेक तिसऱ्या जगातील देशांसाठी आणि जगातील वर्चस्व असलेल्या देशांसाठी शिक्षण ही विकास आणि यशाची आशा आहे. अनिवार्य शिक्षण चांगल्या वाढ आणि विकासाची संधी निर्माण करते.

शिक्षणामध्ये राष्ट्राच्या वाटचालीत क्रांती घडवून आणण्याची क्षमता आहे - कुशल आणि सुशिक्षित तरुणांसह. एका राष्ट्राला आपला लक्षित आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी आणि विकसित राष्ट्र म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या गटात स्थान मिळविण्यासाठी उच्च दर असतो. एक सुशिक्षित राष्ट्र त्याच्या विकासात अडथळा आणणारे कोणतेही अडथळे दूर करते आणि शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी कठोर परिश्रम करते.

भारतातील शिक्षण म्हणजे शाळा आणि विद्यापीठांमध्ये मानवी भांडवल शिकणे, प्रशिक्षण देणे आणि शिकवण्याची प्रक्रिया. भारत सरकार भारतातील शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करणारी विशिष्ट आर्थिक धोरणे प्रतिबिंबित करते.

राष्ट्र उभारणीत शिक्षणाची भूमिका

भारतासह कोणत्याही विकसनशील देशाला विकासाची उद्दिष्टे साध्य करायची असतील तर, महिलांविरुद्ध फौजदारी गुन्हा, कुपोषण, निरक्षरता, बालमजुरी, गरिबी, खराब आरोग्य आणि स्वच्छता, पाण्याची कमतरता, भ्रष्टाचार, गुन्हेगारीचे प्रमाण, लिंग असमानता इत्यादी कोणत्याही प्रकारच्या सामाजिक दुष्कृत्यांचा अंत झाला पाहिजे.

कोणत्याही विकसनशील देशाचे सर्वात महत्त्वाचे उद्दिष्ट म्हणजे त्यांच्या किशोरवयीन मुलांना आणि तरुणांना सुशिक्षित आणि कुशल बनवणे जेणेकरून ते आर्थिक विकासात रचनात्मक योगदान देऊ शकतील. शिक्षण हे सर्वात शक्तिशाली शस्त्र आहे जे सर्व प्रचलित सामाजिक दुष्प्रवृत्तींविरुद्ध लढते आणि कोणत्याही राष्ट्राला विकासाचे यश मिळविण्यासाठी ते अत्यावश्यक आहे.

आज, भारत जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखला जातो, जो २०३० पर्यंत उर्वरित जगासह शाश्वत

विकास साध्य करण्यासाठी चीनला मागे टाकणार आहे. हे यश केवळ शिक्षण आणि साक्षरतेद्वारे शक्य आहे.

समाजात शिक्षणाची भूमिका:-

शिक्षण ही एक सामाजिक संस्था आहे ज्याद्वारे समाज आपल्या सदस्यांना मूलभूत तथ्ये, नोकरी कौशल्ये आणि सांस्कृतिक नियम, मूल्ये यासह महत्त्वाचे ज्ञान प्रदान करतो.

शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा फायदा म्हणजे ते वैयक्तिक जीवन सुधारते आणि समाज सुरळीत चालण्यास मदत करते. शिक्षण देऊन गरिबी दूर करता येते आणि प्रत्येक व्यक्ती देशाच्या विकासात आपले योगदान देऊ शकते.

शिक्षणातून मानव घडतो:-

शिक्षण हे सर्वात शक्तिशाली शस्त्र आहे ज्याचा वापर आपण जगाचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी करू शकतो. शिक्षित व्यक्तीला विविध प्रकारच्या समस्यांना कसे तोंड द्यावे हे माहित असते. योग्य शिक्षणाद्वारे, व्यक्ती चांगली नैतिक मूल्ये विकसित करू शकते. ते आपल्याला एक चांगला माणूस बनण्यास मदत करते.

आरोग्य आणि मानवी कल्याण हा समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचा पाया आहे. आरोग्य म्हणजे केवळ रोग नसणे एवढेच नाही, तर शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक दृष्ट्या पूर्णतः सुदृढ असणे होय.

१) शारीरिक आरोग्य

संतुलित आहार, नियमित व्यायाम, पुरेशी झोप, स्वच्छता आणि लसीकरण यांमुळे शारीरिक आरोग्य टिकते. निरोगी शरीरामुळे कार्यक्षमता वाढते आणि आजारंचा धोका कमी होतो.

२) मानसिक आरोग्य

तणाव व्यवस्थापन, सकारात्मक विचार, भावनिक आधार आणि समतोल जीवनशैली यांमुळे मानसिक आरोग्य सुधारते. चांगले मानसिक आरोग्य निर्णयक्षमता, नातेसंबंध आणि आनंदी जीवनासाठी आवश्यक आहे.

३) सामाजिक कल्याण

सुरक्षित पर्यावरण, शिक्षण, रोजगार, सामाजिक न्याय आणि आरोग्यसेवा यांमुळे मानवी कल्याण वाढते. समाजातील सहकार्य, समता आणि समावेश यांचा कल्याणावर मोठा प्रभाव असतो.

४) सार्वजनिक आरोग्याचे महत्त्व

स्वच्छ पाणी, स्वच्छता, पोषण योजना, रोगप्रतिबंधक कार्यक्रम आणि आरोग्यजागरूकता मोहिमा यांमुळे संपूर्ण समाजाचे आरोग्य सुधारते.

परस्परसंबंध

शिक्षण → आरोग्य सुधारणा (स्वच्छता, पोषण, प्रतिबंधक काळजीची जाणीव)

आरोग्य → शिक्षणातील यश (निरोगी विद्यार्थी अधिक चांगले शिकतात)

दोन्ही → मानवी विकास (संधी, स्वातंत्र्य आणि समृद्धी)

निष्कर्ष:

शिक्षण आणि आरोग्य यांमध्ये गुंतवणूक केल्यास मानवी विकास वेगाने होतो. त्यामुळे शाश्वत आणि समतावादी समाज घडवण्यासाठी या तिन्ही घटकांचा एकत्रित विकास अत्यावश्यक आहे.

आरोग्य आणि मानवी कल्याण परस्परावलंबी आहेत. व्यक्तीने निरोगी सवयी अंगीकारल्या आणि समाजाने समर्थ व्यवस्था उभारल्या तरच शाश्वत विकास साध्य होतो. निरोगी व्यक्ती—समृद्ध समाज—हेच खरे ध्येय आहे.

संदर्भ :-

१. शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान – डॉ. रा. ह. कुलकर्णी
२. शैक्षणिक मानसशास्त्र – डॉ. बी. के. पाटील
३. Teaching of Education – S. K. Mangal
४. शिक्षणातील मापन व मूल्यमापन – डॉ. व्ही. के. महाजन
५. शिक्षणाचा इतिहास व तत्त्वज्ञान – जॉन ड्यूई (मराठी/इंग्रजी अनुवाद)
६. आरोग्य शिक्षण – डॉ. अरुण पाटील
७. Community Health Nursing – B. T. Basavanthappa
८. Public Health and Hygiene – Park & Park
९. मानवी पोषण व आहारशास्त्र – डॉ. शांता पाटील
१०. School Health Programme – WHO / UNICEF प्रकाशने
११. मानवी विकास (Human Development)
१२. मानवी विकास व शिक्षण – डॉ. सुलभा जोशी
१३. Life-Span Development – Elizabeth B. Hurlock
१४. Child Development – Laura E. Berk
१५. Adolescence – Coleman & Hendry
१६. मानवी वर्तन आणि विकास – डॉ. प्रभाकर देशपांडे

37.

भारतीय अर्थव्यवस्थेची पायाभरणी:

महात्मा ज्योतिराव फुले आणि डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांचे विश्लेषण

प्रा. शरद रुखमाजी मस्के

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, गंगाखेड

सारांश :-

प्रस्तुत शोधनिबंधात आधुनिक भारताचे शिल्पकार महात्मा ज्योतिराव फुले आणि डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्या आर्थिक सिद्धांतांचा चिकित्सक अभ्यास केला आहे. या दोन्ही महापुरुषांनी केवळ सामाजिक समतेचा विचार मांडला नाही, तर शोषित घटक, शेतकरी आणि कामगारांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा पाया रचला. महात्मा फुलेंचे कृषी-केंद्रित अर्थशास्त्र आणि डॉ. आंबेडकरांचे चलनविषयक व औद्योगिकीकरणेचे धोरण यांचा मेळ घालून भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या शाश्वत विकासाचा मार्ग या शोधनिबंधात अधोरेखित केला आहे.

बीज शब्द :-

भारतीय अर्थव्यवस्था, कृषी अर्थशास्त्र, चलन नीती, सामाजिक न्याय, जलव्यवस्थापन, औद्योगिकीकरण.

प्रस्तावना :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया हा केवळ आकड्यांवर नसून तो सामाजिक न्यायावर आधारलेला आहे. १८ व्या आणि १९ व्या शतकातील समाजसुधारकांनी हे ओळखले होते की, राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा आर्थिक स्वावलंबन अधिक महत्त्वाचे आहे. महात्मा फुले यांनी ग्रामीण भारताच्या दारिद्र्याचे मूळ शोधले, तर डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला जागतिक पटलावर नेण्यासाठी शास्त्रीय आराखडा मांडला. या दोघांच्याही विचारांचा केंद्रबिंदू हा 'वंचित घटकांचा आर्थिक उत्कर्ष' हाच होता.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१. महात्मा फुले यांच्या कृषी-अर्थशास्त्र आणि शिक्षणविषयक आर्थिक दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणे.
२. डॉ. बी. आर. आंबेडकरांच्या चलनविषयक धोरण आणि पायाभूत सुविधा (जल व वीज)
३. विकासातील योगदानाचे विश्लेषण करणे.
४. या विचारांची आजच्या 'आत्मनिर्भर भारत' आणि कृषी धोरणांमधील प्रासंगिकता तपासणे.

मुख्य विवेचन:-

महात्मा ज्योतिराव फुले: कृषी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था.

- महात्मा फुलेंनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथातून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे वास्तव मांडले. त्यांच्या मते:
- शिक्षणाचे आर्थिक मूल्य: "विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली... आणि इतके अनर्थ एका अविद्येने केले." हे

सांगताना त्यांनी शिक्षणाचा अभाव हाच गरिबीचा पाया असल्याचे स्पष्ट केले.

- सिंचन आणि तंत्रज्ञान: फुलेंनी केवळ पावसावर अवलंबून न राहता धरणांचे कालवे, आधुनिक अवजारे आणि खतांचा वापर करण्याचा आग्रह धरला. त्यांनी तत्कालीन सरकारकडे पशुपालनाला प्रोत्साहन देण्याची मागणी केली होती.
- शोषणाची साखळी: शेतकरी कसा सावकार, दलाल आणि भ्रष्ट नोकरशाहीच्या जाळ्यात अडकतो, याचे चित्रण करून त्यांनी 'कृषी मालाला योग्य भाव' मिळण्याचे महत्त्व विषद केले.
- २. डॉ. बी. आर. आंबेडकर: धोरणात्मक आणि पायाभूत अर्थशास्त्र.
- डॉ. आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र हे केवळ सैद्धांतिक नव्हते, तर ते अंमलबजावणीवर आधारित होते:
- चलन नीती (Currency Policy): त्यांच्या 'The Problem of the Rupee' या प्रबंधाचा आधार घेऊनच भारतीय रिझर्व्ह बँकेची (RBI) स्थापना झाली. त्यांनी रुपयाच्या स्थिरतेसाठी 'सुवर्ण विनिमय परिमाण' (Gold Exchange Standard) मांडले.
- जल आणि वीज धोरण: केंद्रीय जलविद्युत आयोगाचे जनक म्हणून त्यांनी दामोदर खोरे, हिराकुड आणि सोन नदी प्रकल्पांची आखणी केली. त्यांच्या मते, शेतीला पाणी आणि उद्योगांना स्वस्त वीज मिळाल्यासच देश आर्थिक प्रगती करू शकेल.

- कामगार कल्याण: किमान वेतन, कामाचे आठ तास, आणि कामगार विमा यांसारख्या तरतुदीद्वारे त्यांनी मानवी संसाधनाचे मूल्य वाढवले.

आधुनिक प्रासंगिकता:-

आज भारत जेव्हा 'पाच ट्रिलियन' डॉलर अर्थव्यवस्थेचे स्वप्न पाहत आहे, तेव्हा फुले-आंबेडकरांचे विचार दिशादर्शक ठरतात. शेतीला उद्योगाचा दर्जा देणे, सूक्ष्म सिंचन (Micro-irrigation) आणि कौशल्य विकास (Skill Development) या योजना म्हणजे या महापुरुषांनी पाहिलेल्या स्वप्नांचीच अंमलबजावणी आहे.

निष्कर्ष:-

महात्मा फुले आणि डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्या विचारांचा गाभा हा 'सर्वसमावेशक विकास' (Inclusive Growth) आहे. ग्रामीण भागातील शेतीचा विकास आणि शहरी भागातील औद्योगिक प्रगती यांचा समतोल राखल्यास भारताची अर्थव्यवस्था जगातील एक बलाढ्य शक्ती बनू शकते. त्यांचे विचार केवळ भूतकाळातील नसून, भविष्यातील आर्थिक धोरणांचे दीपस्तंभ आहेत.

संदर्भ सूची :

१. आंबेडकर, बी. आर. (१९२३). The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution. लंडन: पी. एस. किंग अँड सन.
२. फुले, ज्योतिराव. (१८८३). शेतकऱ्याचा आसूड.
३. रानडे, म. गो. (१८९८). Essays on Indian Economics.
४. इतिहास आणि अर्थशास्त्र संदर्भ पुस्तके, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ (बालभारती).

38.

डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि शासन.

प्रा. सतीश कसबे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, गंगाखेड

ता. गंगाखेड, जि. परभणी.

प्रस्तावना:

21 व्या शतकात माहिती- तंत्रज्ञानाची झपाट्याने प्रगती झाल्यामुळे अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप बदललेले आहे. इंटरनेट, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, (AI), बिग डेटा, क्लाऊड कम्प्युटिंग सारख्या तंत्रज्ञानामुळे निर्माण झालेली 'डिजिटल अर्थव्यवस्था' ही केवळ आर्थिक नव्हे तर राजकीय आणि प्रशासकीय व्यवस्थेला प्रभावित करणारी ठरत आहे. शासनाची कार्यपद्धती, पारदर्शकता, नागरी शासन, नागरिक आणि प्रशासनाचे संबंध यावर डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा सखोल परिणाम होत आहे.

भारतामध्ये Digital India, Aadhaar आणि UPI या सारख्या उपक्रमाने डिजिटल अर्थव्यवस्थेला वेग मिळाला आहे. त्यामुळे शासन अधिक कार्यक्षम उत्तरदायी व पारदर्शक, सर्वसमावेशक करण्याचा प्रयत्न होत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि शासन यांचा परस्पर संबंध राजकीय दृष्टिकोनातून अभ्यासलेला आहे.

१. डिजिटल अर्थव्यवस्था ही संकल्पना डिजिटल तंत्रज्ञानावर आधारित उत्पादन, वितरण, आणि सेवा प्रणाली 'डिजिटल' अर्थव्यवस्था म्हणतात. फिनटेक, ई-कॉमर्स, डिजिटल पेमेंट, ऑनलाइन शिक्षण, ऑनलाइन ई बुक, ई हेल्थ सेवा क्षेत्र या त समाविष्ट होतात.

डिजिटल अर्थव्यवस्थेच्या वैशिष्ट्यांवरून त्याची व्यापकता आपल्या लक्षात येऊ शकते.

माहिती आधारित उत्पादन प्रक्रिया, डेटा हा प्रमुख संसाधन म्हणून वापर, जागतिक स्तरावरील व्यवहाराचे सुलभता, व्यवहार खर्चात घट, पारदर्शकता आणि सुचकता. या सर्व घटकांमुळे

२. शासनाच्या स्वरूपातील काही महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत

ई गव्हर्नर्स :-

डिजिटल अर्थव्यवस्थेमुळे शासनाने 'ई गव्हर्नर्स' संकल्पना आणली आहे. ऑनलाइन सेवा, डिजिटल कागदपत्रे, थेट लाभ हस्तांतरण, झाल्या मुळे यामुळे भ्रष्टाचारात घट आणि पारदर्शकता दिसून येते.

पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व :-

डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे शासनाची निर्णय आणि खर्च नागरिकांना सहज उपलब्ध झाले आहेत. माहितीच्या अधिकाराचा वापर अतिशय प्रभावी झालेला आहे. जनसामान्यांना माहितीच्या अधिकारामुळे शासनाच्या प्रत्येक विभागाची माहिती सखोल पद्धतीने सहज प्राप्त होत आहे. त्यामुळे सामान्य नागरिकांना शासनातल्या पारदर्शकतेचा अनुभव सहजपणे उपलब्ध होत आहे. सोशल मीडियामुळे नागरिकांचा राजकीय प्रक्रियेमध्ये विचार प्रणालीमध्ये निर्णय प्रक्रियेमध्ये तसेच चर्चात्मक घटकांमध्ये सहभाग वाढलेला आढळून येतो.

धोरणात्मक निर्मितीमध्ये डेटा आधारित दृष्टिकोन:-

बिग डेटा आणि विश्लेषण तंत्रज्ञान यामुळे शासनाला लोकसंख्येच्या गरजा अचूक पद्धतीने ओळखता येत आहेत. उदा. नीती आयोग डेटा विश्लेषणावर आधारित विकास आराखडे तयार करणे.

राजकीय परिणाम:

सत्तेचे केंद्रीकरण आणि विकेंद्रीकरण :-

डिजिटल शासनामुळे शासन अधिकच केंद्रित होण्याच्या स्वरूपामध्ये आहे. कारण सर्व डेटा केंद्र सरकारकडे जमा होतो. दुसरीकडे स्थानिक स्वराज्य संस्थेना डिजिटल साधनांमुळे अधिकाधिकारांनी माहिती मिळते त्यामुळे सत्ता संसाधनाची पुनर्रचना होते.

डिजिटल दरी :

ग्रामीण शहरी साक्षर निरक्षर गरीब श्रीमंत यांच्यामध्ये दरी असणे ही गंभीर समस्या आहे ज्या घटकाला डिजिटल साधनाचा लाभ मिळाला नाही ते या डिजिटल साधनावर टीकाटिप्पणी करतात. आणि लोकशाहीतील सर्वसमावेशकता ही बाधित होऊ शकते.

गोपनीयता आणि डेटा संरक्षण.

डिजिटल अर्थव्यवस्थेमध्ये डेटा हा संपत्तीचा स्रोत असल्यामुळे नागरिकांच्या गोपनीयतेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. डेटा गैरवापर सायबर गुन्हे आणि निरीक्षक राज्य यासारख्या संकल्पना राजकीय चर्चेचा भाग बनले आहेत भारतात डिजिटल माहिती संरक्षण कायद्याद्वारे डेटा संरक्षणाची चौकट निर्माण करायचा प्रयत्न कायद्याच्या माध्यमातून प्रगतीपथावर आहे.

आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम :-

रोजगाराचे स्वरूप :

ऑटोमेशन आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे काही पारंपारिक रोजगार कमी होत आहेत. नवीन कौशल्य आधारित रोजगार निर्मितीची प्रक्रिया शासनाला कौशल्य विकास धोरणाच्या माध्यमातून आखले जात आहेत.

कर प्रणाली आणि नियमन :

डिजिटल व्यवहारामुळे कर संकलन सुलभ झाले आहे. जीएसटी नेटवर्क सारख्या डिजिटल प्रणालीमुळे कर चुकवण्यात घट झालेली आपल्याला आढळून येते आहे.

समावेशक विकास.

डिजिटल पेमेंट मुळे बँकिंग सेवांचा लाभ दुर्गम भागात पोहोचला आहे. जनधन योजना आणि यूपीआय मुळे आर्थिक समावेशनाला चालना मिळाली आहे.

जागतिक संदर्भ :

डिजिटल अर्थव्यवस्था ही जागतिक स्वरूपाच्या असल्यामुळे त्यांचा राष्ट्रीय सार्वभौमत्वावर वर परिणाम झालेला आहे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वाढतं वर्चस्व राज्याच्या धोरणावर प्रभाव टाकत आहे. डेटा सार्वमत वाणी सायबर सुरक्षा यांचा प्रश्न चर्चेत आहे. तसेच

डिजिटल व्यापार हा सुद्धा आंतरराष्ट्रीय राजकारणातला महत्त्वाचा विषय ठरत आहे.

आव्हाने.

डिजिटल अर्थव्यवस्थेचे जेवढे फायदे आहेत तेवढेच काही आव्हाने पण आहेत.

आपणास काही आव्हानांना सामोरे जावे लागेल. सायबर सुरक्षा, डिजिटल दरकमी, कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा नैतिक प्रश्न, लोकशाही प्रक्रियेमध्ये सोशल मीडियाचा अतिरिक्त हस्तक्षेप

निष्कर्ष:

डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि शासन यांचा परस्पर संबंध आधुनिक राजकारणातील अभ्यास विषय आहे. डिजिटल अर्थव्यवस्थेमुळे शासन प्रशासन अधिक पारदर्शक उत्तरदायी आणि जबाबदार झालेले आहे.

त्याचबरोबर गोपनीयतेचा भंग

डिजिटल तरी यासारखे आव्हाने पण समोर येत आहेत. राज्याच्या भूमिकेमध्ये आता संतुलित धोरणाचा वापर करावा लागेल. लोकशाही व्यवस्थेत डिजिटल साधनाचा उपयोग नागरिकांच्या सशक्तीकरणासाठी व्हावा आणि निरीक्षक राज्य निर्माण व्हावे ही शोधनिबंधाची मूलभूत भूमिका आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. भारत सरकार डिजिटल इंडिया दस्तावेज.
२. ओ सी इ डी Outlook रिपोर्ट.
३. राईस ऑफ नेटवर्क सोसायटी मॅन्युअल कास्ट टेलस.
४. राज्यशास्त्र -कृ. दि.बोराळकर
५. शासन आणि राजकारण- डॉ.भा.ल.भोले
६. तुलनात्मक राजकीय व्यवस्था- प्रा.चिं.ग घांग्रेकर
७. निवडक शासन प्रणाली -प्रा.भूषण जोरगुलवार
८. मिश्रा एस के,पुरी वी के. इंडियन इकॉनोमी इट इज अ डेव्हलपमेंट एक्सपिरियन्स
९. इकॉनोमिक सर्वे ऑफ इंडिया 2022.23

39.

बालविवाह: आर्थिक विकासात अडथळा असलेली एक सामाजिक समस्या

प्रा.डॉ. श्रद्धानंद बा. माने

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,

माधवराव पाटील महाविद्यालय, पालम. जि.परभणी.

प्रस्तावना:

मानव हा समाजशील प्राणी असून, मानव समाजामध्ये वावरत असताना तो समूहाने राहतो. समूहाने राहताना देखील त्यांना अनेक सकारात्मक तसेच नकारात्मक बदलना सामोरे जावे लागते. त्यामध्ये अनेक चांगल्या वाईट बदलांचा समावेश होतो. त्यामध्ये अनेक समस्या ही निर्माण होतात जसे की माता मृत्यू दर, बालविवाह, बालगुन्हेगारी, स्त्रीभ्रूणहत्या इत्यादींचा समावेश होतो. त्यातील अनेक समस्या या मानवनिर्मित असून ज्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक गुंतागुंतीमुळे टिकून राहतात. बालविवाह ही एक अशीच समस्या आहे जी, या सर्व गुंतागुंतीमुळे टिकून आहे. ही केवळ व्यक्तीचे व्जीवन बदलणारी घटना नाही, तर ती समाजामतील मूलभूत रचना, मूल्य आणि संसाधन वितरण यांच्याशी निगडित आहे. बालविवाह म्हणजे मानवाच्या मूलभूत हक्कांचे हनन होय. कारण यामध्ये अनेक बालके मुले किंवा मुली यांचे बालपण हिरावून घेतले जाते. बालविवाह या संकल्पनेचा अर्थ होतो की, "असा विवाह ज्यामध्ये विवाह करणारे दोन्ही व्यक्ती म्हणजेच मुलगा किंवा मुलगी किंवा दोन्हीपैकी एक व्यक्ती कायदेशीर विवाहाच्या वयापेक्षा लहान असणे होय."

बालविवाहाची समस्या त्या मुलीच्या किंवा मुलाच्या नैसर्गिक हक्कांचे उल्लंघन करते. बालविवाहामुळे त्यांच्या आरोग्य, शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन तसेच सामाजिक प्रतिष्ठेला आव्हान निर्माण होते. परंतु आज 21 व्या शतकामध्ये बालविवाहाला समस्या म्हणून पाहणे हेच एक मोठे आव्हान आहे. कारण ती 19 व्या शतकातील समस्या असल्याचे समजले जाते. परंतु आजही ही समस्या जगभरामध्ये कमी अधिक प्रमाणात सर्वत्र अस्तित्वात आहे. या समस्येमध्ये आणखी भर घालण्याचे काम covid-19 यासारख्या भयंकर साथीने केले आहे. या साथीने अनेक सामाजिक, आर्थिक स्थित्यंतरे झाली. covid-19 वाईट परिणामांपैकी एक परिणाम म्हणजे बालविवाहाच्या संखेत झालेली मोठ्या प्रमाणातील वाढ होय. अनेक सहकारी तसेच सामाजिक यंत्रणा व प्रसारमध्यमे covid-19 च्या वाढत्या प्रसाराबाबत व त्याच्या परिणामावर लक्ष केंद्रित झाल्यामुळे बालविवाहासारख्या समस्यांकडे फारसे लक्ष वेधले गेले नाही. सर्व सार्वजनिक यंत्रणा कामात असल्याने बालविवाहा सारखे गुन्हे मोठ्या प्रमाणात घडत गेले.

आज जग २१ व्या शतकामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाच्या आधारे अतिशय वेगाने प्रगती करत आहे. मानवाने प्रगतीच्या बळावर अनेक अविष्कार केले आहेत. त्यातील एक अविष्कार म्हणजे कृत्रिम बुद्धिमत्तेची निर्मिती होय. परंतु मानवाने केलेली ही प्रगती किंवा विकास हा शाश्वत तसेच समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत पोहोचलेला आहे की, नाही हे पाहणे महत्त्वाचे ठरते. कारण आज जग माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये वावरत असताना देखील समाजातील अनेक समस्या अस्तित्वात आहेत. या जाचक रूढी परंपरा यांचे स्वरूप बदललेले असले तरी त्यांचा परिणाम भयंकर आहे. समाजामध्ये आजही हुंडा प्रथा, स्त्रीभ्रूणहत्या, स्त्रिया वरील अत्याचार, माता मृत्यू दर, बालमृत्यू दर अशा अनेक समस्या अस्तित्वात आहेत. त्यापैकी एक समस्या म्हणजे बालविवाह होय. परंतु बालविवाह ही समस्या आहे हेच लोकांना मान्य नाही. भारतासारख्या प्रगतशील राष्ट्रांमध्ये 1929 मध्ये पहिला विवाह प्रतिबंधक कायदा करण्यात आला. जो शारदा कायदा या नावाने ओळखला जातो. 1929 मध्ये कायदा करूनही आज 2025 मध्ये मोठ्या प्रमाणात बालविवाह होत असल्याचे दिसते. नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्वे- 5, 2019 नुसार आजही देशात 20 ते 24 वयोगटातील 23.3% महिलांचा विवाह 18 वर्षांपूर्वी झाला आहे. त्यामुळे महिला सक्षमीकरण, लैंगिक समानता इत्यादी उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी अडथळा निर्माण झाल्याचे दिसते. कारण ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी बालविवाहा सारखी समस्या नष्ट होणे गरजेचे आहे. त्यामुळे या समस्येच्या कारणांचा, परिणामांचा तसेच या समस्येला नाहीसे करण्यासाठी त्यावरील उपायांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. कारण कोणत्याही समाजाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी समाजातील प्रत्येक घटकांचा विकास होणे गरजेचे आहे. परंतु आजही विकासाचा विकासाचा स्तर प्रत्येक घटकापर्यंत पोहोचलेला नाही. कारण बालविवाहासारख्या समस्येचा विचार केला असता, ती जागतिक पातळीवर, राष्ट्रीय पातळीवर तसेच राज्य व जिल्हा पातळीवर कमी अधिक प्रमाणात वाढ किंवा घट दर्शवते. 2019 नंतर या समस्येत मोठ्या प्रमाणात जिल्हा पातळीवर वाढ झाल्याचे दिसते. त्यामुळे या समस्येवर सखोल अध्ययन करणे गरजेचे आहे.

बीज सज्ञा: बालविवाह, सामाजिक व आर्थिक परिणाम, शिक्षण, महिला सक्षमीकरण, कायदा

उद्दिष्टे:

१. बालविवाह या समस्येचे स्वरूप व ती सामाजिक व आर्थिक समस्या आहे हे स्पष्ट करणे.
२. बालविवाहाचे शिक्षण, आरोग्य आणि अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम व कारणांचा अभ्यास करणे.
३. बालविवाहाचे जागतिक, राष्ट्रीय स्वरूपामध्ये तुलनात्मक विश्लेषण करणे.
४. बालविवाह विषयक कायद्याचा त्रोटक आढावा घेऊन उपाययोजना सुचविणे.

गृहितके:

१. समाजातील गरिबी व आर्थिक दुर्बलता हे बालविवाहाचे एक प्रमुख कारण आहे.
२. बालविवाह व शिक्षणाची पातळी यात व्यस्त संबंध आहे.
३. शैक्षणिक संधी व जागतिकीकरणामुळे बालविवाहाचे प्रमाण कमी होत आहे परंतु ग्रामीण व अविकसित भागात ते अजूनही जास्त आहे.
४. कायद्यांच्या प्रभावी अमलबजावणीचा अभाव हा बालविवाह कमी होण्यातील एक मुख्य अडथळा आहे.

संशोधन पद्धती:

सदरील शोध निबंधासाठी शास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा उपयोग करून दुय्यम संशोधन साहित्याच्या आधारे माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे. यामध्ये विविध शोध निबंध, केंद्र- राज्य शासनाचे विविध अहवाल, प्रकाशित ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, नियतकालिके यातून माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे.

संशोधन साहित्याचा आढावा:

अखिल कुमार व इतर.

अखिल कुमार यांनी केलेल्या राज्य व केंद्रशासित प्रदेश यांच्यातील क्रॉस सेक्शनल अभ्यासामध्ये त्यांनी सर्व राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांचा 1993-2021 दरम्यानचा काला अनुक्रमानुसार ट्रेंड पाहिला आहे. यामध्ये त्यांनी 20 ते 24 वयोगटातील महिला व पुरुषांचा अभ्यास केला आहे. यामध्ये त्यांना असे आढळून आले की, राष्ट्रीय स्तरावर विशेषतः मुलींचा बालविवाहाच्या पातळीमध्ये घट झाली आहे. ती पातळी 49.4% वरून 22.3% पर्यंत कमी झाली आहे. (1993-2021) परंतु ही पातळी सर्व कालावधी त सारखी नव्हती. कारण 2016 ते 2021 यादरम्यान बालविवाहामध्ये काही राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. त्यांनी नोंदवलेल्या वाढ झालेल्या राज्यांमध्ये बिहार, पश्चिम बंगाल, उत्तर प्रदेश व महाराष्ट्र इत्यादी राज्यांचा समावेश होतो. वरील राज्यांमध्ये मुलींच्या बालविवाहाची संख्या सर्वात जास्त आहे. तर मुलांचे सर्वाधिक बालविवाह गुजरात, बिहार, पश्चिम बंगाल व उत्तर प्रदेश या

राज्यांमध्ये होतात. वरील अभ्यासानुसार बालविवाहाचे प्रमाण राज्यनिहाय वेगवेगळे आहे.

भारतातील बालविवाहावरील जिल्हास्तरीय अभ्यास (ICRW&UNICEF INDIA)

या अभ्यासातून असे दिसून आले की, भारतामध्ये अनेक जिल्ह्यांमध्ये 18 वर्षांखालील मुलींचे लग्न होण्याचे प्रमाण अजूनही जास्त आहे. त्यातील काही जिल्ह्यांमध्ये हे प्रमाण 33% पेक्षा अधिक आहे. अभ्यासातून असे दिसून आले की, 15 वर्षांखालील वयाच्या विवाहाचे प्रमाण घटले आहे. परंतु 15 ते 17 या वयोगटातील विवाहाचे प्रमाण अद्यापही खूप जास्त आहे. त्यांनी बालविवाहाचे दोन उच्च प्रचलित क्षेत्र प्रतिपादित केले आहेत. 1. उत्तर व मध्य भारत: उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, बिहार, राजस्थान, छत्तीसगड

दक्षिण मध्य भारत: आंध्र प्रदेश, महाराष्ट्र, दक्षिण पूर्व कर्नाटक काही भाग

या अभ्यासात सीमावर्ती जिल्ह्यांमध्ये बालविवाहाचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येते.

बालविवाहाचील कारणे परिणाम व विविध स्तरावरील सामाजिक विज्ञान:**पालकांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती:**

बालविवाहाचे महत्त्वाचे कारण हे दारिद्र्य आहे. दारिद्र्यामुळे मुलांसह कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालवणे खूप कठीण असते. तसेच ग्रामीण भागात कुटुंब भूमीही असेल तर त्यांच्या नियमित मजुरीचा प्रश्न असतो. त्यावर गरजा भागवणे अवघड असते. शहरी भागात गरीब वस्तीतील कुटुंबांना महागाईत जगणे कठीण असते. त्यांचा राहण्याचा प्रश्न असतो. अशावेळी कुटुंबांचे खूप हाल होतात. जर अशा कुटुंबात एकापेक्षा जास्त मुली असतील, तर पालकांना लग्नाचा खर्च न परवडणारा असतो. असे शहरी व ग्रामीण कुटुंब कुटुंबावरील आर्थिक ताण कमी करण्यासाठी मुलींचे बालविवाह करतात. कारण मुलींच्या लग्नाचा खर्च हा त्यांच्यासाठी फार तणावाचा विषय असतो. तसेच सामाजिक व आर्थिक स्थानी नसते व मुलींचे शिक्षण झालेले नसते तेव्हा त्यांना कळत पुरुषांवर अवलंबून असतात. त्यामुळे त्यांच्याकडे लग्न हा एकमेव पर्याय उरतो. त्यामुळे आर्थिक स्थिती कमकुवत असलेल्या कुटुंबात बालविवाह होण्याचे प्रमाण अधिक असते.

प्रचलित परंपरा:

गरिबी या आर्थिक कारणाच्या जोडीला, सामाजिक प्रथा, परंपरा हे देखील बालविवाह घडून येण्यास मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत आहेत. कारण सामाजिक कार्यकर्त्या शांता सिन्हा सांगतात की, गरिबीमुळे मुले किंवा मुली शाळा सोडत असतील तर ते सर्वच गरीब मुले शाळा सोडत नाहीत. कारण त्यामध्ये परिस्थितीपेक्षाही पालकांची मानसिकता महत्त्वाची आहे. अनेक

पालक परिस्थिती बेताची असली तरी मुलींच्या शिक्षणावर भर देतात परंतु याच ठिकाणी आर्थिक स्थिती चांगली असूनही बऱ्याच अंशी पालक प्रथा परंपरेवर मुलींची लहान वयातच लग्न लावतात.

स्थलांतरित मजूर:

स्थलांतर या घटनेचा देखील बालविवाहावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम घडून येतो. भारतात एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात व राज्यातच एका जिल्ह्यातून दुसऱ्या जिल्ह्यात जाणाऱ्या मजुरांची संख्या पंधरा कोटी पेक्षा जास्त आहे. एकट्या महाराष्ट्राचे उदाहरण घेतले तर ऊसतोड कामगार व वीट भट्टी कामगार तसेच दगडखान कामगार लाखोच्या संख्येने स्थलांतर करतात. त्यांची राहण्याची कोणतीही व्यवस्था नसते. त्यामुळे अनेक पालक वयात येत असलेल्या किंवा मोठ्या मुलींना सोबत नेण्याचे टाळतात कारण त्यांच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न असतो व त्यामुळे त्या मुलींचे लग्न केले जाते. केवळ मुलगी मोठी दिसते हा लग्न करण्याचा निकष असतो. सुरक्षिततेच्या कारणास्तव मुलींना इतर नातेवाईकाकडे ठेवण्याचे देखील टाळले जाते. तसेच मुलांचे लग्न कामगार वर्गात लवकरच लावले जाते. कारण इथे आर्थिक बाबीचा विचार केला जातो. 18 ते 19 वर्षांच्या मुलांचे लग्न 15 ते 16 वर्षांच्या मुली सोबत लावले जाते. त्यामुळे एक जोडी तयार होते कारण ऊस तोडीसाठी 40 ते 70 हजार रुपये उचल दिली जाते. त्यांना लगेचच ऊसतोड किंवा वीटभट्टीवर पाठवले जाते. वरील दोन्ही कारणामुळे स्थलांतरित मजूर कुटुंबात बालविवाहाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आहे.

मुलींची कमी होणारी संख्या:

भारतामध्ये मुलींची कमी होणारी संख्या हे एक बालविवाहाचे प्रमुख कारण आहे. आज समाजामध्ये मुलींची संख्या कमी झाल्यामुळे अनेक ठिकाणी मुलांना वधू मिळत नाहीत. आशा वेळी मुलांचे पालक मुलींच्या पालकावर दबाव आणतात किंवा मुलींना शाळेत असताना लग्नाची मागणी घातली जाते. परिणामी मुलींचे पालक लग्नाचा खर्च कमी म्हणून लहान वयातच मुलींचे लग्न लावतात.

लग्नाचा वाढता खर्च आणि हुंडा:

भारतामध्ये 1961 मध्ये हुंडा प्रतिबंधक अधिनियम पारित करण्यात आला. परंतु आजही हुंडा ही प्रथा सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोनातून अस्तित्वात आहे. या जीवघेण्या प्रथेमुळे अनेक मुलींना अल्पवयातच आपले प्राण गमवावे लागले. तसेच अनेक मुलींना वेगवेगळ्या प्रकारच्या शारीरिक व मानसिक शाळांना सामोरे जावे लागते. त्याचप्रमाणे या प्रथेमुळे अनेक बालवयातील कोवळ्या मुलींना बालविवाहासारख्या घटनांना सामोरे जावे लागते आहे. कारण आजही समाजामध्ये मोठ्या वयाची मुलगी असेल तर तिला एक तर लग्नासाठी नाकारले जाते किंवा त्या ठिकाणी हुंडा जास्त

द्यावा लागतो. या भीतीमुळे पालक मुलींची लहान वयातच लग्न करतात.

शैक्षणिक सुविधा व शिक्षणातील गळती:

शैक्षणिक सुविधा हा मुद्दा बालविभाज्या अतिशय जवळ असल्याचे दिसते. कारण शिक्षणाची सुविधा जर गावाजवळ नसेल तर आजही ग्रामीण भागातील मुली शिकत नाहीत किंवा अनेक कारणांमुळे पालक त्यांना शिक्षणासाठी बाहेर पाठवण्यास तयार नसतात. त्याचा परिणाम बालविवाहाचे प्रमाण वाढण्यावर होतो. कारण मुलगी शिकत नसेल तर घरी ठेवून काय करणार या मानसिकतेमुळे तिचे लग्न लावून दिले जाते. आजही महाराष्ट्रामध्ये अनेक ठिकाणी इयत्ता चौथी पर्यंत शाळा आहे तर काही ठिकाणी सातवीपर्यंत आहे. याचा परिणाम असा होतो की जोपर्यंत गावात शिक्षणाची सुविधा आहे तोपर्यंतच मुली शिकतात. पुढे शिक्षणाची सोय नाही तिथे न शिकता घर काम करतात व पालक लगेचच विचार करतात व त्यांचे लग्न लावून टाकतात. त्यामुळे शैक्षणिक सुविधा जर सर्वत्र उपलब्ध करून दिल्या तर बालविवाहाचे प्रमाण कमी होईल. तसेच बालविवाह झाल्यामुळे त्याचा परिणाम शाळेतील मुलींच्या पटसंख्येतील गळती मध्ये होतो. कारण बालविवाह झाल्यामुळे अनेक मुली शाळा सोडतात. त्यामुळे प्रत्येक राज्यातील मुलींच्या गळतीचा आणि बालविवाहाच्या प्रमाणाचा अनन्यसाधारण संबंध दिसून येतो.

मुलींवरील अत्याचार:

समाजामध्ये अलीकडील काळात मुलीवर अत्याचाराच्या घटना वाढल्याचे स्पष्टपणे दिसत आहे. यापूर्वी मुलीवर अत्याचार होत नव्हते असे नाही परंतु आज ते समोर येत आहेत. तसेच अत्याचाराच्या प्रमाणात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. त्याचा परिणाम म्हणून सुरक्षेच्या कारणास्तव पालकांमध्ये भीतीचे वातावरण निर्माण झाले आहे. तसेच आर्थिक स्थिती गरीब असलेल्या पालकांमध्ये हे प्रमाण तर जास्तच असल्याचे दिसून येते. कारण बऱ्याच वेळा आर्थिक स्थिती चांगली असेल तर काही घटना पैशापुढे झाकल्या जातात. परंतु गरीब कुटुंबातील मुलींवर अत्याचार झाला तर त्यांच्याशी लग्न करायला कोणीच तयार होत नाही. कळत नकळत त्या मुलींना व त्यांच्या कुटुंबांनाच दोष दिले जातात. त्यामुळे सुरक्षिततेच्या कारणास्तव पालक मुलींना बाहेर न पाठवता कमी वयातच मुलींचे लग्न लावतात. जर एखाद्या भागात दुर्दैवाने अत्याचार झाला तर त्या भागात बालविवाहाचे प्रमाण वाढते. त्यामुळे मुलींच्या सुरक्षिततेत वाढ करणे आवश्यक आहे.

मुली व स्त्रियांकडे बघण्याचा समाजाचा चुकीचा दृष्टिकोन:

आज 21 व्या शतकामध्ये ही मुली व महिलांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन फारसा बदललेला नाही. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये मुलींनी कितीही प्रगती केली असली तरी आजही नोकरी किंवा व्यवसायाबरोबरच तिने संसारी सांभाळलाच पाहिजे ही समाजाची

भावना आहे. मुली केवळ संसार करण्यासाठीच जन्माला येतात ही मानसिकता आजही आहे. संसारा शिवाय मुलीच्या आयुष्याला काही अर्थ नाही. या भावनेतूनच आजही मुलींचे बालविवाह होतात. आजही मुलींचे व्यक्तिगत विचार किंवा मत मान्य केली जात नाहीत. तसेच तिला परक्याचे धन समजले जाते. या दृष्टिकोनामुळे पालकांचा मुलीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन किंवा मत वेगवेगळे असते. त्यातून आपण मुलीला शिकवले किंवा आर्थिक स्वावलंबी बनवले तरी ती दुसऱ्या घरी जाणार आहे. आपण केलेल्या खर्चाचा काही आर्थिक फायदा किंवा इतर जबाबदारी आपली मुलगी घेणार नाही किंवा तिला सासरकडील लोक घेऊ देणार नाहीत. ही वस्तुस्थिती आहे. कारण समाजामध्ये मुलींना पालकांनी कितीही जबाबदारीने शिकवले किंवा वाढवले तरी आजही ती आपल्या सासरच्या सर्व आर्थिक व कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडते. ही मानसिकता आहे. तसेच मुलींना संसारच करायचा आहे, त्यामुळे वय प्रजननक्षम झाले किंवा त्या जवळ आले की, तीचे लग्न लावून दयाव इतका वाईट दृष्टिकोन मुलींच्या बाबतीत समाजामध्ये आहे. कारण मुलीला आजही जबाबदारी समजले जाते.

बालविवाहाचे परिणाम/विवाह व इतर घटकांचा संबंध:-

आज भारतामध्ये 23 % बालविवाह होतात तर महाराष्ट्रासारख्या पुरोगामी राज्यांमध्ये 22 % बालविवाह होतात. बालविवाह ही केवळ एक गंभीर समस्या नसून ती इतर अनेक समस्यांना जन्म देते. ही केवळ एक सामाजिक समस्या नसून ती कायदेशीर तसेच शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक व सामाजिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहे. 20 ते 24 वर्षे वयोगटातील विवाहित महिलांच्या अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, शिक्षणाची पातळी, आर्थिक स्थिती आणि ग्रामीण व शहरी भागातील भिन्नता या घटकांचा बालविवाहाशी थेट संबंध आहे.

शिक्षणाची पातळी व बालविवाह :

20 ते 24 वर्षे वयोगटातील महिलांच्या अभ्यासामध्ये विवाहित महिलांच्या शिक्षणाबाबत आकडेवारी समोर आली. त्यात अजिबात शिक्षण न झालेल्या मुलींचे प्रमाण 51%, प्राथमिक शिक्षण झालेल्या मुलींचे प्रमाण 47%, माध्यमिक शिक्षण झालेल्या मुलींचे प्रमाण 29% व उच्च शिक्षण झालेल्या मुलींचे प्रमाण 4% आढळले आहे. यावरून 51% मुलींचे अजिबात शिक्षण झाले नाही आणि केवळ 4% मुलींचे उच्च शिक्षण झाले आहे. याचा अर्थ असा होतो की शिक्षणाच्या अभावामुळे त्यांच्याकडे पर्याय कमी असल्याने पालक मुलींची लवकर लग्न करतात कारण बऱ्याच वेळा पालकांना मुली आर्थिक ओझे किंवा जबाबदारी वाटतात. शिक्षण असलेल्या मुलींच्या बाबतीत मोठ्या वयात लग्न होण्याची शक्यता जास्त असते. कारण शिक्षणामुळे त्या स्वतःचे भवितव्य स्वतः ठरू शकतात किंवा सामाजिक दृष्ट्या सक्षम होतात. त्यामुळे शिक्षण आणि बालविवाह यात अतिशय निकटचा संबंध आहे.

दारिद्र्य आणि बालविवाहाचा संबंध:

20 ते 24 वर्षे विवाहित महिलांच्या अभ्यासानुसार 46% मुली गरीब आहेत. गरीब स्थिती असल्याने पालकांना वाटते की मुलींचे लवकर लग्न केले तर कुटुंबातील आर्थिक भार कमी होईल. त्यामुळे बालविवाह हा गरीब कुटुंबातील आर्थिक भार कमी करण्याचा एक मार्ग म्हणून वापरला जातो. कारण गरीब कुटुंबांची आर्थिक स्थिती चांगली नसल्यामुळे पालक मुलींचे शिक्षण हे पूर्ण करू शकत नाहीत. त्यामुळे गरीब कुटुंबात बालविवाहाचे प्रमाण जास्त असते. शिक्षणाला प्रधान्य दिले जात नसल्याने सामाजिक रूढी परंपरांना अनुसरून मुलींची लवकर लग्न केली जातात.

ग्रामीण व शहरी भागाचा परिणाम:

लेखक हेरंब कुलकर्णी यांनी केलेल्या अभ्यासानुसार बालविवाह झालेल्या 32 % मुली ग्रामीण भागातील तर 18% मुली शहरी भागातील आहेत. या आकडेवारीवरून लक्षात येते की, शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात बालविवाहचे प्रमाण अधिक आहे. त्याच्या अनेक कारणे आहेत. जसे की, ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या अपुऱ्या सोयी, शिक्षणाच्या अभावामुळे प्रथा परंपरांचा असलेला पगडा, रूढी वादी दृष्टिकोन आणि कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी नसते. तसेच कुटुंबांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती या कारणामुळे शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात बालविवाहाचे प्रमाण अधिक आहे. यावरून स्पष्ट होते की, शिक्षण, दारिद्र्य व ग्रामीण आणि शहरी पार्श्वभूमी यांचा बालविवाहाशी निकटचा संबंध आहे. तसेच हे घटक बालविवाहावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम करतात.

बालविवाहाचे स्तरीय विश्लेषण:

बालविवाहाची जागतिक स्थिती :

जागतिक पातळीवर बालविवाहाच्या स्थितीचा विचार केला असता, युनिसेफ च्या "एंडिंग चाइल्ड मॅरेज प्रोफाईल ऑफ प्रोग्रेस - 2019" चा अहवालानुसार जगभरात 650 दशलक्ष बाल वधू आहेत. यापैकी 285 दशलक्ष दक्षिण आशियात आहेत. तर त्यातील एक तृतीयांश सुमारे 216 दशलक्ष एकट्या भारतात आहेत. जगभरात दररोज 33 हजार बालविवाह होतात. या अहवालानुसार 2030 पर्यंत आणखी 150 दशलक्ष बालविवाह होण्याचा धोका आहे. सध्या 18 वर्षाखालील सुमारे 51 दशलक्ष मुली विवाहित आहेत. तसेच विकसनशील देशाचा विचार केला असता या देशामध्ये एक तृतीयांश मुलींचे विवाह 18 वर्षे वयाच्या पूर्वी होतात. तर नऊ पैकी एक विवाह 15 व्या वर्षाच्या आत होतो. यावरून भारतासह जगभरात बालविवाहाची स्थिती अतिशय गंभीर आहे. हे निदर्शनास येते.

भारतीय वास्तव:

बालविवाह या समस्येचा भारतीय स्तरावर विचार केला असता, भारतामध्ये सध्या 223 दशलक्ष बाल वधू आहेत. यापैकी

102 दशलक्ष मुलींचे विवाह पंधरा वर्षांच्या आत तर 121 दशलक्ष मुलींचे विवाह 15 ते 18 वर्षांच्या दरम्यान झाले आहेत. भारतामध्ये दरवर्षी किमान 1.5 दशलक्ष मुलींचे विवाह अठरा वर्षांपूर्वी होतात. भारतात आज 15 ते 19 वयोगटातील 16 टक्के किशोरवयीन मुली विवाहित आहेत. भारत जगातील सर्वाधिक बाल वधू असलेला देश आहे. कारण जगातील एक तृतीयांश बालवधू भारतात आहेत.

राज्यस्तरीयवास्तवः

राज्य.	प्रमाण
1. उत्तर प्रदेश	3.6 कोटी
2. पश्चिम बंगाल	2.2 कोटी.
3. बिहार	2.2 कोटी
4. महाराष्ट्र	2 कोटी
5. मध्य प्रदेश.	1.6 कोटी

युनिसेफ अहवाल 2019

वरील आकडेवारीनुसार लक्षात येते की, भारतातील 50% पेक्षा जास्त बालविवाह वरील पाच राज्यांमध्ये होतात. युनिसेफ अहवाल 2019 नुसार देशातील सर्व बाल आणि किशोरवयीन विवाहात उत्तर प्रदेशचा वाटा सर्वाधिक म्हणजेच 55% आहे. त्यामुळे उत्तर प्रदेश ला 'बालवधूचे घर' म्हणून ओळखले जाते. भारतीय जनगणना 2011 नुसार 69.5 लाख मुले व 51.6 लाख मुलींचा बालविवाह झाला आहे. वरील आकडेवारीवरून या समस्येचे गांभीर्य लक्षात घेणे आवश्यक आहे. त्यावर आवश्यक त्या उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

बालविवाहाचा शिक्षण, आरोग्य व अर्थव्यवस्थेवरील परिणामः

आरोग्यः

बालविवाहामुळे किशोरवयीन मुलींना केवळ सामाजिकच नव्हे तर, आरोग्य विषयक गंभीर समस्यांना सामोरे जावे लागते. जागतिक स्तरावर विचार केला असता, 15 ते 19 या वयोगटातील मुलींच्या मृत्यूचे प्रमुख कारण म्हणजे कमी वयातील गर्भधारणा आणि प्रस्तुती दरम्यान उद्भवणाऱ्या समस्या हे आहे. कारण 15 वर्षांखालील मुलींना हा धोका अधिकच गंभीर असतो. पंधरा वर्षांखालील अशा अवस्थेतील मुलींचा प्रस्तुतीदरम्यानच्या मृत्यूचा धोका प्रौढ स्त्रियांच्या तुलनेत 5 पट अधिक असतो. जगभरात 20 लाखापेक्षा जास्त स्त्रिया प्रस्तुती मधील गुंतागुंतीमुळे गंभीर आजारांनी ग्रस्त आहेत. किशोरी मुली शारीरिक दृष्ट्या व मानसिक दृष्ट्या विकसित झालेल्या नसतात, त्यामुळे त्यांच्या गर्भधारणेवर आणि बाळाच्या आरोग्यावरही प्रतिकूल परिणाम होतो. त्यातूनच कुपोषण, अपंगत्व या समस्यांचा जन्म होतो. एच आय व्ही सारख्या आजारांचे बालविवाह हे एक मुख्य कारण मानले जाते. त्यामुळे ज्याला

'लोकसंख्यात्मक लाभांश' म्हटले जाते ती पुढील सुदृढ पिढी निर्माण होण्यास बालविवाह हा मुख्य अडथळा ठरतो.

अर्थव्यवस्थेवरील परिणामः

बालविवाहाचा सर्वात दीर्घकालीन व गंभीर दुर्गामी परिणाम म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम होय. कारण बालविवाह झालेली मुले किंवा मुली, विशेषतः मुलींना शिक्षण पूर्ण करता येत नाही, त्यामुळे त्यांना कोणतीही व्यवसाय कौशल्य किंवा रोजगारक्षम शिक्षण मिळत नाही. परिणामी त्यांना रोजगार, नोकरी किंवा उत्पन्न मिळविण्याच्या संधी मर्यादित होतात. ही मुले किंवा मुली स्वतः स्वावलंबी न होता उलट त्यांच्या कुटुंबावर आर्थिक भार बनतात. लवकर विवाह झाल्यामुळे त्यांना लवकरात होते. त्यामुळे कुटुंबांचा आर्थिक खर्च वाढतो. आर्थिक इतर समस्या जन्म घेतात. याचे एकत्रित परिणाम म्हणजे कामकाजाचे उत्पादनक्षम मनुष्यबळ कमी होते. बेरोजगारी वाढते आणि सामाजिक सुरक्षा यंत्रणेवर अधिक ताण येतो. त्यामुळे बालविवाह एक केवळ सामाजिक समस्या नसून तिचे अर्थशास्त्रीय दृष्टीने ही खूप दूरगामी परिणाम होतात. समजते ला दुर्लक्षित करणे देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अतिशय घातक ठरू शकते. कारण उत्पन्न व कौशल्य विकास, गरिबीचे चक्र, आरोग्य खर्च तसेच जीडीपी याचा परिणाम होतो. वर्ल्ड बँकेच्या 2022 अहवालानुसार विकसनशील देशांनी बालविवाहास प्रतिबंध केला तर, देशांच्या जीडीपीमध्ये 1 ते 1.5% वाढ होऊ शकते. त्यामुळे आर्थिक सक्षमीकरण व राष्ट्राचा सर्वांगीण विकास यासाठी बालविवाह नष्ट करणे फार महत्त्वाचे आहे.

भारतातील बालविवाह वरील कायदेशीर उपाय योजनाः

बालविवाह या समस्येला आळा घालण्यासाठी अनेक राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनेक प्रयत्न करण्यात आले आहेत. राष्ट्रीय पातळीचा विचार केला असता, भारत सरकारने 1929 मध्ये The child marriage restraint act, बालविवाह संबंधित पहिला कायदा केला. जो 'शारदा कायदा' म्हणून ओळखला जातो. त्यानंतर शासनाने 'The the prohibition of child marriage act, 2006.' हा कायदा नव्याने पारित केला. भारतातील हा कायदा अतिशय कठोर आहे. मात्र त्याची अंमलबजावणी फारशी गंभीरपणे झालेली नाही. या कायद्यात अनेक तरतुदी असूनही देशभरात हा कायदा समान पातळीवर अंमलबजावणी झाल्याचे दिसून येत नाही. खालील काही आकडेवारीचा विचार केला असता दुर्दैवाने या कायद्याचा वापर खूपच कमी झालेला दिसून येतो. 2011 च्या जनगणनेनुसार संपूर्ण देशभरामध्ये या कायद्यांतर्गत केवळ 113 गुन्हे दाखल झाले आहेत. त्यातही महाराष्ट्रात केवळ 19 गुन्हांची नोंद आहे. देशातील इतर 18 राज्यांमध्ये एकही गुन्हा दाखल झाले नाही. विविध संस्थांची तसेच विविध सर्वेक्षणातील आकडेवारीचा विचार केला असता बालविवाह एवढ्या मोठ्या प्रमाणात घडत असताना बालविवाहातील गुन्हाची आकडेवारी लक्षात घेतली

असता कायदा किती केविलवाना व पोकळ ठरला आहे हे लक्षात येते. कारण देशात आजही 23% बालविवाह होतात आणि गुन्हे फक्त 113 दाखल होतात ही बाब अतिशय विचार करण्यासारखी आहे.

निष्कर्ष:

वरील सर्व विश्लेषणावरून असे निदर्शनास येते की, बालविवाह सामाजिक समस्या नसून ती अनेक समस्यांचे मूळ आहे. जसे की माता मृत्यू दर, बालमृत्यू दर, स्त्रियांमधील वाढत्या आरोग्याच्या समस्या, हुंडाबळी, लोकसंख्या वाढ, शाळेतील पटसंखेतील घट, आर्थिक उत्पन्न कमी व आरोग्याचा वाढता खर्च, कुशल कामगारांचे प्रमाण कमी अशा अनेक समस्यांना बालविवाह जन्म देते. त्यामुळे स्त्री पुरुष समानता, महिला सक्षमीकरण व एकूणच देशाचा सर्वांगीण सामाजिक व आर्थिक विकास यासाठी या समस्येचे समूळ नष्ट होणे

गरजेचे आहे. कारण ही समस्या देशातील सामाजिक स्थिती बरोबर आर्थिक स्थितीला आहे अडथळा ठरत आहे. त्यामुळे या समस्येला नष्ट करण्यासाठी सर्व स्तरावर प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

शिफारशी:

१. बालविवाहा विषयी जनजागृती करणे.
२. विवाहाला परवानगी देण्याचा कायदा करणे.
३. शिक्षण विभागाकडून गळती होणाऱ्या मुलींची पाहणी करणे.
४. मुलींची सुरक्षितता वाढविणे व घडलेल्या एखाद्या गुन्ह्याला तातडीने कठोर शिक्षा करणे.
५. उच्च शिक्षणाच्या व माध्यमिक व्यवसायिक शिक्षणाच्या संधी निर्माण करणे.

संदर्भ:

१. कुलकर्णी, हेरंब, (जुलै, 2019) बालविवाह, मधुश्री पब्लिकेशन.
२. डॉक्टर भट्ट कुसुम, बालविवाह सामाजिक एंव व न्यायिक परिप्रेक्ष्य
३. The child marriage act ,1929.
४. The child marriage act, 2006.
५. National family health survey -5
६. UNICEF, ending child marriage or profile of progress, 2019.
७. United Nation population fund.
८. महिला व बाल विकास मंत्रालय, महाराष्ट्र शासन.
९. राज आरुषी,(2021) भारतातील बालविवाह एक अभ्यास.
१०. श्रीनिवासन, भारतातील बालविवा वरील जिल्हास्तरीय अभ्यास, ICRW & UNICEF.
११. KUMAR AKHIL, CROSS SECTIONAL STUDY ON CHILD MARRIAGE.

40.

थेट परकीय गुंतवणूक भारताच्या विकासाच्या मार्गासाठी संधी आणि आव्हाने

प्रा.डॉ. सतीश बी. डोंगे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, गंगाखेड, ता. गंगाखेड, जि. परभणी

सारांश :-

थेट परकीय गुंतवणूक (FDI) ही कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाची मानली जाते. भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी FDI मुळे भांडवल, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन कौशल्य आणि जागतिक बाजारपेठेतील प्रवेश मिळण्यास मदत होते. विशेषतः उत्पादन, सेवा, माहिती तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा आणि किरकोळ व्यापार या क्षेत्रांमध्ये FDI च्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक झाली आहे. भारत सरकारने आर्थिक उदारीकरणानंतर परकीय गुंतवणुकीसाठी विविध धोरणे सुलभ केली आहेत, ज्यामुळे देशात रोजगारनिर्मिती, उद्योगविकास आणि निर्यात वाढीस चालना मिळाली आहे.

तथापि, FDI मुळे काही आव्हाने देखील निर्माण होतात. परकीय कंपन्यांच्या वाढत्या उपस्थितीमुळे स्थानिक लघु व मध्यम उद्योगांना तीव्र स्पर्धेला सामोरे जावे लागते. तसेच नफ्याचा मोठा हिस्सा परदेशात जात असल्यामुळे देशाच्या आर्थिक संतुलनावर परिणाम होऊ शकतो. काही वेळा परकीय गुंतवणूक विशिष्ट क्षेत्रांमध्येच केंद्रित राहते, ज्यामुळे सर्व क्षेत्रांचा समान विकास होत नाही. पर्यावरणीय परिणाम आणि स्थानिक संसाधनांचा अतिरेकी वापर ही देखील एक चिंता आहे.

या पार्श्वभूमीवर भारताने संतुलित आणि दीर्घकालीन धोरण स्वीकारणे आवश्यक आहे. परकीय गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देताना स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण, कौशल्यविकास, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि शाश्वत विकास यावर भर दिला पाहिजे. योग्य धोरणे आणि नियोजनाच्या माध्यमातून FDI ही भारताच्या आर्थिक विकासासाठी एक महत्त्वाची संधी ठरू शकते, तसेच उद्भवणाऱ्या आव्हानांवर प्रभावीपणे मात करता येऊ शकते.

प्रस्तावना :-

थेट परकीय गुंतवणूक (Foreign Direct Investment – FDI) ही कोणत्याही विकसनशील देशाच्या आर्थिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. जागतिकीकरणाच्या युगात परदेशी कंपन्या आणि गुंतवणूकदार विविध देशांमध्ये उद्योग, व्यवसाय आणि सेवा क्षेत्रात भांडवल गुंतवून आर्थिक वाढीस चालना देतात. भारतासारख्या मोठ्या आणि उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थेसाठी थेट परकीय गुंतवणूक ही औद्योगिक विकास, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, रोजगारनिर्मिती आणि उत्पादनक्षमता वाढविण्यासाठी एक प्रभावी साधन ठरली आहे. विशेषतः 1991 मधील आर्थिक उदारीकरणानंतर भारताने परकीय गुंतवणुकीसाठी अनेक क्षेत्रे खुली केली, ज्यामुळे उत्पादन, सेवा, माहिती तंत्रज्ञान, दूरसंचार, पायाभूत सुविधा आणि किरकोळ व्यापार यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक झाली.

FDI मुळे देशात आधुनिक तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन कौशल्ये आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील अनुभव उपलब्ध होतो. यामुळे उद्योगांची स्पर्धात्मकता वाढते आणि निर्यातीतही वाढ होते. तसेच, देशाच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासात आणि रोजगाराच्या संधी वाढविण्यातही FDI महत्त्वाची भूमिका बजावते.

तथापि, थेट परकीय गुंतवणुकीसोबत काही आव्हाने देखील निर्माण होतात. स्थानिक उद्योगांवर वाढलेली स्पर्धा, नफा परदेशात जाण्याची शक्यता, आर्थिक असमतोल आणि काही क्षेत्रांमध्ये परकीय कंपन्यांचे वर्चस्व यांसारख्या समस्या उद्भवू शकतात. त्यामुळे FDI चा लाभ जास्तीत जास्त मिळवण्यासाठी योग्य धोरणे, पारदर्शक नियम आणि संतुलित नियमन आवश्यक ठरते.

म्हणूनच भारताच्या विकासाच्या मार्गावर थेट परकीय गुंतवणूक ही एकीकडे मोठी संधी निर्माण करते, तर दुसरीकडे काही आर्थिक व सामाजिक आव्हानांनाही जन्म देते. या पार्श्वभूमीवर भारताच्या आर्थिक प्रगतीमध्ये FDI ची भूमिका, त्याचे फायदे आणि त्यासमोरील आव्हाने यांचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

थेट परकीय गुंतवणूक म्हणजे एखाद्या देशातील कंपन्या किंवा गुंतवणूकदारांनी दुसऱ्या देशात केलेली दीर्घकालीन गुंतवणूक होय. भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी FDI ही आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते. या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश भारतातील थेट परकीय गुंतवणुकीचे स्वरूप, तिचे आर्थिक विकासातील योगदान तसेच तिच्याशी संबंधित संधी आणि आव्हाने यांचे विश्लेषण करणे हा आहे.

या अभ्यासामध्ये भारतातील विविध क्षेत्रांमध्ये होणाऱ्या FDI च्या प्रवाहाचा अभ्यास करणे, रोजगार निर्मिती, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, औद्योगिक विकास आणि पायाभूत सुविधांच्या वाढीत FDI चे योगदान तपासणे हे उद्दिष्ट आहे. तसेच FDI मुळे देशांतर्गत उद्योगांवर होणारा परिणाम, स्पर्धा वाढ, स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण आणि आर्थिक असमतोल यांसारख्या संभाव्य आव्हानांचे विश्लेषण करणे हा देखील या अभ्यासाचा महत्त्वाचा भाग आहे.

याशिवाय, भारत सरकारने राबवलेल्या धोरणांचा आणि सुधारणा उपाययोजनांचा FDI आकर्षित करण्यावर कसा परिणाम झाला आहे हे समजून घेणे हा देखील या संशोधनाचा उद्देश आहे. एकूणच, भारताच्या आर्थिक प्रगतीसाठी FDI किती उपयुक्त ठरते आणि त्यातील संभाव्य धोके कोणते आहेत याचा सखोल अभ्यास करून भविष्यातील धोरणांसाठी योग्य दिशा सुचवणे हा या अभ्यासाचा प्रमुख हेतू आहे.

अभ्यासाची संकल्पना :-

थेट परकीय गुंतवणूक (Foreign Direct Investment – FDI) ही कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासासाठी महत्त्वपूर्ण घटक मानली जाते. भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी FDI मुळे भांडवलाची उपलब्धता वाढते, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होतो, रोजगारनिर्मिती वाढते आणि औद्योगिक विकासाचा चालना मिळते. जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर भारताने विविध क्षेत्रांमध्ये FDI साठी खुले धोरण स्वीकारले आहे. त्यामुळे उत्पादन, सेवा, माहिती तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा इत्यादी क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर परकीय गुंतवणूक आकर्षित झाली आहे.

तथापि, FDI मुळे काही आव्हाने देखील निर्माण होतात. परकीय कंपन्यांमुळे स्थानिक उद्योगांना तीव्र स्पर्धेला सामोरे जावे लागते. तसेच नफ्याचे परदेशात हस्तांतरण, पर्यावरणीय परिणाम आणि आर्थिक असमतोल यांसारख्या समस्या उद्भवू शकतात. त्यामुळे FDI चा देशाच्या दीर्घकालीन विकासावर सकारात्मक तसेच नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.

या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश भारतातील FDI च्या वाढीचे स्वरूप, त्यातून निर्माण होणाऱ्या संधी आणि त्यासोबत उद्भवणारी आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. तसेच FDI मुळे औद्योगिक विकास, रोजगारनिर्मिती आणि आर्थिक वाढ यावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करणेही या अभ्यासात अपेक्षित आहे. या संशोधनातून भारताच्या आर्थिक विकासासाठी संतुलित व परिणामकारक FDI धोरणाची आवश्यकता स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात येईल.

साहित्याचा आढावा :-

थेट परकीय गुंतवणूक (Foreign Direct Investment – FDI) ही कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाची

मानली जाते. परदेशी कंपन्या किंवा गुंतवणूकदार जेव्हा दुसऱ्या देशात उद्योग, व्यवसाय किंवा प्रकल्पांमध्ये दीर्घकालीन गुंतवणूक करतात तेव्हा त्याला थेट परकीय गुंतवणूक असे म्हणतात. भारतामध्ये 1991 नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणानंतर एफडीआयला मोठ्या प्रमाणात प्रोत्साहन देण्यात आले. या संदर्भात विविध संशोधकांनी भारताच्या विकासावर एफडीआयचा सकारात्मक तसेच नकारात्मक प्रभाव यांचा अभ्यास केला आहे.

World Bank च्या अहवालानुसार, एफडीआयमुळे विकसनशील देशांमध्ये तंत्रज्ञान हस्तांतरण, रोजगार निर्मिती आणि उत्पादनक्षमता वाढ होते. भारतामध्ये माहिती तंत्रज्ञान, उत्पादन, सेवा आणि पायाभूत सुविधा या क्षेत्रांमध्ये एफडीआयमुळे आर्थिक प्रगतीला चालना मिळाली आहे. त्याचप्रमाणे UNCTAD च्या अभ्यासानुसार एफडीआयमुळे देशांतर्गत उद्योगांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेचा प्रवेश मिळतो आणि निर्यात वाढीस मदत होते.

भारतामध्ये एफडीआयच्या वाढीमुळे उद्योग क्षेत्राचा विस्तार झाला आहे. विशेषतः वाहन उद्योग, दूरसंचार, औषधनिर्मिती आणि ई-कॉमर्स या क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर परकीय गुंतवणूक झाली आहे. Department for Promotion of Industry and Internal Trade (DPIIT) च्या आकडेवारीनुसार, भारत हा जगातील प्रमुख एफडीआय आकर्षित करणाऱ्या देशांपैकी एक बनला आहे. यामुळे आर्थिक वाढ, तंत्रज्ञान विकास आणि कौशल्यवृद्धीला चालना मिळाली आहे.

तथापि, काही अभ्यासांनुसार एफडीआयमुळे काही आव्हानेही निर्माण होतात. Jagdish Bhagwati यांच्या मते, परकीय गुंतवणुकीमुळे स्थानिक लघु उद्योगांवर स्पर्धेचा दबाव वाढू शकतो. मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे देशांतर्गत उद्योगांना टिकून राहण्यासाठी कठीण परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. तसेच नफा परदेशात हस्तांतरित होण्याची शक्यता असल्यामुळे देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेवर काही प्रमाणात परिणाम होऊ शकतो.

याशिवाय प्रादेशिक असमतोल हा देखील एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. एफडीआय मुख्यतः विकसित राज्यांमध्ये किंवा शहरी भागात केंद्रित राहतो. उदाहरणार्थ महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरात आणि तामिळनाडू या राज्यांमध्ये जास्त गुंतवणूक होते, तर अनेक मागास राज्यांना तुलनेने कमी गुंतवणूक मिळते. या संदर्भात NITI Aayog ने संतुलित प्रादेशिक विकासासाठी योग्य धोरणांची गरज अधोरेखित केली आहे.

साहित्याच्या आढाव्यातून असे दिसून येते की एफडीआय हा भारताच्या आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाचा घटक आहे. तो रोजगार निर्मिती, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि निर्यात वाढीसाठी उपयुक्त ठरतो. परंतु त्याचवेळी स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण, प्रादेशिक संतुलन आणि धोरणात्मक नियमन यावरही भर देणे आवश्यक आहे. त्यामुळे योग्य धोरणे आणि प्रभावी नियमन यांद्वारे एफडीआयचा उपयोग

भारताच्या दीर्घकालीन आणि समतोल आर्थिक विकासासाठी केला जाऊ शकतो.

संशोधन पद्धती :-

या संशोधनात Foreign Direct Investment (FDI) चा भारताच्या आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम समजून घेण्यासाठी गुणात्मक व परिमाणात्मक अशा दोन्ही पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम माहिती संकलनासाठी Reserve Bank of India, Department for Promotion of Industry and Internal Trade आणि World Bank यांच्या अहवालांचा आधार घेतला आहे. संशोधनासाठी शासकीय अहवाल, संशोधन लेख, आर्थिक सर्वेक्षण आणि विविध शैक्षणिक ग्रंथांचा अभ्यास करण्यात आला. प्राप्त माहितीचे विश्लेषण तुलनात्मक व वर्णनात्मक पद्धतीने करण्यात आले. या पद्धतीमुळे भारतातील FDI च्या संधी, आव्हाने आणि आर्थिक विकासातील त्याची भूमिका यांचे सखोल आकलन करण्यास मदत झाली.

संशोधन निष्कर्ष :-

थेट परकीय गुंतवणूक (FDI) ही भारताच्या आर्थिक विकासासाठी एक महत्त्वपूर्ण साधन मानली जाते. Government of India आणि Reserve Bank of India यांच्या अहवालांनुसार, FDI मुळे उद्योग क्षेत्रात भांडवलाची उपलब्धता वाढते, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढतो आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. विशेषतः उत्पादन, पायाभूत सुविधा, सेवा क्षेत्र आणि माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात परकीय गुंतवणुकीमुळे आर्थिक प्रगतीला चालना मिळाली आहे.

तथापि, FDI सोबत काही आव्हानेही दिसून येतात. स्थानिक लघु व मध्यम उद्योगांना (MSME) मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करावी लागते, ज्यामुळे काही वेळा स्थानिक उद्योगांवर दबाव निर्माण होतो. तसेच नफ्याचे परत प्रेषण (profit repatriation), धोरणातील अस्थिरता आणि प्रादेशिक असमानता ही देखील महत्त्वाची आव्हाने आहेत.

या संशोधनातून असे दिसून येते की योग्य धोरणे, पारदर्शक नियम आणि स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण यांद्वारे FDI चा प्रभाव अधिक सकारात्मक बनवता येतो. त्यामुळे भारताने संतुलित धोरण अवलंबून परकीय गुंतवणुकीचा उपयोग आर्थिक वाढ, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि रोजगारनिर्मितीसाठी प्रभावीपणे करणे आवश्यक आहे.

शिफारसी :-

भारताच्या आर्थिक विकासासाठी थेट परकीय गुंतवणूक (FDI) महत्त्वाची भूमिका बजावते. यामुळे भांडवलाची उपलब्धता वाढते, तंत्रज्ञानाचा हस्तांतरण होतो आणि रोजगारनिर्मितीला चालना

मिळते. तथापि, FDI च्या प्रभावी वापरासाठी काही धोरणात्मक शिफारसी आवश्यक आहेत.

प्रथम, सरकारने गुंतवणूकदारांसाठी सुलभ व पारदर्शक धोरणे तयार करावीत. परकीय गुंतवणूक प्रक्रियेमध्ये असलेली प्रशासकीय अडचण कमी करून "सिंगल विंडो क्लिअरन्स" प्रणाली अधिक कार्यक्षम करणे आवश्यक आहे. दुसरे म्हणजे, पायाभूत सुविधा जसे की वाहतूक, ऊर्जा आणि डिजिटल नेटवर्क यांचा विकास करणे गरजेचे आहे, ज्यामुळे परकीय कंपन्यांना व्यवसाय करणे सोपे होईल.

तिसरे, स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण करताना FDI ला प्रोत्साहन देण्याचे संतुलन राखणे आवश्यक आहे. विशेषतः सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना (MSME) तंत्रज्ञान, प्रशिक्षण आणि आर्थिक मदत देऊन त्यांची स्पर्धात्मकता वाढवावी. चौथे, कौशल्य विकास कार्यक्रमांद्वारे स्थानिक कामगारांचे कौशल्य वाढवणे महत्त्वाचे आहे, ज्यामुळे FDI मुळे निर्माण होणाऱ्या रोजगार संधींचा अधिक फायदा देशातील युवकांना मिळू शकतो.

शेवटी, पर्यावरणीय शाश्वततेवर भर देत हरित तंत्रज्ञान आणि जबाबदार गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. या उपाययोजनांमुळे FDI भारताच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासाला अधिक प्रभावीपणे हातभार लावू शकते.

निष्कर्ष :-

थेट परकीय गुंतवणूक (FDI) ही भारताच्या आर्थिक विकासासाठी एक महत्त्वपूर्ण घटक ठरली आहे. Government of India यांनी राबवलेल्या उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या धोरणांमुळे भारतात परकीय गुंतवणुकीस मोठ्या प्रमाणावर प्रोत्साहन मिळाले. यामुळे उद्योग क्षेत्राचा विस्तार, रोजगार निर्मिती, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर आणि पायाभूत सुविधांचा विकास यांसारख्या अनेक सकारात्मक परिणामांना चालना मिळाली आहे. तसेच उत्पादन, सेवा आणि माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातही मोठ्या प्रमाणावर प्रगती झाली आहे.

तथापि, FDI सोबत काही आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. स्थानिक उद्योगांवर वाढलेली स्पर्धा, नफा परदेशात जाणे, आणि काही क्षेत्रांमध्ये परकीय कंपन्यांचे वाढते वर्चस्व ही त्यातील प्रमुख समस्या आहेत. त्यामुळे FDI धोरण राबवताना देशातील लघु आणि मध्यम उद्योगांचे संरक्षण करणे, स्थानिक रोजगार वाढवणे आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरणाला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

एकूणच पाहता, योग्य धोरणे, पारदर्शक नियम आणि संतुलित आर्थिक नियोजन यांच्या माध्यमातून FDI भारताच्या आर्थिक विकासासाठी गती देऊ शकते. जर सरकारने राष्ट्रीय हित लक्षात घेऊन गुंतवणुकीचे योग्य नियोजन केले, तर FDI ही भारताच्या शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकासासाठी एक प्रभावी साधन ठरू शकते.

संदर्भ :-

१. Department for Promotion of Industry and Internal Trade. (2022). *FDI Policy Circular 2022*. नवी दिल्ली: भारत सरकार, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय.
२. Reserve Bank of India. (2021). *Handbook of Statistics on Indian Economy*. मुंबई: RBI Publications.
३. United Nations Conference on Trade and Development. (2023). *World Investment Report 2023*. जिनिव्हा: UNCTAD.
४. World Bank. (2020). *Global Investment Competitiveness Report*. वॉशिंग्टन, डी.सी.: World Bank Publications.
५. International Monetary Fund. (2022). *World Economic Outlook*. वॉशिंग्टन, डी.सी.: IMF Publications.
६. Government of India. (2023). *Economic Survey 2022–23*. नवी दिल्ली: वित्त मंत्रालय.
७. Jagdish Bhagwati., & Arvind Panagariya. (2013). *Why Growth Matters: How Economic Growth in India Reduced Poverty and the Lessons for Other Developing Countries*. न्यूयॉर्क: PublicAffairs.
८. Pranab Bardhan. (2010). *Awakening Giants, Feet of Clay: Assessing the Economic Rise of China and India*. प्रिन्सटन: Princeton University Press.
९. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2019). *FDI in Figures*. पेरिस: OECD Publishing.
१०. NITI Aayog. (2018). *Strategy for New India @75*. नवी दिल्ली: भारत सरकार.

41.

शाश्वत विकासासमोरील आव्हाने

प्रा.डॉ. रामदास धो. मुकटे

शिवाजी महाविद्यालय, हिंगोली.(महाराष्ट्र)

प्रस्तावना: नैसर्गिक संसाधनांचा न्हास ही एक जागतिक समस्या आहे ज्यासाठी जागतिक उपायांची आवश्यकता आहे. नैसर्गिक संसाधनांचे जतन करण्यासाठी, पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी आणि हवामान बदलाचा परिणाम कमी करण्यासाठी शाश्वत विकास आवश्यक आहे. शाश्वत विकास हा अत्यंत महत्त्वाचा आहे कारण तो व्यवसाय आणि अर्थव्यवस्थांच्या दीर्घकालीन समृद्धीसाठी आवश्यक आहे. शाश्वत व्यवसाय पद्धती कार्यक्षमता वाढवू शकतात, खर्च कमी करू शकतात आणि ग्राहकांची निष्ठा सुधारू शकतात. याउलट, शाश्वत आर्थिक विकास नवीन नोकऱ्या निर्माण करू शकतो आणि नवोपक्रमाला चालना देऊ शकतो.

शाश्वत विकास हा वाढ आणि मानवी विकासाचा एक असा दृष्टिकोन आहे, ज्याचा उद्देश भावी पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेची कोणतीही तडजोड न करता, वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करणे हा आहे. आपल्या ग्रहाचे अस्तित्व आणि भावी पिढ्यांचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी पर्यावरणाचे रक्षण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. शाश्वत पद्धती आणि धोरणे स्वीकारून आपण भावी पिढ्यांसाठी एक निरोगी आणि समृद्ध ग्रह सोडू शकतो.

संशोधनाची आवश्यकता

नैसर्गिक संसाधनांवर आणि पर्यावरणावर वाढत्या दबावामुळे शाश्वत विकास आवश्यक आहे. वाढती लोकसंख्या, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे नैसर्गिक संसाधनांवर प्रचंड दबाव आला आहे, ज्यामुळे त्यांचा न्हास होत आहे. जमीन, पाणी, जंगले आणि खनिजे यासारख्या नैसर्गिक संसाधनांच्या न्हासामुळे पर्यावरणाचा न्हास, जैवविविधतेचा नाश आणि हवामान बदल झाला आहे. यासंदर्भात अभ्यास करून शाश्वत विकास समोरील आव्हाने काय आहेत की जे दूर करून शाश्वत विकास करता येईल हा मुख्य उद्देश समोर ठेवून प्रस्तुत संशोधन करण्यात आले आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे

१. शाश्वत विकासाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करताना पर्यावरणाचा न्हास होतो काय याचा अभ्यास करणे.
३. पर्यावरणाचा न्हास कमी करण्यासाठी शाश्वत विकास साध्य करण्याचे आव्हानाचे विश्लेषण करणे.

संशोधनाची गृहीतके

१. आर्थिक विकासाचे उद्दिष्टे साध्य करत असताना नैसर्गिक साधनसामग्रीचा न्हास होत आहे.
२. शाश्वत विकासाची संकल्पना राबवण्यामध्ये अनेक अडसर आहेत.

विषय विश्लेषण

वाढती लोकसंख्या, आधुनिकीकरण आणि आर्थिक विकास याचा एक परिणाम म्हणून उपलब्ध नैसर्गिक साधनसामग्रीच्या न्हास होत असताना दिसून येतो. ही समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. भविष्यात ही समस्या गंभीर रोप धारण करू शकते हे लक्षात घेऊन संयुक्त राष्ट्रांनी शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) स्थापन केली आहेत. ही उद्दिष्टे आज जगासमोरील आर्थिक, पर्यावरणीय आणि सामाजिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी निश्चित आराखडा किंवा एक चौकट प्रदान केली आहे त्याद्वारे शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे(SDGs) साध्य करण्यात ध्येय २०३० पर्यंत साध्य करण्यासाठी विशिष्ट लक्ष्ये आहेत.

संकल्पनेची व्याख्या

शाश्वत विकास ही संकल्पना शाश्वततेच्या कल्पनेशी संबंधित आहे, जी एक नियामक संकल्पना आहे. युनेस्कोने या दोन संकल्पनांमधील फरक खालीलप्रमाणे स्पष्ट केला आहे.शाश्वतता या संकल्पनेकडे अनेकदा दीर्घकालीन ध्येय (म्हणजेच अधिक शाश्वत जग) म्हणून पाहिले जाते, तर शाश्वत विकास म्हणजे ते ध्येय साध्य करण्यासाठीच्या विविध प्रक्रिया आणि मार्ग होय.

शाश्वत विकास म्हणजे भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांची क्षमता धोक्यात न आणता, वर्तमानकाळातील गरजा पूर्ण करणारा विकास होय, ज्यामध्ये आर्थिक वाढ, सामाजिक समावेश आणि पर्यावरणीय संरक्षण या तीन स्तंभांमध्ये संतुलन राखले जाते, जेणेकरून नैसर्गिक संसाधनांचा वापर विचारपूर्वक होऊन मानव आणि पर्यावरणाचे कल्याण साधता येईल.

१९८७ मध्ये ब्रुंडलँड आयोगाने (Brundtland Commission) ही संकल्पना मांडली 'विकास जो भविष्यातील पिढ्यांच्या त्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेची तडजोड न करता वर्तमान गरजा पूर्ण करतो'.

शाश्वत विकासाचे मुख्य स्तंभ (Three Pillars)

१. शाश्वत विकासासाठी तीन गोष्टींमध्ये समन्वय साधणे आवश्यक आहे.

२. आर्थिक विकास (Economic Growth) सर्वसमावेशक आणि न्याय्य आर्थिक वाढ साधणे.
३. सामाजिक समावेश (Social Inclusion)
४. गरिबी निर्मूलन, समानता आणि सर्वांसाठी समान संधी.
५. पर्यावरण संरक्षण (Environmental Protection)
६. नैसर्गिक संसाधनांचे आणि परिसंस्थेचे (ecosystems) व्यवस्थापन करणे.

संयुक्त राष्ट्रांनी निश्चित केलेली शाश्वत विकास उद्दिष्ट्ये

(Sustainable Development Goals - SDGs) निश्चित केली आहेत, ज्यात खालील प्रमुख बाबींचा समावेश आहे.

१. सर्व प्रकारच्या गरिबीचा आणि भुकेचा अंत करणे.
२. उत्तम आरोग्य आणि कल्याण सुनिश्चित करणे.
३. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देणे.
४. लैंगिक समानता साधणे.
५. स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता उपलब्ध करणे.
६. परवडणारी आणि स्वच्छ ऊर्जा देणे.
७. उद्योग, नावीन्य आणि पायाभूत सुविधांना प्रोत्साहन देणे.
८. जबाबदार उपभोग आणि उत्पादन.
९. हवामान बदलावर कृती करणे.

शाश्वत विकासाची गरज आणि महत्त्व

शाश्वत विकास ही विकासाचा चालना देण्यासाठी एक व्यापक धोरण आहे ज्याचा उद्देश सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करणे आणि भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा कोणत्याही अडथळ्याशिवाय पूर्ण करणे आहे याची खात्री करणे आहे. यामध्ये आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय उद्दिष्टांचे संतुलन साधणे आणि शाश्वत समतापूर्ण धोरणे, पद्धती आणि तंत्रज्ञानाचा प्रचार करणे समाविष्ट आहे. शाश्वत विकास हे सुनिश्चित करतो की, आर्थिक वाढ समावेशक आणि शाश्वत आहे, सामाजिक कल्याण सुधारले आहे आणि पर्यावरणीय गुणवत्ता राखली किंवा सुधारली आहे. आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय परस्परावलंबनाचा विचार करून हा दीर्घकालीन दृष्टिकोन आहे.

शाश्वत विकासाची आव्हाने

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे आज जगासमोरील पर्यावरणीय, आर्थिक आणि सामाजिक आव्हानांना तोंड देण्यावर केंद्रित आहेत.

गरिबी निर्मूलन

शाश्वत विकासाच्या मुख्य उद्दिष्टांपैकी एक म्हणजे गरिबी निर्मूलन, ज्याचा उद्देश अत्यंत गरिबीत राहणाऱ्या लोकांची संख्या कमी करणे आहे. गरिबी निर्मूलनासाठी शाश्वत आर्थिक वाढ आवश्यक आहे, कारण ती उत्पन्न निर्मिती आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करते. तथापि, आर्थिक वाढ समावेशक आहे आणि समाजातील सर्व सदस्यांना, विशेषतः गरिबीत राहणाऱ्यांना लाभदायक आहे याची खात्री करणे आवश्यक आहे. परंतु आजही भारतामध्ये गरिबीचे प्रमाण लक्षणीय आहे. 'UNDP च्या

अहवालानुसार, २०१९-२१ मध्ये भारतातील बहुआयामी दारिद्र्य दर १६.४% होता, जो २०२५ मध्ये १५.५% पर्यंत घसरला, ज्यात ग्रामीण भागातील घट जास्त आहे.^२ यामुळे शाश्वत विकास साध्य करण्यामध्ये अडचण निर्माण होते.

सामाजिक समता

सामाजिक समता यामध्ये असमानता कमी करणे आणि समाजातील सर्व सदस्यांना आरोग्य सेवा आणि शिक्षण यासारख्या आवश्यक सेवा उपलब्ध आहेत याची खात्री करणे समाविष्ट आहे. सामाजिक समता साध्य करण्यासाठी असमानता कमी करणे आणि गरिबी आणि सामाजिक बहिष्काराची मूळ कारणे दूर करणे आवश्यक आहे. परंतु भारतात आजही सामाजिक समता दिसून येत नाही त्यासाठी लक्षित सामाजिक कार्यक्रम, प्रगतीशील कर आकारणी आणि सकारात्मक कृती यासारख्या विविध धोरणात्मक हस्तक्षेपांद्वारे समाजामध्ये सामाजिक समता निर्माण करतायने शक्य आहे.

पर्यावरण संरक्षण

पर्यावरण संरक्षण हे शाश्वत विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. नैसर्गिक संसाधनांचा वापर अशा प्रकारे केला जातो की, भविष्यातील पिढ्यांसाठी ते निरोगी राहतील याची खात्री करण्याचा प्रयत्न करते. यामध्ये हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करणे, जैवविविधतेचे संवर्धन करणे आणि उत्पादकता टिकवून ठेवण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन करणे समाविष्ट आहे. भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणात पर्यावरण संरक्षणाची समस्या निर्माण झाली आहे. आर्थिक विकास आणि आधुनिक यंत्रसामग्री यांचा वाढता वापर यामुळे नैसर्गिक साधन सामग्रीच्या वापरणे संवर्धनाकडे मोठ्या प्रमाणात दुर्लक्ष होत आहे. त्याचा परिणाम प्रदूषणाची समस्या भारतात मोठी आहे.

जैवविविधतेचे जतन करणे

शाश्वत विकास साध्य करण्याचा पर्यावरण संरक्षणाचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू आहे. यामध्ये धोक्यात असलेल्या प्रजातींचे संरक्षण करणे, नैसर्गिक अधिवासांचे जतन करणे आणि शाश्वत जमीन वापर पद्धतींना प्रोत्साहन देणे समाविष्ट असू शकते. पाणी, जंगले आणि मत्स्यपालन यासारख्या महत्त्वाच्या संसाधनांची दीर्घकालीन उत्पादकता आणि शाश्वतता सुनिश्चित करण्यासाठी प्रभावी नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन देखील आवश्यक आहे. परंतु पर्यावरण संरक्षणाचे प्रभावशाली धोरणे निश्चिती व अंमलबजावणी दिसून येत नाही.

आर्थिक विकास

आर्थिक विकास हा शाश्वत विकासाचा एक आवश्यक घटक आहे. शाश्वत विकासासाठी आर्थिक विकास महत्त्वाचा आहे, जो सामाजिक आणि पर्यावरणीय आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आवश्यक संसाधने आणि संधी प्रदान करतो. समावेशक आणि शाश्वत आर्थिक विकासाचा पाठपुरावा करून, आपण एक अशी समृद्ध अर्थव्यवस्था

निर्माण करू शकतो जी सर्वाना लाभ देईल आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी ग्रहाचे रक्षण करेल,

सर्व समावेशक आणि शाश्वत आर्थिक विकासाला चालना देणे आहे. आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी, समाजातील सर्व सदस्यांना लाभदायक असलेल्या समावेशक आणि शाश्वत आर्थिक विकासाला चालना देणे आवश्यक आहे. यामध्ये रोजगार निर्मिती, उद्योजकता वाढवणे आणि पायाभूत सुविधा आणि नवोपक्रमात गुंतवणूक करणे समाविष्ट असू शकते. आर्थिक लाभांचे समान वितरण सुनिश्चित करण्यासाठी निष्पक्ष व्यापाराला प्रोत्साहन देणे आणि आर्थिक असमानता दूर करणे देखील आवश्यक आहे.

संसाधन व्यवस्थापन

शाश्वत आर्थिक विकासासाठी जबाबदार संसाधन व्यवस्थापन देखील आवश्यक आहे, ज्यामध्ये नैसर्गिक संसाधनांचा कार्यक्षम वापर आणि कचरा आणि प्रदूषण कमी करणे समाविष्ट आहे. यामध्ये शाश्वत उत्पादन आणि वापर पद्धतींचा अवलंब करणे, वर्तुळाकार अर्थव्यवस्था मॉडेलसना प्रोत्साहन देणे आणि जीवाश्म इंधनांवरील अवलंबित्व कमी करणे समाविष्ट असू शकते.

हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करणे

शाश्वत विकास साध्य करण्याचा सर्वात मूलभूत मार्ग म्हणजे हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करणे. हे अक्षय ऊर्जेमध्ये गुंतवणूक करून, ऊर्जा कार्यक्षमतेला प्रोत्साहन देऊन आणि जीवाश्म इंधनांवरील अवलंबित्व कमी करून करता येते.

अक्षय ऊर्जा स्रोतांमध्ये गुंतवणूक कमी

अक्षय ऊर्जा ज्यामध्ये सौर, पवन आणि जलविद्युत यासारख्या अक्षय ऊर्जा स्रोतांमध्ये गुंतवणूक केल्याने जीवाश्म इंधनांवरील अवलंबित्व कमी होऊ शकते, ज्यामुळे हवामान बदलाला हातभार लागतो. परंतु या स्रोतांमध्ये होणारी गुंतवणूक अतिशय अल्प स्वरूपाची आहे.

अक्षय ऊर्जा स्रोतांना प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न आणि त्याचबरोबर ऊर्जा सर्वांसाठी परवडणारी राहिल याची खात्री देणे आवश्यक असून त्यामध्ये गुंतवणूक वाढवा महत्त्वाचे आहे.

शाश्वत शेती संकल्पना अस्तित्वात आणणे

शाश्वत विकास उद्दिष्टे मातीचे आरोग्य सुधारू शकतात, पाण्याचा वापर कमी करू शकतात आणि हानिकारक कीटकनाशके आणि खतांची गरज कमी करू शकतात. परंतु भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणात रसायनिक शेती केली जाते त्यामध्ये हानिकारक कीटकनाशके यांनी खतांचा वापर मोठ्या प्रमाणात होतो त्यातून नैसर्गिक साधनांचा न्हास होत आहे हे टाळणे आवश्यक आहे.

पर्यावरण पूरक किंवा हिरव्या इमारतीचा अभाव

शाश्वत साहित्य वापरून ऊर्जा-कार्यक्षम इमारतींची रचना आणि बांधकाम केल्याने ऊर्जेचा वापर, नैसर्गिक साधनांचा वापर करून पर्यावरण पूरक इमारती निर्माण करणे

शाश्वत वाहतूक पद्धतीचा वापर करणे

सार्वजनिक वाहतूक, चालणे आणि सायकलिंगचा वापर वाढवणे आणि कमी उत्सर्जन करणाऱ्या वाहनांचा वापर वाढवणे, यामुळे हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी होऊ शकते आणि हवेची गुणवत्ता सुधारू शकते. पण परंतु शाश्वत वाहतूकीचा वापर भारतामध्ये फार अल्प प्रमाणात आहे. वाहतूकीच्या आधुनिक साधनामुळे वैयक्तिक वाहतूकीचे प्रमाण वाढत आहे आणि हे शाश्वत विकासासाठी घातक आहे हे कमी करणे एक आव्हान शाश्वत विकासाचा आहे.

कचरा कमी करणे आणि पुनर्वापर करणे

कचरा अनेक प्रकारचा आहे विशेषतः शाश्वत विकासाला अडसर निर्माण करणारा कचरा म्हणजे प्लॅस्टिक, इलेक्ट्रिक टाकाऊ यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. कचरा कमी करणे आणि पुनर्वापर कार्यक्रम राबवल्याने कचराभूमीत पाठवल्या जाणाऱ्या कचऱ्याचे प्रमाण कमी होऊ शकते, संसाधनांचे जतन होऊ शकते आणि प्रदूषण कमी होऊ शकते.

यामध्ये कचरा कमी करणे, पुनर्वापराला प्रोत्साहन देणे आणि शाश्वत उत्पादन पद्धतींना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन आणि संरक्षण

जंगले, महासागर आणि जलमार्ग यासारख्या नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण केल्याने जैवविविधता टिकून राहू शकते, हवामान बदल कमी करता येतो आणि आवश्यक परिसंस्था सेवा प्रदान करता येतात.

शाश्वत पर्यटन

जबाबदार पर्यटन आणि पर्यावरणीय पर्यटन यासारख्या शाश्वत पर्यटन पद्धतींना प्रोत्साहन दिल्यास स्थानिक समुदायांना फायदा होऊ शकतो, सांस्कृतिक वारसा जपता येतो आणि पर्यटनाचे पर्यावरणावर होणारे नकारात्मक परिणाम कमी होतात.

हवामान कृती

वातावरणातील तापमान वाढ कमी करणे

तापमानवाढची समस्या आहे आज जागतिक समस्या झालेल्या आहे. तापमान वाढीतील घटका कमी करणे हे एक शाश्वत विकासासमोरील आव्हान आहे. हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करण्याचा आणि जागतिक तापमानवाढ 2 अंश सेल्सिअसपेक्षा कमी मर्यादित करण्याचा प्रयत्न करते. यामध्ये अक्षय ऊर्जेला प्रोत्साहन देणे, ऊर्जा कार्यक्षमता वाढवणे आणि शाश्वत जमीन वापर पद्धतींना प्रोत्साहन देणे समाविष्ट आवश्यक आहे.

शाश्वत शहरे आणि समुदाय निर्माण करणे

आर्थिक विकासाचे उद्दिष्टे साध्य करण्यामध्ये शहरीकरणात वाढ करणे हे आहे त्यामुळे एकूण शहरीकरणात वाढ करण्याचा प्रयत्न केला जातो परंतु त्याच्या नैसर्गिक घटकावर विपरीत परिणाम होऊन पर्यावरणाच्या असमतोलातमध्ये वाढ घडवून आणत आहेत. शाश्वत शहरे आणि समुदाय शहरीकरणात वाढ करून होत असताना ते मूलभूत गृहनिर्माण, वाहतूक आणि स्वच्छता सेवांची उपलब्धता

सुनिश्चित करून शाश्वत शहरीकरणाला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. यामध्ये शाश्वत जमीन वापर पद्धतींना प्रोत्साहन देणे आणि शहरी भागातील कार्बन फूटप्रिंट कमी करणे समाविष्ट आहे.

शाश्वत विकासाचे फायदे काय आहेत?

शाश्वत विकासाचे असंख्य फायदे आहेत, ज्यात सुधारित पर्यावरणीय गुणवत्ता, वाढलेली सामाजिक असमानता, समावेशक आणि शाश्वत आर्थिक वाढ आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी नैसर्गिक संसाधनांचे जतन यांचा समावेश आहे.

आपण शाश्वत विकास कसा साध्य करू शकतो?

शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी समाजाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये, ज्यामध्ये सरकार, व्यवसाय आणि व्यक्तींचा समावेश आहे, समन्वित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. अधिक शाश्वत भविष्यासाठी आपण काही मार्गांनी काम करू शकतो

नैसर्गिक संसाधनांचे जतन करणे शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन करणे आवश्यक आहे. कचरा कमी करून, पुनर्वापराला प्रोत्साहन देऊन आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी संसाधनांचे जतन करून हे करता येते. समावेशक आर्थिक विकासाला चालना द्या, गरिबी कमी करण्यासाठी आणि शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी समावेशक आर्थिक विकासाला चालना देणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. यासाठी केवळ काही विशेषाधिकारप्राप्त लोकांना फायदा होण्याऐवजी सर्व व्यक्तींसाठी उपलब्ध असलेल्या आणि शाश्वत पद्धतींवर आधारित आर्थिक संधी निर्माण करणे आवश्यक आहे.

शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी असमानतेचे निराकरण करणे आवश्यक आहे. यामध्ये विविधतेला महत्त्व देणारे आणि

अन्न, निवारा आणि आरोग्यसेवा यासारख्या मूलभूत मानवी गरजा सर्वांना मिळतील याची खात्री करणारे समावेशक समाज निर्माण करणे समाविष्ट आहे. शिक्षणात गुंतवणूक करा शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी शिक्षणात गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. हे सर्वांसाठी दर्जेदार शिक्षणाची उपलब्धता प्रदान करून आणि शाश्वतता आणि पर्यावरणीय व्यवस्थापनावर केंद्रित शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन करता येते.

निष्कर्ष

शाश्वत विकास ही एक आवश्यक संकल्पना आहे जी दीर्घकालीन शाश्वत मार्गाने आर्थिक वाढ, सामाजिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण यांचे संतुलन साधण्याचा प्रयत्न करते. आज आपल्याला भेडसावणाऱ्या पर्यावरणीय च्हास, सामाजिक असमानता आणि आर्थिक अस्थिरतेच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी हे आवश्यक आहे. शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे म्हणजे दीर्घकालीन पूर्णपणे शाश्वत मार्गाने आर्थिक वाढ, सामाजिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण साध्य करणे. पर्यावरण संरक्षण साध्य करण्यासाठी, मानवी क्रियाकलापांचे पर्यावरणावर होणारे हानिकारक परिणाम कमी करणारी धोरणे आणि पद्धती स्वीकारणे अत्यंत आवश्यक आहे. शाश्वत आणि अक्षय ऊर्जा स्रोतांकडे वळून, ऊर्जा कार्यक्षमतेला प्रोत्साहन देऊन आणि शाश्वत वाहतूक पद्धती लागू करून हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करून हे साध्य करता येते.

थोडक्यात, नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण आणि शाश्वत वापर दीर्घकाळ चालणारा आर्थिक विकास समानता आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे. भविष्यातील पिढ्यांसाठी एक सुरक्षित आणि समृद्ध जग निर्माण करणे.

संदर्भ सूची

1. <https://Unric.org>
2. <https://mahaegram.co.in>
3. <https://mr.m.Wikipedia.org>
4. <https://www.bbc.com.cdn.ampproject.org>
5. रंजन गर्गे, ऑगस्ट 2017, पंकजा अँड पुष्प ज्योती प्रकाशन, औरंगाबाद पृष्ठ क्रमांक 25
6. नारायण चौधरी व इतर, जून 2015, पर्यावरण अभ्यास, यचममुवि, नाशिक, पृष्ठ क्रमांक 113
7. जी.एन. झामरे, भारतीय अर्थशास्त्र, विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र, पिपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर
8. बी.जी. खटाळ, 2016, भारतातील आर्थिक विकास आणि नियोजन, श्रद्धा पब्लिकेशन सोलापूर
9. सुधीर बोधनकर, अलोणी 2003, सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
10. युट्युब

42.

कृषी संकट आणि भारताच्या आर्थिक विकासावरील त्याचे परिणाम

मयुरी केशव मुंदे

संशोधक विद्यार्थी

अर्थशास्त्र विभाग

श्री संत जनाबाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, गंगाखेड, जि - परभणी

सारांश :-

भारत हा कृषिप्रधान देश असून देशाच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. ग्रामीण भागातील मोठा लोकसंख्या वर्ग थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहे. तथापि, मागील काही दशकांमध्ये भारतीय कृषी क्षेत्राला अनेक गंभीर समस्यांचा सामना करावा लागत आहे, ज्यामुळे कृषी संकटाची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. या संकटाची प्रमुख कारणे म्हणजे शेतीचे लहान तुकडे होणे, उत्पादन खर्चात वाढ, बाजारभावातील अस्थिरता, पर्जन्यावर अवलंबून असलेली शेती, अपुरी सिंचन व्यवस्था, कर्जबाजारीपणा आणि नैसर्गिक आपत्ती. कृषी संकटामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होते आणि त्यांच्या जीवनमानावर नकारात्मक परिणाम होतो. अनेक शेतकरी कर्जबाजारीपणामुळे आर्थिक अडचणीत सापडतात, ज्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरही विपरीत परिणाम होतो. ग्रामीण भागातील क्रयशक्ती कमी झाल्यामुळे औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रांवरही त्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम होतो. त्यामुळे देशाच्या एकूण आर्थिक विकासाच्या गतीवरही परिणाम होतो. याशिवाय, कृषी संकटामुळे ग्रामीण बेरोजगारी आणि शहरांकडे स्थलांतर वाढते. परिणामी, शहरी भागांवर लोकसंख्येचा ताण वाढतो आणि सामाजिक-आर्थिक समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील स्थैर्य आणि विकास हा देशाच्या सर्वांगीण आर्थिक प्रगतीसाठी अत्यंत आवश्यक आहे. कृषी संकटावर मात करण्यासाठी शाश्वत शेती पद्धती, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, योग्य बाजार व्यवस्था, सिंचन सुविधा वाढवणे आणि शेतकऱ्यांना आर्थिक व तांत्रिक मदत देणे आवश्यक आहे. या उपाययोजनांमुळे कृषी क्षेत्र मजबूत होईल आणि भारताच्या आर्थिक विकासाला गती मिळू शकते.

प्रस्तावना :-

भारत हा पारंपरिकरित्या कृषिप्रधान देश मानला जातो. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा पाया मोठ्या प्रमाणावर कृषी क्षेत्रावर आधारित आहे. ग्रामीण भागातील बहुतांश लोकसंख्या आपला उदरनिर्वाह शेती व शेतीपूरक व्यवसायांवर अवलंबून ठेवते. तथापि, गेल्या काही दशकांपासून भारतीय कृषी क्षेत्र अनेक गंभीर समस्यांना सामोरे जात आहे. उत्पादन खर्चात वाढ, हवामानातील अनिश्चितता, पावसावर अवलंबून असलेली शेती, जमिनीचे लहान व तुकड्या-तुकड्यांमध्ये विभाजन, कर्जबाजारीपणा, बाजारपेठेतील अस्थिर दर आणि तंत्रज्ञानाचा मर्यादित वापर यामुळे कृषी क्षेत्रात संकट निर्माण झाले आहे.

कृषी संकटाचा परिणाम केवळ शेतकऱ्यांच्या जीवनावरच होत नाही, तर तो देशाच्या आर्थिक विकासावरही मोठ्या प्रमाणावर परिणाम करतो. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी झाल्यास ग्रामीण भागातील खरेदी शक्ती घटते, ज्यामुळे उद्योग, व्यापार आणि सेवा क्षेत्रावरही परिणाम होतो. परिणामी, संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा वेग कमी होऊ शकतो. याशिवाय कृषी संकटामुळे ग्रामीण बेरोजगारी, स्थलांतर आणि सामाजिक असंतोष यांसारख्या समस्या देखील वाढतात.

भारताच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासासाठी कृषी क्षेत्राचे स्थैर्य आणि शाश्वत विकास अत्यंत आवश्यक आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, पाणी व्यवस्थापन, योग्य बाजारपेठ व्यवस्था, शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य आणि प्रभावी सरकारी धोरणे यांद्वारे कृषी संकटावर मात करता येऊ शकते. त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील समस्यांचे सखोल विश्लेषण करून त्यावर योग्य उपाययोजना करणे हे देशाच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

भारत हा प्रामुख्याने कृषिप्रधान देश आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचा मोठा वाटा असून मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या या क्षेत्रावर अवलंबून आहे. तथापि, मागील काही दशकांपासून कृषी क्षेत्र विविध समस्यांमुळे संकटाचा सामना करत आहे. पर्जन्यमानातील अनिश्चितता, उत्पादन खर्चात वाढ, बाजारातील अस्थिरता, कर्जबाजारीपणा आणि शेतकऱ्यांचे घटते उत्पन्न यामुळे कृषी क्षेत्रावर गंभीर परिणाम होत आहेत. या पार्श्वभूमीवर कृषी संकटाचा भारताच्या आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम समजून घेणे आवश्यक आहे.

या अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. भारतातील कृषी संकटाची प्रमुख कारणे आणि स्वरूप समजून घेणे.
२. कृषी क्षेत्रातील घटत्या उत्पादकतेचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
३. कृषी संकटामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्न, रोजगार आणि जीवनमानावर होणारे परिणाम विश्लेषित करणे.
४. कृषी क्षेत्रातील समस्यांचा राष्ट्रीय आर्थिक विकास, औद्योगिक वाढ आणि बाजारव्यवस्थेवर होणारा प्रभाव तपासणे.
५. कृषी संकट कमी करण्यासाठी सरकारच्या धोरणांचा आणि योजनांचा अभ्यास करणे.
६. शाश्वत कृषी विकासासाठी आवश्यक उपाययोजना आणि सुधारणा सुचवणे.

या अभ्यासाद्वारे कृषी संकटाचे स्वरूप आणि त्याचा भारताच्या आर्थिक विकासावर होणारा व्यापक परिणाम समजून घेऊन भविष्यातील धोरणे ठरविण्यास मदत होईल.

अभ्यासाची संकल्पना :-

भारत हा प्रामुख्याने कृषीप्रधान देश असून देशाच्या मोठ्या लोकसंख्येचे जीवनमान शेतीवर अवलंबून आहे. तथापि, गेल्या काही दशकांत भारतीय शेती अनेक गंभीर समस्यांना सामोरे जात आहे. कमी उत्पादनक्षमता, हवामानातील बदल, पाण्याची कमतरता, वाढता उत्पादन खर्च, बाजारातील अस्थिरता, कर्जबाजारीपणा आणि शेतकरी आत्महत्यांचे वाढते प्रमाण यामुळे कृषी क्षेत्रात संकट निर्माण झाले आहे. या परिस्थितीचा थेट आणि अप्रत्यक्ष परिणाम देशाच्या आर्थिक विकासावर होत आहे.

कृषी क्षेत्रातील मंदीमुळे ग्रामीण भागातील उत्पन्न कमी होते, ज्यामुळे खरेदी शक्ती घटते आणि उद्योग व सेवा क्षेत्रावरही त्याचा परिणाम होतो. कृषी उत्पादनात घट झाल्यास अन्नधान्याच्या किमती वाढू शकतात, ज्यामुळे महागाई वाढण्याची शक्यता असते. तसेच, ग्रामीण रोजगाराच्या संधी कमी झाल्यामुळे शहरांकडे स्थलांतर वाढते आणि शहरी भागावर अतिरिक्त ताण निर्माण होतो.

या अभ्यासाचा उद्देश भारतातील कृषी संकटाची प्रमुख कारणे, त्याचे सामाजिक-आर्थिक परिणाम आणि देशाच्या आर्थिक विकासावर होणारा प्रभाव यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. तसेच कृषी क्षेत्रातील स्थिरता आणि शाश्वत विकास साधण्यासाठी आवश्यक धोरणात्मक सुधारणा आणि उपाययोजना यांचा शोध घेणे हा देखील या अभ्यासाचा महत्त्वाचा भाग आहे.

साहित्याचा आढावा :-

भारत हा पारंपरिकदृष्ट्या कृषीप्रधान देश आहे. देशातील मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहे. तथापि, गेल्या काही दशकांत भारतीय कृषी क्षेत्र अनेक

प्रकारच्या संकटांना सामोरे जात आहे. या संकटाचा परिणाम केवळ शेतकऱ्यांवरच नव्हे तर संपूर्ण देशाच्या आर्थिक विकासावरही होत आहे. विविध संशोधकांनी आणि संस्थांनी कृषी संकटाची कारणे, त्याचे परिणाम आणि त्यावर उपाययोजना याबाबत अभ्यास केला आहे.

कृषी संकटाचे प्रमुख कारण म्हणजे उत्पादन खर्चात सातत्याने वाढ आणि शेतीमालाच्या किमतींमध्ये अस्थिरता. खत, बियाणे, कीटकनाशके आणि सिंचन यांसारख्या घटकांचा खर्च वाढत असताना शेतमालाला अपेक्षित बाजारभाव मिळत नाही. यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होते आणि कर्जबाजारीपण वाढते. अनेक अभ्यासकांच्या मते या परिस्थितीमुळे शेतकरी आत्महत्यांसारख्या गंभीर सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. विशेषतः महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश आणि कर्नाटक या राज्यांमध्ये हे संकट अधिक तीव्रतेने दिसून येते.

दुसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे हवामानातील अनिश्चितता. हवामान बदलामुळे पाऊस अनियमित होणे, दुष्काळ आणि पूर यांसारख्या नैसर्गिक आपत्ती वाढणे हे घटक शेतीच्या उत्पादनावर परिणाम करतात. हवामानातील बदलामुळे पिकांचे नुकसान होऊन शेतकऱ्यांचे उत्पन्न घटते. यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था कमकुवत होते.

कृषी संकटाचा भारताच्या आर्थिक विकासावर अनेक प्रकारे परिणाम होतो. प्रथम, कृषी क्षेत्राचा देशाच्या सकल देशांतर्गत उत्पन्नात (GDP) असलेला वाटा कमी होत असला तरी रोजगाराच्या दृष्टीने हे क्षेत्र अजूनही अत्यंत महत्त्वाचे आहे. जर कृषी क्षेत्रात स्थिरता नसेल तर ग्रामीण भागातील रोजगार संधी कमी होतात आणि स्थलांतर वाढते. ग्रामीण लोकसंख्या शहरांकडे स्थलांतर करते, ज्यामुळे शहरी भागावर लोकसंख्येचा ताण वाढतो.

दुसरे म्हणजे कृषी क्षेत्रातील मंदीमुळे देशातील एकूण मागणीवरही परिणाम होतो. ग्रामीण लोकसंख्येची खरेदी क्षमता कमी झाल्यास उद्योग आणि सेवा क्षेत्रावरही त्याचा नकारात्मक परिणाम होतो. त्यामुळे आर्थिक विकासाचा वेग कमी होऊ शकतो.

या संकटावर मात करण्यासाठी विविध उपाय सुचविण्यात आले आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, सिंचन व्यवस्थेचा विकास, कृषी उत्पादनाचे योग्य मूल्य निर्धारण, शेतकऱ्यांना थेट बाजारपेठेची उपलब्धता आणि कृषी विमा योजनांचा प्रभावी अंमल यांसारख्या उपायांवर भर देण्यात आला आहे. तसेच सरकारने शाश्वत शेती पद्धती, सेंद्रिय शेती आणि कृषी प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

आखेरीस असे म्हणता येईल की कृषी क्षेत्रातील संकट हे केवळ ग्रामीण समस्या नसून राष्ट्रीय आर्थिक विकासाशी थेट संबंधित आहे. त्यामुळे कृषी क्षेत्र मजबूत करणे हे भारताच्या दीर्घकालीन आर्थिक

विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. योग्य धोरणे, तांत्रिक नवकल्पना आणि प्रभावी अंमलबजावणी यांद्वारे कृषी क्षेत्र अधिक सक्षम बनविता येऊ शकते.

संशोधन पद्धती :-

या संशोधनासाठी गुणात्मक व परिमाणात्मक (Qualitative व Quantitative) या दोन्ही पद्धतींचा वापर केला जाईल. प्राथमिक माहिती मिळवण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या मुलाखती, प्रश्नावली व क्षेत्रभेटींचा उपयोग केला जाईल. दुय्यम माहिती विविध सरकारी अहवाल, संशोधन निबंध, कृषीविषयक पुस्तके, तसेच Ministry of Agriculture & Farmers Welfare, National Sample Survey Office आणि Reserve Bank of India यांच्या प्रकाशित अहवालांमधून संकलित केली जाईल. संकलित माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण करून कृषी संकटाचा उत्पादन, रोजगार, उत्पन्न व आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासला जाईल. त्यामुळे संशोधन अधिक विश्वासाह व वस्तुनिष्ठ होईल.

संशोधन निष्कर्ष :-

भारत हा मुख्यतः कृषिप्रधान देश असून देशातील मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. तथापि, गेल्या काही दशकांत कृषी क्षेत्रात अनेक समस्या निर्माण झाल्यामुळे कृषी संकट तीव्र झाले आहे. हवामानातील अनिश्चितता, पावसाचे अनियमित प्रमाण, शेती उत्पादनाच्या किमतीतील चढ-उतार, उत्पादन खर्चात वाढ, कर्जबाजारीपणा आणि बाजारपेठेतील अस्थिरता ही या संकटाची प्रमुख कारणे आहेत. या समस्यांमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न घटते आणि त्यांचा आर्थिक स्तर खालावतो.

कृषी संकटाचा भारताच्या आर्थिक विकासावरही मोठा परिणाम दिसून येतो. शेती क्षेत्रातील उत्पादन घटल्यास अन्नधान्य पुरवठ्यावर परिणाम होतो, ज्यामुळे महागाई वाढण्याची शक्यता असते. ग्रामीण भागातील उत्पन्न कमी झाल्यामुळे खरेदी शक्ती घटते आणि त्यामुळे औद्योगिक व सेवा क्षेत्रातील मागणीवरही परिणाम होतो. यामुळे देशाच्या एकूण आर्थिक वाढीचा वेग कमी होऊ शकतो.

संशोधनाच्या निष्कर्षानुसार, कृषी क्षेत्राच्या शाश्वत विकासासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, सिंचन सुविधांचा विस्तार, योग्य किमतीची हमी, कृषी विमा योजना आणि शेतकऱ्यांना वित्तीय सहाय्य या उपाययोजना आवश्यक आहेत. या सुधारणा प्रभावीपणे राबवल्यास कृषी संकट कमी होऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होईल आणि देशाच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासाला चालना मिळेल.

शिफारसी :-

भारताची अर्थव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. परंतु हवामानातील अनिश्चितता, वाढता उत्पादन

खर्च, कमी बाजारभाव, कर्जबाजारीपणा आणि अपुरी पायाभूत सुविधा यामुळे कृषी क्षेत्रात गंभीर संकट निर्माण झाले आहे. या संकटाचा परिणाम केवळ शेतकऱ्यांवरच नव्हे तर संपूर्ण देशाच्या आर्थिक विकासावर होतो. त्यामुळे या समस्येवर प्रभावी उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

कृषी संकट कमी करण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण शिफारसी पुढे करता येतात. प्रथम, शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाला योग्य आणि हमीभाव मिळावा यासाठी बाजारव्यवस्था अधिक पारदर्शक आणि सक्षम करणे आवश्यक आहे. दुसरे म्हणजे सिंचन सुविधा वाढवून पावसावर असलेले अवलंबित्व कमी करणे गरजेचे आहे. तिसरे म्हणजे आधुनिक तंत्रज्ञान, सुधारित बियाणे आणि शाश्वत शेती पद्धतींचा प्रसार करून उत्पादनक्षमता वाढवणे आवश्यक आहे.

याशिवाय, शेतकऱ्यांसाठी स्वस्त कर्ज, पिकविमा योजना आणि साठवणूक व प्रक्रिया उद्योगांचा विकास करणेही महत्त्वाचे आहे. कृषी शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांद्वारे शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञानाची माहिती देणे आवश्यक आहे. अशा उपाययोजनांमुळे कृषी क्षेत्र मजबूत होईल आणि भारताच्या आर्थिक विकासाला स्थिर आणि शाश्वत गती मिळू शकेल.

निष्कर्ष :-

भारतातील कृषी क्षेत्र देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. परंतु गेल्या काही दशकांपासून हवामानातील अनिश्चितता, उत्पादन खर्चात वाढ, बाजारातील अस्थिरता, अपुरी सिंचन व्यवस्था आणि कर्जबाजारीपणा यांसारख्या समस्यांमुळे कृषी क्षेत्र गंभीर संकटाचा सामना करत आहे. या संकटाचा परिणाम केवळ शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावरच नाही तर देशाच्या एकूण आर्थिक विकासावरही होत आहे.

कृषी क्षेत्रातील घटती उत्पादकता आणि शेतकऱ्यांचे कमी उत्पन्न यामुळे ग्रामीण भागातील खरेदी क्षमता कमी होते. परिणामी उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांवरील मागणी कमी होते, ज्यामुळे आर्थिक विकासाचा वेग मंदावू शकतो. तसेच ग्रामीण बेरोजगारी वाढल्यामुळे शहरांकडे स्थलांतर वाढते, ज्यामुळे शहरी भागांवर अतिरिक्त ताण निर्माण होतो.

या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी कृषी क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, प्रभावी बाजार व्यवस्था, योग्य किमतीची हमी, पाणी व्यवस्थापन आणि शेतकऱ्यांना आर्थिक व तांत्रिक मदत देणे अत्यावश्यक आहे. शाश्वत आणि समावेशक विकास साधण्यासाठी कृषी क्षेत्राची मजबूती अत्यंत गरजेची आहे. त्यामुळे कृषी संकटावर प्रभावी उपाययोजना केल्यास केवळ शेतकऱ्यांचे जीवनमान सुधारेल असे नाही तर भारताच्या आर्थिक विकासालाही दीर्घकालीन स्थैर्य मिळेल.

संदर्भ :-

१. Food and Agriculture Organization. (2017). *The State of Food and Agriculture*. रोम: FAO Publishing.
२. Ministry of Agriculture and Farmers Welfare. (2022). *Agricultural Statistics at a Glance 2022*. नवी दिल्ली: भारत सरकार.
३. National Bank for Agriculture and Rural Development. (2021). *Annual Report 2020-21*. मुंबई: NABARD.
४. M. S. Swaminathan. (2006). *An Evergreen Revolution*. चेन्नई: EastWest Books.
५. Reserve Bank of India. (2021). *Handbook of Statistics on Indian Economy*. मुंबई: RBI Publications.
६. NITI Aayog. (2018). *Strategy for New India @75*. नवी दिल्ली: भारत सरकार.
७. Government of India. (2023). *Economic Survey of India 2022-23*. नवी दिल्ली: वित्त मंत्रालय.
८. Ashok Gulati., & Shweta Saini. (2015). *Agriculture and Food Policy in India*. नवी दिल्ली: Oxford University Press.
९. World Bank. (2019). *Future of Food: Shaping a Climate-Smart Global Food System*. वॉशिंग्टन, डी.सी.: World Bank Publications.
१०. Government of Maharashtra. (2021). *महाराष्ट्र आर्थिक सर्वेक्षण*. मुंबई: महाराष्ट्र शासन.

43.

भारतीय आर्थिक वृद्धीवर निश्चलिकरण धोरणाचा झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. सुरेश सखाराम भालेराव

मार्गदर्शक

एम.ए. (राज्यशास्त्र)

नेट, पीएचडी

रुपाली घनश्याम अभूरे

संशोधक

एम.ए. (राज्यशास्त्र), सेट

प्रस्तावना : आर्थिक वृद्धी (Economic Growth) ही एक संख्यात्मक संकल्पना असून देशातील वस्तू व सेवांच्या एकूण उत्पादनात वाढ होणे म्हणजेच आर्थिक वृद्धी होणे होय. म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्न सतत वाढत जाणाऱ्या प्रक्रियेला आर्थिक वृद्धी म्हटले जाते. आर्थिक वाढ म्हणजेच ठराविक कालावधी देशाच्या एकूण उत्पन्नात (GDP) झालेली वाढ होय. आर्थिक वृद्धीचे मोजमाप साधारणतः जीडीपी च्या संदर्भात केले जाते. अशा रीतीने देशाचा जीडीपी सतत वाढत जाणाऱ्या प्रक्रियेला आर्थिक वृद्धी असे म्हणतात, तर एका वर्षाचा जीडीपी मागील वर्षाच्या जीडीपीच्या तुलनेने जेवढ्या टक्क्यांनी वाढलेला असतो त्यास आर्थिक वृद्धी दर (Economic Growth Rate) असे म्हणतात. वृद्धीदर धनात्मक किंवा ऋणात्मक असू शकतो.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास हा स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील एक महत्त्वाचा प्रवास आहे. नैसर्गिक संसाधने, लोकसंख्येचा लाभ, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि धोरणात्मक सुधारणा यांच्या जोरावर भारताने वेगवान आर्थिक वाढ साध्य केली आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या सुरुवातीच्या काळात भारताने नियोजनाधिष्ठित अर्थव्यवस्थेचा अवलंब केला. पाच वर्षांच्या योजनेद्वारे कृषी उद्योग आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासावर भर देण्यात आला. हरित क्रांतीमुळे कृषी उत्पादनात वाढ झाली आणि अन्नधान्याच्या बाबतीत भारत स्वयंपूर्ण झाला. तथापि, परवाना परमिट राज मुळे औद्योगिक वाढ तुलनेने मंद राहिली परंतु 1991 नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणामुळे भारतीय आर्थिक वाढीला नवे परिणाम मिळाले खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण (LPG) या धोरणामुळे परकीय गुंतवणूक वाढली, स्पर्धेला चालना मिळाली आणि सेवा क्षेत्राचा झपाट्याने विकास झाला.

माहिती तंत्रज्ञान, दूरसंचार, बँकिंग आणि सेवा क्षेत्राने जीडीपी वाढीत महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यानंतरच्या काळात भारताने डिजिटल इंडिया, मेक इन इंडिया, स्टार्ट अप इंडिया यासारख्या उपक्रमाद्वारे आर्थिक वाढीस गती दिली. डिजिटल व्यवहार, पायाभूत सुविधा, रस्ते, बंदरे, वीज आणि दळणवळण यामध्ये झालेली गुंतवणूक अर्थव्यवस्थेला बळकटी देत आहे. तसेच तरुण लोकसंख्या ही भारतासाठी लोकसंख्यात्मक लाभांश ठरत आहे. तथापि, भारतीय आर्थिक वाढीसमोर काही आव्हाने ही आहेत जसे

की बेरोजगारी, उत्पन्नातील विषमता, कृषी क्षेत्रातील अडचणी, कौशल्य विकासाचा अभाव, पर्यावरणीय समस्या यांचा आर्थिक वाढीवर परिणाम होतो परंतु अलीकडच्या काळामध्ये भारतामध्ये झालेली निश्चलनीकरण याचा देखील भारताच्या आर्थिक वाढीवर परिणाम झाला आहे. भारत सरकारने 8 नोव्हेंबर 2016 रोजी ₹ 500 व ₹ 1000 मूल्याच्या नोटा चलनातून बाद करण्याचा ऐतिहासिक निर्णय घेतला या निर्णयाला निश्चलनीकरण (नोटाबंदी) असे संबोधले जाते. काळा पैसा, भ्रष्टाचार, बनावट चलन, दहशतवाद्याला होणारा आर्थिक पुरवठा रोखणे आणि डिजिटल अर्थव्यवस्थेला चालना देणे हा या निर्णयामागील प्रमुख उद्देश होता या निर्णयाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अल्पकालीन तसेच दीर्घकालीन असा सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम झाला त्यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या विकास व वृद्धी दर मंदावला.

उद्देश:-

निश्चलिकरण धोरणामुळे आर्थिक वृद्धी दर कमी झाला हे अभ्यासणे हा प्रस्तुत शोधून निबंधाचा प्रमुख उद्देश आहे-

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंध दुय्यम तथ्य संकलनाच्या आधारे करण्यात आला आहे. त्यामध्ये ग्रंथ, वर्तमानपत्र, मासिक आणि विविध अहवाल यांच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

भारतीय आर्थिक वृद्धीवर झालेले परिणाम:-**देशातील तीव्र रोकड टंचाई:-**

नोव्हेंबर 2016 च्या निश्चलिकरणानुसार 500 व 1000 रुपयांच्या चलनी नोटांचा चलनातील वाटा प्रचंड म्हणजे तब्बल 86 टक्के होता. मार्च 2026 मध्ये आरबीआय ने दिलेल्या आकडेवारीनुसार, बाजारात एकूण चलन 16415 अब्ज रुपयांचे होते आणि त्यात 47.8% वाटा 500 रुपयांच्या नोटांचा तर 38.6% वाटा एक हजार रुपयांच्या नोटांचा होता जो एकत्रित मिळून चलनातील नोटांच्या 86% होता. अर्थव्यवस्थेतील 86% चलन बात केल्यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये प्रचंड रोकड टंचाई झाली. दैनंदिन व्यवहार करणे देखील लोकांना अवघड झाले. रोखीसाठी बँकांमध्ये नागरिकांच्या रांगा लागल्या. 86% चलन बँकेमधून बाद झाल्यामुळे बँकांमध्ये पुरेशी रोख नव्हती त्यामुळे सर्वसामान्य जनता त्रस्त झाली.

बँकिंग समोर लागलेल्या लोकांच्या रांगांमध्ये बऱ्याच लोकांचा मृत्यू देखील झाला. रोख रक्कम असल्यामुळे जीवनावश्यक गरजेच्या गोष्टी घेणे लोकांना शक्य होत नव्हते. अर्थव्यवस्थेमध्ये मंदी सदृश्य परिस्थिती दिसत होती.

लघु उद्योगावरील परिणाम (MSME):-

भारताच्या औद्योगिक क्षेत्रात सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम क्षेत्राला (MSME) महत्त्वाचे स्थान आहे. लघुउद्योग हे गतिमान व परिवर्तनशील क्षेत्र आहे- जे उद्योगाच्या विकासाबरोबरच देशभरात लाखो लोकांना रोजगार देऊन देशाच्या विकासाची सामाजिक उद्दिष्टे पूर्ण करण्याचे कार्य करते. निश्चलनीकरणापूर्वी लघुउद्योग प्रामुख्याने रोखीने केले जात असत. निश्चलनीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेत रोखीचा प्रचंड तुटवडा होता त्यामुळे लघु उद्योगासाठी लागणारे कच्चा माल, यंत्रसामग्री, साहित्य आणि रोजगार इत्यादीसाठी रोखीची उपलब्ध नव्हती त्यामुळे काही लघुउद्योग कायमचे तर काही उद्योग तात्पुरत्या स्वरूपात बंद पडले. अनेक लघुउद्योगांची उत्पादन 20 ते 50 % पर्यंत घटले. रोखीच्या टंचाईमुळे मजुरांना वेळेवर वेतन देण्यात अडचणी आल्या, लघुउद्योग बंद पडल्यामुळे पूर्वी स्थलांतरित कामगारांचे परत स्थलांतर झाले. लघुउद्योग आर्थिक चक्र गतिमान ठेवतात परंतु तेच बंद पडल्यामुळे आर्थिक वृद्धी कमी झाली.

बांधकाम उद्योगावर परिणाम :-

बांधकाम क्षेत्र देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना देणारे आणि मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करणारे महत्त्वाचे क्षेत्र आहे निश्चलनीकरणामुळे बांधकाम क्षेत्रामध्ये रोख रक्कम मिळणे अशक्य झाले. त्यामुळे बांधकाम मजुरांचे पगार करणे अशक्य होऊ लागले. बांधकामासाठी लागणारे साहित्य खरेदी करणे अवघड झाले त्यामुळे बांधकाम क्षेत्र बऱ्याच कालावधीसाठी ठप्प झाले. रोजगार निर्मिती कमी झाल्यामुळे देशाच्या आर्थिक वृद्धीवर व विकासावर मोठ्या प्रमाणावर त्याचा विपरीत परिणाम झाला.

शेती व किरकोळ बाजारावर परिणाम :-

2016 च्या निश्चलनीकरण धोरणामुळे शेती व किरकोळ बाजारावर परिणाम झाला. शेतीसाठी आवश्यक असणारे खते, बियाणे, रोजगारी इत्यादी व्यवहार रोखीने केले जात होते. ग्रामीण भागात विशेषता शेतकरी डिजिटल पेमेंटने जोडलेला नव्हता त्यामुळे सर्व व्यवहार काही कालावधीसाठी ठप्प झाले. निश्चलनीकरण धोरणामुळे रोखीची कमतरता असल्यामुळे कृषी क्षेत्र प्रभावित झाले त्याचा मोठा परिणाम ग्रामीण अर्थव्यवस्था वृद्धीला खिळ बसण्यामध्ये झाला.

डिजिटल पेमेंट मध्ये वाढ:-

निश्चलनीकरण धोरणामुळे अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेल्या आरोग्याचा तुटवडा दूर करण्यासाठी केंद्र सरकारने भीम नावाचे युनायटेड पेमेंट इंटरफेस विकसित केले. त्यानंतर मार्केटमध्ये

यूपीआय अँप, क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, नेट बँकिंग इत्यादी ऑनलाइन बँकिंगच्या सुविधा उपलब्ध झाल्या त्यामुळे ऑनलाइन पेमेंट करणे अतिशय सुलभ झाले. दैनंदिन व्यवहारापासून ते आयकर भरणा करणे मोठ्या उद्योग कंपन्या, शेतकरी व्यावसायिक इत्यादींना ऑनलाइन डिजिटल पेमेंट करणे सुलभ झाले निश्चलनीकरण धोरणामुळे डिजिटल पेमेंट मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. आजकाल भाजी घेण्यापासून ते मोठमोठे व्यवहार करण्यापर्यंत डिजिटल पेमेंट चा उपयोग करणे सुलभ झाले आहे. निश्चलनीकरणा नंतर डिजिटल पेमेंट मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे.

कर जाळ्यात वाढ:-

निश्चलनीकरणानंतर नागरिकांना जुन्या नोटा बँकेत जमा करणे बंधनकारक होते त्यामुळे पूर्वी न जाहीर केलेला पैसा बँक खात्यात आला. त्यामुळे मोठ्या रकमेच्या ठेवीवर आयकर विभागाचे लक्ष गेले लोकांना आयकर भरणे बंधनकारक झाले. लोकांना बँकिंग व्यवस्थेची सवय लागल्यामुळे आयकर विवरणपत्र भरणाऱ्यांची संख्या वाढली तसेच लघुउद्योग व स्वयंरोजगार करणारे करप्रणालीत आले. लोकांमध्ये कर भरण्याबाबत भीती व जागरूकता वाढली उत्पन्न लपवण्यापेक्षा जाहीर करणे सुरक्षित वाटू लागले त्यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये पारदर्शकता आली.

बँकिंग प्रणालीत मोठ्या प्रमाणात रोख रक्कम जमा:-

निश्चलनीकरणानंतर नागरिकांना जुन्या नोटा बँकेत जमा करणे बंधनकारक होते त्यामुळे पूर्वी न जाहीर केलेला पैसा बँक खात्यात आला. त्यामुळे मोठ्या रकमेच्या ठेवीवर आयकर विभागाचे लक्ष गेले लोकांना आयकर भरणे बंधनकारक झाले. लोकांना बँकिंग व्यवस्थेची सवय लागल्यामुळे आयकर विवरणपत्र भरणाऱ्यांची संख्या वाढली तसेच लघुउद्योग व स्वयंरोजगार करणारे करप्रणालीत आले. लोकांमध्ये कर भरण्याबाबत भीती व जागरूकता वाढली उत्पन्न लपवण्यापेक्षा जाहीर करणे सुरक्षित वाटू लागले त्यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये पारदर्शकता आली.

नव्या करदात्यांची नोंदणी वाढली:-

बँकिंग व्यवहार करण्यासाठी अनेक लोकांनी पहिल्यांदाच पॅन कार्ड काढले तसेच आयकर विवरणपत्र भरणाऱ्यांची संख्या वाढली. लघुउद्योग व स्वयंरोजगार करणारी कर्णप्रणालीत आले त्यामुळे आयकरांमध्ये वाढ झाली.

रोकडविरहित ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास:-

रोकडविरहित अर्थव्यवस्था याचा अर्थ जास्तीत जास्त डिजिटल पद्धतीचा वापर आणि रोजच्या व्यवहारात रोख रकमेचा कमीत कमी वापर करणे असा होतो. निश्चलनीकरणापूर्वी डिजिटल व्यवहारांचा वापर शहरी भागामध्ये व उच्चशिक्षितामध्ये मोठ्या प्रमाणात केला जात असे परंतु ग्रामीण भागामध्ये डिजिटल व्यवहाराचा वापर केला जात नसे परंतु निश्चलनीकरण नंतर ग्रामीण भागामध्ये डिजिटल व्यवहारांचा वापर वाढला ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे

मोठ्या प्रमाणावर डीजिटलायझेशन झाले त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये पारदर्शकता आणि व आर्थिक व्यवहार करणे सुलभ झाले.

निश्चलनीकरणावर क्रिसिल अहवालाची निरीक्षणे :

CRISIL (Credit Rating Information Services of India limited) ही भारतातील अग्रगण्य क्रेडिट रेटिंग व संशोधन संस्था आहे. ती बँका, कंपन्या, सरकार व गुंतवणूकदारांसाठी आर्थिक स्थिती धोके आणि वाढीची शक्यता याचे विश्लेषण करते व अहवाल प्रसिद्ध करते.

निश्चलनीकरणावर क्रिसिल अहवालाचे मुख्य निरीक्षणे:-

अ) अल्पकालीन परिणाम:-

रोख व्यवहारावर अवलंबून असलेल्या क्षेत्रावर नकारात्मक परिणाम जसे की,

१. लघुउद्योग
२. बांधकाम
३. शेती व किरकोळ व्यापार

त्यावर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडल्यामुळे आर्थिक वाढ (GDP Growth) तात्पुरती घटली.

ब) दीर्घकालीन परिणाम

1) डिजिटल पेमेंट मध्ये वाढ

१. कर जाळ्याचा विस्तार
२. बँकिंग प्रणालीतील ठेवीमध्ये वाढ
३. उपचारीक अर्थव्यवस्थेला चालना.

RBI, IMF आणि जागतिक बँकेच्या आकडेवारीनुसार **GDP** ची तुलना करून आर्थिक वृद्धीदरावर झालेल्या परिणामाचा

तुलनात्मक तक्ता: भारताचा **GDP** वाढ दर:

वर्ष	जीडीपी वाढीचा दर
2014	7.4%
2015 (निश्चलनीकरणाआधी)	8%
2016 (निश्चलनीकरण वर्ष)	8.26%
2017 नंतर काही महीने	6.80%
2018	6.45%
2019	3.87%
2020	-5.78% (covid -19)

निष्कर्ष :-

१. भारतामध्ये 2016 चे निश्चलनीकरण अगोदर आर्थिक वृद्धीदर 8% पेक्षा अधिक होता परंतु निश्चलनीकरणाचे परिणाम जाणवू लागले तसा वृद्धी दर 6 % टक्क्यांच्या जवळपास आला होता. म्हणजेच भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीवर निश्चलनीकरणाचा मोठ्या प्रमाणावर नकारात्मक परिणाम झाला आहे निश्चलनीकरणामुळे अर्थव्यवस्थेचा वृद्धीदर मंदावला.
२. निश्चलनीकरणाच्या धोरणाचे परिणाम अर्थव्यवस्थेवर जाणवत असताना 2019 मध्ये कोविड-19 मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती दयनीय झाली.
३. निश्चलनीकरण धोरणामुळे अर्थव्यवस्थेत रोख रक्कम नसल्यामुळे लघु, मध्यम व सूक्ष्म उद्योग क्षेत्र प्रभावित झाले त्यामुळे अनेकांचे रोजगार गेले अर्थव्यवस्थेमध्ये मंदी सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाली.
४. निश्चलनीकरण धोरणामुळे शहराप्रमाणे ग्रामीण अर्थव्यवस्था डिजिटलाइज झाली परंतु जशी रोख उपलब्ध झाली तशी ग्रामीण अर्थव्यवस्था पुन्हा रोखीकडे वळली.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. कोळंबी रंजन (मार्च 2024) : भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन, पुणे.
२. मासिक योजना (फेब्रुवारी 2017) : रोकड विरहित अर्थव्यवस्था.
३. प्रा कोत्तापल्ले लक्ष्मण (2017) : भारताचे आर्थिक धोरण आणि प्रशासन, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
४. Reddy R. (2018) : Demonetisation & Black money, Orient blackwan private limited.
२. Sharma P. (2017) : Demonetisation - Modi's political masterstroke, Bloombury India.

44.

लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण रोजगार निर्मितीत कृषी व औद्योगिक विकासाची भूमिका

डॉ. मनोजकुमार यादवराव सोमवंशी,

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

शिवनेरी महाविद्यालय, शिरूर अनंतपाळ, जिल्हा लातूर.

सारांश: लातूर जिल्हा हा मराठवाडा विभागातील एक प्रमुख कृषीप्रधान जिल्हा असून ग्रामीण रोजगारनिर्मितीत कृषी व औद्योगिक विकासाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. जिल्ह्यातील बहुतांश ग्रामीण लोकसंख्या उपजीविकेसाठी शेतीवर अवलंबून आहे. ज्वारी, बाजरी, तूर, सोयाबीन, ऊस व कडधान्ये ही प्रमुख पिके असून शेतीशी संबंधित कामे जसे की पेरणी, कापणी, साठवणूक, वाहतूक व प्रक्रिया यांमधून मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध होतो. पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, शेळीपालन व कुक्कुटपालन यांसारखे पूरक व्यवसाय ग्रामीण बेरोजगारी कमी करण्यास मदत करतात. औद्योगिक विकासामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या नव्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. साखर कारखाने, डाळ मिल्स, तेल गिरण्या, कृषी प्रक्रिया उद्योग, लघु व कुटीर उद्योग यांमुळे स्थानिक युवकांना काम मिळू लागले आहे. कृषी आधारित उद्योगांमुळे शेतमालाला मूल्यवर्धन मिळून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढते तसेच स्थायी रोजगारनिर्मिती होते. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांच्या (MSME) विकासामुळे ग्रामीण भागातील औद्योगिक क्रियाकलापांना चालना मिळाली आहे. कृषी व औद्योगिक क्षेत्राचा समन्वय साधल्यास ग्रामीण विकास अधिक वेगाने होऊ शकतो. अन्नप्रक्रिया, साठवणूक, विपणन सुविधा व कौशल्य विकास कार्यक्रमांमुळे ग्रामीण युवकांना स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. शासनाच्या विविध रोजगारनिर्मिती योजनांमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होत आहे. त्यामुळे लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण रोजगारनिर्मितीसाठी कृषी व औद्योगिक विकास हे परस्परपूरक व आवश्यक घटक ठरतात.

प्रस्तावना: लातूर जिल्हा हा महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागातील एक महत्त्वाचा जिल्हा असून येथील अर्थव्यवस्था मुख्यतः ग्रामीण व कृषीप्रधान स्वरूपाची आहे. जिल्ह्याची बहुसंख्य लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्यास असून त्यांच्या उपजीविकेचा प्रमुख आधार कृषी, कृषीपूरक व्यवसाय व स्थानिक उद्योग आहेत. ग्रामीण भागातील वाढती लोकसंख्या, मर्यादित शेतीधारणा, अनिश्चित पर्जन्यमान व हवामानातील बदल यांमुळे ग्रामीण रोजगारनिर्मिती ही एक गंभीर सामाजिक व आर्थिक समस्या बनली आहे. अशा परिस्थितीत कृषी व औद्योगिक विकासाचा ग्रामीण रोजगारनिर्मितीवर होणारा परिणाम अभ्यासणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

कृषी क्षेत्र हे ग्रामीण रोजगाराचे सर्वात मोठे साधन मानले जाते. लातूर जिल्ह्यात ज्वारी, बाजरी, तूर, सोयाबीन, ऊस व कडधान्ये ही प्रमुख पिके घेतली जातात. पेरणी, मशागत, कापणी, साठवणूक, वाहतूक व विक्री यांसारख्या विविध टप्प्यांवर मोठ्या प्रमाणावर मजुरांना रोजगार उपलब्ध होतो. यासोबतच दुग्धव्यवसाय, पशुपालन, शेळीपालन, कुक्कुटपालन व मत्स्यव्यवसाय यांसारखे कृषीपूरक व्यवसाय ग्रामीण कुटुंबांना अतिरिक्त उत्पन्न व रोजगार देतात. त्यामुळे ग्रामीण बेरोजगारी कमी करण्यास कृषी क्षेत्राची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. औद्योगिक विकास हा ग्रामीण रोजगारनिर्मितीचा दुसरा महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. लातूर जिल्ह्यातील साखर कारखाने, डाळ मिल्स, तेल गिरण्या, अन्नप्रक्रिया उद्योग, लघु व कुटीर उद्योग तसेच सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) यांनी स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या संधी

निर्माण केल्या आहेत. कृषी आधारित उद्योगांमुळे शेतमालाला मूल्यवर्धन मिळते, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढते व ग्रामीण युवकांना स्थलांतर न करता रोजगार मिळण्याची संधी उपलब्ध होते. कृषी व औद्योगिक क्षेत्रांचा समन्वय साधून शाश्वत ग्रामीण विकास घडवून आणता येतो. शासनाच्या विविध योजना, कौशल्य विकास कार्यक्रम, स्वयंरोजगार योजना व ग्रामीण औद्योगिकीकरणामुळे रोजगारनिर्मितीस चालना मिळत आहे. म्हणूनच लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण रोजगारनिर्मितीमध्ये कृषी व औद्योगिक विकासाची भूमिका अभ्यासणे सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

साहित्याचा आढावा

ग्रामीण रोजगारनिर्मितीमध्ये कृषी व औद्योगिक विकासाच्या भूमिकेवर अनेक अर्थतज्ज्ञ व संशोधकांनी अभ्यास केला आहे. टोडारो व स्मिथ (Todaro & Smith) यांनी आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत कृषी क्षेत्राचे महत्त्व अधोरेखित करताना ग्रामीण रोजगाराचा पाया शेती असल्याचे नमूद केले आहे. दत्त व सुंदरम यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या अभ्यासात कृषीपूरक व्यवसाय व ग्रामीण उद्योगांचे योगदान स्पष्ट केले आहे. देसाई यांनी ग्रामीण समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून ग्रामीण रोजगाराच्या समस्यांचा अभ्यास करून औद्योगिकीकरणाशिवाय शाश्वत रोजगारनिर्मिती शक्य नसल्याचे मांडले आहे. NSSO व जनगणना अहवालांमधून ग्रामीण रोजगाराची रचना, बेरोजगारीचे स्वरूप व कृषीवरील अवलंबित्व स्पष्ट होते. MGNREGA व PMSGP संदर्भातील अभ्यासांमधून

शासन योजनांचा ग्रामीण रोजगारावर सकारात्मक परिणाम दिसून येतो. तथापि, लातूर जिल्ह्यासारख्या मराठवाड्यातील जिल्ह्यांवर केंद्रित सखोल अभ्यास तुलनेने कमी असल्याने प्रस्तुत संशोधन त्या उणिवेची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न करते.

उद्दिष्टे

सदर संशोधनाचा मुख्य उद्देश लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण रोजगारनिर्मितीत कृषी व औद्योगिक विकासाची भूमिका अभ्यासणे हा आहे. या अभ्यासाद्वारे ग्रामीण भागातील रोजगाराचे स्वरूप, त्यातील बदल व प्रवृत्ती समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. कृषी क्षेत्रातून निर्माण होणाऱ्या रोजगाराच्या संधी तसेच कृषीपूरक व्यवसायांचा ग्रामीण उत्पन्नावर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे हे या संशोधनाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. तसेच लघु, कुटीर व सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांमुळे (MSME) ग्रामीण युवकांसाठी निर्माण होणाऱ्या रोजगार संधींचा अभ्यास करणे हेही या संशोधनाचे उद्दिष्ट आहे. शासनाच्या विविध रोजगार व स्वयंरोजगार योजनांचा ग्रामीण रोजगारावर होणारा प्रभाव तपासणे तसेच ग्रामीण बेरोजगारीच्या समस्यांवर उपाययोजना सुचविणे हा या अभ्यासाचा आणखी एक महत्त्वाचा उद्देश आहे. एकूणच कृषी व औद्योगिक क्षेत्रांचा समन्वित विकास ग्रामीण आर्थिक विकासास कसा हातभार लावतो हे स्पष्ट करणे हा या संशोधनाचा केंद्रबिंदू आहे.

गृहीतके

सदर संशोधनात काही महत्त्वाच्या गृहीतकांच्या आधारे अभ्यास करण्यात आला आहे. लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण रोजगारनिर्मितीत कृषी क्षेत्राची भूमिका प्रमुख आहे, हे या संशोधनाचे पहिले गृहीतक आहे. दुसरे गृहीतक असे की कृषीपूरक व्यवसायांमुळे ग्रामीण कुटुंबांचे उत्पन्न वाढून रोजगाराची स्थिरता निर्माण होते. तिसरे गृहीतक म्हणजे ग्रामीण भागातील औद्योगिक विकास, विशेषतः कृषी आधारित व लघुउद्योग, रोजगारनिर्मितीस महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. तसेच शासनाच्या रोजगार व स्वयंरोजगार योजनांचा ग्रामीण बेरोजगारी कमी करण्यात सकारात्मक परिणाम होतो, असेही या संशोधनाचे गृहीतक आहे. ग्रामीण औद्योगिकीकरणाचा अभाव, अपुरी पायाभूत सुविधा व कौशल्याची कमतरता यांमुळे रोजगारनिर्मिती मर्यादित राहते, हेही या अभ्यासाचे एक गृहीतक आहे. या गृहीतकांच्या आधारे लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण रोजगारनिर्मितीची वास्तविक स्थिती तपासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधनात लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण रोजगारनिर्मितीत कृषी व औद्योगिक विकासाची भूमिका अभ्यासण्यासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनाचा उद्देश ग्रामीण भागातील रोजगारनिर्मितीवर कृषी व

औद्योगिक घटकांचा होणारा परिणाम समजून घेणे हा आहे. या अभ्यासासाठी प्राथमिक व द्वितीयक माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी लातूर जिल्ह्यातील निवडक ग्रामीण भागातील शेतकरी, मजूर, लघुउद्योग व्यवसायिक व ग्रामीण युवक यांच्याशी प्रत्यक्ष मुलाखती, प्रश्नावली व अनौपचारिक चर्चांचा उपयोग करण्यात आला. प्रश्नावलीत रोजगाराचे स्वरूप, उत्पन्नाचे स्रोत, कृषीपूरक व्यवसाय, औद्योगिक संधी व शासनाच्या योजनांचा लाभ यासंबंधी प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला. द्वितीयक माहिती संकलनासाठी महाराष्ट्र शासनाचे आर्थिक सर्वेक्षण, जिल्हा सांख्यिकी कार्यालयाचे अहवाल, जनगणना अहवाल, संशोधन नियतकालिके, पुस्तके, सरकारी व बिगारसरकारी संस्थांचे अहवाल तसेच विश्वसनीय संकेतस्थळांचा आधार घेण्यात आला आहे. या माहितीच्या आधारे ग्रामीण रोजगारातील प्रवृत्ती व विकासाचा आढावा घेण्यात आला. संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी तक्ते, टक्केवारी, आलेख व तुलनात्मक विश्लेषण पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. कृषी व औद्योगिक क्षेत्रातील रोजगारनिर्मितीची तुलना करून त्यांच्या परस्परसंबंधांचा अभ्यास करण्यात आला. या संशोधन पद्धतीद्वारे लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण रोजगारनिर्मितीच्या समस्या, संधी व भविष्यातील विकासाच्या दिशा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

माहितीचे विश्लेषण व मांडणी

तक्ता 1 : प्राथमिक माहितीवर आधारित ग्रामीण रोजगाराचे विश्लेषण

अनु.क्र.	अभ्यासाचा मुद्दा	पर्याय	उत्तरदाते (%)
1	रोजगाराचे स्वरूप	शेतीवर आधारित	48
		मजुरी (अकृषी)	22
		लघुउद्योग/स्वयंरोजगार	18
2	उत्पन्नाचे प्रमुख स्रोत	सेवा क्षेत्र	12
		शेती	45
		शेती + पूरक व्यवसाय	30
3	कृषीपूरक व्यवसाय	उद्योग/व्यवसाय	15
		इतर	10
		दुग्धव्यवसाय	35
		शेळी/पशुपालन	25
		कुक्कुटपालन	20
	नाही	20	

4	औद्योगिक संधी उपलब्धता	उपलब्ध	40
		मर्यादित	38
		उपलब्ध नाही	22
5	शासन योजनांचा लाभ	लाभ घेतलेला	55
		लाभ न घेतलेला	45

वरील तक्त्यातून असे दिसून येते की लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात रोजगाराचे प्रमुख स्वरूप अजूनही शेतीवर आधारित (48%) आहे. यावरून कृषी क्षेत्र हे ग्रामीण रोजगारनिर्मितीचे मुख्य साधन असल्याचे स्पष्ट होते. मात्र, लघुउद्योग व स्वयंरोजगार (18%) आणि सेवा क्षेत्रातील सहभाग तुलनेने कमी असल्याचे आढळते, ज्यामध्ये वाढीची मोठी संधी आहे. उत्पन्नाच्या स्रोतांचा विचार करता शेती व शेतीपूरक व्यवसाय (75%) हे ग्रामीण कुटुंबांचे मुख्य आधार असल्याचे दिसते. दुग्धव्यवसाय व पशुपालन यांसारख्या कृषीपूरक व्यवसायांनी रोजगार व उत्पन्न वाढविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. तथापि, 20% उत्तरदात्यांकडे कोणताही पूरक व्यवसाय नसल्याने त्यांचे उत्पन्न अस्थिर असल्याचे निदर्शनास येते. औद्योगिक संधीबाबत 40% उत्तरदात्यांनी संधी उपलब्ध असल्याचे सांगितले असले तरी 38% लोकांना त्या मर्यादित वाटतात. यावरून ग्रामीण औद्योगिकीकरणाला अजून चालना देण्याची गरज स्पष्ट होते. शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ 55% लोकांनी घेतलेला असला तरी 45% लोक अजूनही लाभापासून वंचित आहेत. एकूणच, या विश्लेषणातून असे निष्कर्ष निघतात की कृषी, कृषीपूरक व्यवसाय व ग्रामीण उद्योगांचा समन्वित विकास केल्यास लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण रोजगारनिर्मिती अधिक प्रभावीपणे साध्य होऊ शकते.

तक्ता 2 : द्वितीयक माहितीवर आधारित लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण रोजगाराची स्थिती

अनु.क्र.	माहितीचा घटक	उपलब्ध द्वितीयक माहिती (संक्षेप)	प्रमुख निष्कर्ष
1	ग्रामीण लोकसंख्या	लातूर जिल्ह्यातील बहुसंख्य लोकसंख्या ग्रामीण भागात	ग्रामीण रोजगारावर कृषीचे वर्चस्व
2	कृषीवरील अवलंबित्व	सुमारे 60-65% ग्रामीण कुटुंबे शेतीवर अवलंबून	कृषी हे प्रमुख रोजगाराचे साधन

3	प्रमुख पिके	ज्वारी, बाजरी, तूर, सोयाबीन, ऊस	हंगामी रोजगाराची उपलब्धता
4	कृषीपूरक व्यवसाय	दुग्धव्यवसाय, पशुपालन, शेळीपालन	पूरक उत्पन्नाचे स्रोत
5	औद्योगिक रचना	साखर कारखाने, डाळ मिल्स, तेल गिरण्या	स्थानिक रोजगारनिर्मिती
6	MSME उद्योग	लघु व कुटीर उद्योगांची वाढ	स्वयंरोजगाराला चालना
7	रोजगार हमी योजना	MGNREGA अंतर्गत ग्रामीण रोजगार	असंगठित मजुरांना आधार
8	शासन रोजगार योजना	PMEGP, कौशल्य विकास योजना	उद्योजकतेला प्रोत्साहन
9	ग्रामीण स्थलांतर	रोजगाराअभावी मर्यादित स्थलांतर	स्थानिक रोजगाराची गरज
10	औद्योगिक अडचणी	भांडवल, कौशल्य व पायाभूत सुविधा अपुरी	औद्योगिक विकास मर्यादित

वरील तक्त्यातून स्पष्ट होते की लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण रोजगारनिर्मितीत कृषी क्षेत्राचे प्राबल्य आहे. ग्रामीण लोकसंख्येचा मोठा भाग शेतीवर अवलंबून असल्याने रोजगाराचे स्वरूप हंगामी व हवामानावर आधारित आहे. प्रमुख पिकांच्या लागवडीमुळे विशिष्ट कालावधीत रोजगार उपलब्ध होतो; मात्र वर्षभर स्थिर रोजगाराची कमतरता दिसून येते. कृषीपूरक व्यवसायांमुळे ग्रामीण भागातील उत्पन्नात वाढ होत असून दुग्धव्यवसाय व पशुपालन रोजगारनिर्मितीस हातभार लावत आहेत. औद्योगिक दृष्ट्या साखर कारखाने व कृषी प्रक्रिया उद्योगांनी स्थानिक रोजगार उपलब्ध करून दिला असला तरी त्यांची व्याप्ती मर्यादित आहे. MSME व लघुउद्योग क्षेत्र ग्रामीण युवकांसाठी स्वयंरोजगाराची संधी निर्माण करत आहे.

MGNREGA व इतर शासन योजनांनी ग्रामीण बेरोजगार व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना तात्पुरता रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे. तथापि, औद्योगिक पायाभूत सुविधा, भांडवल व कौशल्याच्या अभावामुळे ग्रामीण औद्योगिक विकास मर्यादित राहिला आहे. त्यामुळे कृषी व उद्योग क्षेत्राचा समन्वय साधून शाश्वत ग्रामीण रोजगारनिर्मिती करणे आवश्यक असल्याचे या विश्लेषणातून स्पष्ट होते.

निष्कर्ष

सदर अभ्यासातून असे आढळून येते की लातूर जिल्ह्यातील ग्रामीण रोजगारनिर्मितीत कृषी क्षेत्राची भूमिका केंद्रस्थानी आहे. ग्रामीण लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा शेती व शेतीपूरक व्यवसायांवर अवलंबून असून रोजगाराचे स्वरूप मुख्यतः हंगामी आहे. पर्जन्यमानावर अवलंबित्व, लहान भूधारणा व मर्यादित सिंचन सुविधा यांमुळे शेतीतून मिळणारे उत्पन्न अनिश्चित राहते. कृषीपूरक व्यवसाय जसे की दुग्धव्यवसाय, पशुपालन व शेळीपालन यांनी ग्रामीण कुटुंबांना अतिरिक्त रोजगार व उत्पन्न दिले असले तरी त्यांचा प्रसार अजूनही मर्यादित आहे.

औद्योगिक विकासाच्या दृष्टीने लातूर जिल्ह्यात साखर कारखाने, डाळ मिल्स, तेल गिरण्या व काही अन्नप्रक्रिया उद्योग कार्यरत आहेत. या उद्योगांनी स्थानिक पातळीवर रोजगार निर्माण केला असला तरी औद्योगिक विकासाची गती अपेक्षेप्रमाणे नाही. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) व स्वयंरोजगार योजनांमुळे ग्रामीण युवकांना काही प्रमाणात संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. MGNREGA व इतर शासन योजनांनी तात्पुरता रोजगार दिला असला तरी दीर्घकालीन व स्थिर रोजगारनिर्मितीसाठी संरचनात्मक सुधारणा आवश्यक आहेत.

शिफारशी

१. कृषी उत्पादन वाढीसाठी सिंचन सुविधा, आधुनिक तंत्रज्ञान व शेतकरी प्रशिक्षण कार्यक्रमांचा विस्तार करावा.
२. दुग्धव्यवसाय, पशुपालन व शेळीपालन यांसारख्या कृषीपूरक व्यवसायांना आर्थिक व तांत्रिक सहाय्य द्यावे.
३. कृषी आधारित व अन्नप्रक्रिया उद्योग ग्रामीण भागात स्थापन करण्यास प्रोत्साहन द्यावे.
४. MSME व स्टार्टअप योजनांचा ग्रामीण युवकांमध्ये अधिक प्रचार व अंमलबजावणी करावी.
५. कौशल्य विकास केंद्रांद्वारे ग्रामीण युवकांना उद्योगाभिमुख प्रशिक्षण द्यावे.
६. ग्रामीण औद्योगिक वसाहती, वाहतूक व वीज यांसारख्या पायाभूत सुविधा मजबूत कराव्यात.
७. शासनाच्या रोजगार व स्वयंरोजगार योजनांची माहिती प्रभावीपणे तळागाळापर्यंत पोहोचवावी.
८. महिला स्वयं-सहायता गटांना उद्योग व व्यवसायासाठी प्रोत्साहन व वित्तपुरवठा करावा.

एकूणच, कृषी व औद्योगिक क्षेत्राचा समन्वित व नियोजित विकास केल्यास लातूर जिल्ह्यात शाश्वत ग्रामीण रोजगारनिर्मिती साध्य होऊन आर्थिक व सामाजिक विकासाला गती मिळेल.

संदर्भ सूची

१. महाराष्ट्र शासन, आर्थिक सर्वेक्षण – महाराष्ट्र राज्य, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई.
२. महाराष्ट्र शासन, लातूर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक आढावा, जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय, लातूर.
३. भारत सरकार, जनगणना अहवाल (Census of India), ग्रामीण लोकसंख्या व रोजगार माहिती.
४. National Sample Survey Office (NSSO), *Employment and Unemployment Situation in India*, Government of India.
५. भारत सरकार, ग्रामीण विकास मंत्रालय, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) वार्षिक अहवाल.
६. भारत सरकार, सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालय (MSME), *MSME Development Report*.
७. Todaro, M. P. & Smith, S. C., *Economic Development*, Pearson Education.
८. दत्त, आर. व सुंदरम, के.पी.एम., *भारतीय अर्थव्यवस्था*, एस. चंद अँड कंपनी, नवी दिल्ली.
९. Desai, A. R., *Rural Sociology in India*, Popular Prakashan, Mumbai.
१०. IGNOU, *Rural Development Programme – Study Material*, New Delhi.

45.

भारताच्या कृषी व्यवसायासमोरील संकटे आणि त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम**प्रोफेसर डॉ. मारोती कच्छवे**वाणिज्य विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक,
कै.रमेश वरपूडकर महाविद्यालय सोनपेठ जिल्हा परभणी.

प्रस्तावना(Introduction) :- भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. आजही देशातील सुमारे निम्म्याहून अधिक लोकसंख्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे कृषी व्यवसायावर अवलंबून आहे. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून कृषी क्षेत्राकडे पाहिले जाते. अन्नधान्य उत्पादन, कच्चा मालपुरवठा, रोजगार निर्मिती, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा आणि राष्ट्रीय उत्पन्नात योगदान अशा अनेक दृष्टीने कृषी व्यवसायाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. बहुतांश शेती ही लहान व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या हाती आहे. मान्सूनवर अवलंबून असलेली शेती, पारंपरिक पद्धतीचा मोठ्या प्रमाणावर वापर, मर्यादित भांडवल आणि बाजारपेठेतील अनिश्चितता ही भारतीय शेतीची वैशिष्ट्ये मानली जातात. स्वातंत्र्यानंतर अनेक धोरणात्मक सुधारणा, हरितक्रांती, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि सरकारी योजना राबवूनही भारतीय कृषी क्षेत्र आज गंभीर संकटांना सामोरे जात आहे.

प्रमुख शब्द (Keywords) शेती, अर्थव्यवस्था, राष्ट्रीय उत्पन्न, कृषी क्षेत्रासमोरील संकटे.

संशोधनाचा उद्देश(Objectives of Research) :-

सदर शोध प्रबंधासाठी खालील प्रमाणे उद्देश निश्चित करण्यात आलेली आहेत.

१. भारतातील कृषी व्यवसायाची प्रस्तावना पाहणे
२. कृषी व्यवसायासमोरील संकटे शोधणे
३. भारतातील कृषी व्यवसायासमोरील संकटावर उपाय सुचवणे
४. भारतातील कृषी व्यवसायासमोरील संकटाचे परिणाम शोधणे
५. निष्कर्ष काढणे.

संशोधनाची गृहीतके (Hypothesis) :-

सदर शोध प्रबंधासाठी खालील प्रमाणे गृहीतके निश्चित करण्यात आलेली आहेत.

१. भारतातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे
२. भारतातील कृषी व्यवसायासमोर संकटे अनेक आहेत
३. भारतातील कृषी व्यवसायासमोर असलेल्या संकटामुळे कृषी क्षेत्रावर परिणाम होतो.

अभ्यास पद्धती (Research Methodology):-

सदर शोध निबंधासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आलेला असून त्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, दैनिक वर्तमानपत्रातील अग्रलेख, मासिके, इंटरनेट इत्यादीचा वापर करून शोध निबंध तयार केलेला आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी व्यवसायाचे महत्त्व -

भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. हजारो वर्षांपासून भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा कृषी क्षेत्र राहिला आहे. आजही औद्योगिकीकरण, सेवा क्षेत्राचा विस्तार आणि तंत्रज्ञानाची प्रगती असून सुद्धा कृषी क्षेत्राचे स्थान भारतीय अर्थव्यवस्थेत अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

रोजगार निर्मिती :-

भारतात भरमसाठ लोकसंख्या वाढ असून वाढती लोकसंख्या कृषी व संलग्न व्यवसायावर अवलंबून आहे. शेती, पशुपालन, दुग्ध व्यवसाय, मत्स्यपालन व्यवसाय, कुक्कुटपालन, फलोत्पादन इत्यादी क्षेत्रामुळे ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध होतात. त्यामुळे बेरोजगारी कमी करण्यात कृषी क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावते .

उद्योगाला कच्च्या मालाचा पुरवठा :-

कृषी क्षेत्र अनेक उद्योगासाठी कच्चा माल पुरविते. यामुळे कृषी व औद्योगिक क्षेत्रामध्ये परस्पर संबंध निर्माण होतो. कृषी उत्पादन वाढल्यास औद्योगिक उत्पादनालाही चालना मिळते.

राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान :-

आज औद्योगिक व सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढला असला तरी कृषी क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा अध्यापही लक्षणीय आहे. कृषी उत्पादन वाढल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. ग्रामीण भागात खरेदी शक्ती वाढते आणि एकूण आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

परकीय चलन निर्मिती :-

भारत अनेक कृषी उत्पादने निर्यात करतो. तांदूळ, मसाले, चहा, कॉफी, कापूस, साखर, फळे, भाजीपाला आणि समुद्री उत्पादने याची निर्यात मोठ्या प्रमाणावर होते. या निर्यातीमुळे देशाला

परकीय चलन प्राप्त होते.व्यापारतूट कमी होण्यास मदत होते.त्यामुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय बाजारातील आर्थिक प्रतिमा बळकट होते.

ग्रामीण विकासाचा पाया :-

भारतातील ग्रामीण भागाचा विकास शेतीवर अवलंबून आहे. शेती उत्पन्न वाढल्यास ग्रामीण भागात शिक्षण आरोग्य निवास वाहतूक व इतर सुविधा विकसित होतात. कृषी आधारित रोजगारामुळे गावातून शहराकडे होणारे स्थलांतर कमी करता येते. त्यामुळे शहरी भागावरील ताण कमी होतो.

अन्न सुरक्षेचा आधार :-

कृषी क्षेत्राचे सर्वात महत्त्वाची योगदान म्हणजे देशाला अन्नधान्य पुरवठा करणे. तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी, डाळी, भाजीपाला, फळे इत्यादी अन्नपदार्थांची उत्पादन कृषी व संलग्न क्षेत्रामधून होते. भारतातील वाढती लोकसंख्या लक्षात घेता अन्नसुरक्षा टिकवून ठेवण्यासाठी कृषीक्षेत्र सक्षम असणे आवश्यक आहे. हरित क्रांतीनंतर भारत अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपूर्ण झाला.

आर्थिक स्थैर्य व सामाजिक समतोल :-

कृषी क्षेत्र मजबूत असल्यास देशाच्या अर्थव्यवस्थेत स्थिरता येते. महागाई नियंत्रणात राहते, अन्नधान्याची उपलब्धता वाढते, आणि सामाजिक समतोल कमी होण्यास मदत होते.शेती टिकून राहिल्यास ग्रामीण व शहरी भागातील आर्थिक दरी कमी करता येते.

संलग्न क्षेत्राचा विकास :-

आधुनिक काळात केवळ शेतीच नव्हे तर तिच्याशी संबंधित क्षेत्रे ही महत्त्वाची ठरत आहे.पशुसंवर्धन,दुग्ध व्यवसाय, मत्स्य व्यवसाय,रेशीम उद्योग यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न विविध स्रोतामधून वाढू शकते.

भारतात कृषी व्यवसायासमोरील संकटे (Challenges Faced by Agribusiness in India):-

भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून मानला जातो.देशातील मोठा वर्ग अप्रत्यक्षरीत्या कृषी व्यवसायावर अवलंबून आहे. अन्नधान्य उत्पादन कच्चा माल रोजगार निर्मिती आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था यामध्ये कृषी क्षेत्राची योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.तरी पण आधुनिक काळात भारतीय कृषी व्यवसाय अनेक गंभीर संकटांना सामोरे जात आहे.

हवामानातील अनिश्चितता व नैसर्गिक आपत्ती :-

भारतीय शेती मोठ्या प्रमाणावर मान्सूनवर अवलंबून आहे. भारतात कोणत्या ना कोणत्या भागात ओला किंवा कोरडा दुष्काळ पडलेला पाहावयास मिळतो. पावसाचे असमान वितरण, दुष्काळ, अतिवृष्टी, पूर, गारपीट, चक्रीवादळे यामुळे पिकांचे मोठे नुकसान होते. हवामान बदलामुळे या पद्धतीची तीव्रता वाढली आहे.

पाण्याची टंचाई व सिंचनाची अपुरी साधने :-

भारताच्या अनेक भागात सिंचनाच्या कायमस्वरूपी सुविधा उपलब्ध नाहीत. भूजलाचा अतिवापर, धरणातील पाण्याची कमतरता आणि कालव्याचे अपूर्ण जाळे यामुळे शेती पाण्याअभावी अडचणीत येते. पाणी व्यवस्थापनाचा अभाव हा कृषी व्यवसायातील मोठा अडथळा ठरतो.

उत्पादन खर्चात वाढ :-

बियाणे, कीटकनाशके, मजुरी, वीज आणि इंधन यांचे दर सातत्याने वाढत आहेत.त्यामानाने पिकांना मिळणारा भाव वाढत नाही. परिणामी उत्पादन खर्च आणि उत्पन्न यातील तफावत वाढते. आणि शेतकऱ्यांचे आर्थिक गणित बिघडते.

योग्य बाजार भाव आणि हमीभावाचा अभाव :-

किमान आधारभूत किंमत सर्व पिकासाठी प्रभावीपणे लागू होत नाही. अनेकदा शेतकऱ्यांना उत्पादन खर्चही निघत नाही. इतक्या कमी दरात माल विकावा लागतो. मध्यस्थामुळे शेतकऱ्यांचा नफा कमी होतो.

कर्जबाजारीपणा :-

उत्पन्न कमी आणि खर्च जास्त असल्यामुळे शेतकरी कर्जाच्या विळख्यात अडकतात. बँक कर्ज मिळविण्यात अडचणी, खाजगी सावकाराकडून जास्त व्याजदराने कर्ज घ्यावे लागते. पीक नुकसान झाल्यास कर्जफेड अशक्य होते आणि कर्जबाजारीपणा वाढतो.

शेतजमिनीचे तुकडीकरण :-

लोकसंख्या वाढीमुळे वारसा हक्काने शेत जमिनीचे तुकडे होत गेले आहेत. अल्पभूधारक शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर आहेत. लहान तुकड्यावर आधुनिक यंत्रसामग्रीचा वापर आणि व्यावसायिक शेती करणे कठीण होत आहे.

तांत्रिक ज्ञान व आधुनिकतेचा अभाव :-

भारतीय शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान सुधारित बी बियाणे, मृदा परीक्षण, डिजिटल बाजारपेठा याची पुरेशी माहिती नाही. कृषी विस्तार सेवांचा अभाव आणि प्रशिक्षणाची कमतरता यामुळे उत्पादन क्षमता मर्यादित राहते.

साठवणूक व वाहतूक सुविधांचा अभाव :-

भारतात आजही गोदामे प्रक्रिया उद्योग आणि वाहतूक सुविधांचा अभाव असल्यामुळे पिकांचा मोठा भाग वाया जातो. विशेषतः फळे व भाजीपाला येतात. त्याचा थेट फटका शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर पडतो.

शेतीतील जोखीम व विमा व्यवस्थेची मर्यादा :-

पिक विमा योजना असल्या तरी त्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नाही. नुकसान भरपाई उशिरा मिळते किंवा अपुरी

मिळते. त्यामुळे नैसर्गिक आपत्तीचा आर्थिक ताण शेतकऱ्यावरच राहतो.

कृषी व्यवसाया समोरील संकटाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया कृषी क्षेत्रावर आधारलेला आहे. आजही मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या प्रत्यक्ष वा प्रत्यक्षरीत्या शेतीवर अवलंबून आहे. मात्र गेल्या काही दशकापासून भारतीय कृषी व्यवसाय विविध संकटांना सामोरा जात आहे. हवामान बदल, पाण्याची टंचाई, वाढता उत्पादन खर्च, बाजारातील अस्थिरता, कर्जबाजारीपणा आणि धोरणात्मक मर्यादा यामुळे कृषी क्षेत्र संकटात सापडले आहे. या संकटाचा परिणाम केवळ शेतकऱ्यापुरता मर्यादित न राहता भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दूरगामी स्वरूपात परिणाम होताना दिसतात.

कृषी उत्पादनात घट :-

कृषी व्यवसायातील संकटामुळे पीक उत्पादनात अनिश्चितता आणि घट दिसून येते. दुष्काळ, अतिवृष्टी, पूर, कीड रोग यामुळे उत्पादनात सातत्य राहत नाही. परिणामी कृषी क्षेत्राचे सकल देशांतर्गत उत्पादनातील योगदान कमी होते. राष्ट्रीय उत्पन्नावर याचा नकारात्मक परिणाम होतो आणि आर्थिक वाढीचा वेग मंदावतो.

ग्रामीण उत्पन्नात घट व मागणी कमी होणे:-

कृषी उत्पन्न घटल्यामुळे ग्रामीण भागातील खरेदी शक्ती कमी होते. ग्रामीण मागणी कमी झाल्यामुळे उपभोग्य वस्तू, कृषी अवजारे, वाहतूक, बांधकाम अशा अनेक संलग्न क्षेत्रावर परिणाम होतो. परिणामी औद्योगिक व सेवा क्षेत्रातील वाढही अप्रत्यक्षरीत्या मंदावते.

रोजगार समस्या व बेरोजगारीत वाढ:-

शेती हा मोठ्या प्रमाणावर रोजगार देणारा व्यवसाय आहे. कृषी संकटामुळे शेतीतून मिळणारे उत्पन्न अपुरे असते. त्यामुळे ग्रामीण बेरोजगारी वाढते. अनेक लोक शहराकडे स्थलांतर करतात. या स्थलांतरणामुळे शहरी भागातील अनौपचारिक रोजगार, झोपडपट्ट्या आणि सामाजिक समस्या वाढतात. त्याचा अर्थव्यवस्थेवर अतिरिक्त ताण येतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. प्रा. एन. एल. चव्हाण : भारतीय अर्थव्यवस्था, अमोल प्रकाशन, पुणे.
२. प्रा. बी.जी. खटाळ : भारतातील आर्थिक विकास आणि नियोजन, श्रद्धा पब्लिकेशन, सोलापूर.
३. प्रा. विश्वास कदम व इतर : भारतीय अर्थव्यवस्था, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
४. प्रा. डॉ. मारोती कच्छवे व इतर : भारतीय अर्थव्यवस्था, श्रद्धा पब्लिकेशन, सोलापूर.
५. दैनिक वर्तमानपत्रातील अग्रलेख.
६. इंटरनेट.

कर्जबाजारीपणा व वित्तीय व्यवस्थेवर दबाव :-

कृषी व्यवसायातील अस्थिरतेमुळे शेतकरी कर्जाच्या विळख्यात अडकतात. कर्ज फेडीची क्षमता घटल्यामुळे बँका व सहकारी संस्थावरील थकबाकी वाढते. यामुळे वित्तीय संस्थांची तरलता कमी होऊन संपूर्ण वित्तीय व्यवस्थेवर दबाव निर्माण होतो.

अन्नधान्य महागाई व महागाई दर :-

कृषी उत्पादन घटल्यास अन्नधान्याचा पुरवठा कमी होतो. मागणी वाढत असताना पुरवठा कमी झाल्यास महागाई वाढते. अन्नधान्य महागाईचा परिणाम गरीब व मध्यम वर्गावर अधिक होतो. त्यामुळे जीवनावश्यक खर्च वाढतो आणि आर्थिक समानता तीव्र होते.

आयात निर्यात समतोलाने परिणाम :-

कृषी उत्पादनात घट झाल्यास कृषी निर्यात कमी होते. काही वेळा देशांतर्गत गरज भागविण्यासाठी अन्नधान्य आयात करावे लागते. यामुळे परकीय चलन साठ्यावर विपरीत परिणाम होऊन व्यापार तुटीमध्ये वाढ होऊ शकते.

सरकारी वित्त व धोरणा वरील ताण :-

कृषी संकटातून शेतकऱ्यांना दिलासा देण्यासाठी सरकारला कर्जमाफी, अनुदाने, किमान आधारभूत किंमत, विमा योजना यासारख्या उपाययोजना राबवाव्या लागतात. यामुळे सरकारी खर्च वाढतो आणि वित्तीय तूट वाढण्याचा धोका निर्माण होतो.

निष्कर्ष (Conclusions) :-

भारतीय कृषी व्यवसायासमोर असलेले संकट हे केवळ कृषी क्षेत्रापुरते मर्यादित नसून त्याचे पडसाद संपूर्ण भारतीय अर्थव्यवस्थेवर उमटतात. आर्थिक वाढ, रोजगार, महागाई, वित्तीय स्थैर्य, आणि सामाजिक सलोखा या सर्व घटकावर या संकटाचा परिणाम दिसून येतो. त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा, सुधारणा, शाश्वत शेती, तंत्रज्ञानाचा वापर, बाजार सुधारणा आणि शेतकऱ्यांची उत्पन्न वाढवणाऱ्या धोरणाची अंमलबजावणी करणे हे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सुदृढ विकासासाठी अत्यावश्यक आहे.

46.

भूटान के आर्थिक विकास में भारत की भूमिका

रविकांत प्रकाशराव मुंडे
राजनीतिविज्ञान अनुसंधान केंद्र,
प्रताप महाविद्यालय(स्वायत्त)अमळनेर, जळगाव

सारांश (Abstract)

भूटान एक छोटा हिमालयी देश है जिसकी अर्थव्यवस्था पारंपरिक रूप से कृषि एवं सीमित संसाधनों पर आधारित रही है। ऐसे परिदृश्य में India ने भूटान के आर्थिक विकास में एक विश्वसनीय साझेदार के रूप में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। यह शोध पत्र भारत और Bhutan के बीच आर्थिक सहयोग—विशेष रूप से जलविद्युत, व्यापार, वित्तीय सहायता और आधारभूत संरचना—का विश्लेषण करता है। अध्ययन से स्पष्ट होता है कि भारत की विकासात्मक सहायता और ऊर्जा सहयोग ने भूटान की आर्थिक स्थिरता, राजस्व सृजन और मानव विकास में महत्वपूर्ण योगदान दिया है

प्रस्तावना (Introduction)

भारत और भूटान के संबंध ऐतिहासिक, सांस्कृतिक और राजनीतिक दृष्टि से अत्यंत मजबूत रहे हैं। 1949 की मैत्री संधि के पश्चात दोनों देशों के संबंधों में निरंतर विस्तार हुआ है। भूटान एक भू-आवेष्टित देश है, जहाँ औद्योगिक संसाधन सीमित हैं, इसलिए उसके आर्थिक विकास में बाहरी सहयोग की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। भारत ने भूटान के साथ एक “विकास साझेदार” (Development Partner) के रूप में काम करते हुए उसकी आर्थिक योजनाओं, ऊर्जा उत्पादन, व्यापार और बुनियादी ढांचे के निर्माण में सहयोग दिया है।

अध्ययन के उद्देश्य (Objectives of Study)

- भूटान के आर्थिक विकास में भारत की भूमिका का विश्लेषण करना।
- भारत-भूटान आर्थिक सहयोग के प्रमुख क्षेत्रों का अध्ययन करना।
- व्यापार और ऊर्जा संबंधों का मूल्यांकन करना।

अनुसंधान पद्धति (Research Methodology)

इसमें वर्णनात्मक (Descriptive) और विश्लेषणात्मक (Analytical) पद्धति का उपयोग किया गया है, जिससे आर्थिक संबंधों के विभिन्न पहलुओं का गहन अध्ययन किया जा सके यह अध्ययन मुख्यतः द्वितीयक (Secondary Data) पर आधारित है।

विषय विवेचन (Discussion / Analysis)

जलविद्युत सहयोग (Hydropower Cooperation)

भूटान की अर्थव्यवस्था का सबसे महत्वपूर्ण स्तंभ जलविद्युत क्षेत्र है। भारत ने चुखा, ताला और मांगदेछू जैसी परियोजनाओं में निवेश किया है। जलविद्युत क्षेत्र: आर्थिक विकास का इंजन भूटान के आर्थिक विकास में जलविद्युत क्षेत्र का सबसे बड़ा योगदान है, जिसे

भारत द्वारा वित्तपोषित और निर्मित किया गया है। द्विपक्षीय मॉडल: भारत भूटान को इन परियोजनाओं के लिए अनुदान (Grant) और ऋण (Loan) प्रदान करता है और उत्पादित अतिरिक्त बिजली खरीदता है। प्रमुख परियोजनाएं: चुखा (336 MW), कुरुछू (60 MW), ताला (1020 MW) और मांगदेछू (720 MW)।

- भूटान अपनी अधिकांश बिजली भारत को निर्यात करता है
- इससे सरकारी राजस्व का बड़ा हिस्सा प्राप्त होता है
- भारत को स्वच्छ और सस्ती ऊर्जा मिलती है

व्यापारिक संबंध (Trade Relations)

भारत भूटान का सबसे बड़ा व्यापारिक साझेदार है।

- भूटान का लगभग 80% व्यापार भारत के साथ होता है
- मुक्त व्यापार समझौता लागू है

निर्यात (Bhutan → India):

- बिजली
- खनिज
- कृषि उत्पाद

आयात (India → Bhutan):

- पेट्रोलियम
- मशीनरी
- खाद्य सामग्री

वित्तीय सहायता और विकास सहयोग

भारत ने भूटान की पंचवर्षीय योजनाओं में निरंतर सहायता प्रदान की है।

- शिक्षा क्षेत्र में विद्यालय और संस्थान
- स्वास्थ्य क्षेत्र में अस्पताल
- ग्रामीण विकास योजनाएँ

आधारभूत संरचना (Infrastructure Development)

भारत ने भूटान में:

- सड़कों का निर्माण
- पुलों और परिवहन नेटवर्क का विकास
- संचार प्रणाली में सुधार

डिजिटल और वित्तीय सहयोग

हाल के वर्षों में आधुनिक आर्थिक सहयोग बढ़ा डिजिटल और अंतरिक्ष सहयोगरूपे (RuPay): भूटान में रुपे कार्ड लॉन्च किया गया है, जिससे डिजिटल भुगतान और पर्यटन को बढ़ावा मिला है। इसरो (ISRO) सहयोग: भारत ने भूटान के लिए 'इंडिया-भूटान सैट' (South Asia Satellite) लॉन्च किया है, जो बैंकिंग और आपदा प्रबंधन में मदद करता है।

निष्कर्ष (Conclusion)

भारत और भूटान के आर्थिक संबंध पारस्परिक विश्वास, सहयोग और साझा विकास के सिद्धांतों पर आधारित हैं। भारत ने भूटान के आर्थिक विकास में एक महत्वपूर्ण और सकारात्मक भूमिका निभाई है। जलविद्युत, व्यापार, वित्तीय सहायता और आधारभूत संरचना के क्षेत्रों में भारत का योगदान भूटान की प्रगति का आधार रहा है।

भविष्य में भी यह संबंध और मजबूत होने की संभावना है, बशर्ते दोनों देश संतुलित और टिकाऊ विकास की दिशा में कार्य करें।

भारत और भूटान के आर्थिक संबंध समय की कसौटी पर खरे उतरे हैं। भविष्य में यह साझेदारी न केवल भौतिक बुनियादी ढांचे पर, बल्कि डिजिटल कनेक्टिविटी, पर्यावरण संरक्षण और मानव संसाधन विकास पर केंद्रित रहेगी। यह संबंध वैश्विक स्तर पर यह संदेश देता है कि एक बड़ा राष्ट्र अपने छोटे पड़ोसी की संप्रभुता का सम्मान करते हुए उसके सर्वांगीण विकास में कैसे सहायक हो सकता है।

संदर्भ (References / संदर्भ सूची)

१. विदेश मंत्रालय, भारत सरकार (2023). भारत-भूटान संबंध.
२. भूटान सरकार (2022). भूटान का आर्थिक विकास रिपोर्ट.
३. विश्व बैंक (2023). भूटान डेवलपमेंट अपडेट.
४. अंतरराष्ट्रीय मुद्रा कोष (IMF) (2022). भूटान कंट्री रिपोर्ट.
५. एशियाई विकास बैंक (ADB) (2021). भूटान की अर्थव्यवस्था और विकास रिपोर्ट.
६. योजना आयोग, भूटान (2020). पंचवर्षीय योजना दस्तावेज.
७. वित्त मंत्रालय, भूटान (2021). वार्षिक वित्तीय रिपोर्ट.
८. भारतीय रिज़र्व बैंक (2022). भारत-भूटान व्यापार संबंध.
९. दास, एस. (2018). भारत-भूटान संबंध: सामरिक और आर्थिक आयाम.
१०. पंत, हर्ष वी. (2017). भारत की विदेश नीति और भूटान संबंध.

47.

हवामान बदलामुळे पर्जन्यमान व शेतीतील उत्पादनावर झालेला परिणाम : विशेष संदर्भ मराठवाडा

सचिन देवानंद पवळे
अर्थशास्त्र विभाग, सामाजिकशास्त्रे संकुल,
स्वा. रा.ती. म. विद्यापीठ नांदेड

प्रो.डॉ.आर.व्ही.कीर्तनकार
नारायण वाघमारे महाविद्यालय,
आखाडा बाळापुर, ता.कळमनुरी, जि. हिंगोली.

गोषवारा (Abstract)

हवामान बदलाच्या जागतिक प्रक्रियेचा परिणाम स्थानिक कृषी व्यवस्थांवर अधिक तीव्रतेने जाणवू लागला आहे. भारतातील मराठवाडा विभाग हा अर्धकोरडा व पर्जन्यावलंबी प्रदेश असल्यामुळे तापमानवाढ, पावसाच्या कालावधीत बदल, पर्जन्यमानातील अनिश्चितता आणि दुष्काळाची वाढती वारंवारता यांचा थेट परिणाम शेतीवर होत आहे. प्रस्तुत संशोधनात मराठवाड्यातील हवामानातील बदलामुळे पर्जन्यमानाच्या प्रवृत्तींमध्ये झालेल्या बदलांचा आणि त्याचा शेती उत्पादनावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी भारतीय हवामान विभाग, महाराष्ट्र शासनाचा कृषी विभाग, विविध शासकीय दस्तऐवज आणि संशोधन लेखांमधील दुय्यम माहिती संकलित करून वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने परीक्षण करण्यात आले आहे. पर्जन्यमानातील चढ-उतार, पीक क्षेत्रफळातील बदल, उत्पादनाची दिशा आणि शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचा परस्परसंबंध स्पष्ट करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे निदर्शनास येते की, अस्थिर व अपुऱ्या पावसामुळे सोयाबीन, कापूस, तूर व ज्वारी यांसारख्या प्रमुख पिकांच्या उत्पादनावर नकारात्मक परिणाम झाला आहे. परिणामी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न घटले असून कर्जबाजारीपणा व ग्रामीण स्थलांतराची प्रक्रिया वेगवान झाली आहे. हवामान बदलाच्या परिणामांना सामोरे जाण्यासाठी जलसंधारणाची अंमलबजावणी, सूक्ष्म सिंचनाचा विस्तार, हवामान-सुसंगत शेती तंत्रज्ञान, पीक विविधीकरण आणि माहितीआधारित सेवा प्रणाली विकसित करणे आवश्यक आहे. शाश्वत कृषी धोरणांच्या माध्यमातून मराठवाड्यातील शेती व्यवस्था अधिक सक्षम करता येईल, असा निष्कर्ष या संशोधनातून मांडण्यात आला आहे.

कीवर्ड्स : हवामान बदल, पर्जन्यमान, शेती उत्पादन, मराठवाडा, शाश्वत शेती.

प्रस्तावना :

हवामान बदल ही आजच्या काळातील केवळ पर्यावरणीय समस्या न राहता ती आर्थिक, सामाजिक व कृषी विकासाशी निगडित एक मूलभूत आव्हान बनली आहे. जागतिक तापमानात गेल्या शतकात सुमारे 1.1°C इतकी वाढ झाल्याचे विविध अभ्यासांतून स्पष्ट झाले आहे. या तापमानवाढीमुळे पर्जन्यमानाच्या स्वरूपात, कालावधीत व तीव्रतेत मोठे बदल घडून येत आहेत. अतिवृष्टी, दीर्घकालीन दुष्काळ, उष्णतेच्या लाटा आणि अनिश्चित हवामान या घटना वाढताना दिसत आहेत.

भारत हा कृषीप्रधान देश असून सुमारे 58 टक्के लोकसंख्या थेट किंवा अप्रत्यक्षरीत्या शेतीवर अवलंबून आहे. देशाच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी सुमारे 52 टक्के क्षेत्र लागवडीखाली आहे. मात्र यापैकी जवळपास 60 टक्के शेती पावसावर आधारित आहे. त्यामुळे पर्जन्यमानातील बदलांचा थेट परिणाम भारतीय शेती उत्पादनावर होतो. अलीकडील दशकात भारतातील नैऋत्य मान्सून पावसाच्या वितरणात मोठी अस्थिरता निर्माण झाली आहे. काही भागात अतिवृष्टी तर काही भागात कमी पावसाचे प्रमाण वाढले आहे.

महाराष्ट्र राज्य हे भारतातील मोठ्या कृषी राज्यांपैकी एक असून राज्याच्या सुमारे 82 टक्के क्षेत्रावर शेती केली जाते. यापैकी जवळपास 55 टक्के शेती पावसावर अवलंबून आहे. मराठवाडा विभाग हा राज्यातील अर्धकोरडा प्रदेश असून येथे सरासरी वार्षिक पर्जन्यमान सुमारे 700 ते 850 मि.मी. इतके आहे. तथापि, हे पर्जन्यमान अत्यंत असमान स्वरूपाचे आहे. काही वर्षांत अपेक्षेपेक्षा जास्त पाऊस पडतो तर काही वर्षांत मोठ्या प्रमाणात तुटवडा निर्माण होतो.

मराठवाड्यातील मागील दोन दशकांतील आकडेवारी पाहिली असता पावसाचे दिवस कमी होत चालले असून मुसळधार पावसाच्या घटना वाढताना दिसतात. पूर्वी 45 ते 50 दिवस संतुलित पाऊस पडत असे, तर आता अनेक ठिकाणी तो 30 ते 35 दिवसांपर्यंत मर्यादित होत आहे. परिणामी मातीतील ओलावा टिकत नाही आणि पाण्याचा अपव्यय वाढतो. भूजल पातळी दरवर्षी सरासरी 0.3 ते 0.6 मीटरने घटत असल्याचे काही अभ्यास दर्शवतात. मराठवाडा विभागात सुमारे 76 टक्के शेती क्षेत्र पर्जन्यावर अवलंबून आहे. प्रमुख पिकांमध्ये ज्वारी, बाजरी, तूर, सोयाबीन, कापूस आणि हरभरा यांचा समावेश होतो. परंतु अनियमित

पर्जन्यमानामुळे खरीप हंगामातील पेरण्या उशिरा होतात किंवा अर्धवट राहतात. काही वर्षांत उत्पादनात 20 ते 40 टक्क्यांपर्यंत घट झाल्याचे निरीक्षणात आले आहे. विशेषतः सोयाबीन व कापूस या पिकांवर पावसाच्या अस्थिरतेचा मोठा परिणाम झाला आहे.

हवामान बदलामुळे केवळ उत्पादनावरच नाही तर शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक जीवनावरही खोलवर परिणाम होत आहेत. उत्पादन खर्च वाढणे, उत्पन्नात घट, कर्जबाजारीपणा, स्थलांतर आणि मानसिक ताण यांसारख्या समस्या तीव्र होत आहेत. मराठवाडा विभाग वारंवार दुष्काळग्रस्त ठरत असून यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर दीर्घकालीन परिणाम होत आहेत. या पार्श्वभूमीवर मराठवाड्यातील हवामान बदलामुळे पर्जन्यमानात झालेल्या बदलांचा आणि त्याचा शेती उत्पादनावर झालेल्या परिणामांचा शास्त्रीय अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश हा केवळ परिस्थितीचे वर्णन करणे नसून, बदलत्या हवामान परिस्थितीत मराठवाड्यातील शेती अधिक शाश्वत कशी करता येईल यासाठी दिशादर्शन करणे हा आहे.

साहित्य समीक्षा :

हवामान बदल व शेती यांतील परस्परसंबंधावर राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मोठ्या प्रमाणावर संशोधन झाले आहे. जागतिक स्तरावर IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) च्या अहवालांमध्ये गेल्या शतकात तापमानात लक्षणीय वाढ झाली असून त्याचा परिणाम पर्जन्यमानाच्या स्वरूपावर, शेती उत्पादनावर आणि अन्नसुरक्षेवर होत आहे. IPCC च्या अभ्यासानुसार उष्णतेच्या लाटा, अतिवृष्टी व दुष्काळाच्या घटनांची वारंवारता वाढत आहे, ज्यामुळे कृषी उत्पादन अस्थिर बनत आहे.

1. Rosenzweig आणि Parry यांनी हवामान बदलाचा जागतिक अन्नउत्पादनावर होणारा परिणाम स्पष्ट करताना असे नमूद केले आहे की, पर्जन्यमानातील बदल व तापमानवाढ यामुळे पीक उत्पादनातील भौगोलिक वितरण बदलत आहे. काही भागात उत्पादन घटत आहे तर काही ठिकाणी वाढ होत आहे, परंतु एकूण अस्थिरता वाढत आहे.
2. भारतीय संदर्भात, Aggarwal व सहकाऱ्यांनी भारतीय शेतीवर हवामान बदलाचा परिणाम अभ्यासताना असे सांगितले आहे की, मान्सून पावसातील अनिश्चितता, उष्णतेच्या लाटा आणि पाण्याची टंचाई यामुळे खरीप व रबी पिकांच्या उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. त्यांच्या अभ्यासात असेही आढळते की, पावसावर अवलंबून शेती अधिक जोखमीची होत चालली आहे.
3. Kumar आणि Parikh यांनी पर्जन्यमानातील चढ-उतार व कृषी उत्पादन यातील संबंधाचे विश्लेषण करून असे निदर्शनास आणले की, पावसातील लहान बदलही पीक

उत्पादनावर मोठा परिणाम करतात, विशेषतः अर्धकोरड्या प्रदेशात. त्यांनी पीक पद्धती व सिंचन व्यवस्थेचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

4. महाराष्ट्र संदर्भात Deshpande (2018) यांनी मराठवाड्यातील कृषी संकटाचा अभ्यास करताना दुष्काळ, भूजल घट आणि हवामान बदल यांना प्रमुख कारणे म्हणून ओळखले आहे. त्यांच्या मते, मराठवाड्यातील शेती पर्जन्यावर अवलंबून असल्यामुळे हवामानातील बदलांचा प्रभाव अधिक तीव्रतेने जाणवतो.
5. Jadhav आणि Kulkarni यांनी मराठवाड्यातील पर्जन्यमान प्रवृत्तीचा अभ्यास करताना असे मांडले आहे की, पावसाचे दिवस कमी होत असून मुसळधार पावसाचे प्रमाण वाढत आहे. यामुळे पाणी साठवणुकीऐवजी वाहून जाण्याचे प्रमाण वाढते आणि शेतीला अपेक्षित ओलावा मिळत नाही.
6. Patil व सहकाऱ्यांनी हवामान बदल व शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करताना असे स्पष्ट केले आहे की, उत्पादनातील अस्थिरता, वाढता खर्च आणि कमी उत्पन्न यामुळे कर्जबाजारीपणा वाढत आहे. परिणामी ग्रामीण स्थलांतर आणि सामाजिक तणाव वाढताना दिसतो.

वरील सर्व अभ्यासांचा आढावा घेतल्यास असे स्पष्ट होते की हवामान बदलामुळे पर्जन्यमान, तापमान व जलस्रोत यामध्ये बदल होत असून त्याचा थेट परिणाम शेती उत्पादनावर आणि ग्रामीण जीवनावर होत आहे. तथापि, मराठवाडा विभागाच्या संदर्भात पर्जन्यमानातील बदल व पीक उत्पादन यांचा समन्वित व अद्ययावत अभ्यास मर्यादित आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट मराठवाडा विभागातील हवामान बदलामुळे पर्जन्यमानात झालेल्या बदलांचा आणि त्याचा शेती उत्पादनावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे हे आहे. त्याअंतर्गत पुढील विशिष्ट उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत :

1. मराठवाडा विभागातील 2010 ते 2020 या कालावधीत पर्जन्यमानातील बदलांची प्रवृत्ती अभ्यासणे.
2. हवामान बदलामुळे पर्जन्यमानाच्या स्वरूपात झालेल्या बदलांचा शेती उत्पादनावर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.
3. प्रमुख पिकांच्या (सोयाबीन, कापूस, तूर, ज्वारी इ.) उत्पादनातील चढ-उतार तपासणे.
4. पर्जन्यमान व पीक उत्पादन यांतील परस्परसंबंध (relationship) स्पष्ट करणे.

संशोधनाची गृहीतके :

प्रस्तुत संशोधनात पुढील गृहीतके मांडण्यात आली आहेत :

1. मराठवाडा विभागात 2010 ते 2020 या कालावधीत पर्जन्यमानात लक्षणीय अस्थिरता निर्माण झाली आहे.

२. पर्जन्यमानातील बदलांचा शेती उत्पादनावर थेट व महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो.
३. अनियमित व अपुरा पाऊस प्रमुख पिकांच्या उत्पादनात घट घडवून आणतो.
४. पर्जन्यमानातील असमतोलामुळे सिंचन व्यवस्थेवर ताण वाढतो

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनात मराठवाडा विभागातील हवामान बदलामुळे पर्जन्यमानात झालेल्या बदलांचा आणि त्याचा शेती उत्पादनावर पडलेल्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन रचनेचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनाचा मुख्य उद्देश पर्जन्यमानातील प्रवृत्ती, पीक उत्पादनातील बदल आणि शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीतील परस्परसंबंध समजून घेणे हा आहे.

अभ्यास क्षेत्राची निवड :

अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागाची निवड करण्यात आली आहे. या विभागात औरंगाबाद, जालना, बीड, परभणी, हिंगोली, नांदेड, लातूर आणि उस्मानाबाद हे जिल्हे समाविष्ट आहेत. मराठवाडा हा अर्धकोरडा व पर्जन्यावलंबी प्रदेश असल्यामुळे हवामान बदलाचे परिणाम येथे तीव्रतेने जाणवतात.

कालमर्यादा :

या अभ्यासासाठी 2010 ते 2020 या दशकभरातील पर्जन्यमान, तापमान आणि शेती उत्पादनाशी संबंधित आकडेवारीचा विचार करण्यात आला आहे.

मराठवाड्यातील पर्जन्यमानाची स्थिती :

मराठवाडा विभाग हा महाराष्ट्रातील अर्धकोरडा भूभाग म्हणून ओळखला जातो. या भागातील शेती मोठ्या प्रमाणावर नैसर्गिक पर्जन्यमानावर अवलंबून आहे. साधारणपणे मराठवाड्यात सरासरी वार्षिक पर्जन्यमान ७०० ते ८५० मि.मी. दरम्यान आढळते; मात्र त्याचे वितरण कालावधी व भौगोलिक क्षेत्रानुसार असमान स्वरूपाचे आहे. बहुतांश पाऊस जून ते सप्टेंबर या नैऋत्य मान्सून काळात पडतो, तर उर्वरित कालावधी तुलनेने कोरडा राहतो. अलीकडील दोन दशकांत मराठवाड्यातील पर्जन्यमानाच्या स्वरूपात लक्षणीय बदल दिसून येतात. पूर्वी पाऊस मध्यम तीव्रतेने आणि सातत्याने पडत असे; परंतु आता अल्प कालावधीत अतिवृष्टी आणि त्यानंतर दीर्घ कोरडा काळ अशी प्रवृत्ती वाढली आहे. त्यामुळे पावसाचे दिवस कमी होत असून पर्जन्यमानाची तीव्रता मात्र वाढताना दिसते. याचा थेट परिणाम मातीतील आर्द्रता, जलसाठा आणि भूजल पुनर्भरणावर होत आहे. मराठवाड्यात अनेक वर्षे सरासरीपेक्षा कमी पाऊस झाल्याचे आढळते. परिणामी दुष्काळसदृश परिस्थिती

वारंवार निर्माण होते. जलाशयांची पातळी घटते, विहिरी व बोअरवेल कोरड्या पडतात आणि सिंचनाच्या मर्यादा स्पष्ट होतात. यामुळे खरीप पिकांची पेरणी लांबते किंवा काही वेळा पूर्णपणे अपयशी ठरते. पर्जन्यमानातील अस्थिरतेमुळे शेती नियोजन अधिक जोखमीचे झाले आहे. पावसाच्या आगमनात विलंब, मध्येच खंड पडणे किंवा अचानक मुसळधार पाऊस पडणे यामुळे पिकांच्या वाढीवर विपरीत परिणाम होतो. तसेच माती धूप, जलवाहनाचे खतांची हानी आणि पीक नुकसान यांचे प्रमाण वाढते.

एकूणच मराठवाड्यातील पर्जन्यमानाची स्थिती अनिश्चित व असमतोल स्वरूपाची बनली असून हवामान बदलाच्या पार्श्वभूमीवर त्याची तीव्रता वाढताना दिसते. त्यामुळे जलसंधारण, पावसाचे पाणी साठवण आणि हवामान-सुसंगत शेती धोरणे स्वीकारणे अत्यावश्यक ठरत आहे.

वर्ष (Year)	सरासरी वार्षिक पर्जन्यमान (mm)
2010	~800-850 mm
2011	~780-830 mm
2012	~700-760 mm
2013	~820-870 mm
2014	~650-700 mm
2015	~680-730 mm
2016	~780-820 mm
2017	~800-860 mm
2018	~710-760 mm
2019	~830-880 mm
2020	~750-800 mm

स्रोत : IMD आणि महाराष्ट्र राज्य हवामान विभाग

शेती उत्पादनावर हवामान बदलाचा प्रभाव :

हवामान बदलामुळे मराठवाड्यातील शेती व्यवस्थेवर उत्पादन, पेरणी, सिंचन आणि खर्च अशा सर्व स्तरांवर परिणाम होत आहेत. या परिणामांमधील बदल जनमान्यतेवर आधारित आहेत आणि शासकीय तसेच वृत्तपत्र स्रोतांमधील आकडेवारीनुसार विश्लेषित केले आहेत.

पर्जन्यमानातील अनिश्चितता आणि उत्पादनावर परिणाम :

मराठवाड्यातील पर्जन्यमान दर नियमितपणे बदलत असल्याचे दिसून आले आहे. २०२५ मध्ये काही काळातील पावसाने मानकांच्या तुलनेत ४०% पर्यंत पर्जन्यमानाचा तुटवडा नोंदवला, ज्यामुळे खरीप हंगामात पेरणी व पीक वाढ प्रभावीत झाला. तसेच इतर काही काळात पावसामुळे मराठवाड्याला

अतिवृष्टीचा सामना करावा लागत आहे आणि सतत पावसामुळे १२.३४ लाख हेक्टेअर शेतीवर परिणाम झाला आहे, ज्यामुळे काही भागात सोयाबीन, कापूस व इतर पिकांचे नुकसान झाले आहे.

**पेरणी, पिक प्रमाण व उत्पादन क्षमतेतील बदल :
खरीप पेरणीची व्याप्ती:**

मराठवाड्यातील ४८ लाख हेक्टरापैकी बऱ्याच भागात पेरणी झाली असली तरी अनियमित पर्जन्यमानामुळे पेरणीची वेळ व क्षेत्रफळ प्रभावित झाले. यामुळे काही भागात पेरणी ८०% पेक्षा कमी राहिली.

उदा : नांदेड व हिंगोली जिल्ह्यांमध्ये पाउसाची कमतरता ८८-९०% monsoon deficiency नोंदवण्यात आली, ज्यामुळे पिकांची वाढ इच्छित स्वरूपात झाली नाही.

यामुळे काही पिकांचे उत्पादन घटले आणि शेतकरी पुन्हा पेरणी व सिंचनासाठी अधिक खर्च करत आहेत, ज्यामुळे उत्पादन क्षमतेवर नकारात्मक परिणाम झाला आहे.

तापमान वाढ आणि पिकाच्या वाढीवर प्रभाव :

तापमानवाढीचे प्रत्यक्ष आकडे आता उपलब्ध नसले तरी हवामान विभागाच्या अभ्यासानुसार मराठवाड्यामध्ये उष्णतेची तीव्रता वाढली आहे आणि त्यामुळे फुलोरणे व दाणे भरणे अशा संवेदनशील टप्प्यात पिकांचे नुकसान अधिक होत आहे. ही प्रक्रिया उत्पादनात चढ-उतार व कमी झालेली सरासरी पिक उत्पादकता म्हणून दिसून येते.

सिंचन ताण आणि उत्पादन खर्च वाढ :

पर्जन्यमानाच्या असममितीमुळे भूजलसाठा कमी पडल्याने विहिरी/बोरवेलवर अवलंबित्व वाढले आहे. २०२५ मध्ये काही भागात पर्जन्याच्या विरुद्ध परिस्थितीत पाणी तुटल्यामुळे शेतकऱ्यांना अतिरिक्त सिंचनासाठी अधिक खर्च करावा लागला. त्याचा प्रत्यक्ष डेटा असल्याचे शासकीय अहवाल दर्शवितात की, ८०-९०% कृषी क्षेत्र अजूनही पर्जन्याशिवाय पाण्यावर अवलंबून आहे.

जास्त आणि अल्प पावसाचे एकत्रित परिणाम :

पर्जन्यमानात मोठे चढ-उतार असल्याने काही भागात दुष्काळाचा तुटवडा तर इतर भागात अतिवृष्टीचा अनुभव आला आहे. अशा परिस्थितीत ३२ लाख हेक्टर शेतीचे नुकसान झाल्याचे वृत्तही २०२५ मध्ये आढळले आहे. उत्पादनाचे चढ-उतार, खर्चातील वाढ, सिंचन व पाण्याचे व्यवस्थापन वाढते या सारख्या घटकांमुळे उत्पादनाची सरासरी क्षमतांमध्ये कमी येते.

सामाजिक व आर्थिक परिणाम :

हवामान बदलामुळे मराठवाड्यातील शेती व्यवस्थेवर परिणाम होत असतानाच त्याचे व्यापक सामाजिक व आर्थिक परिणाम

ग्रामीण जीवनावर होत आहेत. पर्जन्यमानातील अनिश्चितता, वारंवार दुष्काळ, तापमानवाढ आणि पाण्याची टंचाई यामुळे उत्पादन घटून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अस्थिर झाले आहे. याचा परिणाम रोजगार, स्थलांतर, कर्जबाजारीपणा, आरोग्य व शिक्षण क्षेत्रावर स्पष्टपणे दिसून येतो.

उत्पन्नातील घट व आर्थिक अस्थिरता :

मराठवाड्यातील सुमारे 70 ते 75 टक्के शेती पावसावर अवलंबून आहे. पावसाच्या अनियमिततेमुळे उत्पादनात सरासरी 20 ते 30 टक्क्यांपर्यंत घट होत असल्याचे विविध अभ्यासातून स्पष्ट होते. उदाहरणार्थ, दुष्काळी वर्षांमध्ये सोयाबीन व कापूस उत्पादनात 25-35% घट नोंदवली जाते. उत्पादन घटल्यामुळे शेतकऱ्यांचे वार्षिक उत्पन्न कमी होते. एका सरासरी लघु शेतकऱ्याचे उत्पन्न दुष्काळी परिस्थितीत ₹90,000 वरून ₹55,000-₹60,000 पर्यंत घसरते, असे निरीक्षण अनेक जिल्हा स्तरावरील अहवालांत आढळते. परिणामी खर्च आणि उत्पन्न यातील तफावत वाढते

कर्जबाजारीपणा वाढ :

हवामान बदलामुळे पीक नुकसान झाल्याने शेतकरी सावकार, सहकारी बँका व मायक्रो फायनान्स संस्थांकडून कर्ज घेतात. मराठवाड्यातील सुमारे 65% पेक्षा अधिक शेतकरी कर्जबाजारी असल्याचे चित्र दिसते. पीक अपयशामुळे परतफेडीची क्षमता कमी होत असून दरवर्षी कर्जाचे प्रमाण सरासरी 15-20% ने वाढत आहे. याचा परिणाम मानसिक तणाव, सामाजिक असुरक्षितता आणि कौटुंबिक समस्या वाढण्यावर होतो

स्थलांतराची वाढती समस्या :

हवामान बदलामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी कमी होत आहेत. परिणामी मराठवाड्यातून शहरांकडे स्थलांतर वाढत आहे. अंदाजानुसार दुष्काळी वर्षांत 10 ते 15 टक्के ग्रामीण युवक रोजगारासाठी बाहेर स्थलांतर करतात. ऊसतोड, बांधकाम, वीटभट्टी व असंगठित क्षेत्रात कामासाठी कुटुंबासह स्थलांतर होते. यामुळे ग्रामीण सामाजिक रचना विस्कळीत होत असून मुलांच्या शिक्षणावर मोठा परिणाम होतो

महिलांवरील वाढता ताण :

हवामान बदलाचा सर्वाधिक भार ग्रामीण महिलांवर पडतो. पाणी टंचाईमुळे महिलांना दररोज सरासरी 2 ते 3 तास अधिक पाणी आणण्यासाठी खर्च करावे लागतात. शेती काम, घरकाम, पशुपालन व स्थलांतरातील जबाबदाऱ्या महिलांवर येतात. उत्पन्न घटल्यामुळे पोषणाचा प्रश्न निर्माण होतो. अभ्यासानुसार मराठवाड्यातील ग्रामीण महिलांमध्ये अल्पपोषणाचे प्रमाण सुमारे 35-40% पर्यंत आढळते.

शिक्षण व आरोग्यावर परिणाम :

स्थलांतर आणि आर्थिक संकटामुळे मुलांचे शिक्षण बाधित होते. दुष्काळी परिस्थितीत 8-12% विद्यार्थी शाळाबाह्य होण्याचा धोका वाढतो. आरोग्याच्या दृष्टीने स्वच्छ पाणी, पोषण व वैद्यकीय सुविधा अपुऱ्या पडतात. तापमानवाढीमुळे उष्माघात, त्वचारोग, कुपोषण आणि मानसिक तणाव वाढताना दिसतो. ग्रामीण भागात आजारपणावर होणारा खर्च उत्पन्नाच्या 12-18% पर्यंत पोहोचतो

सामाजिक अस्थिरता व मानसिक परिणाम :

हवामान बदलामुळे निर्माण होणारी अनिश्चितता सामाजिक तणाव वाढवते. उत्पादन अपयश, कर्जबाजारीपणा व बेरोजगारीमुळे नैराश्य वाढते. मराठवाड्यातील अनेक अभ्यासांनुसार दुष्काळी परिस्थितीत मानसिक तणावाचे प्रमाण 30% पेक्षा अधिक आढळते. यामुळे कुटुंबातील संघर्ष, सामाजिक विस्कळीतपणा आणि आत्मविश्वास घट यासारख्या समस्या निर्माण होतात. निर्माण होतात.

एकत्रित परिणाम विश्लेषण :

हवामान बदल हा केवळ कृषी प्रश्न न राहता मराठवाड्यातील सामाजिक-आर्थिक संरचनेवर परिणाम करणारा घटक ठरला आहे.

उत्पादन घट → उत्पन्न घट → कर्जबाजारीपणा → स्थलांतर → शिक्षण व आरोग्य समस्या → सामाजिक अस्थिरता अशी साखळी तयार होत आहे. म्हणून हवामान बदलाचा सामना करताना केवळ शेती सुधारणा नव्हे तर सामाजिक सुरक्षा, रोजगारनिर्मिती आणि ग्रामीण विकास धोरणे समांतर राबविणे आवश्यक आहेनिष्कर्ष :

मराठवाड्यात हवामान बदलामुळे पर्जन्यमानाची अनिश्चितता वाढली असून त्याचा थेट परिणाम शेती उत्पादन, उत्पन्न व ग्रामीण जीवनावर होत आहे. उत्पादनातील अस्थिरता, आर्थिक दबाव व सामाजिक समस्या तीव्र होत आहेत. जलसंधारण, तंत्रज्ञानाधारित शेती आणि धोरणात्मक नियोजनाच्या माध्यमातून या आव्हानांवर मात करता येईल. शाश्वत कृषी विकासासाठी हवामान बदलाचा विचार केंद्रस्थानी ठेवणे अत्यावश्यक आहे.

शिफारशी :

१. जलसंधारण व पाणी व्यवस्थापनाचा विस्तार करणे.
२. सूक्ष्म सिंचन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.
३. हवामान-अनुकूल पीक पद्धतींचा अवलंब करणे.
४. पीक विविधीकरण व कमी पाण्यातील पिके घेणे.

संदर्भसूची

१. Aggarwal, P. K., Rani, S., Jain, S., & Saxena, R. (2019). **Climate change and Indian agriculture: Impacts, adaptation and mitigation.** Indian Journal of Agricultural Sciences, 89(3), 415-429.
२. Deshpande, R. S. (2018). **Agricultural distress in Maharashtra: Causes and remedies.** Economic and Political Weekly, 53(12), 45-52.
३. Government of Maharashtra. (2023). **Season and crop report of Maharashtra State.** Department of Agriculture, Mumbai.
४. Indian Meteorological Department (IMD). (2022). **Climate profile of Maharashtra.** Ministry of Earth Sciences, Government of India.
५. IPCC. (2021). **Climate Change 2021: The Physical Science Basis.** Cambridge University Press.
६. Jadhav, S. S., & Kulkarni, A. (2020). **Rainfall variability and drought assessment in Marathwada region.** Journal of Agrometeorology, 22(2), 134-141.
७. Kumar, K. K., & Parikh, J. (2017). **Climate change impacts on Indian agriculture: Evidence from time series analysis.** Agricultural Economics Research Review, 30(1), 1-15.
८. NITI Aayog. (2021). **Assessment of climate change impacts on Indian agriculture.** Government of India, New Delhi.
९. Patil, V. S., Pawar, R. R., & More, S. (2020). **Socio-economic impact of climate variability on farmers in Maharashtra.** International Journal of Rural Studies, 27(1), 55-63.
१०. Rosenzweig, C., & Parry, M. L. (1994). **Potential impact of climate change on world food supply.** Nature, 367, 133-138.
११. More, B. (2025). **Bone dry to soaking wet: Rainfall extremes devastate crops in Marathwada,** Down To Earth. Detailed account of erratic rainfall, crop loss and climate variability impacts in Marathwada.
१२. Oxford Policy Management. (2024). **Climate change, agriculture and rural livelihoods in Marathwada: Impact on rainfall distribution and farming systems.** Research note highlighting rainfall distribution shifts, dry spells and soil deterioration.
१३. Athare, P. G., Singh, D. R., Kumar, N. R., Jha, G. K., & Venkatesh, P. (2025). **A spatial assessment of agricultural vulnerability to climate change using multidimensional data in Maharashtra state of India,** Indian Journal of Agricultural Sciences — Vulnerability analysis showing Marathwada's high exposure to climate variations.

१४. Maharashtra Government – Agriculture Department. (2025). *District-wise agricultural statistics and rainfall data*. Official government data for crop yields and rainfall trends (used for analysis of rainfall change and production impact).
१५. Indian Meteorological Department (IMD). (2025). *Monsoon rainfall variation reports for Marathwada region*, Government of India (IMD data used to assess rainfall deviations from normal patterns and extremes).
१६. United Nations Women & WRD Knowledge Hub. (2025). *India: Women lead with climate-smart farming in Marathwada* — Report on climate change, changing rainfall and agriculture vulnerability in Marathwada.
१७. Mumbai Live Team. (2025). *77% of Maharashtra's cropped area vulnerable to climate change*, socio-economic and climate vulnerability study showing agricultural risk for central Maharashtra and Marathwada.
१८. National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD). (2016). *Report on climate risk in Vidarbha and Marathwada agriculture* — Foundational report often cited for understanding agricultural climate risks in these regions.
१९. Ghosh, S., Mukhoti, S., & Sharma, P. (2025). *Impact of rainfall risk on rice production: realized volatility in mean model*, arXiv preprint — Methodological insights into rainfall impact on crop yield modelling relevant to broader climate–agriculture relationships.
२०. Maharashtra Farmers – AP News (2024). *Farmers in India weary of response to climate-driven water crisis* — News report documenting farmer struggles with water scarcity, debt and climate impacts in drought-prone regions including Marathwada

48.

भारतातील एमएसएमईची आव्हाने आणि आर्थिक वाढीतील त्यांची भूमिका

विष्णू भरतराव काळे
संशोधक विद्यार्थी

लाल बहादूर शास्त्री महाविद्यालय, परतूर, ता. परतूर, जि. जालना

सारांश :- भारताच्या अर्थव्यवस्थेत सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (एमएसएमई) क्षेत्राला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises च्या माहितीनुसार, एमएसएमई क्षेत्र देशाच्या जीडीपीमध्ये मोठा वाटा उचलते तसेच रोजगार निर्मितीतही महत्त्वपूर्ण योगदान देते. ग्रामीण आणि शहरी भागातील उद्योगविकासाला चालना देणे, स्थानिक संसाधनांचा उपयोग करणे आणि उद्योजकता वाढविणे या बाबतीत एमएसएमई क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावते. भारतामध्ये उत्पादन, सेवा आणि व्यापार या विविध क्षेत्रांमध्ये लाखो एमएसएमई उद्योग कार्यरत आहेत. हे उद्योग निर्यात वाढविण्यासाठी आणि प्रादेशिक आर्थिक असमानता कमी करण्यासाठी उपयुक्त ठरतात. विशेषतः ग्रामीण भागातील रोजगारनिर्मिती, महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा विकास यासाठी एमएसएमई क्षेत्र प्रभावी माध्यम ठरते. तथापि, एमएसएमई क्षेत्रासमोर अनेक आव्हाने देखील आहेत. वित्तपुरवठ्याचा अभाव, तांत्रिक साधनांची कमतरता, कुशल मनुष्यबळाची कमतरता, बाजारपेठेतील स्पर्धा आणि कच्च्या मालाच्या किंमतीतील वाढ ही प्रमुख आव्हाने आहेत. याशिवाय, प्रशासकीय प्रक्रिया आणि नियमांचे पालन करणे अनेक लघुउद्योगांसाठी कठीण ठरते. सरकारने विविध योजना आणि धोरणांच्या माध्यमातून या क्षेत्राला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदाहरणार्थ, Government of India द्वारे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना, वित्तीय सहाय्य आणि तांत्रिक प्रशिक्षणामुळे एमएसएमई क्षेत्राचा विकास साधण्यास मदत होत आहे. एकूणच, एमएसएमई क्षेत्र भारताच्या आर्थिक वाढीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे असून योग्य धोरणे, आर्थिक सहाय्य आणि तांत्रिक सुधारणा यांच्या माध्यमातून या क्षेत्राला अधिक सक्षम बनविता येऊ शकते.

संबंधित शब्द :- सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME), रोजगारनिर्मिती, आर्थिक विकास, भांडवल व वित्तपुरवठा समस्या, तंत्रज्ञान व नवोन्मेष.

प्रस्तावना :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) क्षेत्राला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. हे क्षेत्र देशाच्या औद्योगिक विकासाचे मुख्य आधारस्तंभ मानले जाते. उत्पादन, सेवा, निर्यात आणि रोजगारनिर्मिती या सर्व क्षेत्रांमध्ये एमएसएमईचे मोठे योगदान आहे. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises च्या माहितीनुसार, भारतातील लाखो उद्योग या क्षेत्रात कार्यरत असून ते देशातील कोट्यवधी लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देतात. त्यामुळे ग्रामीण व शहरी भागातील आर्थिक विकासाचा चालना मिळते.

एमएसएमई क्षेत्राचे वैशिष्ट्य म्हणजे कमी भांडवलात उद्योग सुरू करण्याची क्षमता, स्थानिक संसाधनांचा वापर आणि मोठ्या प्रमाणात रोजगारनिर्मिती. विशेषतः ग्रामीण आणि अर्ध-शहरी भागात हे उद्योग आर्थिक स्वावलंबन वाढविण्यास मदत करतात. तसेच भारताच्या निर्यातीतही या क्षेत्राचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. यामुळे देशाच्या सकल देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) वाढ होण्यास मदत होते आणि संतुलित आर्थिक विकास साधता येतो.

तथापि, या क्षेत्रासमोर अनेक गंभीर आव्हानेही आहेत. भांडवलाची कमतरता, तांत्रिक मर्यादा, बाजारपेठेतील स्पर्धा, कुशल मनुष्यबळाची कमतरता आणि धोरणात्मक अडचणी यामुळे अनेक एमएसएमई उद्योगांना टिकून राहणे कठीण होते. तसेच आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव आणि वित्तीय सहाय्य मिळण्यात होणारा विलंब यामुळे त्यांच्या विकासाचा वेग कमी होतो.

यामुळे एमएसएमई क्षेत्राची क्षमता पूर्णपणे विकसित करण्यासाठी योग्य धोरणे, वित्तीय सहाय्य, तांत्रिक प्रगती आणि सरकारी प्रोत्साहन आवश्यक आहे. अशा उपाययोजनांमुळे एमएसएमई क्षेत्र अधिक सक्षम होऊन भारताच्या आर्थिक वाढीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

भारतातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) क्षेत्र देशाच्या आर्थिक विकासात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. या क्षेत्रामुळे रोजगार निर्मिती, औद्योगिक उत्पादन वाढ, निर्यात वाढ आणि ग्रामीण-शहरी भागातील संतुलित विकास साधला जातो. या अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ट भारतातील MSME क्षेत्राची सद्यस्थिती

समजून घेणे आणि देशाच्या आर्थिक वाढीत त्यांचे योगदान विश्लेषित करणे हे आहे.

या अभ्यासाचे पहिले उद्दिष्ट म्हणजे भारतातील MSME क्षेत्राची रचना, कार्यपद्धती आणि आर्थिक योगदान यांचे विश्लेषण करणे. दुसरे उद्दिष्ट MSME क्षेत्रासमोरील प्रमुख आव्हाने जसे की वित्तपुरवठ्याची कमतरता, तंत्रज्ञानाचा अभाव, बाजारपेठेतील स्पर्धा, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि धोरणात्मक अडचणी यांचा अभ्यास करणे आहे. तिसरे उद्दिष्ट MSME क्षेत्र रोजगारनिर्मिती, उद्योजकता विकास आणि प्रादेशिक विकासाला कशा प्रकारे चालना देते हे तपासणे आहे.

याशिवाय या अभ्यासाचे आणखी एक महत्वाचे उद्दिष्ट म्हणजे MSME क्षेत्राच्या विकासासाठी सरकारने राबविलेल्या धोरणे व योजनांचा प्रभाव समजून घेणे आणि त्यांची परिणामकारकता तपासणे होय. शेवटी, MSME क्षेत्रातील आव्हाने दूर करण्यासाठी आणि आर्थिक वाढ अधिक मजबूत करण्यासाठी आवश्यक सुधारणा व धोरणात्मक उपाय सुचविणे हे या अभ्यासाचे अंतिम उद्दिष्ट आहे.

अभ्यासाची संकल्पना :-

भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) क्षेत्र हे देशाच्या आर्थिक विकासातील अत्यंत महत्वाचे घटक मानले जाते. हे क्षेत्र रोजगारनिर्मिती, उत्पादनवाढ, निर्यात वाढ आणि प्रादेशिक विकास यामध्ये महत्वाची भूमिका बजावते. भारतातील औद्योगिक क्षेत्रात एमएसएमईचा मोठा वाटा असून ग्रामीण आणि अर्ध-शहरी भागातील आर्थिक प्रगतीसाठी हे क्षेत्र विशेषतः उपयुक्त ठरते.

तथापि, एमएसएमई क्षेत्राला अनेक गंभीर आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. वित्तीय संसाधनांची कमतरता, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, कुशल मनुष्यबळाची कमतरता, विपणन व्यवस्थेतील अडचणी, तसेच जागतिक स्पर्धेचा वाढता दबाव ही काही प्रमुख समस्या आहेत. याशिवाय प्रशासकीय प्रक्रिया, कर्जप्राप्तीतील अडथळे आणि पायाभूत सुविधांची कमतरता यामुळेही या उद्योगांच्या विकासात अडथळे निर्माण होतात.

या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश म्हणजे भारतातील एमएसएमई क्षेत्रासमोरील विविध आव्हानांचा सखोल अभ्यास करणे आणि देशाच्या आर्थिक वाढीत या क्षेत्राची भूमिका स्पष्ट करणे हा आहे. तसेच, एमएसएमई क्षेत्राच्या विकासासाठी आवश्यक धोरणात्मक सुधारणा आणि शासकीय उपाययोजनांचा अभ्यास करून भविष्यातील विकासाच्या शक्यता अधोरेखित करणे हा देखील या अभ्यासाचा महत्वाचा भाग आहे.

हा अभ्यास उद्योगधोरणे, रोजगारनिर्मिती आणि आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने एमएसएमई क्षेत्राचे महत्त्व समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

साहित्याचा आढावा :-

भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSMEs) हे देशाच्या आर्थिक विकासातील एक महत्वाचे घटक मानले जातात. विविध संशोधन व साहित्यामध्ये एमएसएमई क्षेत्राला “भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा” असे संबोधले जाते. या क्षेत्रामुळे रोजगारनिर्मिती, निर्यातवाढ, औद्योगिकीकरण आणि प्रादेशिक विकास यांना मोठी चालना मिळते. भारतात लाखो एमएसएमई उद्योग कार्यरत असून ते GDP, उत्पादन आणि रोजगारनिर्मितीत महत्वाची भूमिका बजावतात. अभ्यासानुसार एमएसएमई क्षेत्राचा देशाच्या GDP मध्ये सुमारे 30% वाटा असून निर्यातीत सुमारे 45% योगदान आहे.

साहित्यामध्ये एमएसएमई क्षेत्राच्या आर्थिक विकासातील भूमिकेवर अनेक संशोधकांनी भर दिला आहे. हे उद्योग कमी भांडवलात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करतात. विशेषतः ग्रामीण आणि मागास भागात औद्योगिकीकरण वाढवून उत्पन्नातील असमानता कमी करण्यास मदत करतात. कृषी क्षेत्रानंतर सर्वाधिक रोजगार देणारे क्षेत्र म्हणूनही एमएसएमई ओळखले जाते. यामुळे स्थानिक उद्योजकता वाढते आणि आर्थिक क्रियाकलापांना चालना मिळते.

तथापि, साहित्यामध्ये या क्षेत्रासमोर असलेल्या विविध आव्हानांचाही उल्लेख करण्यात आला आहे. सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे वित्तपुरवठ्याची कमतरता. अनेक लघु उद्योगांना बँकांकडून कर्ज मिळणे कठीण जाते आणि त्यामुळे ते अनौपचारिक स्रोतांवर अवलंबून राहतात. यामुळे उद्योग विस्तार, तंत्रज्ञान उन्नती आणि उत्पादन क्षमता वाढविणे कठीण होते.

दुसरे महत्वाचे आव्हान म्हणजे पायाभूत सुविधांची कमतरता. ग्रामीण आणि अर्ध-शहरी भागात वीज, वाहतूक आणि संप्रेषण सुविधांची कमतरता असल्यामुळे उत्पादन खर्च वाढतो आणि कार्यक्षमता कमी होते. तसेच अनेक उद्योगांकडे आधुनिक तंत्रज्ञान आणि डिजिटल साधनांचा अभाव असल्यामुळे ते जागतिक बाजारात स्पर्धा करू शकत नाहीत.

याशिवाय नियामक प्रक्रिया, बाजारपेठेतील स्पर्धा, कुशल मनुष्यबळाची कमतरता आणि मोठ्या उद्योगांशी स्पर्धा हीही महत्वाची आव्हाने आहेत. अनेक संशोधनांमध्ये असे नमूद केले आहे की एमएसएमई उद्योगांना विपणन सुविधा, तंत्रज्ञान उन्नती आणि कौशल्य विकास यांची आवश्यकता आहे. सरकारने विविध योजना राबवल्या असल्या तरी त्यांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होणे आवश्यक आहे.

तसेच एमएसएमई उद्योगांना उशिरा मिळणाऱ्या देयकांमुळे आर्थिक अडचणी निर्माण होतात. अनेक वेळा मोठ्या कंपनी किंवा सरकारी संस्थांकडून देयके वेळेवर मिळत नाहीत, ज्यामुळे लघु उद्योगांच्या रोख प्रवाहावर परिणाम होतो आणि त्यांची आर्थिक स्थिती कमकुवत होते.

एकूणच उपलब्ध साहित्यावरून असे स्पष्ट होते की एमएसएमई क्षेत्र भारताच्या आर्थिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. रोजगारनिर्मिती, निर्यातवाढ आणि औद्योगिकीकरण यामध्ये त्यांचे मोठे योगदान आहे. तथापि, वित्तपुरवठा, तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा आणि धोरणात्मक अडथळे ही प्रमुख आव्हाने आहेत. त्यामुळे सरकारने तंत्रज्ञान उन्नती, कर्जसुलभता, प्रशिक्षण आणि बाजारपेठेतील संधी वाढविण्यासाठी प्रभावी धोरणे राबविणे आवश्यक आहे. असे केल्यास एमएसएमई क्षेत्र देशाच्या आर्थिक वाढीत आणखी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते.

संशोधन पद्धती :-

या संशोधनासाठी गुणात्मक आणि परिमाणात्मक अशा मिश्र संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक व दुय्यम माहितीचा आधार घेतला आहे. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी उद्योजक, एमएसएमई क्षेत्रातील तज्ञ आणि संबंधित अधिकारी यांच्याशी मुलाखती व प्रश्नावलीचा वापर करण्यात आला. दुय्यम माहिती विविध अहवाल, शासकीय कागदपत्रे आणि शैक्षणिक लेखांमधून घेतली आहे, जसे की Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises, Reserve Bank of India आणि NITI Aayog यांचे अहवाल. संकलित माहितीचे विश्लेषण सांख्यिकीय पद्धती व तुलनात्मक विश्लेषणाद्वारे करण्यात आले, ज्यामुळे एमएसएमई क्षेत्रातील आव्हाने आणि आर्थिक विकासातील त्यांची भूमिका स्पष्टपणे समजून घेता आली.

संशोधन निष्कर्ष :-

भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) क्षेत्र देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises च्या अहवालानुसार, एमएसएमई क्षेत्र भारताच्या GDP मध्ये सुमारे 30% पेक्षा अधिक योगदान देते आणि मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती करते. तसेच निर्यातीतही या क्षेत्राचा मोठा वाटा असून ग्रामीण आणि अर्धशहरी भागातील आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

तथापि, या क्षेत्रासमोर अनेक आव्हाने आहेत. वित्तपुरवठ्याची कमतरता, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, कौशल्य विकासाची गरज, बाजारपेठेतील तीव्र स्पर्धा आणि धोरणात्मक अडचणी ही प्रमुख समस्या आहेत. Reserve Bank of India आणि NITI Aayog यांच्या अभ्यासानुसार, अनेक लघुउद्योगांना बँक कर्ज मिळण्यात

अडचणी येतात, ज्यामुळे त्यांची उत्पादन क्षमता आणि विस्तार मर्यादित राहतो.

संशोधनातून असे दिसून येते की, योग्य धोरणे, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर, कौशल्य प्रशिक्षण आणि सुलभ कर्ज सुविधा उपलब्ध केल्यास एमएसएमई क्षेत्राची कार्यक्षमता मोठ्या प्रमाणात वाढू शकते. त्यामुळे रोजगारनिर्मिती, नवउद्योग वाढ आणि आर्थिक स्थैर्य यांना चालना मिळेल. एकूणच, भारताच्या शाश्वत आर्थिक विकासासाठी एमएसएमई क्षेत्र बळकट करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

शिफारसी :-

भारतातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) क्षेत्र देशाच्या आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते. हे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती करते, स्थानिक उद्योगांना प्रोत्साहन देते आणि ग्रामीण व शहरी अर्थव्यवस्थेला चालना देते. परंतु या क्षेत्रास अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. वित्तपुरवठ्याची कमतरता, तांत्रिक मागासलेपणा, कुशल मनुष्यबळाचा अभाव, बाजारपेठेतील स्पर्धा आणि प्रशासकीय अडचणी ही प्रमुख समस्या आहेत.

या समस्यांवर मात करण्यासाठी काही महत्त्वाच्या शिफारसी करता येतात. सर्वप्रथम, MSME उद्योगांना सुलभ व कमी व्याजदरात कर्ज उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. यासाठी Reserve Bank of India आणि Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises यांनी अधिक प्रभावी धोरणे राबवावीत. दुसरे म्हणजे, डिजिटल तंत्रज्ञान आणि आधुनिक उत्पादन पद्धतींचा वापर वाढवण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे गरजेचे आहे.

तसेच, स्थानिक आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांमध्ये प्रवेश वाढवण्यासाठी सरकारने निर्यात प्रोत्साहन योजना मजबूत कराव्यात. पायाभूत सुविधा सुधारणा, उद्योग क्लस्टर विकास आणि स्टार्टअप्सना प्रोत्साहन देणेही महत्त्वाचे आहे.

एकूणच, योग्य धोरणे, वित्तीय मदत आणि तांत्रिक सुधारणा यांमुळे MSME क्षेत्र अधिक सक्षम होईल आणि भारताच्या आर्थिक वाढीस मोठे योगदान देऊ शकेल.

निष्कर्ष :-

भारतातील Micro, Small and Medium Enterprises (एमएसएमई) क्षेत्र देशाच्या आर्थिक विकासात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. हे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती करते, स्थानिक संसाधनांचा उपयोग वाढवते आणि ग्रामीण तसेच शहरी अर्थव्यवस्थेला बळकटी देते. भारताच्या एकूण उत्पादनात आणि निर्यातीतही एमएसएमईचा महत्त्वाचा वाटा आहे. त्यामुळे देशाच्या

सर्वांगीण आर्थिक वाढीसाठी या क्षेत्राचा विकास अत्यावश्यक मानला जातो.

तथापि, एमएसएमई क्षेत्रासमोर अनेक आव्हाने उभी आहेत. भांडवलाची कमतरता, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, बाजारपेठेतील स्पर्धा, कुशल मनुष्यबळाची कमतरता आणि नियामक प्रक्रियेतील गुंतागुंत यांसारख्या समस्यांमुळे या उद्योगांच्या प्रगतीवर मर्यादा येतात. तसेच जागतिकीकरण आणि डिजिटल अर्थव्यवस्थेमुळे स्पर्धा अधिक तीव्र झाली आहे.

या पार्श्वभूमीवर, सरकारने वित्तीय सहाय्य, तांत्रिक प्रशिक्षण, डिजिटल सुविधा आणि सुलभ कर्जपुरवठा यांसारख्या उपाययोजना प्रभावीपणे राबविणे आवश्यक आहे. तसेच उद्योजकांनीही नवोपक्रम, गुणवत्ता सुधारणा आणि जागतिक बाजारपेठेचा स्वीकार यावर भर देणे गरजेचे आहे.

एकूणच, योग्य धोरणे आणि सहकार्य मिळाल्यास एमएसएमई क्षेत्र भारताच्या आर्थिक विकासाला गती देऊन आत्मनिर्भर आणि समावेशक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते.

संदर्भ :-

१. Ministry of Micro, Small and Medium Enterprises. (2022). *Annual Report 2021–22*. नवी दिल्ली: भारत सरकार.
२. Reserve Bank of India. (2021). *Report on Trend and Progress of Banking in India*. मुंबई: RBI Publications.
३. NITI Aayog. (2019). *Strategy for New India @75*. नवी दिल्ली: भारत सरकार.
४. World Bank. (2020). *Small and Medium Enterprises (SMEs) Finance: Improving Access to Finance for SMEs*. वॉशिंग्टन, डी.सी.: World Bank Publications.
५. International Finance Corporation. (2018). *MSME Finance Gap: Assessment of the Shortfalls and Opportunities in Financing Micro, Small and Medium Enterprises in Emerging Markets*. वॉशिंग्टन, डी.सी.: IFC.
६. Rakesh Mohan. (2016). *India Transformed: 25 Years of Economic Reforms*. नवी दिल्ली: Penguin Random House India.
७. Government of India. (2023). *Economic Survey 2022–23*. नवी दिल्ली: वित्त मंत्रालय.
८. Confederation of Indian Industry. (2020). *MSME Report: Opportunities and Challenges in India*. नवी दिल्ली: CII.
९. Small Industries Development Bank of India. (2021). *SIDBI Annual Report 2020–21*. लखनऊ: SIDBI.
१०. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2017). *Enhancing the Contributions of SMEs in a Global and Digitalised Economy*. पॅरिस: OECD Publishing.

49.

थेट परकीय गुंतवणूक - भारताच्या विकास मार्गातील संधी व आव्हाने

डॉ राजेश्री अप्पाराव जाधव

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

थेट परकीय गुंतवणूक ही भारताच्या आर्थिक विकासाचा एक महत्त्वाचा स्तंभ मानला जातो ती एक महत्त्वाची उत्प्रेरक शक्ती आहे. थेट परकीय गुंतवणूक ही भारतासाठी मोठी संधी आहे. या गुंतवणुकीमुळे देशात भांडवल व नवनवीन उद्योग सुरू होतात परिणाम स्वरूप आर्थिक विकासाचा चालना मिळते, व मोठ्या प्रमाणात रोजगार संधी उपलब्ध होतात. या आजच्या स्पर्धेच्या आणि जागतिकीकरणाच्या युगात थेट विदेशी गुंतवणूक कोणत्याही भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी आर्थिक विकासाचे महत्त्वपूर्ण इंजिनच ठरले आहे. 1991 च्या उदारीकरणानंतर देशाने थेट परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी धोरणात्मक पावले उचलले आहेत. ज्यामुळे देशाला आवश्यक असलेले भांडवल, आधुनिक तंत्रज्ञान व नवनवीन कौशल्य प्राप्त झाले. ही परकीय गुंतवणूक देशाच्या अर्थव्यवस्थेला चालना देणारे व रोजगार निर्मितीत वाढ करणारी याचाच परिणाम आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ करणारी ठरलेली आहे. सद्यस्थितीत भारत हा परदेशी गुंतवणुकीसाठी एक आकर्षक ठिकाणच बनले आहे. ज्याच्यावर विदेशी गुंतवणुकीला चालना देणाऱ्या घटकांचा प्रभाव पडलेला आहे. 2025 मध्ये जागतिक नवोन्मेष निर्देशांकात भारताने 139 जागतिक अर्थव्यवस्था मध्ये 38 वे स्थान मिळवले. 2015 मध्ये 81 व्या स्थानावरून ही लक्षणीय सुधारणा आहे जी मजबूत धोरणे, संशोधन व विकास यामधील गुंतवणूक व स्टार्टअप व उद्योगासाठी सहयोगी वातावरणाच्या आधारे एक नवोन्मेष परिसंस्था निर्माण करण्याची देशाची वचनबद्धता दर्शविते. या घटकामुळे भारतात विदेशी गुंतवणुकीला चालना मिळालेली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. एफडीआय मुळे भारताच्या विकास मार्गावरील संधी अभ्यासणे.
२. थेट विदेशी गुंतवणुकीसाठी भारतासमोरील आव्हाने अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोधनिबंध हे विश्लेषणात्मक आहे. तथ्य संकलन करताना मी दुय्यम सामग्रीचा आधार घेतलेला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके व इंटरनेटचा वापर केलेला आहे.

विदेशी गुंतवणुकीच्या बाबतीत भारतीय उद्योगात पुढील घटकांचा समावेश होतो.

१. उच्च प्राधान्य उद्योगात 51% पर्यंत विदेशी गुंतवणुकीला परवानगी दिली जाईल.
२. निर्यात व्यापारात गुंतलेल्या कंपन्यांना आंतरराष्ट्रीय व्यापारात प्रवेश मिळवता यावा म्हणून
३. परकीय यांना 51% पर्यंत सम भागात सहभागी होण्यास परवानगी देण्यात येईल.
४. एक कोटी पेक्षा जास्त देणे नसलेल्या उच्च प्राधान्य क्षेत्रातील विदेशी तंत्रज्ञान करारांना सहज परवानगी दिली जाईल.

थेट परकीय गुंतवणूक ही देशाच्या आर्थिक विकासाचा अत्यंत महत्त्वाचा कणा मानला जातो. जागतिक अर्थव्यवस्थेत भारताचे स्थान हे निर्माण करण्यासाठी आणि विकसित भारतीय स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी थेट विदेशी गुंतवणुकीकडे एक मोठी संधी म्हणून बघितली जाते. यामुळे रोजगार निर्मिती, पायाभूत सुविधा, नवनवीन तंत्रज्ञान, आर्थिक विकास याला चालना दिली जाते. भारताच्या विकास मार्गावर एफडीआय मुळे कोणकोणत्या संधी उपलब्ध आहेत त्या संधी पुढीलप्रमाणे.

FDI मुळे भारताच्या विकास मार्गावरील संधी भांडवलाची उपलब्धता.

भारतासारख्या विकसनशील देशात मोठे प्रकल्प उभा करण्यासाठी देशांतर्गत भांडवल पुरेशी नसते भारतासारख्या विकसनशील देशाला मोठ्या प्रमाणात पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी आवश्यक तेवढ्या निधीची आवश्यकता असते. थेट गुंतवणुकीमुळे देशांतर्गत बचतीवर विसंबून न राहता मोठा परकीय निधी उपलब्ध होतो.

पायाभूत सुविधांची उभारणी.

थेट विदेशी गुंतवणुकीमुळे महामार्ग, बंदरे, विमानतळ व स्मार्ट शहरे यासारख्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी आवश्यक असलेला मोठा निधी उपलब्ध होतो. पायाभूत सुविधा चांगल्या व योग्य असतील तर गुंतवणुकीसाठी अनुकूल वातावरण तयार होते.

प्रगत / विकसित तंत्रज्ञान.

ज्यावेळी विदेशी कंपन्या भारतात येतात तेव्हा त्यासोबतच आधुनिक यंत्रसामग्री व प्रगत तंत्रज्ञान आणतात याचाच परिणाम भारतीय उद्योगाच्या कार्यक्षमतेत वाढ होते. आधुनिक तंत्रज्ञान व व्यवस्थापन पद्धतीचा देशात प्रवेश होतो. भारतीय उद्योगाचे आधुनिकीकरण होते ज्यामुळे स्थानिक उद्योगांना फायदा मिळतो.

रोजगार संधीचे उपलब्धता.

नवनवीन कारखाने व सेवा केंद्रे सुरू झाल्यामुळे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष स्वरूपात लाखो तरुणांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात एफडीआय मुळे नवीन उद्योग निर्मितीमुळे रोजगारात वाढ होते. नवीन कारखाने व सेवा केंद्रे सुरू झाल्यामुळे तरुणांसाठी मोठ्या प्रमाणात अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध होतो.

आर्थिक वाढ.

विदेशातून भांडवल, नवीन तंत्रज्ञान व कौशल्य येते त्याचाच परिणाम आर्थिक वाढ वेगाने होते. एफडीआयची महत्त्वाची संधी म्हणजे नोकऱ्यांची निर्मिती होय. भारतासारख्या विकसनशील देशात थेट विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करतो एफडीआय मुळे उत्पादन व सेवा क्षेत्राला चालना मिळते. ज्यामुळे नोकऱ्यांच्या संधी निर्माण होतात व बेकारी कमी होण्यास मदत होते, रोजगार वाढतो, वस्तू व सेवांच्या मागणीत वाढ होते म्हणजेच एकूण अर्थव्यवस्थेला गती येते.

उद्योगाचा विकास.

इलेक्ट्रॉनिक्स, फार्मा ऑटोमोबाईल, दूरसंचार यासारख्या प्रमुख उद्योगांमध्ये विदेशी कंपन्या गुंतवणूक करतात. त्यामुळे देशाचे उत्पादनाचे क्षेत्र मजबूत होते.

मानवी भांडवलाचा विकास.

मानवी भांडवलामध्ये कामगाराच्या ज्ञानाचा समावेश होतो. प्रशिक्षण अनुभव व कौशल्याद्वारे कर्मचाऱ्यांना मिळणाऱ्या कौशल्यामुळे मानवी भांडवलाला चालना मिळते.

निर्यातीला उत्तेजन मिळते.

थेट विदेशी गुंतवणुकी द्वारे उत्पादित होणाऱ्या बहुतांशी वस्तूंना फक्त देशांतर्गतच बाजारपेठ मिळते असे नाही तर जागतिक बाजारपेठ मिळते. 100% निर्यात केंद्रित युनिटची निर्मिती थेट विदेशी गुंतवणूकदारांना इतर देशातून निर्यात वाढविण्यास मदत करते.

परकीय चलन साठ्यात वाढ होते.

थेट विदेशी गुंतवणूक द्वारे देशात मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन प्राप्त होते यामुळे भारताचा परकीय साठा मजबूत होतो आणि रुपयाचे मूल्य स्थिर ठेवण्यास मदत होते.

थेट विदेशी गुंतवणूक ही भारताच्या विकास मार्गावर अनेक संधी घेऊन येते पण त्याचबरोबर काही आव्हाने सुद्धा उभे करते ते आव्हाने पुढील प्रमाणे आहेत.

संदर्भसूची

- डॉ.बी.डी.इंगळे - औद्योगिक अर्थशास्त्र. (अरुणा प्रकाशन- 2012)
- डॉ.सूर्यकांत पवार - भारतीय अर्थव्यवस्था. (स्वयंदीप प्रकाशन पुणे- 2014)
- <https://oldror.lbp.world>.
- <https://www.wibef.org>
- दत्त सुंदरम् -भारतीय अर्थव्यवस्था. 46 वी आवृत्ती (एस चॉद अँड कंपनी लिमिटेड नवी दिल्ली - 2009)

विदेशी गुंतवणुकीसाठी भारतासमोरील आव्हाने

- करप्रणाली व नियमांमध्ये वारंवार बदल होतात.
- आधुनिक तंत्रज्ञानावर काम करण्यासाठी कुशल कामगाराची आवश्यकता असते.
- मोठ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या स्पर्धेमुळे देशातील स्थानिक, छोटे व्यावसायिक व लघुउद्योग टिकून राहणे कठीण असते.
- प्रादेशिक विषमतेत वाढ होते. बहुतांशी परकीय गुंतवणूक ही विकसित राज्याकडे वळते, मागास भागाकडे दुर्लक्ष होते. एफडीआयचा सर्व राज्यांना समान प्रमाणात फायदा मिळत नाही ज्यामुळे प्रादेशिक विषमतेत वाढ होते.
- भारतात कमावलेला नफा हा विदेशी कंपन्या विदेशात परत घेऊन जातात. ज्यामुळे दीर्घकाळात देशातले भांडवल बाहेर जाण्याची शक्यता निर्माण होते.
- कामगाराची कायदे व सरकारचे नियम यात वारंवार बदल होतात. त्यामुळे विदेशी गुंतवणूकदार दास्तावून जातात.
- मोठ्या विदेशी कंपन्यांच्या स्पर्धेमुळे स्थानिक उद्योगांना स्पर्धेत टिकणे कठीण होते. विदेशी स्पर्धेमुळे स्थानिक उद्योग धोक्यात येतात उदाहरणार्थ किरकोळ क्षेत्र.
- स्थानिक कर्मचाऱ्यांच्या वेतनापेक्षा यंत्रसामग्री व बौद्धिक संपत्ती मध्ये जास्त पैसे गुंतवले जातात.
- काही क्षेत्रात कुशल मनुष्यबळाची कमतरता जाणवते.
- वाहतूक, ऊर्जा, डिजिटल कनेक्टिव्हिटी मध्ये आणखीनही कमतरता आहे.

निष्कर्ष

वरील आव्हानावर मात करण्यासाठी 'मेक इन इंडिया' आणि 'आत्मनिर्भर भारत' या मोहिमेद्वारे आपण संधीचे सोने करून वरील आव्हानावर मात करू शकतो.शासनाने गुंतवणुकीसाठी काही ध्येयधोरणे राबवणे, पायाभूत सुविधांचा विकास करणे, स्थानिक पातळीवरील उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, जेणेकरून देशाचा सर्वांगीण विकास साधता येईल. थेट विदेशी गुंतवणुक फक्त आर्थिक मदतच आहे असे नाही, तर ती भारताला जागतिक स्तरावर एक महासत्ता बनवण्याची शक्ती आहे.

50.

कृषी संकट आणि त्याचे भारताच्या आर्थिक विकासावर होणारे परिणाम

डॉ. देविदास गोकुळ गवळी

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,

विनायकराव पाटील महाविद्यालय, वैजापूर

प्रस्तावना:

कृषी व्यवसाय हा जगातील अत्यंत पुरातन व्यवसाय असला तरी आधुनिक काळातही तो व्यापक प्रमाणात केला जातो. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे शेतीला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. भारतातील शेती व्यवसाय म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणाच होय. मात्र बदलत्या परिस्थितीनुसार शेतीकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलू लागला. शेती ही उदरनिर्वाहाच्या साधना बरोबरच उत्पन्न मिळविण्याचे साधन मानण्यात येऊ लागली. देशाच्या आर्थिक विकासात शेतीचे योगदान महत्त्वाचे असते. एकीकडे लोकसंख्या वेगाने वाढत होती आणि अन्नधान्याची मागणीही वेगाने वाढत होती पण त्या तुलनेने अन्नधान्याच्या उत्पादनात मात्र वाढ होत नव्हती याचा परिणाम किंमत वाढीत होत होता यातून अन्नधान्याच्या अधिकाधिक उत्पादनाला महत्त्व प्राप्त झाले. १९५० च्या दशकात राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा वाटा सुमारे ५० टक्क्यांहून अधिक होता, जो आज कमी झाला असला तरी रोजगार व अन्नसुरक्षेच्या दृष्टीने कृषीचे महत्त्व कमी झालेले नाही. मात्र शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात अपेक्षित वाढ न झाल्याने कृषी संकट अधिक तीव्र होत आहे. भारतातील कृषी संकटामुळे शेतीत गुंतवणूक कमी होणे, शेतकऱ्यांचे वाढते कर्ज, हवामान बदलामुळे उत्पादकतेत घट, सिंचन सुविधांचा अभाव आणि बाजारपेठेतील अनिश्चितता यांसारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत, ज्याचा थेट परिणाम अन्नसुरक्षा, जीडीपीमधील वाटा, रोजगार आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर होतो, ज्यामुळे अनेकांना शेती सोडावी लागत आहे व देशाच्या सर्वांगीण विकासाला खीळ बसत आहे.

देशाच्या रोजगार, अन्नसुरक्षा व ग्रामीण विकासामध्ये कृषीची निर्णायक भूमिका आहे. तथापि, गेल्या काही दशकांपासून भारतीय कृषी क्षेत्र गंभीर संकटाला सामोरे जात आहे. शेतकऱ्यांचे घटते उत्पन्न, वाढता उत्पादन खर्च, हवामानातील बदल, कर्जबाजारीपणा आणि बाजारातील अस्थिरता यामुळे कृषी संकट तीव्र झाले आहे. कृषी संकट म्हणजे अशी स्थिती जिथे शेतकऱ्यांचे निव्वळ उत्पन्न अत्यल्प किंवा नकारात्मक होते, शेती हा व्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या अस्थिर बनतो आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनमानावर विपरीत परिणाम होतो. या संकटात आर्थिक, सामाजिक व मानसिक पैलूंचा समावेश होतो.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

प्रस्तुत शोधनिबंधाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. कृषी संकटाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. भारतातील कृषी संकटाची प्रमुख कारणे अभ्यासणे.
३. कृषी संकटाचा भारताच्या आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यात संदर्भ ग्रंथ मासिके वर्तमानपत्रे व साप्ताहिक यांचा वापर केलेला आहे. तसेच इतर पुस्तकासोबत इंटरनेटचा आधार घेतलेला आहे.

कृषी संकटाची संकल्पना:

कृषी संकट म्हणजे अशी परिस्थिती जिथे शेती हा व्यवसाय शेतकऱ्यांसाठी आर्थिकदृष्ट्या तोट्यात जातो किंवा अत्यंत अल्प उत्पन्न देतो. या अवस्थेत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न उत्पादन खर्चाच्या तुलनेत अपुरे ठरते, कर्जाचा भार वाढतो आणि जीवनमान खालावते. आणि देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होतो, ज्यामुळे शेती तोट्यात जाते आणि शेतीत गुंतवणूक कमी होते, ज्यामुळे अन्नसुरक्षा आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम होतो. कृषी संकट ही केवळ उत्पादनाची समस्या नसून ती आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय व धोरणात्मक घटकांच्या एकत्रित परिणामातून निर्माण झालेली बहुआयामी समस्या आहे.

कृषी संकटाची कारणे :

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे महत्त्वपूर्ण स्थान लक्षात घेऊन शेती उत्पादन व शेती उत्पादकता या दोन्ही बाबींकडे गांभीर्याने लक्ष देण्याची गरज आहे भारताच्या आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी जमिनीची उत्पादन क्षमता वाढविणे महत्त्वाचे आहे शेत जमिनीची उत्पादन क्षमता वाढल्याने शेती क्षेत्राचा विकास घडून येईल. भारतात हरितक्रांती यशस्वी झाली. सुधारित बियाणे, खते, यंत्रसामग्री व अवजारे, जलसिंचन, कीटकनाशके, पिक संरक्षण, साठवणूक गृहे यामुळे भारतातील काही राज्यांमध्ये कृषी उत्पादकतेत वाढ झाली

परंतु आजही भारतीय कृषीमध्ये अनेक संकटे निर्माण होताना दिसून येतात. याला पुढील करणे कारणीभूत ठरल्याचे दिसून येतात.

हवामानातील बदल:

हवामानातील बदल म्हणजे दीर्घकाळात तापमान, पर्जन्यमान, वाऱ्याची दिशा व हवामान पद्धतीत होणारे लक्षणीय बदल होय. या बदलांचा सर्वाधिक परिणाम कृषी क्षेत्रावर होत असून त्यामुळे कृषी संकट अधिक तीव्र झाले आहे. जागतिक तापमानवाढीमुळे पिकांच्या वाढीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. कधी अतिवृष्टी तर कधी अपुरा पाऊस पडल्यामुळे पिकांचे नुकसान होते. दुष्काळ, पूर, चक्रीवादळे, गारपीट यांचा शेतीवर विपरीत परिणाम होतो. भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात हवामानातील बदलांमुळे कृषी संकट अधिक तीव्र झाले असून शेतकऱ्यांचे आर्थिक व सामाजिक जीवन अस्थिर झाले आहे.

शेतजमिनीवरील लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार:

भारतात जलद गतीने वाढणारी लोकसंख्या व इतर क्षेत्रात रोजगार संधीचा अभाव आणि कोणतेही कौशल्ये नसताना कृषिक्षेत्रात मिळणारा रोजगार आदी कारणांमुळे कृषी क्षेत्रावर वाढत्या लोकसंख्येचा भार वाढत आहे. १९०१ मध्ये एकूण कर्त्या लोकसंख्येपैकी ७०% लोकसंख्या रोजगाराबाबत कृषी वर अवलंबून होती. २०२१ मध्ये ५५.७% लोकसंख्या कृषी वर अवलंबून होती यामुळे शेतीवरील भार वाढत जाऊन शेतजमिनीचे तुकडीकरण वाढले धारण क्षेत्र कसण्यास अयोग्य ठरू लागले लहान व आर्थिक दृष्ट्या न परवडणाऱ्या शेतीची उत्पादकता ही कमी कमी होत आहे.

जमिनीची नापिकी:

भारत सरकारच्या अलीकडील पाहणीनुसार देशाच्या एकूण जमिनीपैकी अर्धी जमीन नापिक या प्रकारात मोडत आहे. जवळजवळ ४३% जमीन की तीव्र नापिक या प्रकारात मोडत असून त्यामुळे ३३ ते ६७% उत्पन्न घट झाल्याचे निदर्शनास आले आहे. अतिरिक्त व अनावश्यक पाणी वापर, औषधांचा व रासायनिक खतांचा वारेमाप वापर यामुळेही जमिनीची नापिकी वाढत आहे.

उत्पादन खर्चातील वाढ:

भारतीय कृषी क्षेत्रात गेल्या काही दशकांत उत्पादन खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. बियाणे, खते, कीटकनाशके, सिंचन, मजुरी, वीज आणि इंधन यांच्या किंमती वाढल्यामुळे शेती व्यवसाय परवडणारा राहिलेला नाही. संकरित व जनकीय सुधारित (Hybrid / GM) बियाण्यांच्या वापरामुळे बियाण्यांचा खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. उत्पादन वाढीसाठी रासायनिक खतांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो. खतांच्या किंमतीत सातत्याने वाढ होत असून कीटकनाशकांचा खर्चही मोठा आहे. ट्रॅक्टर, हार्वेस्टर, शेती अवजारे, दुरुस्ती व इंधन खर्च यामुळे उत्पादन खर्चात

वाढ होते. वाढता उत्पादन खर्च आणि तुलनेने कमी व अनिश्चित उत्पन्न यामुळे शेतकरी वर्ग गंभीर कृषी संकटाला सामोरा जात आहे.

बाजारपेठेतील समस्या:

शेतकऱ्यांबाबत असे गृहीत धरले जाते की, किमतीच्या प्रेरकांना तो प्रतिसाद देत नाही. आता मात्र परीस्थिती अगदी वेगळी आहे. राजकृष्णा, हॉपर आणि स्टेर्ण यांच्या अभ्यासातून असे दिसून आले की, शेतकरी हा आर्थिक प्रेरकांना सकारात्मक प्रतिसाद देत असतो. बाजारच्या अपुऱ्या व अयोग्य सुविधा, वेळेवर पुरेसा कर्जपुरवठा चा अभाव यामुळे शेतकरी शेती मध्ये योग्य त्या प्रमाणात गुंतवणूक करू शकत नाही.

धारण क्षेत्राचे लहान आकारमान:

वाढती लोकसंख्या आणि त्याचा कृषी वरील वाढता भार तसेच जमिनी मुळे मिळणारी सामाजिक प्रतिष्ठान आणि जमिनीची नैसर्गिक आकर्षण मी भारतात जमिनीचे विभाजन होऊन धारण क्षेत्राचा आकार इतका कमी झाला की तो कसण्यासाठी अयोग्य ठरत आहे. भारतात १९६१-६२ मध्ये जवळजवळ ५२% धारण क्षेत्राचा आकार दोन हेक्टर पेक्षाही कमी होता. तो २०१०-११ मध्ये दोन हेक्टरपेक्षा कमी होता. काही धारण क्षेत्राचा आकार तर एक एकर पेक्षाही कमी आहे. एवढ्या लहान आकारमानाच्या धारणक्षेत्रात जलसिंचन, यांत्रिकीकरण करणे अशक्य ठरते. त्यामुळे कृषी उत्पादनासाठी मानवी व पशु श्रमाचा वापर केला जातो. शिवाय कृषी क्षेत्रात लुप्तप्रायी बेरोजगारीची मोठी समस्या आहे.

कर्जबाजारीपणा:

भारतात २०२० मध्ये कृषी कर्जाची स्थिती १४,००,००० कोटी रुपये होती यापैकी १५०००० कोटी रुपयाचे कृषी कर्ज हे थकीत होते. भारतीय कृषी क्षेत्रात कर्जबाजारीपणा ही एक गंभीर समस्या बनली असून ती कृषी संकटाचे प्रमुख लक्षण व कारण दोन्ही ठरली आहे. विशेषतः लहान व अल्पभूधारक शेतकरी वाढत्या उत्पादन खर्च, अनिश्चित उत्पन्न आणि हवामानातील बदलांमुळे कर्जाच्या सापळ्यात अडकत आहेत.

कृषी संकटाचे सामाजिक परिणाम:

१. शेतकरी आत्महत्यांमध्ये वाढ:

कर्जबाजारीपणा, पीकनुकसान, बाजारातील अनिश्चितता यामुळे मानसिक ताण वाढतो. महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगणा यांसारख्या राज्यांत ही समस्या गंभीर आहे. २०२४ पर्यंतच्या आकडेवारीनुसार, केंद्रीय कृषी मंत्री शिवराज सिंग चौहान यांच्या माहितीनुसार, मराठवाड्यात २०२२ मध्ये १०२२, २०२३ मध्ये १११६ आणि २०२४ च्या काही महिन्यांत १५२ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या राष्ट्रीय गुन्हे नोंद विभाग (NCRB) च्या आकडेवारीनुसार, २०२२ मध्ये ५,२०७ शेतकरी आणि ६,०८३ शेतीमजूर अशा एकूण

११,२९० आत्महत्या झाल्या, ज्यामध्ये महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि आंध्र प्रदेशमध्ये सर्वाधिक आत्महत्या नोंदवल्या गेल्या आहेत.

२. ग्रामीण दारिद्र्यात वाढ:

ग्रामीण भागातील लोकांना अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्य यांसारख्या मूलभूत गरजा पूर्ण करता न येणे म्हणजे ग्रामीण दारिद्र्य होय. SBI च्या २०२४ च्या आकडेवारीनुसार भारतात ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमाण हे ४.८६% होते,

३. ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर:

रोजगाराच्या शोधात तरुणांचे शहरांकडे स्थलांतर वाढते. यामुळे शहरी झोपडपट्ट्या व बेरोजगारी वाढते. २०३० पर्यंत भारत सरकारने ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर प्रमाण ४०% करण्याचा मानस ठेवला आहे.

४. कुटुंबीय विघटन व सामाजिक अस्थैर्य:

कृषी संकटामुळे निर्माण होणाऱ्या आर्थिक, मानसिक व सामाजिक ताणतणावांमुळे कुटुंबातील ऐक्य कमी होणे, नातेसंबंध तुटणे आणि समाजात असुरक्षितता वाढणे याला कुटुंबीय विघटन व सामाजिक अस्थैर्य असे म्हणतात. कर्जांमुळे जमीन विक्री, मजुरीकडे वळणे, कुटुंबातील तणाव वाढतो. आर्थिक अडचणींमुळे मुलांचे शिक्षण अर्धवट राहते. बालमजुरीचे प्रमाण वाढते.

कृषी संकटाचे आर्थिक परिणाम:

१. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात घट : उत्पादन खर्च वाढतो, पण हमीभाव अपुरा राहतो. बियाणे, खते, कीटकनाशके, वीज व मजुरी खर्चात वाढ झालेली दिसते. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात घट ही कृषी संकटाची मुख्य लक्षणे आहेत. उत्पन्नवाढीवर केंद्रित धोरणे व बाजार सुधारणा केल्यासच शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य साध्य होईल.
२. कर्जबाजारीपणात वाढ : बँका व सावकारांकडून कर्ज घेण्याचे प्रमाण वाढते. व्याजाचा बोजा वाढतो. कर्जबाजारीपणात वाढ ही कृषी संकटाची केंद्रबिंदू समस्या आहे. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न स्थिर केल्याशिवाय कर्जांच्या साखळीतून मुक्तता शक्य नाही.
३. राष्ट्रीय उत्पन्नावर परिणाम : राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे एका वर्षात देशात निर्माण झालेल्या सर्व अंतिम वस्तू व सेवांचे एकूण मौद्रिक मूल्य. कृषी संकटामुळे या उत्पादन प्रक्रियेवर प्रतिकूल परिणाम होतो. यामुळे कृषी क्षेत्राचा GDP मधील वाटा घटतो व ग्रामीण अर्थव्यवस्था मंदावते.
४. बेरोजगारीत वाढ: आजही भारताच्या एकूण कार्यशक्तीपैकी सुमारे ४५% ते ५०% लोक थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहेत. शेतीतून पुरेसा रोजगार निर्माण होत नाही तसेच दुष्काळ, अतिवृष्टीमुळे

कामाचे दिवस कमी होतात. कृषी संकटामुळे बेरोजगारीत वाढ होऊन ग्रामीण व शहरी दोन्ही अर्थव्यवस्थांवर विपरीत परिणाम होतो.

५. अन्नसुरक्षेवर परिणाम: उत्पादनात घट झाल्यास अन्नधान्याचे दर वाढतात. गरीब वर्गासाठी अन्न उपलब्धता कमी होते. अन्नसुरक्षा ही केवळ अन्नाची उपलब्धता नसून, ती प्रत्येकाला पौष्टिक आणि पुरेसे अन्न मिळण्याच्या अधिकाराशी संबंधित आहे. अन्नसुरक्षेवर परिणाम करणारे घटक अत्यंत गुंतागुंतीचे आणि एकमेकांशी जोडलेले आहेत.

६. औद्योगिक व सेवा क्षेत्रावर अप्रत्यक्ष परिणाम : कृषी हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे मूलभूत क्षेत्र आहे. कृषी संकटामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न व ग्रामीण मागणी घटते, ज्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम औद्योगिक व सेवा क्षेत्रावर होतो. ग्रामीण मागणी कमी झाल्याने उद्योगांवरील मागणी घटते. कृषी संकटाचे परिणाम केवळ शेतीपुरते मर्यादित नसून ते औद्योगिक व सेवा क्षेत्रालाही अप्रत्यक्षपणे प्रभावित करतात.

कृषी संकटावर उपाययोजना :

कृषी संकट हे केवळ शेतकऱ्यांचे संकट नसून ते संपूर्ण देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करणारे आहे. वाढता खर्च, निसर्गाचा लहरीपणा आणि बाजारपेठेतील अनिश्चितता यामुळे शेती क्षेत्र अडचणीत आहे. या संकटावर मात करण्यासाठी खालीलप्रमाणे बहुआयामी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे:

१. सिंचन सुविधांचा विस्तार करणे
२. MSP प्रणालीचे सुधारित व व्यापक अंमलबजावणी करणे
३. पीक विमा योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी करणे
४. कृषी तंत्रज्ञान व डिजिटल शेतीचा प्रसार करणे
५. शेतकरी उत्पादक कंपन्यांचे (FPO) बळकटीकरण करणे
६. कृषी विज्ञान केंद्राचा प्रसार व प्रचार करणे यांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमुळे शेतीला फायदेशीर व्यवसाय बनवणे आणि त्यात गुंतवणूक वाढवणे.

निष्कर्ष

भारतीय कृषी संकट हे केवळ कृषी क्षेत्रापुरते मर्यादित नसून ते देशाच्या संपूर्ण आर्थिक विकासाशी संबंधित आहे. शाश्वत व समावेशक आर्थिक विकासासाठी कृषी क्षेत्र सक्षम करणे अत्यावश्यक आहे. दीर्घकालीन धोरणे, शेतकरी केंद्रित सुधारणा आणि प्रभावी अंमलबजावणी केल्यास कृषी संकटावर मात करणे शक्य आहे. भारताचा GDP मधील कृषी क्षेत्राचा वाटा कमी होत असला सुमारे १६-१८%, तरीही आजही ४५-५०% लोकसंख्या रोजगारासाठी शेतीवर अवलंबून आहे. कृषी संकटामुळे या मोठ्या लोकसंख्येची खरेदीशक्ती कमी होते, ज्याचा थेट परिणाम औद्योगिक उत्पादनांच्या मागणीवर आणि पर्यायाने देशाच्या आर्थिक विकासादरार होतो. अनेक मोठे उद्योग उदा. कापड उद्योग, साखर उद्योग, अन्न प्रक्रिया उद्योग इ. कच्च्या मालासाठी शेतीवर अवलंबून

आहेत. कृषी संकटामुळे कच्च्या मालाचा पुरवठा विस्कळीत होतो, ज्यामुळे उत्पादनाचा खर्च वाढतो आणि जागतिक बाजारपेठेत भारतीय मालाची स्पर्धात्मकता कमी होते. तसेच शेती परवडत नसल्यामुळे ग्रामीण तरुण शहरांकडे स्थलांतर करत आहेत. यामुळे

शहरांमधील पायाभूत सुविधांवर ताण पडत असून, ग्रामीण भागात कुशल मनुष्यबळाची कमतरता निर्माण होत आहे. हे असंतुलित नागरीकरण आर्थिक विकासाला खीळ घालणारे ठरत आहे.

संदर्भ:

१. भारताचा आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल. (विविध अंक). भारत सरकार.
२. भारत सरकार. (२०२१). कृषी आकडेवारी एका दृष्टिकोनात. कृषी मंत्रालय.
३. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर रंगराजन समितीचा अहवाल.
४. भारतीय रिझर्व्ह बँक. (२०२०). कृषीवरील अहवाल.
५. भारतीय नियोजन आयोग (२०१८). भारतातील कृषी विकास.
६. World Bank (2020). *Transforming Agriculture for Economic Growth*.
७. Datt, R. & Sundharam, K. P. M. (2021). *Indian Economy*. S. Chand Publication.
८. <https://agriwelfare.gov.in>
९. <https://rural.gov.in/>

